І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

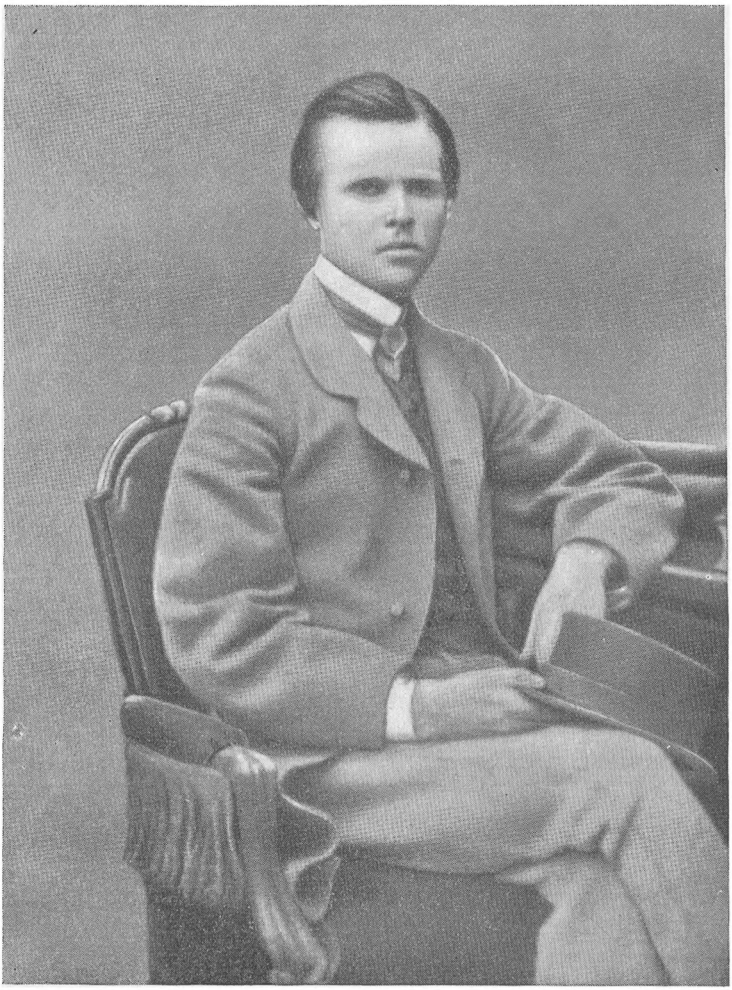

І. С. Нечуй-Левицький. Фото 60-х років.

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ДЕСЯТИ ТОМАХ

КИЇВ — 1965

І. С. НЕЧУЙ-
ЛЕВИЦЬКИЙ

ТОМ ТРЕТІЙ
ПРОЗОВІ ТВОРИ

«НАУКОВА ДУМКА»

У1
Н59

Редакційна колегія:
М. Д. БЕРНШТЕЙН,
О. Є. ЗАСЕНКО, М. П. КОМИШАНЧЕНКО,
Н. Є. КРУТІКОВА (Голова), М. Є. СИВАЧЕНКО

Редактор тома
Н. Є. КРУТІКОВА

Упорядкування та примітки
Н. О. ВИШНЕВСЬКОЇ

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

БАБА ПАРАСКА ТА БАБА ПАЛАЖКА

Оповідання

І

НЕ МОЖНА БАБІ ПАРАСЦІ ВДЕРЖАТЬСЯ НА СЕЛІ

О й люди добрі! що мені на світі божому робить? Не можна, не можна за лихими сусідами на селі вдержатись. Хоч зараз спродуйся, пакуйся — та й вибирайсь на кубанські степи! Дав же мені господь сусід — нічого казати! Але ніхто мені так не допік аж до живих печінок, як та капосна баба Палажка Солов'їха. Та що й говорить? Хіба ж ви її не знаєте? Чи є ж така — не то що на селі, але й в цілому світі? Боже мій! Так уже її обминаю, обходжу десятою вулицею; отже ж зачепить! Якби я під землею лежала, вона б мене, капосна, і там знайшла б. А я, собі на лихо, вдалась добра. І, господи! я б її довіку не зачепила, якби вона мене не зачіпала. Ще на біду й чоловік мій, Омелько, вдався вже геть-то гнучкий, як батіг з клоччя. Та що й говорити! Од такої баби, як Палажка, не тільки я з Омельком, але навіть дві люті собаки не одгризлись би. На моє безголов'я і хати наші на однім кутку, через улицю, і поле наше поруч.

Оце що божого дня міряє Палажка свою різу як не хворостиною, то поясом, таки вдвох із своїм чоловіком, Соло-

вейком. Міряє, міряє, а піде жати, то і вріжеться на ступінь або й на два в чужу різ у. Хіба ж раз люди одбирали снопи з її різ и! А це сього року, мабуть, зовсім здуріла: захопила мою різ у та й вижала аж півкопи. Виходжу я з серпом на своє поле, дивлюсь, аж полукіпок вже стоїть! Скинула я пояс, переміряла свою різ у — моя різ а, а полукіпок стоїть, як стіжок. «Ой ти, боже мій! — крикнула я до Соловейків,— хто оце крав моє жито?»

А Палажка до мене: «Не кричи, бо я помилилась: думала, що моя різ а; або заплати мені за півкопи грішми, або дай сніп».

«А не діждеш ти, щоб я тобі гроші платила або злодієві хліб давала. Хіба в мене рук нема? Хіба в мене чоловіка нема? Була б і сама з Омельком вижала. Не дам, кажу, тобі, заслиняній, ані снопа жита». Чую, вже моя Палазя хвалиться всім на кутку: «Оце помилилась, не переміряла добре різ и та й нажала дурнісінько отій грапині півкопи жита».

Ото другого дня виходжу я жать на свою різ у. Коли дивлюсь, а Солов'їха вже й зайняла постать саме коло моєї різ и. І вона жне, і дочка її, дівка, жне, і чоловік її з пасинком коло неї жне (бо вона вже за другим чоловіком); вже й не знаю, як вона сподобалась тому Соловейкові! Ой господи! Як говорить, то тільки плює словами, а не говорить: пху, пху, пху! так і обплює свою погану морду. А як йде, то запаска на ній так і розійдеться спереду на обидва боки, аж об землю черкається; волоче по землі, неначе прибита гуска крила.

От вони жнуть, а я йду та й наскочила на них. Іду я така сердита та й слова до них не промовила. А Солов'їха до мене: «Чого це ти, грапине, не скажеш мені й «боже поможи?» Нажала тобі дурнісінько півкопи жита, а ти й добридень не скажеш!» Я плюнула та й стала поруч із Соловейками жати, та все мовчу. А Палажка знов до мене: «Грапине, грапине! Та хоч обізвись до мене».

Я взяла та й зайняла постать серед різ и; думаю: цур тобі, пек тобі! лучче я одступлюсь од тебе. А вона наділйшла до моєї різ и, та знов гукає до мене: «Грапине, грапине! Попова сучко! Хіба ж я не знаю, що ти вже ходила до попа на Соловейків брехати, бодай тобі добра не було! Нажала я тобі, грапине, дурнісінько півкопи... Грапине, грапине! Та хоч обізвись до мене».

«Ой боже мій! Не лиха ж оце людина!» — думаю я, та все мовчу, аж зуби зціпила. Взяла я одступилась на самісінький край різи. А Соловейко не втерпів та й каже дівці: «Ти б узяла грудку землі та заткнула своїй матері рота». В мене трохи сльози не закапали з очей, коли вже Соловейко за мною оступається. Я не втерпіла: підвелась і тільки що роззявила рота, щоб крикнути на Солов'їху, та й покотилась в рів, бо саме коло нашої різи був глибокий рівчак з маленькою криничкою. Покотилася я в рів, а кісточка в нозі хрусь! Зломила ж оце я, думаю, ногу! От тепер, думаю, якби прибігла Солов'їха, то побила б голову серпом зверху. Напилась я з криниці води та насилу рачки вилізла з рову. Іду я по різі та шкутильгаю. А Солов'їха вже й рота роззявила: «О, ба, грапине! Покарав тебе господь! бодай була й другу ногу зломила!» Я таки й додому не дійшла; один чоловік, спасибі йому, привіз мене. Другого дня, як ішла на поле, то вже рисувала через дві різи: як своє лихо, так Соловейків обминала, щоб тільки не було між нами тієї гризоти, тієї змажки та лайки.

Зве мене Палажка поповою сучкою, а сама побігла скаржитись до попа на свого чоловіка та на пасинка. Прийшла, впала навколішки, згорнула руки на грудях та й нявкає, наче свята та божа: «Оце побили мене чоловік із пасинком... так побили, так понівечили, що й господи! А все то через ту Параску, що все підмовляє мого пасинка і чоловіка. Пасинок скинув з мене очіпок та тягав двома руками за коси, а чоловік третьою рукою скуб за коси, а четвертою бив. Так мене побили, так покалічили!»

Еге! хіба ж я не бачила й не знаю, як воно було? Хоч я трохи й сліпа на одно око, але добре бачу, де що діється і як діється. Сидів пасинок на призьбі, а вона з сіней штурх його рогачем у спину! Він не втерпів та й зачепив якось очіпок. А вона тоді як визвіриться на свого чоловіка: «Ти, сякий-такий сину! Чом ти не зв'яжеш рук своєму синові? Чом ти не проженеш його з дому? Ой, люта ж я, люта! Бий мене, ой, бий же мене!» Та все підставляє йому щелепи. Соловейко не втерпів, бо вже і в його терпець увірвався — та лусь її в щелепи, а вона, як стояла, так і покотилась по картоплі. Качається, качається та голосить, і кочергу в руках держить; всю картоплю витолочила. Соловейко знов вискочив із хати, зняв руки до бога та й каже: «Господи милосердний! Або мене прийми до себе, або нехай вона згине!» А чим тут чоловік та пасинок винні?

То вона одна винна. А ще каже, що її за коси скубли три руці, неначе в неї на голові копиця сіна або куделя вовни... Та в неї, поганої, не гурт-то було волосся, як вона й дівкою була! Було заплете ті косенята, достоту так, неначе кішка позасмоктує, та й вертить лисою, зализаною головою перед хлопцями. Та тепер у неї голова лиса, неначе облизаний макогін! Хіба б на три руці стало по одній волосині.

Свята вона та божа! До церкви ходить, богу молиться, ще й других навчає. Прийде до церкви, простелить хусточку та й б'є поклони в хусточку, певно, щоб не замазати свого лоба. А виходить з церкви, то згорне хусточку — мабуть, щоб зібрати свої поклони в хусточку та сховати в скриню. Оце як хоче який хлопець втікать з церкви, то вона його хіп за потилицю! та назад; а як котра дівка стоїть та не хреститься, то вона стулить їй пальці та й перехрестить: «Он дивись, де святі окони! Отуди кланяйся й хрестись!» А як іде пасинкова жінка до церкви, то вона розставить руки поперед неї та й заступить їй дорогу: «Не пущу! Не підеш до церкви: нема в тебе дітей, нема тобі божого благословення!» А вийде до жінок, то вже й чваниться: «Щоб то я до служби божої топила й варила, як другі жінки! Чи то ж так годиться? Хоч я й нагрішу за цілий тиждень, зате ж одмолюсь, як прийде свята неділенька!»

Знаємо, яка вона свята! Кожного року йде в Київ говіти на великдень; щороку їсть паску на печерях... Йде в печери до Києва, то ходить по кутку, кланяється, з усіма прощається: «Простіть, Христа ради, в чому я винна!» А йде з Києва, то ще за селом роззявить рота, ладна всіх поїсти; ще за селом аж язика висолопить — та вже ладна лаятись. А вже де обід, де хрестини — вона й там, хоч і не прохана! Сяде на покуті, неначе вона голова в селі, розпустить язика, роззявить чорного рота та й навчає:

«Трапезуйте, люди добрі, трапезуйте! Бо це трапеза не людська, а божа: що наварили, те треба все дочиста вигісти. Трапезуйте, люди добрі!»

А я сиджу, мов дурна; не можна мені за нею і словом похопитись. Вона старша, та й годі, неначе її хто настановив навчати громадян. Сидить вона мені от тут у печінках. Я ж кажу: хоч зараз пакуйся та й мандруй на кубанські степи!

Або оце, хіба ж не кумедія? Раз мій рябий підсвинок уліз у Соловейків город, а мене тоді, на біду, не було дома. Приходжу я додому — дивлюсь, а мій підсвинок висить на

тину, прив'язаний за задні ноги та ракотицями дереться об хворост. Я — до його, а Солов'їха вжѐ й вибігла з хати на поріг. Як роззявить рота, як покаже залізні зуби!

«І сяка-така, бодай твоє порося вовки з'їли, і бодай ти вечора не діждала, як твій підсвинок поїв мою цибулю».

А бий тебе сила божа! Ще не чула, одколи живу на світі, щоб свині цибулю їли! Глянула я на свій город, а моєї цибулі — коли б тобі стебло: чисто всю вирвала Солов'їха, вже й жидам продала. Я кинулась до неї, а вона стоїть на порозі та сичить, як гадюка:

«Ой, люта ж я, люта! Не підступай, бо голову провалю кочергою, та й на Сибір піду: і я пропаду, але й ти пропадеш!»

І цур тобі, і пек тобі, осина тобі на тебе й на твого батька, з твоєю цибулею! Не втерпіла-таки я, пішла до попа та дійсно все чисто розказала про Солов'їху. Од того часу, коли не вийду на город до криниці по воду, вона вже й вибігає на поріг, вже й верещить:

«Попова сучко! на, цю-цю! гуджа! ксс, ксс! гуджа! попова сучко!»

Сама вона попова сучка, бо як поб'є Соловейко, то вона зараз і біжить до попа жалітись. І сестра її була така відьма, як і вона. Хіба не знаємо, як Василь Лобань піймав її вночі під коровою та живцем виколов око залізякою? І тітка її була відьма, і завод їх такий поганий; та й сам чоловік її злодій! Хіба ж давно витрусили в його клуні в засторонку копу чужої пшениці, що перевіз уночі з чужого поля? І брат Соловейків злодій: украв сивого вола в Кайдаша та і загнав на злодійський ярмарок у Жашків. Еге! Адже ж Палажчина мати була родима відьма. Розказують, що ніколи зроду було не піде купатись з дівчатами, а все залізе в лози та й купається сама. Але раз дівчата засіли та й підгляділи, що в неї ззаду хвіст, хоч і невеличкий — завбільшки і завтовшки як два пальці. Вона вміла і клубком качатися під ноги, доїла молоко просто зі стріхи, ніколи зроду не клала горсток навхрест, як мочила коноплі. Їй-богу, боюся жити на однім кутку з Палажкою. Не буду я Параска, коли вона не зведе мене зі світу, а як не мене, то мого Омелька. Хоч продавай хату й грунт та перебирайся на другий куток! Не можна, не можна ж мені через ту Солов'їху на кутку вдержатись! Піду в волость, попрошу громаду, щоб дала мені поле,— про мене, й на десять верстов од Соловейкової різи. А як ні,— то хоч зараз

спродуй воли, хату й грунт, пакуйся, та й на кубанські степи!

І як мені вдержатись на селі, коли вже мій небіж Тиміш, мабуть, зовсім з'їхав з глузду та й оженився з Палажчиною дочкою Мотрею! От тепер маю сваху — саму сатану! Просить мене небіж на весілля, і Палажчина доня принесла шишку: просить на весілля. І хотілось мені піти, але я таки не пішла; я знала, яка б мені честь була на тому весіллі: Солов'їха дала б мені отруту або дання в горілці. Мій навіжений небіж, мабуть, щоб піддобритись до тещі, третього дня по весіллі забрав музики, забрав свою рідню та й потягся до Палажки просити її до себе в гості. Потяг-таки Тиміш і мене; піду, думаю, подивлюсь, як будуть вести відьму попід руки та ще й з музиками. Прийшла я та й не йду в хату: стою собі надворі. Коли дивлюсь, виходять музики з сіней, гуркотить решето, бряжчать цимбали, а за музиками два чоловіки ведуть попід руки Палажку. Вона пишається та величається, як собака в човні, розчепірила лікті, задерла пику вгору, закотила очі під лоб, а запаска так і роз'їхалась на обидва боки, аж кінці черкаються об землю, ще й сорочка біліє. Як угляділа я таку мару, та, їй-богу, не втерпіла: «Та підтягни, кажу, запаску хоч на цей раз! Зглянься на свою честь. Тебе ж ведуть попід руки, мов яку цяцю!» Вона тільки їсть мене очима та синіє. Ведуть її через село. Музики грають, собаки брешуть, а я за нею назирці до небожевих воріт та спересердя як гукону: «Одчиняй, небоже, ворота, бо ведуть в твій двір саму сатану!» Палажка все мовчить, тільки синіє. Тільки що увійшла в хату, як заверещить, як засичить! І музик стало не чуть. Я слухала, слухала, а далі вхопила дзеркальце та тиць їй під самісінький ніс: «Подивись лишень,— кажу,— на свою морду, яка вона стала од злості синя, як буз!» — та мерщій з хати. Знов розсердилась на мене Палажка. А що я таке їй заподіяла? Сказала правду в вічі, та й то жартуючи.

Але раз трохи не сталося диво: я трохи не помирилася з Палажкою. Стрічаю я Солов'їху; йде вона з церкви — така свята та божа, згорнула руки, губи тісно стулила, аж ніби запишалась. «Добридень тобі, Парасю!» — промовила до мене Солов'їха, аж губи облизала. А я, з того дива, до неї на сміх і собі тихеньким голоском кажу: «Доброго здоров'ячка, Палазю!» «З неділенькою святою будьте здоровенькі!» — промовила вона ще солодше й уклонилась.

«Спасибі, будьте й ви здорові, Палазю»,— промовила я та й собі підсолодила голос, не знаючи, до чого-то воно йдеться. «Чи з церкви йдете, Парасю?» — спитала вона, наче на сміх, бо я йшла проти неї.— «Ні, серце Палазю! Нехай уже ходить до церкви, хто присвятився, а ми люди грішні!» «І чого б пак нам гніватись? Я оце стояла в церкві та все за те думала. Правда моя, Парасю?» — промовила вона наче з медом та маком. «Авжеж, Палазю, ваша правда, бо у вас неправди й заводу нема!» — кажу я.

«Простіть мені; чого нам сваритись?» — каже вона, аж плаче. «Про мене,— кажу.— Якби мене ніхто не зачіпав, я б довіку нікого й пальцем не зачепила».— «Прощайте, Парасю!» — нявкнула вона. «Прощайте, Палазю!» — промовила й я тоненько та любенько. Понявкали, понявкали солодким голосочком та й розійшлись.

Того ж таки дня, ввечері, йду я до куми сукупними городами та бур'янами, йду та думаю то се, то те. Виходжу стежкою на крутий горбок — зирк! Назустріч мені з-за горбика — Палажка: так і висунулась, неначе козак з маку. Стала, як стовп, чорного рота роззявила, неначе її хто віжками спинив. Бий тебе сила божа! Я аж злякалась, аж назад одхилилась. Стали ми обидві, як укопані, та й стоїмо, дивимось одна на другу, неначе зроду не бачились. Вона мені перша не каже «добривечір», і я їй не кажу: нехай таки вона буде менша, нехай таки моє буде зверху! Жду я, що вона от-от промовить до мене: недурно ж нявкала так любенько уранці. А вона мовчить та витріщає на мене баньки. Дивлюся я — вона вже мене їсть очима; чую я — вже й мене бере злість. Стояли ми, стояли, дивилися одна на одну, надивились, кивнули головами: я плюнула на один бік, а вона на другий — та й розійшлися з того горбика. «От тобі — Палазя й Парася!» — думаю я. Помирились так, що миру не стало й до вечора. Треба, щоб у лісі щось дуже велике здохло, щоб ми помирились!

А це знов розсердилась Палажка на мене, що я пожартувала з нею; та й то не я, а моя сусіда Левадиха вигадала той жарт. Надворі була страшна спека; в хаті душно, а я думаю: піду ж та зварю вечерю на городі коло криниці, поки син та невістка вернуться з поля. Взяла я таган, казанок, набрала трісок та сухого хмизу й хамла. Прийшла до криниці, коли зирк! На цямрині стоїть залізне відро. Подивилась я,— відро Палажчине: я його зараз впізнала, бо знаю всі відра на кутку. Це ж, думаю, Палажка

ходить до моєї криниці по воду, бо Соловейко саме тоді чистив свою криницю. А тут прийшла по воду моя сусіда, стара Левадиха. «Хто це забув відро?» — питає вона в мене. «Та хто ж,— кажу,— Палажка! Хіба ж ти не бачиш, що відро неначе погризене зубами. Мабуть, їй не було кого гризти, то надісь од злості погризла свої відра. Ну, та й хазяйка! Добре, що не забулась отут коло криниці своєї голови». Взяла я те відро та й кинула в кропиву: нехай, думаю, Палажка трохи пожалить литки, як буде доставати відро. Ото розклала я під вербами багаття, поставила таган, почепила казанок. Сидимо собі з Левадихою та балакаємо то про се, то про те. А Левадиха каже: «А давай пожартуємо трохи з Палажкою! Облиймо бісову бабу холодною водою, як вона прибіжить за відром: може, не буде така палка та лиха». Левадиха сердилась тоді на Палажку за те, що Палажка давала їй дулі та ще й при громаді. «Скупаємо ж ми тебе, щоб знала, як мені дулі сукати!» — каже Левадиха. Тільки що вона це сказала, аж Палажка лізе через перелаз. Ми з Левадихою шусть у коноплі! та й присіли. А Палажка присурганилась до криниці, глянула на цямрини, заглянула в криницю та й бубонить сама до себе: «Де ж це ділося моє відро?» Вона туди круть, сюди верть, блиснула маленькими чорними очима по коноплях, по бур'янах. А очки так і блищать од злості, наче в гадюки, неначе з їх іскри сипляться. А далі вгляділа відро та й полізла в кропиву. Кропива жалить її в литки, в руки, а вона чухає литки та лає кропиву. Взяла вона відро, шелепається до криниці по кропиві та таки й мене не забула: «Це, мабуть,— каже вона голосно,— ота іродова душа, Параска, закинула моє відро в кропиву!» Мабуть, догадувалась, що я тут недалечко. Я насилу всиділа в коноплях, трохи не вискочила, та мене вже Левадиха придержала за спідницю. «Їй-богу,— кажу до Левадихи,— нарву кропиви, та простягнімо Палажку коло криниці, та даймо їй доброї прочуханки, та пам'ятного, щоб не забувала відер».

Дивимось ми, Палажка тричі перехрестилась, щось пошептала — вже й не знаю, чи молилась, чи відьмила,— витягла відро з водою і тільки що поставила на цямрині, а ми з конопель та до неї. Левадиха вхопила її за плечі, бо дужча од мене. «Держи ж,— кажу,— та добре, бо буде пручатись!» Я вхопила відро з водою та й линула їй передніше межи очі: «Оце,— кажу,— тобі од очей, щоб очиці не боліли!» Линула вдруге на самісіньку голову: «А це,—

кажу,— тобі од голови, щоб не була така дурна!» А потім лину раз на потилицю, а другий — за пазуху. А вона стоїть, як дурна вівця, та тільки: ух! ух! ух! ух! «Ухай,— кажу,— серце, ухай на здоров'ячко. Водиця холодненька, як з льодом. Це од пристріту дуже добре».

Скупали ми її та й регочемось обидві. А з неї вода аж дзюрчить: і з запаски, і з підтички. Кляне вона нас, і слів не добере: «Бодай вас свята земля поглинула живцем! Бодай вас чорти на тім світі облили гарячою смолою!» А я кажу: «Поки нас чорти обіллють, а ми тебе вже й облили».

Взяла Палажка порожнє відро та й потяглася додому. А Левадиха кричить: «Здорова зноси та в краще вберись! Це ми тебе скупали, щоб блохи вночі не кусали». Після того Палажка і не говорить зо мною і не дивиться на мене, а як коли стрінеться зо мною на вулиці, то обминає мене попід самісінькими тинами. Хіба ж вона дитина? Не знає, що то були жарти? А як парубки колись її пхнули з греблі в ставок, ще як вона була дівкою, то вона й не сердилась. Три роки після того все хвалилась: «Оце мене дурні парубки скупали в ставку в квітках та в стрічках та в червоних чоботях». А як я з Левадихою трохи покропила її водою, то вона вже і губи надула.

Коли б я пак була хоч трохи зла, хоч на десяту частку мала такі залізні зуби, як у Солов'їхи, може б, я ще й одбилась та одгризлась од неї! А то я жінка зовсім плоха, ще й недобачаю на одно око. Якби пак у мене такий язик та така вдача, як у Солов'їхи, я б дала собі ради. Та й чоловік мій, як з ключчя батіг, сказати правду. Оце крикну на його: «Та піди-бо, та прочитай молитву Солов'їсі! Хіба ж ти не бачиш, що вона мене їсть, як іржа залізо, що вона на мене кричить, тільки вийду на город до криниці: «попова сучка, та попова сучка!», неначе мені піп таке ймення дав!» А Омелько почухає потилицю, та й не посміє через Соловейків перелаз перелізти. Вже що б не говорила Солов'їха про свою добрість, скільки б не ходила до Києва молитись, а я все-таки добріша од неї. Я б нікого й пальцем не зачепила, аби мене ніхто не зачіпав.

Тільки я й согрішила раз на віку, як у корчмі пробила дякові голову залізною кочергою... Я спокутувала свій великий гріх, і одхрестилась, і одмолилась. А все-таки не я була винна, а сам дяк; і не так дяк, як та дячиха. А Солов'їха і свого носа туди таки втирила: без неї, бачте, ніде вода не освятиться. Яка ж погана наша дячиха! Я вродилась

і охрестилась, а такої поганої не бачила! Вже баба Солов'їха багато краща од неї, хоч і в Солов'їхи ніс, як за сім гривень сокира. А дячиха ж чорна, чорна, хоч чіпляй на спину веретена та решета та садови в циганське шатро; ніс, як ключка; очі витрішкуваті, як у сови; брови, як пацюки; як говорить, то сопе, наче ковальський міх, а морда неначе сажею обмазана. Куди вже дякова чорна сучка з білими бровами багато краща. А до мого чоловіка все вишкіряє ті зубища, де не встріне. Певне, нагляділа його очі карі, темні, як терен. Було, ззамолоду як поведе ними та моргне чорними бровами, то я аж умліваю. Та цур йому! Що я згадую? Ще добре, що не чує Солов'їха, а то б зараз рознесла по всьому селі...

Раз тягнеться мій Омелько шляхом попід городами, а дячиха ходить по своєму городі та й зачепила його: сперлась на тин та й вишкірила до його свої білі циганські зубища. Я беру воду з криниці та все дочиста бачу з-за куща калини. Дивлюсь: мій капосний Омелько задивився на неї та й собі показує їй зуби, ще й почав любенько балакати з нею. Вже й не знаю, де в його та мова взялася? Як до мене говорить, то тягне ті слова з рота, неначе з-під землі викопує, а до дячихи десь слова взялися! Терпіла я, терпіла, та таки не втерпіла; бур'янами та поза коноплями прийшла до їх близенько та й упала в гущавину, аж вуха пожалила собі кропивою. Дивлюся я, а дячиха до Омелька: гі, гі, гі! та все показує Омелькові зуби. Мій Омелько й собі раденький, що дурненький, та все до неї через тин: гі, гі, гі! і собі показує зуби. Дивлюся я, що то з того буде? Вони мене не бачать, а мені їх обох видно, як на долоні. Мій же Омелько такий гарний, чорнобровий, хоч уже й немолодий; оце, як засміється до тієї циганки, то й зморшки на лиці порозтягуються. А вона стоїть напнута білою хусточкою: морда наче сажею обмазана, а зубища проти сонця тільки — блись, блись! Вже, сказати правду, й я немолода, але ж і дячиха красуня — нічого сказати! Знайшов же красу мій Омелько! Коли я дивлюсь, мій Омелько приступає ближче та морг на неї бровами, а далі морг вусом... Я догадалась, до чого воно йдеться. «А... ти, старе луб'я!» — думаю я, та й не втерпіла: встала з бур'яну й руки згорнула. Коли — зирк! з другого боку, з конопель підводиться дяк, неначе стовп. Стоїмо ми вчотирьох та очима лупаємо. Дячиха ні в сих ні в тих, поздоровкалась зо мною, а далі з дяком. А Омелько все чогось шукає та шу-

кає попід тином очима. Бачить дячиха, що прошпетилась: повернулась до мене спиною, вирвала лопушину та й потягла спідницю просто по грядках, ще й прохолоджує пику лопушиною, неначе і справді яка панія. Я показала Омелькові кулака та мерщій пішла мовчки до криниці; вхопила відра, однесла швиденько до хати. А думка моя й очі мої все летять назирці за Омельком. Дивлюся я: Омелько вже балакає з дяком, а далі обидва рушили з місця та й пішли мовчки до шинку. Я за ними та крадькома — шусть у шинк! та й притаїлася за дверима. Слухаю я, вони посідали за столом та мовчки почали горілку пити. Глянула я через щілину: Омелько п'є та супиться, аж зморшки понабігали йому на лобі, а в дяка зуби й губи трусяться, чарка так і задзвеніла, як черкнулась об його зуби. Коли це як схопиться дяк з місця, як ухопить мого Омелька за чуприну! Так і зчепились обидва, мов півні. Я кинулась між їх, щоб розборонити, вхопила залізну кочергу та й торкнула помаленьку дяка по голові. Їй-богу моєму, що тільки торкнула! Вже й не знаю, як той череп увігнувся! Мабуть, біс батька зна який череп на дяковій голові. Не встигла я озирнутись, аж і Палажка Солов'їха стоїть тут коло дверей, неначе з стіни зійшла. Я спересердя — пху їй у вічі! бо знала, що вона рознесе зараз по селі, як сорока на хвості. Ще я не встигла додому дійти, а вже мене люди перестрічають та розпитують про дяка та про Омелька. От виріс язик у роті — довший, ніж у корови! І де вона, в гаспида, взялася в корчмі? І хто її кликав? От уже, де не посій, то вродиться Солов'їха! Зазнала я таки і того гласного суду! Розсипала я на його чимало карбованчиків, ще й мусила свій гріх у церкві спокутувати. А Солов'їха і тут навчає: «Кайся, сестро Параско, кайся! піди в Лавру та одмолись за свій гріх!..» Не було в мене тоді в руках залізної кочерги! їй-богу, що не побоялася б тоді й гріха. Коли б ще Солов'їсі прийшлось покуштувати того суду, щоб знала, як підсвинків на тину чіпляти та чужу цибулю красти серед дня. Я ж кажу: не можна мені з Солов'їхою на однім кутку жити! Хоч сьогодні пакуйся та й гайда на кубанські степи! Оце піду, нападу на свого Омелька — нехай продає воли, землю й хату, бо далі не видержу. Такі капосні люди на кутку, що мені не можна зроду-звіку на селі вдержатись: хоч і сьогодні гайда на кубанські степи!

1873 року, 10 червця.

II

БЛАГОСЛОВІТЬ БАБІ ПАЛАЖЦІ СКОРОПОСТИЖНО ВМЕРТИ

Люди добрі! Що мені на світі божому робить! Не можна мені через бабу Параску не то що на селі вдержаться— не можна мені через неї на світі жити: набріхує на мене, судить мене по селі й по хуторах; як скажена собака бігає по дворах, по хатах та вигадує на мене таке, що й купи не держиться. Що божого дня бігає до попа, до дяка й до проскурниці; в попа вже її садовлять на стільцях, горілкою частують, а мене і в сіни не пускають. Господи милостивий та милосердний! і що я людям заподіяла? Сиджу собі в хаті тишком-нишком та богу молюся. Моя стежка тільки од хати та до церкви. Я ніколи не зачепила малої дитини, за всіх молюся богу, ще й Параску, стару суку, поминаю в молитвах. А вона за те підняла на мене всю громаду; якби могла,— здається, нацькувала б мене всіма собаками на селі. Тепер всі люди на селі чогось визвірились на мене: вже не просять мене на обіди трапезувати, навіть не здоровкаються зо мною. Збунтувала проти мене ввесь мій рід; намовила мого чоловіка, й пасинка, і його жінку, і мою дочку, що держить Тиміш, її небіж, навіть мого сина, малого хлопця. Вся рідня мене кляне, товче, як жиди Гамана. Вже насилу душа моя держиться в тілі. Я не знаю, що вже далі буде. Не можна мені не то що на селі вдержатись — не можна мені вже на світі жити. Люди добрі! благословіть мені скоропостижно вмерти! Нехай мій гріх впаде на Парасчину душу!

Чого тільки вона на мене не понабріхувала! Я сяка й така, і носата, і губата, і горлата, і задрипана, і лиса, ще й до того відьма. Боже мій! тільки до тебе здіймаю руки. Я собі молюся богу, а Параска бреше по селі, що я роблю чари. Чи в неділю, чи в свято йду до церкви та гляну, що в мене нечисті руки, та й зайду до криниці й помию собі руки й ноги. А Параска бреше, що я коло криниці набираю землі, нашіптую та роблю чари. Як виходжу з хати по воду, то беру відра на плечі та й починаю на сінешньому порозі: «Мья-ца-й сина», йдучи стежкою, перемолюсь і «Оче наш, оже єси...», і «око на небесі, око на землі...», і «ізбави нас од лукавого святого...» А прийду до криниці, то якраз домолюся до «Прийдімо поклонімося», та стану навколішки

коло криниці, та й кладу поклони на чотири вугли. А Параска плеще громаді, що буцімто відьмила, кругом криниці лазила навколішки, ще й била лобом поклони в колючки. Якби я справді була відьма, я б перше за все показала тобі, Парасю, свої чари коло твоїх воріт, а не коло криниці. Я собі, як виходжу з церкви, перецілую всі святі окони та й виходжу позад усіх, бо не хапаюсь поперед усіх людей, як дурна Параска, що біжить з церкви, мов та вівця, поперед малих хлопців. Як вийду з церкви, вдарю перед порогом поклона та й двері поцілую, а вийду на цвинтар, то й стіну проти престола поцілую. А Параска усім бреше, що я відьма, бо замки в церкві цілую! Це чиста сатана, не при людях згадуючи! Не можна мені через неї, як слід, по божому закону і богу помолитись. І покійна моя мати були такі богомільні: цілували в церкві двері й стіни. Мабуть, Параска через те й мою матір зве відьмою! оббрехала мене на все село, а тепер мене і малі діти дражнять відьмою, а сусіди поробили нові двері в хлівах, ще й замками замикають на ніч корови. Отакий сором на старість, як бачите, з доброго дива!

Хоч і не годиться себе хвалити, але я скажу, що я скрізь на селі трапезую й обществую через те, що їм паску щороку в Києві в Лаврі. Так уже мені бог дав. Мабуть, Параска хоче, щоб і я заглядала в церкву тільки на різдво та на великдень, як вона заглядає. Прийде раз на рік до церкви, стане в цвинтарі та й заглядає в церкву через поріг — як той дідько боїться ладану та хреста. Ще й піп не поблагословить людям іти з церкви, а вона зараз так і попре з цвинтаря, аж намітка на їй метляється! Я вже догадуюсь, чого вона боїться ладану та хреста: спитайте тільки мене. Хіба ж не знаємо, що Параска почала бодню з салом на петрівчане пущення, а на Петра вже зосталось тільки півбодні! Не святі ж з неба приходили те сало їсти: сама тріскала цілу петрівку скоромне, аж їй було завадило, ще й своїх синів годувала. Мій хлопець цілий піст носив в поле в торбині хліб та цибулю, а її сини носили сало, ще й мого хлопця оскоромили. Я своїм носом чула, що з її вивода цілу петрівку на все село смерділо вишкварками. Я вже знаю, до чого воно йдеться! Не дурно ж вона каже, що я в церкві цілуюся з дошками... Я сливе все своє добро порозносила по монастирях, а чи бачив хто, щоб Параска коли в церкві обмінила свічку, подала на часточку, або найняла окахвист, або справила панахиду за свою

небіжку матір, щоб чорти на тім світі не смалили її на огні, бо вона була таки справдешня відьма. Я ладна заприсягтись і землі з'їсти, що Параска, коли не пристала на нову віру до штундів, то незабаром пристане, ще й свого дурного чоловіка потягне за собою. Недурно ж вона заглядає в церкву через поріг, мов собака через ворота, та й разу свого лоба не перехрестить; я вже знаю, з ким вона накладає. Я вже чула, що її сини вже зовсім пристали до штундів. Коли б її взяли в Київ та посадили на покуту в монастир, та ще саме в жнива! Або нехай лучче заправторять її на Сибір, щоб і дух її не смердів у нашому селі. Вже вона не одмолиться і не одхреститься: вхопить нечистий її душу ще до смерті. Нехай же чорти обсмалять її на тім світі, як кабана, щоб не брехала на мене. Побачить вона! згадає тоді мене, як чорти витоплять з неї те сало, що придбала в піст. Але оцього я вже ніяк не стерплю: набрехала Параска, що в мене голова лиса. Це ж вона пече мене в самі печінки! Я не дівка тепер, не свічу волосом проти праведного сонця; мені й тих кіс не треба, що й теперечки маю аж до пояса. Але навіщо брехати, що я й дівкою була лиса! Чи вона ж забула, як я колись, ще за панщини, вибігала на лан до пана позивати свого чоловіка за те, що він мені вирвав коси? Всі люди на лану бачили, як я показувала панові свої синяки, як скидала очіпок і навитягала з кіс дві добрі жмені волосся. Всі люди бачили, що я не з вівці ж його тягла, а з своєї голови. Мабуть, тільки Парасці повилазили баньки, бо не втерпіла: зараз-таки прибігла і почала брехати тому пикатому битливому панові, що я те волосся сім рік збирала з гребінця, ще й половину жидівського з містечка принесла; а як у моєї дочки була облізла голова, то я, буцімто, і те позбирала та підмостила під очіпок. Так набрехала на мене панові, що той червономордий пан побив мені спину, ще й з лану прогнав.

Каже вона, що я й дівкою була задрипана, а за те забула, що я багато од неї молодша. Я ще на припічку кашу їла та гусенята пасла, а вона вже ганяла по вулицях та по досвітках за хлопцями, аж тини тріщали. Я стала дівкою, а вона ще світила волоссям, трохи не посивіла на пні. До мене-то, ніде правди діти, йшли старости, так що в м'ясниці й двері не зачинялись. Я одіслала з гарбузом двадцять пар старостів, а до неї ніхто з старостами і через поріг не заглядав, доки не піддурила Омелька; та й той узяв її, мабуть, через те, що в його і тепер не всі вдома, а взамо-

лоду зовсім-таки не було одної клепки в голові. Сама вона блудниця зроду, як і мати її була. А ще на мене кричить, що я байстрюка привела. Вона не знає, що я за того байстрюка і одпросилась, і одмолилась: виходила по монастирях та по церквах, з'їла з тридцять пасок в Києві. Коли мене брав Соловейко, то знав, кого брав. Тілько одна Параска коле мені очі тим байстрюком, де мене вглядить. Так вже мені допекла, так настирилась, що хоч з мосту та в воду. Нема мені де сховатись од неї, як од мух у спасівку, хоч лягай в домовину. Оце піду до священика та скажу: батюшко! не можна мені через Параску довше на світі жити; благословіть мені хоч зараз скоропостижно вмерти! Я запишу все своє добро на сорокоуст, щоб бог простив мені гріх, та й поблагословіть мені з мосту та в воду!

Коли б Параска брехала на мене по селі, та хоч мого роду не зачіпала. А то збунтовала проти мене всю мою родину: і мого чоловіка, і пасинка, і пасинкову жінку, навіть моє чадо, мою заміжню дочку, ще й мого сина, хлопця — хоч зараз кидай хату! То було ніколи й не загляне в нашу хату, обминає наш двір десятою вулицею; перестала брати воду з криниці на нашому городі; а це колись одного дня, ні сіло ні впало, Параска рип нашими сінешніми дверима! Як стояла я в сінях коло діжки з водою, та так і охолола: держала в руках кухоль з водою та й впустила додолу. А вона, як собака через тин, так і плигнула проз мене через поріг, та в пасинкову противну хату; мені й добридень не сказала, тільки блиснула на мене здоровими вовчими сірими очима. Вскочила вона в пасинкову хату та й дверима гуркнула, аж мені в голові гуркнуло. «На свою голову гуркай! — крикнула я на всі сіни.— Бодай ти своєю головою наклала!» Стою я коло діжки, як стіна, а вона там за дверима цмокається та дзигорить, наче со́рок сорóк на тину. Моя душа вже чує, що Параска говорить з пасинком про мене, бо я в неї сиджу на язиці день і ніч. Я таки не втерпіла: одхилила трошечки двері та й заглянула в хату. Дивлюся я, Параска сидить за столом на покуті й обществує; її гладке, аж пухле, лице лиснить проти вікна, якраз так, як лисніла морда в нашого старого пана. Та й гладка ж морда стала в Параски — як той здоровий гарбуз на баштані! та така пухка, що якби ткнув пальцем, то, здається, палець так би й загруз, як у кабанячому здорі. На голову начепила нову квітчасту хустку з червоними торочками, ще й в добре намисто вбралася. Убралася, не-

наче дурна дівка на весілля. Вже б давно час їй дбати на смерть: готувати ладан, намітку та воскові свічки, а вона в червоне намисто вбирається! Я й молодша од Параски, а вже сховала в скрині собі на смерть і намітку, й сорочку, і гроші на похорон, на свічки, на подзвінне, на корогви, на євангелію та на мари,— бодай уже на марах винесли або мене, або її, бо ми ніколи не помиримось! Дивлюся я через двері,— стіл засланий скатеркою, на столі пляшка й чарка і полумисок з солоними огірками, а другий — з печеним курчам. Коли я придивлюся, аж поруч з Параскою сидить мій Соловейко! Як побачила я свого чоловіка коло Параски, то трохи не зомліла. Сидить за столом і пасинкова жінка, а пасинок походжає по хаті, заклавши руки попанськи, вибачайте, за чорт зна що. Зняла я руки до бога та вже й діла не роблю. Сиділи вони та пили, поки сонечко геть-геть підбилось вгору. Тільки що Параску виперло з хати, а я в хату до пасинка. Дивлюся, од курчати тільки кісточки валяються під столом, пляшка порожня, а на столі валяються недоїдки з хліба, ще й гадючі Парасчині зуби видко на святому хлібі. «Добридень! — кажу я до пасинка.— Пили, їли з моїми ворогами, а матері й не попросили!» Та давай докоряти своєму чоловікові: «Нащо ти пускаєш ту зміюку в нашу хату, через наш поріг? Хіба ж ти не знаєш, що вона ладна мені очі видерти своїми пазурами?» Говорю я стиха до чоловіка та все наближаюся до його, а він мене як пхне, то я аж на лаву сіла, наче мене зумисне хто посадив. «То це ти мене пхаєш через мого ворога?» — промовила я стиха, та налапала на лаві ножа, та й кажу: «Не бий мене за Параску, бо пожбурю оцим ножем тобі в вічі!» А він як скочить до мене, як ударить мене по щоці, а щока так і зайнялася огнем та й посиніла, як буз. Я вхопила з стола полумисок з огірками та йому межи очі полумиском, а він тоді давай мене молотити. Господи, візьми мою душу до себе в рай! Скинув з мене очіпок, розчіпчив мене, вхопив за косу з одного боку, а пасинок з другого: трохи не розірвали мені голови. Я тоді кричу до невістки: «Оборони мене, сяка-така дочко, бо мене вб'ють!» А вона стоїть коло помийниці та на кутні сміється. Вирвалась я, вибігла з хати, хапком наділа дорогою очіпок та й пішла плачучи до дочки. Коли одчиняю двері, аж у дочки на лаві, як той гарбуз, знов блищить пухка Парасчина тварюка. Я хрьоп дверима! Та на двір, сіла на призьбі та й сиджу. Сиджу та й думаю: це не Па-

раска, це вже надісь смерть моя слідком ходить за мною. Вийшла дочка та й просить мене в хату, а я кажу: «Прожени передніше оту суку ломакою з хати, бо як гляну на її одутловате лице, то мені стає нудно!» Коли чую, Параска виперлась з хати в задвіркові сінешні двері на город; я тоді — в другі, та й увійшла в хату. Ввійшла я в хату та таки не втерпіла: накрила дочку мокрим рядном. А дочка слухала, слухала, та як визвіриться на мене, а за нею й чоловік її почав оступатися за свою жінку. Як причепились до мене, як приперли мене до дверей, то я ледве втекла з хати. Приходжу я плачучи додому та з жалю розказую про своє лихо малому синові, бо вже нема мені до кого прихилитись. А воно, погане, як криконе на мене: «Бо ви, мамо, самі винні, що вас усі товчуть, як жиди Гамана!» Боже мій єдиний! І цей блазень забиває мені баки. Проклята Параска направила всіх дітей проти мене. Світе мій ясний! не хочу на тобі більше жити. Нехай мене лучче понесуть на марах, ніж я маю поневірятись та терпіти од своїх дітей, од своєї рідні!

Прийшла я додому, хотіла молитись богу, а мене і злість, і жаль бере: не йде молитва на серце. Сіла я, підперла голову рукою та й плачу, аж у хату входить мій Соловейко. Я тоді до його: «Коли твій син робить мені лихо, то вижени його з противної хати; або його вижени, або я піду світ за очі». Він до мене і не обізветься: мовчить, запекла душа, наче води в рот набрав. «Коли ж ти не хочеш говорити зо мною, думаю я, то я й сама доберу способу викишкать з хати твій поганий плід». Соловейко з хати, а я за сокиру та прожогом в пасинкову хату. Пасинка не було дома, тільки в хаті була його жінка. Я спересердя кинулась до печі, та давай рубати піч; розваляла їм комин, і черінь, і припічок: нехай собі вибираються, про мене, хоч на вигон. Розвалявши піч, побила кочергою горшки на полиці, а далі давай різати пасинкові курчата: половину поварила, половину попекла, пообідала собі та й кажу пасинкові: «Оце ж тобі московська закуція, щоб ти вибирався з хати під три чорти або й далі!» Як наробить він галасу, а за ним його жінка, а за нею і мій чоловік! а я собі походжаю по хаті та облизуюсь після смачного обіду. «Били ви мене, за те ж і вас побила лиха година»,— кажу я та вхопила святий образ під пахву під свиту, підмостила під очіпок повиривані коси та до священика. Впала я перед ним навколішки, показала свої виразки, зняла очіпок,

навитягала з кіс дві жмені волосся. Витягаю ті чисниці та пасма з своєї голови та й розказую: оце вискуб з мене чоловік, а це пасинок, а це невістка — оце все Парасчине діло. Од попа побігла в управу до волосного. Тільки що надходжу до управи, а звідтіля Параска з порожніми відрами та й перейшла мені зумисне дорогу. Біжить, проклята, прудка, як коза, а порожні відра цок та цок об коромисло. «Переходь,— кажу,— переходь дорогу! ноги тобі покорчить, бо я йду з святим образом під пахвою: не заподієш мені лиха, чарівнице!» Говорю я до неї, а в душі в мене тьохкає, бо я бачила, що Параска була в волості, а де вона помаже своїм язиком, там і святі образи не поможуть. Приходжу я до волості, і сама хрещусь, і образ хрещу. В волості повно людей. Волосний, таки мій кум, судить людей, а десятник, москаль, куняє на лаві. Стою я коло порога, застоюю черги, а мій кум гляне на мене скоса, наче п'ятака дасть, та все судить других, а про мене байдуже. «Що це таке? — думаю я,— я ж, здається, скрізь на селі обществую, і в тебе ж недавно трапезувала й на покуті сиділа, а ти мене наче не бачиш». Перехрестила я під свитою святого Миколая, вийшла сміливо серед хати та й кажу до волосного: «Добридень вам! од которого це часу ви мене ніби не бачите: я вже обтерла ваші пороги, на дверях стоячи». Як скочить з місця волосний, як крикне на десятника: «Запри її, сякутаку, в холодну на три дні та здери з неї чотири карбованці за розвалену піч та п'ятого за горшки та курчата!» Я тоді до його стиха: «Потривай-бо, куме, кричи, та знай, на кого ти кричиш! Я ж і в тебе на покуті сиділа...» Він не дав мені далі й слова промовити. Як торсоне мене за спину, а десятник з другого боку в плечі кулаком, та й випхнули мене за поріг. Бере мене москаль за плечі та й тягне в холодну. Я бачу, що непереливки, та давай і собі кричати на десятника: «Ти, сякий-такий сину! чи давно ж ти постягав у мене з жердки вінки цибулі, повисмикував з-під стріхи свячене маковійове зілля, ще й узяв сніп маку на причілку? Я ж тобі і слова лихого не промовила!» А він як пхне мене в холодну, я так і впала на солому, ще й образ впустила додолу. Боже мій! що це таке діється на світі? Мене усе село поважає, передо мною сам дяк знімає шапку, а вони мене закидають у свинюшник з барлогом. Я схопилася та давай спересердя стукати в двері. Стукаю в двері та кричу; коли схаменуся, аж я стукаю не кулаком, а святим образом. Чи вже з переляку, чи вже й не знаю од чого, стука-

ла я образом, доки образ не розскочився пополовині. Як глянула я на свій гріх, та трохи не зомліла. Поцілувала святого Миколая та давай тоді лупити ногами в двері. Трохи дверей не висадила, а таки свого добулася; мусили мене випустити. Прибігла я додому, як несамовита, коли гляну в скриню, аж проклятий москалюга заграбував мого добра в скрині на десять карбованців: і нову плахту, і запаску, і намітку, що держала на смерть, ще й сувій полотна! Пропало моє добро, ще й новісіньку сокиру Соловейкові вищербила. Ой господи! це вже, мабуть, швидко страшний суд буде, що таке лихо діється на світі. Б'ють мене, молотять, місять, рвуть на мені коси, наче на святій Варварі. Я вже тепер великомученица, та й годі. Коли б уже господь милосердний прийняв мою душу до себе. І де та смерть моя забарилася? Якби я не знала, що мене поховають на собачому кладовищі, я б давно сама собі смерть заподіяла. Але вже довше не видержу: не можна мені через людей віку дожити. Буде вже з мене синяків! Тепер я і справді лиса, бо обірвали мені на голові все волосся. Ще й гріх прийняла на душу: як гляну я на святого Миколая, на ту розколину через самісіньку борідку, то й думаю, що мені, за мої гріхи, зостається тільки скоропостижно вмерти. Нехай уже Параска живе на світі, а мені нема місця на землі; мені вже дорога просто до бога.

«Оженю я свого сина Петра,— кажу я до свого чоловіка,— я вже стара, не здужаю робити, та й ти вже старий, нехай за нас роблять діти, а ми вже будемо одпочивати; мій син ще зовсім хлопець: тільки що минув йому вісімнадцятий рік, а я візьму невістку старшу од його, то вона працюватиме за себе й за мене». Ото й причепилась я до хлопця: оженись та й оженись. Він мене й послухав: взяв Олену, старшу од себе. Невістка, правда, спочатку мене слухала, а далі як розібралась, то неначе сказилась. Я посилаю її в поле, а сама порядкую в хаті, а невістка каже, що я нічого не роблю, та давай мені докоряти: «Оце, каже, вивернусь і собі, мамо, рядом з вами у садку та спатиму до вечора». Я давай навчати невістку: «То ти, вража дочко, таке матері говориш? Мій син ще в'юнота, а в тебе вже коси посивіли; ти здорова, як корова, то й повинна робити за себе й за матір». Як визвіриться вона на мене, а син за нею! Я розсердилась, та як держала кочергу в руках, махнула, щоб од неї одбитись, та якось і зачепила невістку по руці. А вона каже: «Тепер же, мамо, коли ви мені попере-

бивали руки, то їдьте самі на поле з Петром, бо я не поїду». Воли вже стоять запряжені, стоять та й стоять, а невістка сидить собі, згорнувши руки. Стало мені шкода худоби; поїду, думаю, на цей раз на поле та покажу синові й невістці, як стара мати працює. Сіли ми з сином на віз. Син поганяє та мовчить, а я все його навчаю та навчаю. Виїхали ми за царину. Син все мовчить, як німий, коли б словом до мене обізвався, а я все навчаю, як діти повинні слухати матері, як бог повелів в святих заповідях шанувати і чтити батька й матір. За возом йдуть на поле дівчата та хлопці, а я їм розказую про сина та невістку, щоб і їх, дурних, навчати, як треба шанувати своїх рожденикiв, бо й вони ще дурні в'юнощі. Коли це мій син як криконе, мов скажений: «Мовчіть, мамо, бо, їй-богу, скочу з воза та й вернусь додому». Я розгнівалась та й кажу: «Коли ти мене гніваєш та не слухаєш, то ти не мій син, а бісів син, а твоя жінка не моя невістка, а чортова дочка». Виїхали ми вже на поле, а я все-таки не мовчу та навчаю, бо я ж — мати, маю право. Мій син як схопиться з воза, як криконе: «Вставайте, мамо, та йдіть собі додому, а я сам поїду в поле». Я собі сиджу та й кажу: «Не діждеш ти, вражий сину, щоб стара мати слухала блазня; в тебе ще на губах молоко не обсохло». Син ухопився за полудрабок та давай перекидати воза. «Потривай,— кажу.— Я докажу тобі, що я старша!» Та й вчепилась руками і ногами в полудрабок, та якось і вдержалась. Він зайшов з другого боку та знов перекидає воза. А я вчепилась в другий полудрабок та таки вдержалась. Торсає він воза, аж в мене кістки торохтять. Він кинувся до волів,випряг воли з ярма та й погнав додому. Я сиджу на возі та й зняла руки до бога: «Ой боже мій милостивий! Спасе мій! Богородице діво, радуйся! Отче наш, батьку наш! Що ж це далі буде на світі, коли син знущається над матір'ю. Мабуть, увечері буде страшний суд». Сиджу я на возі та од сліз уже й полудрабків не бачу. А тут, на сором мені, люди йдуть на поле та ще юрбами, неначе їх сатана нагнав зумисне, щоб подивитись на мій сором. Пройшла й Параска з граблями та сміється, ще й докладає: «Поганяй, бабо, та держи цабе, бо перекинешся!» Вивіз мене лукавий син, неначе на сміх людям, та й покинув серед шляху, як ту старчиху за цариною. Встала я з воза та й думаю: «Коли син покинув воза серед шляху, то покину й я» — та взяла торбу з хлібом, та й собі вернулась додому. Годуй дітей, піклуйся коло їх,

навчай з ранку до вечора, а вони кажуть, що я їх лаю з ранку до вечора.

«Потривайте ж,— думаю я,— коли ви вивезли матір за царину на сміх людям та й покинули на великому трахту на розпутті, де ховають вішальників та шибеників, то й я покину вас». Я пожалілась своєму Соловейкові, а він все оступається за дітьми та ще й вилаяв мене.

«Постривай же ти, Соловейку! — думаю я.— Я ж тобі оддячу ще й на цім світі, коли ти тягнеш руку за Параскою та за моїм лихим родом. Коли ви всі мене товчете, як макогін макітру, як рубель качалку, покину я свого чоловіка, свій поганий рід, своє село та піду в світ по монастирях». Вхопила я торбу з сухарями, вдарила три поклони перед образами та й кажу до чоловіка і до рідні: «Прощайте навіки! тільки ви мене й бачили. Я за вас молилась богу, а тепер піду в Київ та прокляну вас, і Параску, і все село». Поклонилась їм сливе до землі та й махнула з двора, і хліб незжатий покинула на полі. Вийшла на гору за царину та й не оглянулась: не жаль мені села, хоч би його й свята земля поглинула. Пішла я в Київ, одговілась: пішла до Почаєва — одговілась, знов вернулась до Києва та по тижню сиділа в кожному монастирі; з Києва потяглася понад Дніпром лугами та дібровами в Іржищівський монастир на храм, а потім в Корсунський, а з Корсунського в Богуславський на одпуст, а звідтіль в Лебединський панянський знов на храм. Йду собі лугами, берегами та зеленими лісами. Надворі літечко, ясно й тепло, як в усі; скрізь пташки щебечуть. Прийду в монастир — народа сила, дзвони дзвонять, наче музики грають. Скрізь мене приймають та вітають, як божу странницю. Як згадаю було, що моя рідня за мною плаче, то мені аж на серці весело; а раз аж сама трохи заплакала, так розжалобилась! «Нехай же,— думаю,— тепер мій чоловік попосоває горшками в печі, коли злигався з моїми ворогами».

Ходила я по монастирях та по церквах до холодів, доки не обносилася. Чую, вже моя душа зовсім прохолола; на серці стало, як надворі після покрови. Я й повернула тоді до свого села. Приходжу я до свого двора. Як угляділа мене моя рідня, то так і повибігала вся з хати. Невістка вибігла, одчиняє мені ворота; мій Соловейко кинувся до мене та давай плакати, пасинок плаче, син плаче, невістка плаче: кажуть, думали, що вже й на світі нема. Йду я в хату, собаки спинаються на мене та, їй-богу, лижуть мені

руки. Прийшла я в хату, сіла під образами на покуті, роздаю всім кипарисові хрестики та пляшечки з почаївською водою. Невістка заслала стіл білою скатеркою, поклала на столі хліб та сіль, бігає по хаті, як курка з яйцем; я всім розказую про святі монастирі. Тепер я бачу, що знов обществую, та й давай усіх навчати: «Бачте! плачете за мною, а лихо робите; сьогодні садовите мене за тесові столи, а завтра, мабуть, знов будете мене за коси скубти, а мого лютого ворога, Параску, за столи садити. Люди облесливі, як ті собаки: і хвостом крутять, і зуби вишкіряють!» Чую я, почали благовістити на вечерню, бо тоді була субота. Наділа я білу сорочку, завертіла голову наміткою та й іду собі через город до церкви. Тільки що вийшла на город, коли гляну, аж Параска бере воду з моєї криниці. Глянула на мене, та як роззявить свою вершу, як гавкне на ввесь город: «Чи вже знов оце приблудилась до села, приблудо, волоцюго! Я думала, що вже й ворон твоїх кісток сюди не занесе, що вже тебе й на світі нема, та оце беру воду з твоєї криниці. Чи й за границею тягалася, волоцюго, чи тільки по Одесі старців водила?» Як побачила я Параску, та й не стямилась; як кольнула мене колька в печінки, та од того часу коле мене та й коле. Вже й свячені миколайки пила, вже й маковійовим зіллям підкурювалась — нічогісінько не помагає. Од того часу, як тільки де побачу Параску, то мене зараз кольки колють і в грудях, і в животі, і в печінках, так що й дихати не можна. Мабуть, то не Параска брала воду з криниці: то нагла смерть моя стояла коло криниці, бо мені разом світ замакітрився, а Параска зникла — не знаю, де й ділась, ніби в криницю шубовснула. Од того часу я вже ледве дишу, ледве ходжу: штрикає мене колька день і ніч. Не можна мені довше на світі жити. Про мене, нехай майстри й сьогодні роблять домовину. Я вже не живу, а тільки мучуся, стогну та тихо молюся: «Ослаби, остави! одпусти, прости й припусти; присунься й одсунься; прикотись і за село поза цариною покотись, од нині й до віку!» Благословіть мені наглою смертю вмерти!

1874 року.

БІДНИЙ ДУМКОЮ БАГАТІЄ

Фантазія

Раз восени, дуже пізньою добою, принесли мені з пошти газети. Я роздягся, присунув до ліжка столик, поставив на столик лампу, ліг на ліжко й розгорнув газету. Мої очі поминули вісті за усякі царства й кинулись на вісті з слав'янських країв. Зажерливим оком я переглянув вісті з Сербії, з Боснії, з Герцеговини, і моя душа взрушилась: серби брали перевагу над турками. Газета випала з моїх рук, і я задумався про долю слав'ян, про долю людськості... Надворі гув страшний осінній вітер, то притихав, то знов так завивав, наче звір у полі, і, здається, силкувався роздавить вікна, поскидать віконниці й залить холодом та дощем мою теплу кімнату. Холодний дощ торохтів, як горох, об бляшану покрівлю, порощив, наче град, в вікна, а в моїй хатині було тепло, як у вусі, привітно, ясно. Страшна негода ще гірше ворушила мої мрії, моє серце; полинули мої думи за високі гори, за сині моря, в далекий край, де дзюрчала дзюрком людська кров од людських таки рук.

Саме тоді їхали з Києва «добровольці» в Сербію, щоб стать до помочі сербам в повстанні проти турків.

Світ од лампи лився просто на здоровий килим над моїм ліжком, і на килимі дуже ясно малювавсь здоровий лев з густою гривою, з вищиреними міцними зубами та витрі щеними очима. Він роздирав пазурями серну, і з-під його пазурів лилася кров. Кругом лева на килимі вилась гірлянда з квіток і зеленого листу. На маленькому килимі коло ліжка виступав, мов живий, павич з розкішним блискучим хвостом. Я втирив очі в страшні щелепи лева, а думи мої літали десь далеко-далеко. От, здається мені, що лев скалить зуби, ворушить очима; очі в його блищать, неначе жар. Навкруги його заворушились квітки, ніби од тихесенького вітру, заколивався, заворушився зелений лист. Здорові рожі, червоний мак, настурції й астри ніби одстали од килима, закивали головками, і з їх полилися пахощі на моє лице. З-під листя вилетіли маленькі пташки й сіли на гілках; з помосту пурхнув павич, сів на стовпці мого ліжка й розпустив аж до помосту свій зелено-блискучий, розкішний хвіст. Глянув я на розірвану козу, а з неї цівкою бризнула тепла кров та просто мені в лице. Я прокинувся, протер очі. Всі дива счезли, і моя збуджена фантазія знов полетіла край синіх морів.

І здається мені, що я десь в якомусь здоровому й чудовому місті, в величезному домі, і стою на високому балконі. Передо мною дуже широкий майдан; кругом майдану розкішні, високі доми, церкви, палаци. Проти мене майдан іде до самого моря. Мені видко далеко-далеко на море. Море трохи ввігналося в землю, а півкругом з обох боків далеко вганяються в море високі скелисті гори з гострими верхами й шпичастими скелями. Високо, серед самого неба, над широким морем світить повний місяць, та такий здоровий та червоний, який він буває на підповні, тоді як викочується з-за лісу або з-за гори. Усе місто, море, високі гори й скелі були залиті якимсь дивним рожевим світом, але таким ясним, що видко було далеко на море й на гори, видко було білий сніг на верхах гір, на стрімких скелях; а через усе море до самого берега слалась широка червона смуга од місяця, де грав промінь на воді, наче пересипав червоними іскрами. Надворі було тепло, пишно; тепло було степове, сухе, південне: так і лащилось до лиця, так і зачіпало душу й серце й тихенько ворушило мрії. Глянув я наниз, аж увесь майдан став ніби залитий народом,

як буває на здорових ярмарках на Україні. Всі покрівлі домів, церков, всі балкони й вікна були обсипані народом. Здавалось, ніби народ зібрався дивиться на якусь дивну сцену на морі, на горах. Народ гомонів, гув тихо, наче десь під землею, і неначе все чогось сподівавсь. Я придивляюсь на амфітеатр високих гір і бачу, що й ті гори обсипані, але не людьми, а якимись звірми. Звірі так і вкрили всі гори, щілини й долини, як комашня, і так само ворушились, бігали, перепиняли один одному стежку, перелазили один через одного, і од того ворушіння щось далеко гуло й шуміло, як хвиля на морі. Я придивився до того ворушіння і бачу, що звірі гризуться між собою. Одна ватага сходила з гори на долину, нападала на другу ватагу, вп'ялась у неї зубами, пазурями, ссала кров, загризала на смерть. Всі гори були наче живі, наче самі ворушились од верху до низу, і з їх текла патьоками кров і стікала в море. Береги моря почали червоніть. Мої очі вирячились на ті дикі ватаги. «Війна! Війна!» — загомонів натовп народу на майдані, і я бачу, що то войдуються й гризуться не звірі, а люди... і чорні, і білі, і жовті, а найбільше між ними білих... При ясному світі місяця я навіть углядів на їх усяке убрання. Тепер я догадавсь, чого то в тому місті зібрався народ дивиться на якусь сцену, на якесь диво... Але мене не цікавила та картина крові й смерті. Моя душа чогось страшенно була стривожена. Я ждав чогось надзвичайного, дуже дивного та страшного. Недурно ж почервонів місяць, як пожежа серед ночі, недурно ж почервоніла вода в морі, ніби кров. Коли гляну я на небо, а з неба покотилась одна зірка і впала в море, за нею друга... А далі посипались з неба усі зорі й почали падать у море, неначе огняний дощ. На морі вискакували огняні бризки й високо підскакували вгору. На найдальшій горі спалахнуло полум'я, неначе огняний сніп, а з полум'ям та димом полилася зверху огняна ріка й потекла в море. На другій горі з другого боку вогонь прорвав вершечок гори, і звідтіль так само потекла просто через гурт людей в море огняна річка. Потім заразом блиснув огонь на всіх горах, неначе хто поодтикав їх продухвини зверху. Огняні ріки потекли в море з усіх усюдів і понесли силу людських трупів. Все море стало червоне, наче розтоплене залізо; все море горіло й пашіло вогнем і полум'ям. А зорі падали в те огняне море дощем, і бризки летіли вище од мене, вище од домів. Одна гора страшно луснула, одірвалась од берега й перекинулась у

море. За тією горою одломилась знов друга гора й покотилась, неначе грудка землі, в море, а далі третя. Затряслись церкви й доми в місті. Народ разом ойкнув, крикнув і застогнав, аж у мене душа заболіла. Я почував, що в природі настає якась велика зміна, велика катастрофа, і в мене в душі похололо, а серце ледве кидалось в грудях. Я чув, як під моїми ногами застугоніли стіни дому, застугоніла й ніби заревла земля, неначе страшний звір, котрого поранили дуже здорово. Вся земля, ввесь світ здавався мені якимсь живим звірем, якимсь дивом, котре животіло й дихало, котрому прийшла своя черга смерті й руїни. І я пам'ятаю, що я здавався сам собі таким маленьким, таким нікчемним на землі перед тим дивом в природі, що діялось перед моїми очима. А народ все стовбичив на домах, на церквах, обліпивши покрівлі.

Коли це разом так страшно загриміло, так залущало, що вся земля, здається, рушила з місця й загула, і заревла, і захилиталась, як тополя на вітрі. Народ посипався з домів, з церков додолу, як сиплеться пшениця з мішка. Місяць заворушився, захитавсь, став здоровий, як дім, розколовся натроє й розскочився на всі боки. Три шматки, червоні, як жар, помалесеньку спускались униз, осяяли небо й землю таким ярим, ніби пекельним світом, що в мене аж очі заболіли. Шматки тихо спускались униз, та все ставали більші, а кругом їх сяяв блиск на небі, як од сонця. Вони скотились і счезли десь за морем, тільки зоставили позад себе три смуги, іскряні та білі, як по заході сонця. Море заклекотіло, мов червоне, розтоплене залізо. Я бачив, як тряслась земля, як почали завалюватися доми, церкви, як падали здорові колони й стрімкі верхи готицьких церков. В мене заморочилась голова, замерло серце в грудях. Я почував, що вже гину в страшній всесвітній погибелі.

Оглядаюся навкруги і бачу тільки руїни та трупи. Дивлюсь на небо й бачу, що воно все чорне, ніби його будьхто встелив чорним оксамитом. Ніде не блимала ні одна зірка, тільки однизу, од моря, червоного, як кров, лився тихий кров'яний одлиск і трошки освічував навкруги небо невеликою смугою. Од того тихого й страшного світу небо здавалось ще темнішим і чорнішим. Я одвів очі од моря й глянув позад себе. За мертвим містом стояла висока й широка гора, уся вкрита густим лісом. Гора стояла, мов широка піраміда з дуже спадистими боками; а на самому вершечку гори, на чолопочку, високо над лісом, стояв дуже

здоровий храм і такий високий, що його прозорі й шпичасті готицькі верхи пірнали в чорному небі. Він був увесь білий, увесь з білого мрамора, і на його широких та високих стінах, на прозорих легких верхах ледве миготів червонястий одлиск од клекочучого моря. Я попрямував широкою алеєю на гору до того храму. Все дерево, всі гілки пашіли жаром, ніби розпечене каміння. Листя сохло й обсипалось з дерева, наче восени. Жара й духота так стисла мене в грудях, що я ледве дихав. Але якась сила вела мене на гору дуже швидко, наче несла на крилах. Я вийшов на гору й побачив, що там дерево зеленіє, цвіте. Кругом храму цвіли купи розкішних пахучих квіток і напували пахощами тепле повітря, що пропахлось ними. Дуже високі й широкі двері в храмі були одчинені навстіж. Я ввійшов у храм, і мене облила й обхопила свіжість великого храму. Мені стало легше дихати; піт одразу висох і зсяк на моєму гарячому чолі. В храмі було ні темно, ні ясно: ні то ранній ранок, ні то пізній вечір. Але височінь, широкість і краса храму так мене вразила, що я став і роздивлявся на всі боки. Храм був готицький, з двома рядками рожевих прездорових колон по обидва боки. Рожеві колони з темними смужками дуже гарно й виразно виступали на чистих, білих мраморних стінах. На помості, мов мережки, миготіли чорні, білі й рожеві мраморні квадратні плитки. Золоті капітелі й золоті рубчики на гострих зводах ледве блищали в темряві в високості. Я пішов в глибину того храму й здивувався; над моєю головою розстелялась кругла, широка баня, наче безодня, а перед моїми очима була стіна, з трьома здоровими вікнами без шибок од верху храму аж до самого долу. Між вікнами стояли купи колон рожевих, білих, зелених, так чудово згармонізованих, що я не міг надивуватся високій естетиці архітектора. Колони йшли аж у баню й щезали в темряві. Через усю стіну, понад вікнами, впоперек колон, висіли рядками завіси чудового золотого кольору. Я прийшов до крайнього вікна й подивився надвір. Надворі була страшна темна ніч,— чорне, як оксамит, небо. Глянув я на край неба, там блиснула зірка, але така здорова, як око, і така ясна та гарна, неначе дорогий камінець. Глянув я на другий край неба, і там виступали зорі й миготіли, наче очі дивились на мене; а далі все небо вкрилось здоровими зорями, червоними, білими, ізумрудовими. Мені легше стало на серці; я почував, що на небі знов починається життя замість чорної смерті,

і мені стало веселіше при зорях, неначе при дорогих, милих людях.

Приходжу я до середнього вікна, коли гляну,— надворі ранок. Небо синє, ніби синє море, а крайок неба палає червоним огнем. Малесенькі хмарки, мов стадо лебедів, мляво червоніли над землею. На землі цвіла весна красна. За вікном був садок саме в білому цвіту, а на квітках блищала роса, як діаманти. В вікно потягло духом весни, духом того життя, молодого й свіжого, що спадає на серце радістю й надією. Надворі було тихо,— ані шелесть! Коли це на яблуні тьохнув соловейко, а десь між вербами обізвався другий, а далі третій. Защебетали соловейки, наче ввесь садок защебетав, наче співав кожний кущ, кожне дерево, обсипане квітками. Життя, життя починається на світі! Молоде і свіже життя! Я пам'ятаю, як проти мене на синьому небі стриміли рідкі гілки морель та персиків, наче облитих молоком і лебединим пухом; я пам'ятаю, що коло самого вікна стояла яблуня, вся в здорових рожевих букетах, а одна гілка влізла в вікно, прилипла до рожевої колони. Я притулив до гарячого лоба її листки й квітки, і почутив, що весняне життя вникає в мене, всисається в мою душу, ллється в серце, мов пісня, мов поезія... Зирнув я на пишні села, на гори, на білі хатки,— і там прокидались люди, рипали дверима, йшли до криниць по воду. Довго я стояв і почував, що й моя душа оживає й молодшає життям весни...

Приходжу я до третього вікна,— коли гляну на всю широкість його, аж надворі пишне літо, саме середина літа, саме південь... Яка розкіш! Яке життя! Як уся природа хвилюється, аж клекотить життям! Сонце серед неба блищить, як золото, і обсипає золотом землю. Просто проти мене тихо підіймалось взгір'я, скільки можна було засягти оком, і обпиралось об синє небо; і все те взгір'я було залите морем пшениці, жита, морем колосків. З усіх боків те море обступили й обстали зелені дубові ліси й своїм темним листом ще більше нагадували високі береги понад морем жита, жовтого, як золото, пшениці, жовтогарячої, як жар. Хвилі колосків то вганялись півкругом в ліс, то забігали вузькою річкою або сагою глибоко в діброву, то обхоплювали зелені острови з дубів та грабів. Я впізнав смуги українських полів, я впізнав українських женців, впізнав українську пісню під дібровою, і серце моє закидалось швидше. Я ніде не бачив пригонича, що витріщає яструби-

ні очі на чорні руки українця. Пісня весело лилася з вольних грудей, і я почув щастя того краю. Глянув я на правий бік, там росли й мліли на сонці зелені розкішні садки, виноградники. Якісь люди, гарно повбирані, щасливі й веселі, працювали в садках. А ондечки під деревом сидить гурт, обідає, а молода дівчина читає книжку, нахиливши гарне личко над листками. Які убрання! Які пісні! Я неначе дивився на чудову сцену всесвітнього театру і не міг намилуватся усякими піснями. З поля долітала до мене мелодія українська, як пахощі рожі; з садка знов летіла якась гаряча, східна чи південна, мелодія, а там далі співали знов якусь оригінальну пісню з оригінальними словами; як молоде вино, грала та мелодія. Скільки життя в тій волі, в тій оригінальності! Куди глянеш, все інше диво на багатому світі, інші лиця, інша поезія, інша краса багатої землі.

Глянув я на лівий бік од себе,— а там знов нова картина, нова краса. Там синіло озеро, а кругом його стояли високі гори. Над озером стояло гарне, хоч і невеличке місто, не китайське, не турецьке й не українське, а гарне європейське місто,— гарне, біле, чепурне, як цяцька. Одна частка його спустилась над озеро й кінчалась кам'яною пристанню, а друга ніби плазувала на високу гору, що обривалась скелею просто серед озера. На скелі стояли чудові храми, невисокі, але чисті домки. Я бачив кожне блискуче вікно в хатах, кожний камінчик мостової, чорні стежки асфальтового тротуару. Я бачив купи бадьористих дітей на віллах над синім озером, чув гук рояля з вікна на горі, і той гук дзвенів сріблом понад водою. Яке тихе життя людське! Яким добром і щастям налилось моє серце, налилась моя душа! Я прокинувсь і був хоч у сні щасливий на одну мить.

1875 року.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

Повість

Присвячується
М. В. Лисенкові

I

ирокою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, неодгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока дохо-

дять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе тополькн. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. Он верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечкй серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як заллє Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилась білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега

прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялись на вогкій землі й були напоготові розрости гілляками.

Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почутив, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, липнув очима і знов їх заплющив.

Чує він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на його зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впали на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею. Птиця спускалась усе нижче та нижче. Миколі заманулось її впіймать... Він простяг руки, а іскряна птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щоки і запекли.

Микола прокинувсь,— і все диво, хто його зна, де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вглядів її тонкий стан, сорочку з товстого по-

лотна, червоне намисто на шиї; вглядів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернулась вона, зирнула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнавав дівчину і не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Марусся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалеки дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джерихою сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона очевидячки була така рада, що в неї невеличкі темні й ясні очі так і крутились на всі боки.

— Господи! скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій Микола вивчився читать, дякувати господеві милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я й сама не своя. Б'ю поклони та молюся та хрещусь... А це недавно я вже казала своєму

старому, чи не час би оженить сина. Я вже старіюсь, час би взять собі невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелази тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Половина двора була вкрита ясним червоним світом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишняку і попрямував до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, вглядівши сина.— А ми, сину, оце розмовляли за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Про що ж ви розмовляли, мамо? — спитав син.

— А про те, що тебе час оженить! — сказала мати. І молодиці знов почали вихвалювать Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік,— промовив Микола й почував, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над воротьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці з серпами панське жито жать! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив: «А бодай тобі заціпило! Кричить, мов скажений, наче нам позакладало вуха!»

Осавулин голос дав знать, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувать, а згорнувши намітку, помогла синові складать білу празникову свиту дрібними фалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часловець та товстий псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки ввесь часловець і псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятий раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по-божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не тямив.

Ховаючи в скриню празникову одежу, мати знов почала мову про багатирку Варку.

— Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватать.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалить бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватать? Може, яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобрієш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одежу в скриню, затопила в печі й заходилась варить вечерю. Микола зняв з полиці

скрипку і почав натягать струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорогу скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилась.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі,— сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже заранi зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки — все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукать невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба й дивився на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменя, а над вербами розстелялось глибоке темне небо. Густо-прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвать очей од неба, водив очима за зірками, придивлявся до густої Квочки, до Воза, до Волосожара, і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зірки — то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитать. Він вглядів дві ясні зірки вкупі, і йому здалось, що одна зірка — то його доля, а друга зірка — то доля тієї дівчини, що перед вечором брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених

на перехрестях з дрючків, з поренчатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирались, неначе птиці злітались. Микола вглядів під вербами ніби білі плями: то біліли на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звуть на ймення, що, їй-богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає,— обізвався один парубок.

Микола догадався, що мова мовилась, мабуть, про нову дівчину на селі, і почав ждать. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, невважаючи на те, що другого дня треба було рано вставать, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним іменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола подибав додому; він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косить панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгляділи на леваді кущ калини. На калині вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одломили по маленькій гілці червоної калини з зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вглядів, як вони ламали чужу калину. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придивився, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його і опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані попівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата заразом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жать на своїй постаті поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбилось вгору; надворі стало душно. Микола з Нимидорою врізався в високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовлять; він признався, що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувать, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама незчулась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скрипчинців,— промовила Нимидора.— Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не пам'ятаю своєї матері; але як почну думати та нагадувать, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодиць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній з торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодицю в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, вплітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та стрічки, голубить та жалує мене. Мій

батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше, і била гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледве доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знала, де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все було світиться на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала й гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

Підросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копи грошей та за сорочку на рік. Господи! як я помордувалась з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама опецьок, сливинь дитина! трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступать од дітей. Господи, як мені хотілось погуляти та побігать! Якби була жива моя мати, і я гуляла б з дітьми. «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?» — було думаю я. Я ввесь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова.

Стала я дівкою й найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівать, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивать. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лаву та й заснеш, як мертва. Тільки почне на світ благословиться, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнать. Було вийду на подвір'я з дійницею; соловейки щебечуть, аж сади розлягаються; небо ледве починає червоніть. Я сяду доїти корову, а мені здається, що я стою коло припічка; в печі палає полум'я, а я висовую горщик з печі. Дою корову й сплю. Якби була жива моя ненька, вона б не будила мене вдосвіта з теплої постелі.

Нимидора замовкла й схаменулась. Їй стало чудно, що вона розказує за себе хлопцеві, котрого побачила вперше; але як глянула вона на його чорні очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти, дівчино, безталанна! — тихо промовив Микола.— Чи довго ж ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. «Ой, гарні ж, козаче, і твої карі очі, гарні й твої чорні брови! Вони випитають в мене всю щиру правду!» — подумала Нимидора та й знов почала розказувать.

— Три роки поспіль служила я в того багатого чоловіка, ще й на весіллі в його старшої дочки за дружку була.

— От, мабуть, надавали всякого добра дочці? — промовив Микола.

— Що надавали, то надавали! Батько поїхав на ярмарок і купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену з великими червоними квітками. «Господи! — подумала я,— ото якби мені така скриня!» Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного намиста з срібним дукачем. Цілу пилипівку ми пряли на скатерті та на рушники. Настала весна. Ми пішли на леваду білить скатерті та рушники. Вмочаю я рушники, розстелюю на зеленій траві, а в мене з очей капають сльози. «Коли ж я собі,— думаю,— напряду на рушники та ще й квітками повишиваю». Чужа мати, чуже щастя тільки жалю мені завдавало.

Нимидора заговорила про рушники, про весілля, схаменулась і почервоніла, як польова маківка. «Ой господи! Що це я верзу парубкові про своє весілля!» — подумала вона; але глянула вона на Миколу, і його чорні брови знов виманили у неї усю щиру правду.

— Сиджу я під вербою, стережу рушники та крадькома од хазяйки вишиваю хмелем собі сорочку; а на вербі сіла зозуля й почала кувать. «Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити! — промовила я.— Нащо мені молоді літа та вік довгий, коли я проживу його в наймах».— Зозуля пурхнула з верби, а з-за верби гукнула хазяйка й почала мене лаять, що я не гляджу хазяйського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче вогнем впали на Миколину душу. «Серце, козаче! — подумала Нимидора,— твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата,

за все, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він врізався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулішу. Сім'я сіла вечерять мовчки; важка праця одняла од усіх розмову; мати й батько вже не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору.

— Коли б ви, мамо, знали, як чудно звуть Кавунову наймичку,— обізвавсь Микола.

— А як же її звуть? — знехотя спитала мати.

— Нимидора,— сказав Микола.— Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— І справді чудно; я б не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали,— сказала мати так собі, навмання.

Син зморщив губи, насупив брови й скривився.

— Чи вийдеш в суботу на вулицю? — спитав другого дня Микола в Нимидори на лану.

— Рада б вийти, та Кавуниха не пустить,— сказала Нимидора.

— Та ти не питай її; хоч вистав вікно, а на вулицю виходь.

— Може, й вийду... побачу...— сказала Нимидора.

В суботу ввечері Нимидора помила миски й ложки, змила добре мителем з лугу голову, трохи прибралась і ждала, поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна й зумисне трохи одхилила кватирку. Надворі вже зовсім потемніло. В хаті стало чорно, наче хто позатуляв вікна й пообкладав стіни чорним сукном. У вікно блиснули зірки. Нимидора не спала: сон десь далеко утік од неї й

пішов на очерета та болота. В неї щоки палали вогнем, а серце кидалось швидко, а душа холола од страху. В одсунуту кватирку було чуть дівочі співи на вулиці. Коли це за двором хтось свиснув раз, потім другий і третій. Нимидора тихесенько встала. В неї руки трусились; вона ледве налапала коло сінешніх дверей засов, одсунула його й одхилила двері. Двері тихо рипнули.

— Хто там? — закричала спросоння Кавуниха та й знов захропла на всю хату.

Нимидора як стояла, так і скам'яніла. Вона прислухалась, що Кавуниха захропла й засвистіла носом, ще трохи одхилила двері, ледве просунулась і побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на його й стиха крикнула.

— Спить Кавуниха? — спитав Микола.

— Спить, аж носом свистить,— сказала Нимидора. І вони обоє пішли на вулицю, де виспівували дівчата. Тепер Нимидорі здалось, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, в синє небо і летить на волі, і сама не знає куди. Їй так стало легко, гарно, наче вона вдруге на світ народилась, наче її рідна мати встала з домовини й принесла для неї з того світу нове щастя.

Довго співали дівчата й хлопці. Нимидора попрощалась з Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертаться.

Прийшла вона до хати, хотіла одчинить двері,— двері не одчинялись: Кавуниха прокинулась, вийшла надвір, догадалась, що Нимидора на вулиці, і засунула двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі й заплакала, потім подумала, встала й пішла на причілок. Там був приставлений на горище товстий дрючок, по котрому кури лазили на сідало. Нимидора, обпираючись об стіну руками, полізла на горище по дрючку. Дрючок зігнувся й трохи не переломився. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сволока, вискочила на сволок і крадькома полізла на горище. Одна курка киркнула спросоння. Нимидора спустила ногу на драбину й налапала ногою купу колючок. Кавуниха обвішала всі щаблі колючками. Нимидора поколола собі руки й ноги і почала злізать в сіни по дверях. Вона стала великими пальцями на вершок дверей, налапала ногою клямку, легесенько скочила на землю, вбігла в хату, впала на лавку й заснула, навіть не дрімавши.

В неділю вдосвіта Кавун встав, вийшов в сіни, глянув на драбину, обквітчану колючками, й крикнув на всі сіни, аж Кавуниха і Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти оце заквітчала колючками драбину, неначе молоду до вінця! — гукнув він до жінки.

— Чого це ти розносився з чортами до служби? Перехрести лиш перше лоба. Хіба не чуєш, що до церкви дзвонять,— обізвалась з хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою та швиденько дала драла надвір умиватись.

— На те заквітчала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопців на вулицю! — промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на вулицю! Аби діло робила! Хіба ж і ти дівкою не бігала на вулицю?

— А не бігала.

— Авжеж! не бігала. Як той хорт, плигала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли найнялася, то нехай держиться хати, а то яка з неї буде робота вдень? Кунятиме над роботою цілий день.

— Чи вже ж ти оце вночі бігала з заступом за колючками?

— А хоч би й бігала, що тобі до того? Чого це ти все оступаєшся за неї, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на щаблях голок та шпильок, не то що колючок навішаю.

Кавун замовк, Кавуниха зціпила зуби та все скоса поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

— Не можна мені до тебе на вулицю виходить,— казала Нимидора Миколі в неділю ввечері.

— Буду слать до тебе старостів, коли так; одначе батько й мати хочуть цієї осені мене оженити.

Нимидора почервоніла й трохи не зомліла. Вона почала готувать рушники й одклала зайві гроші на скриню.

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі заразом в одну неділю, а хто опізниться, то буде справлять другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вговорювать сина женитись цієї осені й слать старостів до багатирки Варки.

— Не хочу я сватать Варки,— сказав Микола,— бо маю собі дівчину на приміті.

— Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

— Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить у Кавунів.

— Як же ми будемо брать в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериха бідкаючись.— Може, вона якась приблуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердився.

— Ви, мамо, може, й не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на всьому селі.

— Ой господи милосердний! — крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що багатирка Варка не буде її невісткою.— Так, сину, не можна свататься. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду,— не будете жалкувать на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіть, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки й згодом промовив:

— Коли ти хочеш її сватать, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей та порадимось, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталось так, як бажав син: перед покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустить Нимидору з Скрипчинців. В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не помогло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий ні мертвий: він пішов додому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. [Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.]

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустить Нимидору. Вся сім'я в Джериній хаті наче ожи-

1.

Широкою долиною, мимо двома рядами полових гір тихо тече невеличка річка, Раставиця. Серед долини через вересняки рясніють густі та високі верби: там стоїть село Вербівка. На всі боки — поміж Раставицею і горами — тягнуться широкі левади. Мимо Вербівки дуже вигнуто й тихо біжить проти течії річка Вижа. Біля церкви з трьох боків, а коло неї невеличке озерце. Закрутившись в невелику гілліє, вище від неї другі. Тодіскуди мимо Вербівки біжить хатки та горіхові покрівля. Вижа хлюпь. все село невеличкі мимо вижанки берегами, мимо а ялиці мимо стирчали ялиці. Ялиці.

По обидва береги Раставиці через чи вербівки стоять горіхи а пуд левади пасуться коні. Між городи і не перегороджені тинами. Часом один город відділяється від другого рядком верб, а часом невеличкого мілкого. Поміж берегами Раставиця в травні прозорливою стежка через усе

Сторінка рукопису повісті «Микола Джеря».

ла. Джериха готувалась до весілля. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки годить вінчання.

Батюшка у Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби вдвоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питать в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси п'ять карбованців, то повінчаю сина,— сказав батюшка.

— Батюшко! І помилуйте, й пожалуйте! Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти п'ять карбованців? Нехай буде три карбованці.

— Не можна, тепер і для нас час трудний. Все подорожчало,— сказав батюшка.

— Змилосердіться, батюшко! Їй-богу, не можу заплатить так багато. Нехай вже буде ні по-моєму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці.

— Нема що й говорить. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, поговорив нишком з старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої кімнати.

— І помилуйте, і пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Їй-богу, багато для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич,— сказав він,— давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіль білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з узла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки і почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері й старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли додому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справлять весілля.

Старий Джеря й собі готувався до весілля. Він купив десять відер горілки: вісім відер взяв у жида за готові гроші, а дві відрі узяв наборг. Микола просив батька

одіслать кілька відер до Нимидориного дядька; він добре знав, що у Нимидори нема грошей і що її дядько не покладе й шага на весілля.

В неділю після вінчання йшла з церкви Нимидора в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки і співали весільних пісень. Просто з церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері. Як угляділа її Джериха, як побачила її рум'яне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багатирку Варку. Після обіду в Нимидориного дядька на застеленому столі стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом коровая лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі додолу, а кругом стола сиділи дружки й співали весільних пісень. В хаті було повнісінько людей. Діти стояли на лавах, на полу, навіть на припічку. Дружки співали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою небіжку-матір: «Якби була жива моя мати, в мене коровай був би біліший, і рушники були б не такі прості, й одежа на мені була б не така дешева. Не так виряджала б мене з дому мати, як виряджає дядина».

Перед вечором прийшов молодий з боярами, свашками та світилками. Нимидорі стало веселіше, але її думка все літала коло материної могили. Ввечері дружки почали розплітать Нимидорі косу й заспівали сирітських пісень: як дочка ніби розмовляє з небіжкою-матір'ю, просить матір встати з домовини та подивиться на свою дитину, а мати одказує, що земля надавила їй груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем, гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись з дядьком та з дядиною, згадала свою матір, згадала своє сирітство, свій важкий молодий вік у наймах, і так заплакала, що за слізьми й світу не бачила.

Ввечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїжджала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали соломи й запалили. На других кутках, де справляли чимало весіллів, так само йшла перезва, і скрізь по селу палало полум'я. Усе село ніби палало в час перезви, бо все село гуляло на весіллі. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллях. На Нимидору наділи Миколину шапку, шапку оповили довгою двойчастою стрічкою, повели молодих до священика скривать. За молодими йшли музики, за музиками товпились натовпом чоловіки та молодиці. Ввесь батющин двір був сповнений народом, бо в той час заразом привели скривать усіх молодих з села. В кожному кутку двора грали музики, танцювали молодиці, доки не вивели з покоїв молодих. Потім приданки заспівали, музики заграли. Народ рушив з двору. Піднявся такий галас, що вже не можна було розібрать, де співають, а де грають. Тільки решета гули та бряжчали серед галасу й гаму, та вискакували з шуму дуже тонкі жіночі голоси. За двором народ розсипався на всі кутки понад Раставицею, і музики й співи молодиць почали одрізнятись одні од других. І ще довго потім було чуть музики та співи між вербами та поміж хатами.

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закусювали. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислої капусти, поїли ввесь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу одніс свій кожух.

Ввечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчились. Всі почали розходитись, Джерина хата спорожнилась.

Ввечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериха й Нимидора кинулись прибирать в хаті й перемивати посуд. Весільний чад одразу вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатить жидові, оплатить подушне, нашаткувать другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робить? Чим будемо робити оплать? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалить бога, хліб вродив дуже добре.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо, хіба ж не маємо рук, чи що? — обізвався син.

— А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробить? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син з злістю.

Мати знов згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню й скоса зирнула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодицею ще вища й показніша. Її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. В тихої та доброї свекрухи десь узялися гостренькі пазури та й висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався й молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневіряться в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставать та на панщину поспішать,— сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститься та молитись.

II

Другого дня, тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на панський тік молотить, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпать.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осокорами. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вподовж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворушився. Над полем миготіло марево. Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осокорах лист зеленів, ніби влітку. Якби не

жовте листя в садках, то можна було б подумать, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралося.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви й скидали додолу на тік і снопи, й розв'язь.

На току гуменний одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумавсь і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже ж він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Борони боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти

до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з батогом у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо,— сумно одказав батько,— а як ці змолотимо, то бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумавсь і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиця луснула і бич одскочив.

— Ану, синку, ціпом батька по лисині,— загукали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотить свою частку до вечора. Ввечері Нимидора з Джерихою принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці, пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докладати свого.

В довгі зимові вечори та вдосвіта в Джериній хаті палали тріски та трусок на припічку в челюстях. Коло печі Джериха та Нимидора сиділи й пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки й м'яв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумавсь. Він думав про те, нащо його Нимидора повинна прясти не собі й йому на сорочки взимку, а комусь іншому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, невважаючи на те, що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять — то за чередника, то за титаря, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок,— пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське

жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапать своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав конем до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обізвався:

— А тим, що ми вже одробили панщину,— сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знов крикнув осавула і знов налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі женці стояли мовчки; в їх руках наче заклякли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувсь на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня й покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря,— що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

Декотрі чоловіки дов'язували снопи, декотрі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батогом. Осавула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли, як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув, як несамовитий, на людей, кинувся до Миколи й почав періщить його батогом. Всі люди позабирали клунки з хлібом і попленталисъ на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов за панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясним світом Вербівку. Всі верби було видно, як удень.

Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я повечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жать! — промовив Микола,— а ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху солому, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху солому.

Високо покотився місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився: бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувать; тепер він похнюпив голову, рідко сміявся, перестав жартувать, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижатий. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипавсь.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив везти хліб на базар, продати і заплатить жидові гроші та викупить кожуха. А тут треба було годувать панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим гарцем. Люди мусили годувать качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке ймення дав батюшка? — спитала Нимидора в баби.— Може, й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка,— сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й пора-

лась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вглядів на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась слізьми.

— В мене родилось дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день,— ледве промовила вона крізь сльози.

Осавула схаменувсь і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувать буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вольного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Ввечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платить подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к різдву. Продали кабана, а самі зосталися без сала й цілі м'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився: в його нічого не боліло, але уся його сила, хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держать в руках. Важка робота виссала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадать землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідать старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! — промовив Джеря тихим хрипким голосом.

— То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому бог простить, і я тобі прощаю,— промовив молодий священик.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмру. Та й де того молока дістать?

Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

— Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скоромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер, та все наказуючи синові не зачіпать осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі,— промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню,— на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки панії Бжозовській, на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки.

В велику п'ятницю поховали старого Джерю. Сім'я їла паску з слізьми. Микола ще більше зажурився, бо за помершого батька треба було платить подушне як за живого, доки не вийде нова ревізія.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок заквітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Раставиці. Нимидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти ясно-зеленого листя верб, її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й співала. Микола стояв над відрами, похнюпивши голову. В лузі десь далеко кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалась, неначе дівка? — ледве промовив Микола,— ти співаєш веселої пісні та ще більше мені жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та кляла зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені забажалось, щоб вона накувала мені багато год життя. Як гляну я навкруги на цей зелений город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселої пісні хочеться співать.

— Співай, жінко, жалібної, то мені, може, буде легше,— промовив сумно Микола.— Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись!

— А чого ж оце тебе журба бере?

— А тим, що нам так погано жити на світі. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба щороку платить подушне.

— Дасть бог, вродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрать та звозити в тік.

Нимидора перестала веселої пісні співать, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері за розмову з ним на городі.

— Чого ти, сину, журишся? Дасть бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився богу. Може б нам господь послав талан та добрий врожай на полі,— вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п'явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувсь до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же, сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу,— говорила до його мати, вештаючись коло хати.

[— Не піду, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно богові пороги оббивати. Коли є той бог на світі, то він бог панський, а не мужицький, бо все добро оддає панам, а нам не дає нічого,— сумно промовив Микола.]

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам господь долі не дає, що ми таке верземо та богу не молимось! — промовила Джериха та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у йому поради й одповіді

на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні! Вже, мамо, не поможуть мені знахурки,— одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалявся оддать Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джерихи.

— Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу.— Ти знаєш, що ми панщанні люди: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

— Як же його не зачіпать, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що в свою шкуру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакать. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прохололи його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа. За ним обізвався й Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спахнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависність до себе. Ту злість примічав він навіть

в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвікать в вічі? То ти смієш мені підбивать народ? Та я зараз дам знать становому й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запровторю! — крикнув Бжозовський несамовито та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявсь, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осавула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддать Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинать. Пішов Микола з чоловіками додому та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікать з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напохваті, де вертілась осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білився на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі,— не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідком за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на ввесь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричать, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки та й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці, Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені і щовечора насипають повні кишені пашні, верта-

ючись додому. Він понабріхував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше ще й виказує панові, як люди крадуть панську пашню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами; і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих київ.

— Оце тобі за пана, а це — за панію, а це — за панщину,— приказував Микола,— адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа,— говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

— Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувать панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі,— приказували чоловіки та все гнались за осавулою навздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признавсь навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його попобив палицями. Пан постановив оддать Миколу, Кавуна і їх однодумців в москалі, та ще як можна швидше.

Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумався. Мати полізла на піч і незабаром заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прясти. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребені світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважить. Микола сидів, одягнутий в свиту.

— Чом це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казать,— промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудить матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумав цієї ночі втікать з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножем штрикнув у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа, мов нежива.

— Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддать в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось. Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

— Цить! не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву, мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидать? Доле моя, щастя моє! — неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок, і сам залився слізьми, як мала дитина.— Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадать! — сказав Микола.

— Що ж я буду в світі божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як

не вмру, повернуся, і повернусь не вдень, а вночі застукаю в кватирку, а ти одчиняй двері.

— Пропаща я навіки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дожидать додому?

— «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості»,— одказав Микола словами пісні,— а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся, не де дінусь.

Нимидора кинулась до колиски й схилилась, і ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що зостаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосить та плакати! Мене ждуть люди. Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

— Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропала, лучче б поневірялась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! — промовила Нимидора і почала шукать сорочки в скрині й складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідком за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і насилу дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились потаємці втікать на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, голова упала на руки, і довго-довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як кринична вода ллється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головешка жевріла в по-

пелі, мигочучи синім одлиском. Вже в хаті стало поночі, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї десь далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як удень. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи — все ніби облилося кров'ю. Червоний світ миготів ніби хвильками й брижжами по стінах, трусився, переливався з стін на стелю, на жердку з одежею. Нимидора схопилась з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору червоними кровавими хустками. Нимидорі здалося, що вона збожеволіла. Одначе вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною і рвонула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла надвір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериха.

Надворі було видно, як удень: було видно все дерево в садку, всі верби, кожну гілляку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі.

Увесь двір, садок, хата — все було залите червоним світом, ніби кров'ю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже уся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора. Їй здалося, що горить усе небо, що запалилась уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в бога вірує! — крикнула Нимидора.— Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо! рятуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Це ж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі,— обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум та гам, неначе під землею. Всі люди на кутку спали. Ніде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де ж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будить та й пішов у мандрівку кудись.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світу за слізьми не бачила, я про вас і забула.

Стара мати заголосила на ввесь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

— Що ж ми тепер в світі божому будемо діять та робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік по другий бік села було видно ввесь, як удень. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум'я, неначе кучерява вогняна квітка, однизу вузенька, вгорі широка з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче свічка палала. Надворі було тихо й поночі. Кучерявий дим йшов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед рядка стіжків знов спахнула вогняна квітка, лизнула тричі огняним язиком вгору і запалала рівним кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки суспіль, що стояли рядом до самого поля. З десять скирт хліба палало заразом, наче десять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався докупи в один страшний стовп та все йшов угору до самих хмар. Все чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на греблю, на верби, на широку долину. Кругом неба однизу стояла чорна, як земля, смуга, неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно, як удень. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був ніби обмочений в густу запечену кров; жовте листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбури тополь чорніли проти вогню, ніби виковані з заліза. Все село було видко, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами. Ввесь широкий ставок був ніби залитий кров'ю. Раставиця крутилась на левадах, ніби вогняна гадюка, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивались чорні стовбури осокорів, чорне безлисте гілля

верб, неначе в прозору кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бевкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула покатав конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили на селі собаки, завештались люди, і всі побігли до току. Чоловіки з сокирами, молодиці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обступили лавою огняний тік, порозявлявши роти й стоячи на одному місці. Одна баба з ляку чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, неначе донський козак з списом. Пан кричав, осавула верещав, економ репетував, скакаючи скрізь на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кільки десятків чоловіка розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле. Двоє барил з водою стояло коло стіжка. Люди нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полум'я йшло далі в осередок току, до клуні. Другий рядок старих скирт чорнів проти вогню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядками коло полум'я. Зайнялись і ті старі скирти, і неначе з землі виник одразу другий ряд огняних кучерявих квіток. Огонь лився далі, мов хвиля на воді; можна було бачити очима, як він посовувавсь по стіжках. Вже зайнялась довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилась з-під її високої покрівлі, прорвалась і валувала вгору, ніби вище од самих хмар. За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню в одну мить з усіх боків. Почали летіть ніби пучками й фонтанами іскри. Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипались на повітрі й трусили іскрами додолу на поле. З полум'я з осередку несподівано схопився вихор, неначе клуня роззявила рота, позіхнула й засопла на всю пельку. Вихор закрутив вогнем. З огню почало викидать цілі снопи й шпурляло їх угору, як кидають подавальники вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби вилітали з соломи та з стіжків, піднімались угору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займались вгорі на вогні, тріпали вогняними крильцями й падали ніби кулями й грудками в огонь, неначе зверху крапав іскряний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Навкруги окопів тополі посохли і незабаром запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менший і біліший. Де були стіж-

ки, там лежали й жевріли купи вогняної мерви. Тополі жевріли, неначе хто позабивав розпечені в огні червоні залізні кілки. Небо миготіло слабкіше й тихіше. Червоне кружало серед неба поменшало, а оксамитовий чорний пояс внизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловіка стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами та все казали, що хтось зумисне підпалив тік...

— Отак і треба нашому панові! — гомоніли чоловіки.— Добрий заробіток матиме пан на хлібі цього року.

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба,— промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав наче сам у себе Кавун.— А дивіться лишень, чи не літає чия душа в полум'ї? Як тільки літає, ми впізнаємо, чия то душа, й знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна була б душа: полізла б в огонь! Хіба для неї не лучче сидіть дома та не рипаться,— обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вглядів купу верб коло своєї хати, що біліла проти вогню, і все дивився на ті верби, під котрими він зріс, під котрими покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! кидаймо та ходім просто лісом, поки пан нам присвічує,— промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіка ввійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно лисніли, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе одразу пірнули під землю.

Тим часом в Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блимав коло комина, неначе старець блимав сліпими очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, ніби через сон. В неї голова ніби горіла вогнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалось, що вона горить на панському току в полум'ї, що коло неї Микола і небіжчик старий Джеря молотять огняні снопи; з снопів сипляться не зерна, а іскри і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалось, що вони самі

неначе пороблені з розпеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем та все б'ють червоними залізними ціпами по вогняних снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? Он подивіться! Вони з червоного гарячого заліза... А які в їх очі! Боже мій! в їх не очі, а жарини горять в ямках! Нащо вони молотять той огонь! Невже ж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять з тих снопів?

— Що то ти говориш, дочко? Схаменись! Перехрестись та помолись богу! — промовила Джериха і почала будить Нимидору та торсать її за плечі. Нимидора не могла опам'ятаться й була гаряча, як огонь. Джериха достала орданської свяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо! — обізвалась нишком Нимидора, підвівшись з постелі,— чи чуєте? Хтось стукає в кватирочку... Чуєте? Це він, це він вернувся, мій голуб сизий.

Нимидора схопилась з лави й кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо, гляньте, як видно надворі! Я бачу ввесь двір і садок. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Он подивіться! Та який гарний та ясний, як сонце, а на йому золота одежа та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериху за руку й повела її силою до вікна.

— Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? що з тобою? — говорила Джериха та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Їй здалось, що до Нимидори вже літає перелесник.

— Ненько моя! Боже мій!.. Микола стає вогнем, піднімається й летить угору! Боже мій! він полетів до неба і вже не вернеться до мене! Пропаща я навіки! — крикнула несамовито Нимидора чудним голосом і впала знов на лаву, як камінь. Джериха перелякалась і не знала, що робить. До самого світу вона хрестилась та молилась, поки Нимидора заснула важким, тяжким сном.

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, не великими дорогами, щоб не

стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось вирівається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи набік, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півкругом, і по рівному полю в'ється річка по зелених луках та левадах. Там недалечко од острова над самою Россю лежить неначе здоровий кам'яний звір з чистого каміння, на котрому стирчить ніби здорова кам'яна шерсть то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками із здоровими зубцями. Усе це ніби накидано зверху на подовжасту купу скель, а на самому кінці тієї купи стримить високий, як стовп, камінь на вісім саженів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був схожий на давнього ідола. Той стовп стримить, неначе ріг кам'яного величезного звіра.

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлею до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий місток з поренчатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через кам'яні ворота.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, біліли рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домками вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вештались німченята в узесеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстри й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. В здорових просторних покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту ніби клітки, а в тих

клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний білявий німець з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про пашпорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх ймення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів йти до сахарні.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті од низу через стелю на верхній етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернуться, як ступить. Їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машин от-от вискочать дідьки і потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходить біля машин, і вони насилу оговтались, насилу призвичаїлись до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом, задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими, чистими, німецькими домками, між зеленими вербами, чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумать, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістить на службу, і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнать. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлак було закудлане, мов у непросипленних п'яниць.

Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами, що й дивиться було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцовані, що на них ледве червоніли безталанні королі й королівни, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла й почала його лаять за те, що він грає до служби божої.

Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли, на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замітала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затягли пісні; Микола приграваў їм на скрипці.

— Господи! нема вам ні празника, ні неділі! — гукнула богобоязна молодиця з другого кутка.— Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — обізвавсь приказкою Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з міста коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже? — аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

— Їй-богу, бачив! нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі,— сказав Микола.— Але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! так оце живцем і дамося йому в руки,— обізвався один бурлака.

— Де ж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів в заїзді коло вікна й люльку курив. Я зараз впізнав його руду голову й червону пику та й дав драла за жидівські хати через тини,— сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка,— сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив: «Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяться за бурлаками!»

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, їй-богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових віників,— загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втекли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідком за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він приймає до себе на фабрики без пашпортів його панщанних людей. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх кріпаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло однієї жидівської хати, поки не погасло світло, і крадькома через тини та городи прийшли до заїзду. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно і почали прислухуватись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

— Починаймо! — зашепотів Микола і почав одколупувать ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння. Микола вийняв і виставив вікно,

поставив його коло стіни і поліз у кімнату. За ним слідком полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнуть: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак. Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давать стусани в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти надвір: в його була думка, що коло дверей засіли на варті і стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях на його щастя не було стелі. Він видряпався по дверях на горище і кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице куликом. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлею.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і посатанів.

— Доставай сірників! Світи світло! — шепотів він сливе нишком бурлакам.— Будемо гамселить при світлі... що бог дасть!

Кавун дістав з кишені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спахнув — і бурлаки тільки вгляділи порожнє ліжко, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном, аж рота роззявив і вищирив зуби. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупцювать кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Перелякани осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидячи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вглядів одчинені двері, догадавсь, де подівся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер кулики, видерся на покрівлю і стрибнув з стріхи додолу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він при-

сів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали на засідки скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря і почне лупцювать його в груди кулаками.

— Тікаймо звідціль, браття! — промовив Микола.— Тікаймо! Вислизнув жмикрут з наших рук! Не животіти теперечки нам на світі.

Один бурлака схопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! Це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і брязнув ним об поміст з усієї сили. Годинник дзенькнув і розбився на дріб'язки. Микола вискочив через вікно надвір; за ним почали плигать другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна надвір, і з переляку дременув просто через грядки, нахиляючись при самій землі. Його ноги грузли в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукурудза лущала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бур'ян і приліг у йому на саму землю.

Бурлаки зникли. Надворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав.

Довго Бжозовський лежав у бур'яні та прислухавсь. Він втратив памороки і тільки тоді опам'ятався, як почув, що в його все тіло труситься од холоду, а зуби аж цокотять.

На селі десь далеко заспівав півень. Той півень неначе розігнав дідьків для Бжозовського. Він набрався сміливості, підвівся, глянув на небо і побачив, що забіг таки далеченько. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсипала ноги, неначе сніг. Він прийшов до заїзду, побудив жидів і звелів погоничеві зараз запрягать коні. Осавула ледве ворушився од стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив в дорогу з Стеблева. А тим часом бурлаки були вже далеко од Стеблева. Йдучи шляхом темної ночі, вони все бідкались, що їм не спосудилось добре оддячить своєму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло почування волі на степах; туди, далеко на степи, їх надила якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народу, невважаючи на другу пащеку страшного степового звіра — татар. Та й

цей степовий звір, мабуть, не був такий страшний, як свій небезпечний звір домашній, котрий катував їх і знущався над ними без жалю.

В той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четвірня добрих коней несла легенький фаетон ніби на руках. Осавула ледве поспішав за ним маленькою бідкою. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очі. Він почував на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що саме в тому місці пекло його ніби вогнем. Він пригадував, як втікав, через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у бур'яні, і ввесь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі. Він догадувавсь, що й погонич, певно, знає про те діло, знає й осавула, знає й увесь Стеблів, знатиме й уся Вербівка і всі панисусіди. Од помсти він усе штовхав погонича кулаком у спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаетон нахилявся набік. Погонич од злості передавав ті стусани коням, лупцював їх немилосердно гарапником попід черево, а коні передавали злість панському фаетонові, хвицали по йому задніми копитами й трохи не поносили.

Вже свінуло надворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли й не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, ніде не спочивали і не ставали. Їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнаться за ними. Опівдні вони звернули в лісок, з'їли по шматку хліба, напились з кринички погожої води і помандрували далі. Ввечері з'явилось на долині велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояли здорові сахарні з високим чорним стовпом. Вітер повівав од заводів, і далеко на полі було чути препаскудний противний сморід од перепалених кісток, од гнилого малясу.

Сонце сіло за горою. Череда йшла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні,— промовив Джеря.— Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу станемо,— сказав Кавун.— Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, зоставаймось тут. Але треба нам десь переночувать.

— Просімося на ніч до людей: може, нас будлі-де й пустять,— промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи одпочили, з'їли по шматку хліба та по цибулі і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? — обізвався один бурлака.

— Спробуємо передніше до багатих,— сказав Микола.

Бурлаки повернули до великої хати і ввійшли у двір. На просторному дворі мекали вівці, стояли потомлені воли. Молодиця доїла корову. Старий чоловік порався в загороді.

— Добривечір вам! з понеділком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки.— Будьте ласкаві, пустіть переночувать!

— А хто ж ви такі; звідкіля бог несе? — спитав хазяїн.

— Ми йдемо здалека на заробітки й хочемо стати на роботу в сахарні,— сказали бурлаки.

Хазяїн бистро кинув на їх оком і задумався. Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках, з бруснатими щоками й підборіддями, в старих драних свитках, в старих дірявих брилях, з червоними очима.

— То ви б то бурлаки, чи що? — спитав хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив:

— Та еге ж! Не з добра стали бурлакувать...

— Коло нашої хати великий шлях; а великий шлях несе всякого народу — і доброго й лихого. Шукайте собі, люди добрі, пристанища деінде,— промовив хазяїн і кинувся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив:

— Та й ми такі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля погнала нас з дому.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третьої: їх ніде не пускали на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці й почали проситись переночувать в клуні.

— Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... я б рада й пустить, та...— говорила молодиця, запикуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували, як набрались лиха і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на

ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулішу. Бурлаки покотом полягали на соломі й спали, як убиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думать та гадать, то з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жердці, підперла двері кочергою й рогачем і довго не спала, та все думала за бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала й почала оглядать хату і все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню — все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла надвір. Бурлаки покотом спали на соломі як побиті. Молодиця затопила в печі й почала варить обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились богу до схід сонця, подякували молодиці й пішли до сахарень.

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі мурованні домки з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафинаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр,— панська примха, для розваги офіціалістів, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафинад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь

було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувать, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далося взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево.

В той час, як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий, здоровий жид, з рудою бородою, з сірими очима в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці теліпався важкий, золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцьками; на товстих куцих пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями. Комірчики й сорочка, чорний блискучий галстук на шиї були засмальцовані, аж блищали проти сонця. Чорний, довгий сюртук, вишневий оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний вид. Невважаючи на його багате вбрання, на золото, од його тхнуло чимсь. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежею, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стать на роботу в сахарні,— обізвався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте,— сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — спитав Микола якось з осміхом і гордо.

Бродовський зобідився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

— Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке,— сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служить, то не тикай на мене, бо я тут пан,— промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в батька-матір і насилу вдержав язика; одначе він уже зумисне поминав те капосне «ви». Він усе-таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочився, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах і пішли до казарм.

— Чи не комедія, вражого сина, з жидом! — сказав Микола.— Служили панам, а це вже довелось служить жидам. Покуштуємо ще жидівського хліба, який він на смак.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, от кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола.— І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші,— обізвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах зостались самі вербівці, зостались і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журився.

— Чи доведеться нам коли вернуться додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось,— промовив Микола.

— А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл,— знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгообразе лице з тонким рівним носом, і з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалеки були схожі на купи павутиння. Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охітніше робить, ніж коло машин, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, невважаючи на те, що був дуже багатий: він був з простих євреїв.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панській, але її лице, її нечепурна одежа, чорний поділ спідниці і розкудлане волосся на голові — все це показувало, що вона не панія.

— А де твій чоловік? — спитав Микола в посесорші.

— Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами.

— Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць,— сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в дідича таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гулячому,— неначе він знов удруге парубкував.

— Грайте, музики! буду танцювать! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

— Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так

обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалась з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана дідича, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичить чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмуль згодився позичить, але вимовив таке завсіднє право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці от душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмулів зять закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежала, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, і ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платить попові давню плату за фабрицьку парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабіть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на ввесь двір, що жиди наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та з попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бур-

лак; але сам боявся покуштувать бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистить і вимазати казарми, але, невважаючи на те, бурлаки почали потроху втікать з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікать далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, насилу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявсь лазарету, як пекла, бо з того лазарету мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Щоки його позападали, рум'янець зник, ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились непорушно на стіну, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувать на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла з-під полупаної глини. Минула година, і Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: перед ним ніби манячили то милі, то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забіліли стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спахнули страшним огнем; небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч... Верби стали стіжками на панському току, і чорне небо замиготіло страшним полум'ям; весь тік, вся Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

— Рятуйте жінку, дітей! Хто в бога вірує! — крикнув Кавун.— Миколо! Нимидоро! Рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалося Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під його ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а з полум'я витикаються скелі, витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висовується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові; з його ллється потьоками кров по гарячому камені.

— Ага! А що! Піймався! І ти в пеклі! А добре тобі в тому полум'ї! — простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотіли казани з малясом, а між тими колесами закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з цапиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутивсь осавула, жид-шинкар, закрутився Бродовський. Та вся ватага танцювала, плигала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидались машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тім'я залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? За що катуєте? — знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму й ніби прокинувсь; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю,— насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? — обізвався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій. Вже смерть моя за плечима,— сказав Кавун.— Мабуть, я вже не встану. Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли здатні до панської роботи...— сумно промовив Микола.

— Не думав я, бувши хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні, в цьому лазареті,— неначе нишком промовив Кавун.— Ой боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його життя висохло до решти, до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по-людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан виссав мою кров. Простіть, брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці, та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночіло. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» — думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? — думав Микола.— Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почутив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернуться у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалось хоч побачитись та поговорити на одну хвилину,— та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнать свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора зостались його гроші за цілий місяць. Як настав обліч, вербівці почали нагадувать за ті гроші. Микола просив Бродовського оддать ті гроші йому до рук; він думав передать їх в церкву на помин душі небіжчика.

— Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський.— Знаю я, в яку церкву ти од-

несеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж напропали гуляєш.

— Не проп'ю, а оддам у церкву,— сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву,— сказав хазяїн.

— Чи бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

— Що ти мені допікаєш отими дурощами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може, оддасте в москалі? — вже грубо промовив Микола.

Бродовський зверетенився й почервонів.

— Чого ти чіпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Гвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, одначе, стерпів бурлацьку щирість і навіть лайку; він боявся порозганять бурлак з заводів. З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікать од Бродовського і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки на степи або на Басарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях,— промовив Микола.— Ходім, бра, ще на степи. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степи і в Одес. Декотрі поприносили додому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи,— загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позвикали робить влітку на полі, на вольному повітрі; всі люби-

ли хліборобство. До вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але частіше їм доводилось ночувать надворі під корчмами або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинуть оком. Вони йшли день, йшли два, і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились в небі й щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од страху перед паном, перед панщиною та некрутчиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола.— От би де сховатись у будлі-якому яру або в балці од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не впіймає Бжозовський і не присилує робить панщину,— обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру вилась невеличка течія і ховалась далеко-далеко, між спадистими горбами. Понад потоком зеленіли густі очерети, скільки можна було осягти оком. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеличкі плеса, чисті й ясні, як дзеркало, а кругом їх стояв рівною стіною густий оситняг. Надворі вечоріло. На заході небо почервоніло й запалало вогнем, розкидані легенькі хмарки, ніби гурток лебедів. І степ, і очерет облились рожевим світом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі й почали вечерять. Вони були потомлені, аж тлінні. Ніхто з їх і слова не промовляв. Велика тиша, рожевий світ по зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркать. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осоки й розпалив багаття. Бурлаки полягали навкруги на свитках і дрімали. На далекому плесі кахкала дика качка, зашелестіла в оситнягу, збила крилами воду й перенеслась над огнем, неначе грудка чорної ріллі. Крик замер, і ввесь степ знов ніби замер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в оситнягу недалеко од багаття: щось ішло і прямувало до їх. Хода була людська. Трава шелестіла під ногами, людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим огнем. Заблищала червонуватим світом чиясь голова, а далі заманячило лице з чорними вусами. Просто до вогню ішов якийсь чоловік в чорній старій свиті, в драній шапці, з торбиною на плечах.

— Добривечір вам, люди добрі! — промовив чоловік.— Чи приймете до себе на ніч?

— Доброго здоров'я! — тихо й знехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови.— Сідай, чоловіче, коло багаття та грійся, коли хочеш. Ми й самі думаємо ночувать отутечки просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло вогню й поклав торбину коло себе. Огонь блиснув на його лице і проти вогню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дививсь заразом кожному в очі. Кирпатий, круглий, як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя,— все в йому виявляло чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну хижу птицю з коротким дзьобом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи скоса на якогось зайду.

— Звідкіля вас бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче,— промовив Микола.

— А куди вас бог несе? — знов спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче,— обізвався один бурлака.— Ми йдемо на заробітки.

— Певно, повтікали од панів? — спитав чоловік.

— Може, й повтікали; хто його зна...— насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з губів.

— Та й я втік од свого пана, і вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу і, може, стану вам в пригоді.

Бурлаки дивились на чоловіка і мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворні рушення — все те було не підхоже до якогось віковічного хлібороба-кріпака.

— Куди ж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Басарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказать по-правді, чоловіче, ми й самі ще добре не знаємо, де знайдемо пришиб.

— Я був по всіх усюдах в цих краях, був і в Криму, був в забродських ватагах на Дніпрі й на Дністрі, служив і в панів, а тепер думаю простувать на Басарабію.

— Чому ж доконешне на Басарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чіплятись до бурлак за паспорти, а на Басарабії не гурт-то питають про пашпорти. Коли хочете, то ходім на Басарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не йняли йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи вогко, а там далі над річкою сухше. Я ці всі місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечерять! — промовив чоловік, виймаючи з торби окраєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряй на здоров'я! — промовили бурлаки.

Полягали бурлаки кругом багаття, підмостивши клунки під голови, і почали дрімать. Декотрі, одначе, поприв'язували клунки до рук мотузками й довго не спали, доки незнайомий чоловік не впав на траву, як куля, і не захріп на ввесь яр.

Другого дня вдосвіта бурлаки повставали, полапали клунки: все було на своєму місці. Вони повмивались коло плеса, помолились богу і збудили незнайомого чоловіка. Він схопився, ніби опечений, протер очі, позіхнув і пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухать моєї ради, то рушаймо на Басарабію. На степах тутечки вештається багато панів; ще якраз колись натрапимо на своїх.

— А що, браття! Чи не послухать нам цієї ради? — спитав Микола в своїх товаришів.— Хіба ж нам ще не остогидли ті пани?

— Як на Басарабію, то й на Басарабію, аби тільки зайти, як можна далі,— обізвались бурлаки.

Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою.

Йшли вони день, і ввечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з сірого піскуватого каменя й стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горілку й закуску і за все брали чималі гроші. В корчмі служила за наймичку стара баба, бурлачка з Подільської губернії. Кругом корчми слалося на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горілки, з'їли по шматочку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стать на роботу на тиждень або на два. В їх було обмаль грошей, а до Басарабії ще було далеко. Жид справив їх на село Колонтаївку, де в пана на ціле літо наймались строкові бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину, за ровом лежали купи гною або стояли стіни,— так само з очерету. Ніде не видно було ні комор, ні високих клунь. Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гарманували кіньми та волами, перетираючи розкидані снопи важкою колодою, причепленою до коней. На цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси. За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами.

— Та й погані тут села! Не доведи, господи, жить в такому селі! — казали бурлаки.

— Ця Колонтаївка не схожа на нашу Вербівку,— промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людей дуже багато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів умовиться з ними на ціле літо, до покрови; але бурлаки згодились стати на роботу тільки на недовгий час, щоб заробить трохи грошей на дорогу. Їм так допекли пани, що вони були ладні втекти од їх як можна далі, хоч на край світу.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, мов степовий вовк, зміряв ті степи вздовж і впоперек; він вже брався до дністрового лиману, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників.

V

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу; то був високий басарабський берег по той бік дністрового лиману. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась з-під землі. Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман з церквами та садками. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори і круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня Генуезька твердиня з високими, довгими, темними стінами з визубнями й зазубнями зверху. Поверх стін, поросших зеленим бадил-

лям, стриміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь височенький зелений берег з садками, церквами одбивався в воді, як в дзеркалі, а над горами синіло, мов густа синька, пишне південне гаряче небо. Дністро вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі тяглись по обидва боки Дністра й понад лиманом широкою смугою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімались гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливавсь вшир на вісім верстов, мов розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного нудного порожнього степу.

— Потривайте ж, хлопці,— сказав швидкий Корчака,— хоч за лиманом край трохи вольніший, але й туди вдень не можна їхать, бо й там є станові. Треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо цієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписаться до будлі-якого села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднували і полягали спати. Ввечері, як почало смеркать, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Басарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за поле, але пани не мали права продавати й купувать людей. Басарабські пани з великою охотою приймали на свої землі українських втікачів, бо в їх було землі багацько, а людей мало. Сюди втікали за часів панщини українці з Поділля, з Київщини, з Херсонщини і навіть з-за Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині і навіть між молдаванами скрізь по Басарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, цебто поліція, і староста з писарем, замість волосного голови. Народ приписувавсь в міщани, бо в Акерманщині панщанних селян не було. [Пристави, як і всяка поліція, таки добре обдирали українських бурлак, котрі хотіли оселитись в акерманських посадах.]

Корчака переговорив з перевожчиком, сторгувавсь за перевоз і за справу, щоб перевожчик пішов до пристава і

вмовивсь з ним, скільки він візьме за те, що припише до посаду бурлак. Бурлаки сіли в човни і перепливли через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки зостались коло човна, а перевожчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, вмовився з приставом, вернувсь і сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнадцять карбованців за припис до кривдянського посаду. Перевожчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Декотрі бурлаки не мали так багато грошей; вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки встигнуть заробити.

В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських, і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмирущі люди: вони ніколи не вмирали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних в книгах небіжчиків. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше як сто год; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять год, а Іван Посмітюх вже прожив півтораста год, та ще з п'ятьма синами і трьома братами. Пристав записав Миколу батьком — Іваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посмітюха, був на літа старший од Миколи, а тепер доводився йому сином. Подававши ймення усім новонародженим, пристав забрав гроші з бурлак і видав їм пашпорти.

— Та й дорого ж бере цей басарабський піп за хрестини,— промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевожчиком надвір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорожчі,— сказав перевожчик.

— Та як звуть вас, мої дітоньки? — жартував Микола.— Коли б не позабуватись та часом не вбрехаться.

Вся новохрещена бурлацька сім'я Посмітюх пригадувала й силкувалась запам'ятать гаразд свої нові ймення.

— Тепер ідіть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парафіян,— сказав перевожчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп заправить за похрестини по стільки карбованців, скільки узяв той? — спитав Микола.— Як тільки й цей заправить таку дорогу плату, то хоч давай драла назад в Вербівку, робить панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатить,— сказав перевожчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позаписував їх Посмітюхами і не взяв за те ні шага. Його парафія розростувалась українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоров'ям, панове Посмітюхи; а ти, тату, поведи мене в шинок і справ хрестини,— сказав перевожчик.

Вони пішли в шинок, випили дві кварти горілки, а другого дня той самий перевожчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечах, повбиваних в землю. Довгі без кінця мережі моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених в смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганами, пороблені з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу або тонісінькі штахети, обтикані зверху якимись цяцьками. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками і дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли дві чорні задимлені сохи з розсішками з бантиною зверху. На цій перекладині висіли казани; під казанами горів огонь, і густий дим клубками валував вгору. В диму чорніли сохи, ніби шибениця. В тому кухарському курені стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба. В курені тхнуло риб'ячою сирістю од луски.

Коло кухарського куреня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шаплики, барильця, діжки з пшоном, горохом, кукурудзою та квасолею, лежали харч та одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухар порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куреня стояв отаман, Іван Ковбаненко; він був сам і хазяїном і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий в плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з запаленим лицем і чорними блискучими очима. На йому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв

його од простих рибалок, а гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяйське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи і хочемо пристать до вашої ватаги,— промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки помаленьку кивнув головою, не вимаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скоса глянув на дрібненького Корчаку з прудкими злодійськими очима і промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина наловленої риби буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платить по половині, а коли схочете випить, то горілка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, окинувши оком молодих, здорових бурлак.

— Чом же й не пристать! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводить,— промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони і що вони за люди. Декотрі його забродчики мали пашпорти, а декотрі ніколи зроду їх не мали, тільки бачили в других.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі,— сказав отаман,— зараз будете обідать, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курені, понабивали люльки, посідали на траві й почали курить.

— А що, хлопці! Коли хочете заробить обід, то сідайте чистить рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх не настачить,— промовив кухар.

Отаман підняв циновку з одного шаплика, де було повно річкової і морської риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зшкрібать луску з риби. Бурлаки ледве совали руками. Кухар і отаман мовчки осміхались; осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів-хліборобів.

Кухар вкинув в окріп рибу й підкинув у вогонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він повитягав з казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу і склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держално було видовбане. Стябло було здорове, як ночви. Кухар зробив з юшки густий росіл, облив ним рибу і зцідив росіл через видовбане держално. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзигликах кругом низенького стола, що був тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав у миску

юшки й накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали свіжу щуку, осетрину й білугу на всі заставки. Од того часу, як вони втекли з Вербівки, вони й разу не обідали так тривно й смачно. Вони ніби набирались нової сили.

— Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи,— промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімать здоровий невід і складали на човен.

В лимані ловилась риба більше дністрова, річана або ставна, ніж морська, але часом траплялись здорові осетри й білуги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її свіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках на просіл.

Отаман з своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збиратись додому. Настав час ловить рибу в морі. Рибалки поскладали на здоровий човен неводи, забрали шаплики, харч і одежу, сіли в човен і попливли до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узяв пашпорт на ціле літо й дав присягу, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки попливли човном далі по лиману, знайшли пришиб і спинились коло одного великого посаду чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов додому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсаджена акаціями, наче Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинуть оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, ввесь зелений, ввесь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою. Надворі ще була весна, а висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала, з піскуватого каменя, з великими вікнами, на чотири шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на

хати в швейцарській колонії Шабі, що була недалеко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник; поміж виноградом по межах довгими рядками росли абрикоси та черешні. Кругом хати росли старі велетенські волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повиганялось на сажень вгору, ніби сходило на дріжджах. Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник. Акації стояли саме в цвіту, заквітчані безліччю білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повне гострих пахощів акацій і розливало якусь розкіш на ввесь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже немолода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, зав'язана по-полтавській, низенько, чорною хусткою з червоними квіточками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою з-за Дніпра, з Полтавщини.

За матір'ю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довгасте, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі; на щоках до самих висків грав рум'янець. Од її молодого лиця ніби пашіло здоров'ям; од щік, од очей неначе одганялось огнем, неначе вона тільки що стояла коло печі, коло полум'я. Якимсь степовим здоров'ям ніби пашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова гнучка билина на вітрі. Чорні товсті коси лисніли на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому керсеті ніби ще більше додавало вогню й рум'янцю її палкому видові й постаті.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгляділа Миколу, і її лице одразу почервоніло, мов польовий мак. Вона знялась з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали виряджатись на ціле літо на море.

Другого дня світом вже був готовий обід. Рибалки пообідали надворі, потім поскладали на віз здорові мережі й

посуд, набрали харчі, прив'язали до воза собаку, на возі посадили півня й ввійшли в світлицю, щоб сповнить звичай вихідчин.

Світлиця була чиста й просторна. Перед образами горіла лампа і коливались голуби та писанки на нитках, приліплених воском до стелі. Стіл був застелений білою скатертею, а на столі лежав хліб з дрібком солі зверху. Отаман виніс з кімнати здорову пляшку горілки, настояної на жовтому корінні, і поставив на стіл. Рибалки обстали стіл навкруги. Двадцять чоловіка товпилось в світлиці, неначе колядники на різдво. Отаман налив чарку горілки, перехрестивсь і почав приказувати:

— Даруй же нам, боже, повні мережі всякої риби! Щоб до нас сплилась риба з усього Чорного моря та просто в наші мережі та єрики. Пошли нам, боже, щастя й здоров'я! Дай, боже, щоб ми живі повертались до господи та не потопились у морі!

— Дай, боже! — промовили рибалки.

Отаман почастував жінку і почав частувать рибалок. Потім він зняв з стіни образ, поклав на столі, перехрестивсь, поцілував образ і хліб; за ним приступили усі рибалки по черзі і знаменувались до образа й до хліба. Отаман мовчки сів за столом на покуті, всі рибалки посідали на лавках і навіть долі, кому не стало місця. Всі посідали й замовкли, неначе завмерли. Тільки було чуть, як мухи шелестіли в сухих торішніх васильках за образами. Отаман потім встав, за ним заразом лавою піднялись усі рибалки. Отаман узяв образ і хліб з сіллю і вийшов у двір, за ним вийшли усі рибалки. Образ і хліб сховали на возі. Довгий німецький віз з шинами на ободах рушив з двора, а за ним пішли рибалки з хазяйкою. Вихідчини скінчились.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна на воду, поскладали усю рибальську снасть, здорові мережі й посуд і сіли самі двома рядками. Отаман став коло демена й почав правувать здоровим деменом. Демено повернулось, неначе здорова морська риба, збило хвилю і легенько повернуло човна од берега. Рибалки вдарили по воді плиском бабайками, і здоровий човен полинув по лимані, неначе птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слід хвиль та брижів.

— Через тиждень виїжджай до нас та вивозь нам харчі! — гукнув з човна отаман до хазяйки.— Наші курені стоятимуть на старому місці, на пересипі.

Хазяйка довго стояла, дивлячись на човен, де далеко блищала біла сорочка на отаманові, неначе він стояв витесаний з білого каменя. Потім молодиця повернула коні на гору й неначе сховалась і зникла десь в степу.

Рибалки доплили до Цареградського гирла, минули єрики, що промикувались через косу в озеро, і пристали в самому гирлі до кордона. Там отаман показав вартовим урядовцям пашпорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий ріг піскуватої коси і вступив в Чорне море, пливучи попід низьким берегом. Через кільки верстов рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуд на плисковату піскувату пересип. Пересип була дуже плисковата й слалася, неначе біла стрічка, понад морем, одділяючи здорове солоне озеро од моря і од лиману. Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля насипала вузьку пересип і неначе греблею одділила здорове, на верстов двадцять, озеро од моря та од лиману. Крутий далекий берег озера, що, мабуть, був колись берегом моря, стояв в тумані, неначе стіна, вкритий зеленою травою; під ним зеленіли очерети та оситняги, скільки можна було скинуть оком.

Картина навкруги була дуже оригінальна. Продовжасте озеро на двадцять верстов вганялося в степ і блищало між крутими берегами, неначе вкрите легким прозорим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пересипі, ніби тонули в зеленій воді високі, густі, як ліс, очерети та оситняги, а за пересип'ю синіло Чорне море, піднімалося все вгору, зливалось далеко з туманом на небі, з золотим світом сонця, стояло ніби сумна далека чорна гора і неначе було напоготові шубовснуть всією товщею і залити білу пересип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ. І море, і озеро, і синій, високий його берег, і широкий степ — все було залите гарячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всі сутінки, всі кольори ніби зливались докупи. Тільки зверху ясно синіло пишне, кругле, лиснюче небо. В небі крутились білі мартини й чайки, а здорові білі з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море, й береги.

Через узьку пересип скрізь були прокопані єрики, цебто канави, кудою ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро жирувать на плавнях, а восени верталась знов у море. Коло єриків зеленів очерет та оситняг, і, наче кров, червонів ситий соковитий солонець. Отаман вибрав місце

коло одного єрика, де пісок заріс зеленою. листатою чаполоттю та червоним солонцем, і звелів ставить там курінь. Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили загороду для кухаря, на кухарський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху балку й повішали казани. Потім вони забили дві палі з бантиною для кодол, а декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежать; потім викопали кабицю, чи піч, для казана з смолою, котрою мазали мережі; поставили мéчет, цебто піч для хліба. Це все становище з куренями, очеретяними ятками, з мечетом, з кабицею, з кодільнею, з кухарським куренем загалом звалося куренем. Часом один хазяїн мав два або й три таких курені і настановляв на кожний курінь опрічного отамана.

Хазяїн позабивав рядками підтечі для мережі та неводів. Коса вкривалась ятками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня прив'язали в опрічному маленькому курені. На мертвій тихій пересипі завештались рибалки; заблищав огонь під казанами, засинів густий дим з мечета та з кабиці. Заворушилось людське життя на мертвому березі.

Надвечори отаман загадав готувать здорову мережу. Забродчики підходили до його рядком, і він складав їм на спину й плечі полотнища мережі. Один одходив, приходив другий, і незабаром потяглось рядком до моря десять чоловіка, несучи довгу мережу на плечах. В березі отаман здіймав мережу з кожного рибалки і складав її на човен.

Сонце сіло. Надворі почало смеркать. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий клапоть білого полотна. Мартини часто й густо припадали зверху до води; крячки стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби напливло до берега доволі.

Настала ніч. Надворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилось до берега легесенькою хвилею і ледве шелестіло на піску. Отаман став на демені в човні, коло його ніг лежала кодола, скручена кружалом, неначе гадюка, з залізною кішкою на кінці, котра була прив'язана до одного кінця мережі. На березі зостався крилаш, чи помагач отаманів, і більша половина рибалок. З отаманом сів в човні кодільничий та кільки рибалок.

Отаман одіпхнув човна в море й повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли, прив'язаної

до мережі. З човна почали викидать мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в воді, тільки зверху вискакували бульки та блищав довгий рядок здорових, білих, дерев'яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен помаленьку й дляво сунувся по воді. Бабайки тихо ворушились в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березі блищав огонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі; на морі ясно палахкотіла отаманська люлька, неначе сунулась над водою червона зірка Волосожар.

Отаман одплив далеко півкругом і пристав до берега. Кодільничий вхопив решту кружала кодоли і з усієї сили швиргонув її з човна на берег. Кодола свиснула й розкрутилась, мов чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепився залізною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тим часом сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо крадькома викотився увесь на небо, неначе через велику силу виліз з води. Море заблищало і вже виразно було видко під місяцем блискучу воду й довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човна до берега, скочив на берег, намочивши ноги, вхопив за кодолу і гукнув голосно: «Тягніть разом!»

В кожного забродчика була дерев'яна ляма. Вона обіймала широкою плисковатою дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті спереду ремінцями; ремінці застібались дерев'яною цуркою; до ремінців коло пояса були прив'язані ремінні паски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками на кінці звуться живцями. Забродчики закидали на товсту кодолу свої живці; живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, і ніби всисались в неї, мов п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впилася живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи на кільки ступінів задом уперед і з усієї сили обпираючись станом об дерев'яні лями. Як тільки мережа наближалась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розкручували пере-

бучавілі од води живці, перебігали ближче до берега і знов впивались п'явками в мокру кодолу, що набрякла в воді й стала товща.

Місяць піднявся вгору і сипнув промінням на море. Усе море скрізь чорніло, ніби пооране поле, і тільки блищало широким кружалом ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, ніби пекельна; зате ж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе од його лився білий світ на саме море.

За кодолами з моря виникли й посунулись на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмолену мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами, ніби хто обтикав мережу срібними ножами. Далеко на берег полізла мережа двома кінцями, а за нею з'явилась, вилізши з води, широка матня, ніби якийсь морський звір висунув з-під води голову і тулуб. Поперед матні котились цілі покоси морської трави, камки. Трава позбивалась докупи, ніби клубки чорних стрічок. Вдень був низовий вітер і нагнав з моря багато камки; горішній вітер завсіди зносить камку в море.

— Беріть підсаки! Виливайте рибу! — гукнув отаман і за тими словами вскочив у воду, та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не пустилась на хитрощі та не вискакувала попід мережею.

Забродчики покидали кодоли, позабирали підсаки і кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона ворушилась, підскакувала, брьохалась та піднімалась, ніби людські груди од дихання й зітхання, то знов тонула в воду. Рибалки почали забирать рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався й побивався цілими копицями, неначе з-під землі вискакував цілий фонтан перлин, неначе бризкала з-під землі кришталева вода й одбивала в собі проміння місяця. Кругла камбала побивалась, ніби на піску підскакували срібні здорові тарілки. На пісок полетів здоровий осетер і почав гнуть спину підковою, копирсаючи й розкидаючи хвостом навкруги пісок. Разом з піском летіли на всі боки баламути. Потім посипались з матні на берег здорові лакерди, плисковаті палажки, заблищали морські півні з червоними перами, залисніли червоно-золоті москалики. Між рибою біліло, як холодець, серце, тобто медуза. Ввесь берег ніби ворушився проти

місяця. Здавалось, що самий пісок ожив і підскакував, бризкав з-під землі фонтанами.

Матню витягли на самий берег: там дуже борсався дельфін, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики не могли її витягти живою і почали лупить по голові довбишками. Дельфін зомлів, і його викинули на берег, мов чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом порізав одну підсаку й обшмульгав одному рибалці ногу.

— Добра тоня! Нема де правди діть! — крикнули рибалки.— Пане отамане, справляй могорич!

Перша тоня була вся отаманська. Та тоня, що її тягли недалечко од куреня, цебто од дому, звалась домахою. Це було таке її назвище.

Кухар набрав риби в ночви і поніс до кухарського куреня готувать вечерю. Рибу позбирали в здорові шаплики й цебрики, і всі рибалки пішли на пересип до куреня пити могорич та вечерять.

Високо летіло полум'я під казанами, аж лизало язиком бантину. Сухий очерет тріщав і бризкав іскрами; дим валував клубками вгору. Риба кипіла в казані, а кругом казана на дзигликах сиділи рибалки і сушили на собі коло вогню мокрі сорочки. З сорочок йшла пара. Тим часом отаман частував рибалок горілкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав огонь довгим покрасичем. Огонь палав. Як вечеря була готова, кухар швидко поставив перед забродчиками стябла з свіжою рибою і налив у миску «сторчака», цебто юшки.

Рибалки вечеряли коло багаття. На фоні чорної ночі всі вони так біліли проти вогню, ніби вогонь пронизував їх наскрізь, ніби вони були вилиті з білого прозорого скла.

Рибалки були веселі, жартували, дражнили один одного прізвищами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, продражнили Цибулею, другого — Перепелицею, третього — Задерихвостом. Інших дражнили так, що й казать не годиться. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Життя у забродській ватазі здалось йому луччим, ніж на сахарнях, ніж у Вербівці в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан. Їжі, поживку було доволі, та тільки дума про Нимидору не виходила в його з голови. «І що вона пороблює, безщасна, з малою дитиною, з старою матір'ю? Чи жива вона, чи здорова? Чи вернеться він коли-небудь до неї, чи побачиться коли з нею на цім світі?»

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискуча вранішня зоря, а за нею почало червоніти небо. Море стояло тихе і гладеньке, як скло. Рибалки розійшлись по куренях спати. Декотрі попадали на землі коло багаття і захропли, аж пісок задвигтів під ними.

Через кільки день отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза й клала на простелене на траві рядно. Її чорні коси лисніли на сонці, мов чорні лиснючі гадюки, а червоне намисто ще побільшувало рум'янець на її щоках. Легкий стан гнувся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза і клала його на рядно.

— Позабирай у віз рибу та вези у місто на продаж,— промовив отаман до жінки.— А ти, Мокрино, зоставайся на хазяйстві.

— А хіба ж я не втраплю до города, чи що? — промовила Мокрина весело і дуже сміливо.— Нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїжджусь у город. Оце хочу набрать собі на новий керсет в крамниці.

— Про мене, їдь,— сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своєму, коли того схоче, і не сперечався.

Мокрина поскладала на рядні хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгляділа Миколу, і все її лице до самих брів ніби зайнялося. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуса запалили серце молодої дівчини. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного бадьористого чоловіка, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице й чогось пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тутечки на степу, побачив ніби її всю до самих маленьких пружків лиця: побачив повний вид, чорні брови, навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шиї з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького галасу він був почав її трохи забувать, але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулось давнє щастя й навернуло сльози на очі.

«Дівчино-горлице! Коли б ти знала, якого жалю ти мені завдала!» — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, проворно скочила на візок, мов

степова коза, і поїхала додому понад озером. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддалеки на возі її керсет і чорніли коси на голові проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за очеретом і погасло, а з лиману викотився червоний місяць і пустив на воду широку іскряну стежку. Надворі темнішало. Ввесь степ, і лиман, і озеро, і море — все закуталось в якийсь чарівний тихий світ, повилось прозорим сизим туманом. Широкий простір, широкий без краю вигляд навів на Миколу важкі думи. Огонь під казаном палав; дим білів клубками проти місяця. Стовпи з бантиною чорніли в диму. Забродчики жартували, сміялись, а Миколі було не до сміху, не до жартів. «Чи не вернутись би до Вербівки та забрати в степи жінку й матір, і дочку?» — не раз думав та гадав він; але як згадав, скільки він пройшов того степу, скільки поминув сіл, містечок, ярів та лісів, як згадав свого пана, то й махнув рукою.

Рибалки продражнили Миколу Смутком.

Настало душне, гаряче літо. Риби ловилось все менше та менше. Отаманська дочка частіше та частіше навідувалась на берег, та все трохи ніби чіплялась до Миколи. Це залицяння усім кинулось в очі, навіть батькові.

VI

Як минуло літо, отаман почав ділитись заробітком: взяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Улов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало грошей і задумали погулять. Вони всею ватагою пішли в Акерман, посправляли собі нові свитки, а декотрі пошили сині суконні жупани, покупили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім найняли музики і з музиками, з церемонією перейшли город і пристали коло одного шинку. Повбирані в нову одежу, попідперезувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по вулиці на гарячому сонці, понадівавши шапки набакир. Їх червоні широкі пояси червоніли на сонці, як жар, а довгі кінці поясів з торочками теліпались аж нижче од колін.

Рибалки посідали цілою ватагою на лавках коло столів і почали частувать один одного горілкою. Музики грали. Рибалки весело гомоніли. Після закуски вони почали кружлять пиво. Забродчики з близьких сіл пили менше, бурлаки й приблуди та усякі пройдисвіти не вважали ні

на що й розсипали гроші, як полову. Декотрі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг з пляшки пиво.

— Гей, Смутку! годі тобі смуткувать; йди лишень танцювати! — гукнув Задерихвіст і поцуприкував Миколу за рукав свити з усієї сили.

— Ти думаєш, що я не вмію гулять! — сумно обізвався Микола.— Брешеш, вражий сину! Ще й тебе навчу цього дива.

— Ба, брешеш, не навчиш! Щоб Задерихвоста хтось вчив пити й гулять! О, брешеш, сучий сину, не докажеш! — промовив Задерихвіст, вже трохи п'яний.

— А як докажу, що буде? — промовив Микола.

— Куплю пляшку дорогого вина. Ти думаєш, мені шкода грошей? Пху! от що мені гроші! Мені гроші — полова! — кричав палкий бурлака.

— Ану, задирай лиш хвоста вгору! — крикнув уже зовсім п'яний Цибуля.— Побачим, чи вмієш гедзкатись.

Задерихвіст почав і справді гедзкаться: пішов такого тропака, наче й справді його гедзі кусали і в спину, і в п'яти, і в підошви. Він кидав ногами, викручував п'ятами, аж земля летіла музикам у вічі; згодом зачепив чоботом стола, і пляшки посипались додолу. Поли синього короткого жупана метлялись та крутились, ніби крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонці, неначе зайнявся й палав.

Микола не втерпів і почав проти Задерихвоста садить гопака; за Миколою пішов у танець Цибуля, за Цибулею Перепелиця, за Перепелицею Макогін, а далі вискочив з-за стола Свербигуз. Половина ватаги пішла у танець, і, здавалось, ніби ватага вітряків схопилась з місця й затанцювала й замахала крилами. Махали руки, дригали ноги, метлялись поли синіх жупанів, чорних свиток; між тим усім блискали довгі кінці червоних поясів. Задерихвіст перев'язав чорну шапку червоним поясом, Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку і вихав нею над головою.

— Шинкарю! давай лишень сюди дорогого вина! — крикнув Задерихвіст, сідаючи на лаву.— Нема більше моці; Микола виграв!

Жид виніс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші і шпурнув жидові на стіл.

— Наливай! Задерихвіст гуляє! Бурлака п'є, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалуй грошей.

Жид не сердився і наливав вино в чарку, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не куштували ніколи дорогого вина! — гукнув Корчака,— давай ще дорожчого, того, що п'ють найбільші пани.

Жид виніс поганшого вина й здер більші гроші з бурлак.

Настав вечір, і п'яні рибалки ще довго танцювали, співали та пили. Декотрі позвалювались і лежали коло шинку в поросі. Корчака розсипав усі гроші й почав пити набор; за ним почали пить набор і другі бурлаки. Опівночі все затихло і вгамувалось. Ватага лежала покотом на землі й хропла на ввесь майдан; тільки два забродчики, побравшись попід руки, довго швендяли по майдані та все приказували: «І цур йому, пек йому! ходім, бра, в солому. Держи, цабе, то якраз потрапимо в ворота до клуні. Бери, цабе! та не пхайся-бо. Он! ондечки стоїть ожеред соломи!» І вони, замість соломи, звалились у бур'ян, попадали лицем в кропиву і поснули як вбиті серед майдану.

Другого дня забродчики почали похмеляться. Декотрі хазяїни розійшлись додому, але бурлаки ще довго гуляли й тільки на третій день вернулись на роботу, покинувши багато грошей у шинкаря.

Тим часом Корчака з двома вербівськими бурлаками зостався в городі, зовсім розпився, розледащів і мусив заставить в жида новий жупан і нові чоботи. Він зострівся з давніми товаришами-бродягами і обікрав з ними одну жидівку: забрав з скрині срібні ложки, котрі лежали в неї в заставі, забрав шабаскові ліхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодії перепродували ложки й ліхтарі одному жидові, а тим часом набігла поліція й половила їх з ложками й з ліхтарями. Їх повели в поліцію. Саме в той час Мокрина з матір'ю продавала на базарі рибу, бачила всю ту комедію й прочула, що становий готується тієї ночі набігти з десяцькими на батькову ватагу й половить усіх бурлак. Вона покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських куренів і розказала про все батькові й Миколі.

— Ховайтесь, де хто знає! — промовив отаман.— Про мене — в степи, про мене — в комиші, про мене — на море, бо буде біда. Пересидьте якийсь час, та й знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглись в очерети, як курчата в бур'яни од шуліки.

— Сідай, Миколо, в човен та тікай на море; закинь там кішку та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно ховаться,— пошепки сказала Мокрина Миколі.— Я запалю вночі на березі багаття і, як буду підкидать вгору головешки, тоді вертайся.

Микола кинувся до малого човна й став човном на морі за кільки верстов од берега. Він бачив звідтіль, що люди на березі заворушились, мов комашня, і припав ниць на дно човна: то набігла на курінь поліція.

День був гарячий. Сонце сипало полум'ям з високого неба. Микола зоглядівся, що в його не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотілось їсти, а потім пить: в його посохло в горлі, в роті. Вода кругом човна ще більше дражнила його; печія й смага ще гірше пекла його в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилось. Перед ним стояв дужкою рівний берег, а за ним на синьому морі плив здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледве сунувся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались і біліли проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного з сріблом.

В одному місці, де небо сходилось з морем, де білів легенький туман, з'явилась чорна пляма. Та пляма все більшала швидко і все наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця, котра ніби росла й ширшала. Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою, та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, неначе срібна каблучка. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще біліші й блищали, неначе проти чорного пооранога поля. На небі раптом зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слідкувать за нею очима. Море почорніло під нею, і вона в одну мить неначе поглинула корабля. З моря набігла хвиля з білими густими гребенями і почала ніби танцювать кругом човна.

Микола був вперше на морі. Його тверда душа трохи сполохалась, але його горе було важче од тієї хвилі. Він сидів на човні й сумно дивився на того звіра, що набігав на його.

В море впало кілька здорових важких крапель дощу, а за ними разом, несподівано загув страшний вітер, кинув човен вгору, як трісочку. Посипався, як з решета, наглий краплистий дощ, а далі полив, як із відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір в час бурі. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло за хмари. Все змішалось в одну мить і злилось докупи: і земля, й море. На морі стало поночі, і тільки вітер свистів, шипів та ревів, як звір.

Вода почала заливать човен. Високі білі гребені бились об дошки, підскакували вгору, перелітали через човен. Микола почав виливати воду з човна пригорщами.

А в той час на березі в курені сиділа Мокрина і дивилась на страшне море. У неї в душі похололо. Вона плакала, як мала дитина, і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо одразу вияснилось, доки перестав вітер в одну мить, неначе втік з моря на степи, щоб нагулятись ще на степах досхочу на роздоллі.

Надворі разом стишилось. Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребенями по зеленій воді, як буває сінокіс вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало з-за хмари; небо над морем стало сизе, і на тому сизому небі заблищала пишна веселка. Вона обперлася одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко за озеро, за плавні в рівний широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчані смуги були такі ярі, неначе горіли тихим полум'ям, а через широкий край веселки, розстелений, як павичовий хвіст, по морі, було ясно видко зелене море, білі гребені на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім кольором веселки. Веселка захопила й корабель з його мокрими вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканкою.

Мокрина нагляділа чорну цятку між білими хвилями і зраділа, як мала дитина. Вона ждала вечора і задумала, потаєнці од батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тим часом до куреня вернувся становий з десяцькими. Вони дурнісінько блукали в очеретах та в оситнягах, не знайшли бурлак і тільки змокли до самих сорочок. Становий поїхав в місто й поставив на варті десяцьких на всю ніч, обіцяючи навідатись з міста другого дня.

Надворі почало смеркать. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби і пішла буцімто додому, а тим часом вона зайшла далеко-далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в його і почала ждать, поки зійде

місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло і полинула на море.

Микола, ввесь мокрий, сидів на човні, мов дерев'яний. Він несподівано углядів, що до його наближається човник. Йому здалося, що то за ним гониться десяцький, і він підняв уже важке весло, щоб телепнуть його по голові, як трапиться між ними спотичка на воді, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий світ заблищав на її виду, на синьому керсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина, і її легенький човник стикнувся з Миколиним човном і стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам; але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а рум'янець на щоках було знать навіть при місяці.

— Десяцькі зостались коло куреня на варті на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка, ні скибки хліба і оце привезла тобі хліба, води й риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи пак батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає й не знатиме, бо я йому за це не скажу. Хіба ти скажеш...

— Навіщо мені казать...— неприв'ітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я сама не признаюсь, хоч би мене батько замордував і вбив. Для мене нема й не буде ніякої притичини, щоб одвідать тебе й нагодувати.

Микола догадавсь, що смілива Мокрина привезла йому харчі неспроста, і не знав, що й казать Мокрині.

— Чи вже ж ти не боялась сама плисти човном вночі? — спитав Микола.

— Не боялась, бо знала, що тебе знайду. А з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого мені веселим бути.

— Ти, певно, покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною, шкода батьків.

— Мій батько вмер,— тихо обізвався Микола.

Мокрина не насмілилась більше його розпитувать і промовила:

— Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро через єрик в очерети. Там тобі буде безпечніше пересидіть лиху годину. Висмикни кішку та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десяцьких? — з острахом спитав Микола.

Мокрина спахнула якось уся, усім тілом. Вона палко промовила:

— Не на те я тебе люблю, щоб виказать або видати десяцьким.

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і рум'янцю. Він трохи не вимовивсь, що він жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово несамохіть задержалось на язиці. Мокрина сиділа з ним поруч. Їх човни черкались боками. Він почував огонь од її гарячого лиця, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен, як качур, полинув по воді. Микола поплив слідком за нею.

Вона повернула човен в один єрик, прокопаний в озеро, і вони попливли по озеру. Швидко зашелестів об човен густий оситняг, і Мокрина погнала човна між двома рядками оситнягу, ніби по канаві. Чисте незаросле місце то зужувалось, то місцями розходилось, ніби озерце, то йшло між очеретами, неначе широка річка, потім знову зужувалось, крутилось на всі боки, а далі човен заплив в таке вузьке місце, що ледве сунувся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човна.

— Сиди ж тутечки, Миколо, та жди мене. В це місце не потрапить сам батько, не то що пришелепуватий отой становий. Я буду привозить тобі харч і чисту воду, доки мине лихо.

Мокрина повернула свого човника назад.

— Прощай, Миколо! — промовила вона. Микола подав їй руку на прощання. Мокрина потяглася за його рукою, обвела свої гарячі, голі по лікті руки кругом його шиї і впилась в його губи своїми повними, як вишня, гарячими, як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю і любити буду, хоч маю й пропасти. Надобраніч! — промовила Мокрина, і Микола тільки тоді опам'ятався, як зашелестів десь гнучкий очерет.

— Боже мій, що зо мною діється? Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вже ж оце я тебе мушу навік забути?..

Місяць високо викотився на небо, як здорове кружало, і заглянув в човен через високий очерет. Микола сидів, немов дерев'яний, схиливши голову. Здавалось, що він був такий мертвий, як і той очерет, що понависав своїми китицями над його човном. Перед ним лежав цілісінький хліб і стояла непочата вода в тикві. Увесь той день здавався йому якимсь дивним сном, і в тому сні ніби випливла з моря зеленоока красуня-русалка, причарувала його чорними бровами, поцілувала і знов впірнула в воду на морське дно, попікши його душу ласкою, пишними очима та гарячими поцілунками й обнімками.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед світом він наламав очерету, накидав у човен, напився води, повечеряв і ліг спати. І йому все привиджувалось широке море, вкрите білими хвилями й брижами; снилась ясна веселка на морі, а по тій веселці наче сходила до його Нимидора ніби по східцях, в стрічках та квітках, в червоних чоботях, в намисті та зеленій керсетці. Там, де веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими кісьми з осоки і ніби ждала Нимидору, щоб потягти в страшне клекочуче хвилями море.

Мокрина опівночі вернулась до куреня. Батько вже куняв.

— Де це ти була так довго? — спитав в Мокрини батько.

— Поралась коло куреня та, вертаючись од криниці з водою, заблудила й довго блукала скрізь. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на дорогу. Мабуть, мене нечистий водив.

— Мабуть, і справді нечистий водив тебе до півночі,— обізвався батько.— Гляди лишень, Мокрино, другий раз не барись так довго.

Другого дня вранці Мокрина пішла додому, а ввечері знов прийшла до куреня, взяла хліба, риби й води і знов ввечері попливла човном у плавні, де сидів Микола.

— Чи й досі десяцькі стережуть? — спитав Микола в Мокрини.

— І тепер ночують коло куренів, ще й вранці навідувався скажений становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони поїдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивався до неї. Йому було й жалко молодої палкої дівчини, було жаль і гарячого кохання; але в його ніяк не повертався язик признатись Мокрині або хоч натякнути, що він жонатий і вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернулась до куреня, знов сердився та лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, неспроста приходиш пізно додому. Як мені й завтра опізнишся, то я на тобі поб'ю ломаку. Чи чуєш?

— Та вже ж чую: не позакладало мені вух,— обізвалась Мокрина, розсердившись.

— І де ти бродиш? Де ти волочишся? — спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочилася, а тільки одвезла човном в комиші бурлакам харчі та води. Хіба буде добре, як вони згинуть од голоду.

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? — спитав понуро батько.

— Та Миколі, коли сказати щиро по правді,— сміливо одказала Мокрина, неначе одрубала.

— Хіба ж ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий? — сказав батько.

— А хоч би й жонатий, що мені до того,— ледве промовила Мокрина, ніби для неї було байдуже за це: але вона почувала, що в її серце ніби шпигнуло ножем. Вона ледве встояла на ногах, вийшла надвір і залилась слізьми. І жаль, і горе, і кохання — все заразом піднялось в її душі й неначе затопило всю її душу слізьми, як повіддя весною затопляє береги.

Тим часом десяцькі, нічого не діждавшись і ні за що не дізнавшись, поїхали додому. Мокрина насилу діждала вечора і, нікого, по своєму звичаю, не питаючись, побігла до човна і попливла до Миколи.

Микола вглядів її заплакані червоні очі і дуже здивувався.

— Чого це ти, Мокрино, плакала? Може, яке лихо трапилось? — спитав він.

Мокрина нічого не сказала на одповідь і тільки заридала. І сором, і горе було знать на її молодому лиці. Вона почервоніла, як намисто на її шиї, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно дивився на неї! Вона і в голові не покладала, що він її не любить.

— Миколо! чи то правду казав мені батько, що ти жонатий?

Микола вмить все постеріг, і йому стало дуже шкода дівчини.

— Коли тому правда,— сказала Мокрина, сміливо підвівши голову,— то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішуся або втоплюсь, я запагублю сама себе; і сама не знаю, що я собі заподію, тільки не перестану тебе любити, поки й мого віку. Без тебе я не житиму, а тільки нидітиму. Я занидію і вмру без тебе.

Мокрина яро й якось дико блискала карими очима, але після тих слів похилилась на край човна, мов гнучка очеретина, і заридала голосно, як плачуть малі діти. Микола бачив її маленькі руки з тонкими пальцями, що вп'ялися в криси човна, бачив тонку шию, де червоніли разки доброго намиста.

— Не плач, Мокрино! Що ж маємо робить? Знать, така вже божа воля.

Микола сидів мовчки, а Мокрина не підводила голови і тихо хлипала. Весь дівоцький сором вернувся до неї. Їй сором було підвести очі й глянути Миколі в вічі.

В очереті стало тихо, як у хаті. Водяна курочка виплила з очерету і крутилась по воді трохи не коло самого човна. Дика качка вилась над плавнями, ляскала крильцями і впала в очерет коло самого човна, але злякалась, закахкала на все горло, наче крикнула з переляку, затріпала крилами і знов пурхнула між очеретом, наробивши шелесту.

Мокрина насилу підвелась, посиділа, затуливши очі рукавом, а далі промовила, наче нічого між ними й не було.

— Бери весло та правуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до куреня: вартові зникли, од'їхали од куреня.

Мокрина сіла на човні, вхопила весло, одіпхнула ним полеглий очерет і посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею. Вони пливли між очеретами, через озеро, і Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на його. Її міцна душа задавила в собі всі сльози, та не задавила свого безталанного кохання.

Мокрина знову пізно вернулась додому, батько знов накрив її мокрим рядном.

— І де ти в іродового батька волочишся! — з гнівом крикнув батько.— І чого ти ото ходиш до бурлаки?

— Ходжу тим, що його люблю. Лайте мене, бийте мене, а я все-таки ходитиму, все-таки його любитиму.

— Пху на твого дурного батька, на твою дурну матір! — крикнув батько, несподівано вилаявши самого себе й свою жінку.— Он до тебе восени прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть, то й назад підуть,— сказала Мокрина і пішла на город.

Розпужені поліцією бурлаки знову збіглись до куреня, знов почали ловить рибу. Починалась тепла тиха осінь. Забродчики попрочищали єрики, повикидали пісок і почали ловить кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль вже почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в єриках, заставляючи єрики очеретяними тинками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась вербівцям багато легшою, ніж робота в сахарнях. Вони стали здоровші, веселіші, проворніші. Декотрі жонаті вербівці позабували своїх жінок і через десяток років поженились вдруге, заробили грошей, побудували собі вальковані хати й розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкриватись українськими селами з садками й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся басарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиналось українське село. Вербівці на сміх назвали село Вербівочкою, хоч у ньому не було вербової й гілки.

Микола зібрав грошей і хотів і собі ставить землянку. Йому так огидло бурлакувать, так забажалось осістись і оселиться на одному місці. Але в його все була думка вернутися коли-небудь додому, до жінки, до дочки. Та думка одбивала в його охоту завести оселю в далекій стороні й знов пхнула його в бурлацтво.

Раз восени, перед самою покровою, Микола сидів увечері над лиманом і одпочивав після роботи. Рибалки вже полягали спать. Микола взяв скрипку й розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила співать. Його думки літали далеко-далеко, понад Вербівкою, коло свого садка, коло свого двору, коло Нимидори. Коли це позад його щось зашелестіло; він оглянувся: то була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очі, червоніло намисто на шиї. Вона стояла, підперши щоку долонею, й слухала його пісню.

— Грай, а я послухаю,— тихо промоивла вона,— я вже давненько стою та слухаю.

— Мокрино! йди додому. Твій батько буде сердитись на тебе й на мене. Скаже, що я тебе зводжу з розуму, збиваю з пантелику.

— Про мене, нехай сердиться: за всі голови! Байдуже мені! Що ж маю робить, коли ти знехотя мене зводиш з розуму.

— Схаменись, Мокрино! Ти думаєш, що ти мене не зводиш з розуму? Та що ж маю робить, коли моя така доля.

Микола несамохіть задивився на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шнурки; милувавсь її гарячим личком. На його дихнуло знов жаром тих гарячих уст, що були вп'ялися в його тоді, як він ховавсь в очеретах. Мокрина чарувала його тим огнем.

— Миколо, мій голубе сизий! — сказала Мокрина.— Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю,— думка про тебе тліє в моєму серці. Я вночі сплю, і як ти мені приснишся, то душа моя аж звеселиться й заграє, як ластівка на сонці. Прокинуся, тебе нема,— і моє серце знов замирає. Я ніде не знайду собі поради. Чи місяць світить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм щебетанням; не запагублюй надаремно мого віку, бо я й без того безщасний.

— Миколо, забудь свою жінку! Ти ніколи вже не вернешся додому; ти за неї забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду за тобою хоч за синє море. Я ладна втекти звідсіля з тобою хоч і зараз.

— Чи добре ж воно буде? Чи годиться ж мені кривдить твого батька й матір?

— Нащо мені батько й мати, коли я тебе люблю? Очі твої карі, біда мені з вами! Як я на вас гляну, то й плакать перестану. Нащо ж ти запалив мою душу карими очима? — промовила Мокрина жалібно, обертаючись до Миколи і ламаючи руки.— Прийми, море, моє грішне тіло!

Мокрина кинулась до моря, неначе прудка коза. Миколу взяв жаль. Він побіг за нею назирці, вхопив її за руку.

— Подумай, дівчино, непоміркована й нерозсудлива, що ти робиш?

— Радніша б я думать, та вже й думок не маю; радніша б плакати, та вже висохли всі мої сльози.

— Голубко Мокрино! — промовив Микола, взявши її за руки.— Потривай! не губи своєї душі й своєї краси. Я ж ніде не дінусь: буду тут служить. А хто знає, що далі буде, що потім трапиться з тобою.

Мокрина ніби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала; заплакала тихими, як літня роса, слізьми.

Пізньою добою Мокрина вернулась на хутір, забувши сором, забувши за батька й матір і за все на світі. В її серці наче почала розвиватся весняна рожа й сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійніша. Ніхто не чув од неї ні пісні, ні жарту, ні веселого слова. Вона все сподівалась чогось, мала надію.

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо черкалась об берег і шелестіла, неначе ліс на тихому вітрі. Він заслухавсь, і йому здалося, ніби шелестять верби над Раставицею, над тією хатою, де спочивала Нимидора. А з його думки не сходило червоне личко Мокринине, її гарячі сльози і палке молоде кохання. Він дуже задумався, аж засмутився. Його душа заколивалась, як хисткий човен на хвилястому морі, та не надовго: міцна вдача перемогла це взрушення, перемогла серце і таки поставила на своєму.

Отаман полюбив Миколу й настановив його за крилаша, цебто за свого помічника; Микола з двома кодільничими глядів кодол, порядкував і правував усіма, як отамана не було дома. В добрі роки він чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалось в шинках, а найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом в місті напропалу.

А Мокрина все виходила до Миколи вечорами, все дивилась на його чорні брови та карі очі. Вона все ждала й сподівалась чогось.

VII

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору і пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, йшла з панщини — так само плакала. Настав вечір, і Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки і все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрі-

мала на печі, Нимидора спросоння схопилась з постелі й закричала на всю хату: «Мамо! вставайте, Микола прийшов!»

Мати схопилась з печі, бо їй здалося, що знов щось страшне діється на селі.

— Де Микола? Що ти кажеш, Нимидоро? — спитала перелякана мати.

— Хіба ж ви, мамо, не чули? Микола постукав у кватирку; я йому одчинила двері. Він увійшов у хату, обняв мене, поцілував та й знов пішов. Мамо, він десь ховається у дворі.

Стара мати вигорнула з печі жарину, притулила до жарини скалку, роздмухала жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, з червоним, як жар, лицем.

— Може, тобі щось приснилось? або щось привиділось? може, тобі, дочко, так здалося? Чи вже ж пак він вернувся? Адже ж його пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо, Микола в дворі. Ходім у двір, він десь ховається,— сказала Нимидора,— я літала слідком за ним по степах зозулею, а як він сів спочивать, я стала криницею. Він напився води; він плакав за мною, і його сльози впали на моє лице. Я вернулась з ним додому. Мамо, Микола ховається на дворі.

Перелякана мати вийшла надвір; за нею вийшла й Нимидора. Надворі було поночі; була темна ніч. Ніде не було чути навіть шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думать про Миколу! — сказала мати, а в неї самої ноги і руки трусились.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір, і Нимидорі знов здалось, ніби Микола ввійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Вона вибігла вдвір. Мати догнала її й привела в хату.

— Мамо, я бачила Миколу. Він розмовляв зо мною в садку нишком і пішов через леваду в верби, ще й мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу і що до неї літає перелесник.

Тим часом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огняний змій упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці балакали, тяжко зітхали й нараяли матері

повезти Нимидору в монастир, до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію й виганяє з людей нечисту силу.

Стара Джериха вийняла з скрині сувій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусіда конячку й повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі бліда, як смерть, і навіть не знала, що з нею робили.

В суботу надвечори вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона. Ченця не було вдома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Россю, де він трохи не втопився. Вся одежа на йому по пояс була мокра. [Люди розказували, що нечиста сила мстилась над отцем Зеноном, завела його в річку, і якби не трапились люди та не витягли його, то нечиста сила була б його втопила.

А тим часом діло було зовсім не так. Отець Зенон, як завсіди, пішов до шинку, добре впився і замість монастиря повернув між скелі та й шубовснув просто в Рось.] Люди витягли його з води і мокрого привели в монастир. Він того дня не міг вичитувати екзордії й навіть не ходив до церкви на вечерню.

В неділю вранці отець Зенон проспався й прочумавсь, і до його почали приводить божевільних. Один божевільний чоловік усе хрестився й безперестанку кричав: «Господи милостивий! Візьми мене до себе!» Якась молода молодиця, свіжа й рум'яна, збожеволіла з журби та горя, бо перепечалилась. Вона безперестанку розказувала тими самими словами, як її коханого Петра взяли в москалі, як обголили лоба. Другу молодицю впіймали аж на дзвіниці, де вона задзвонила в усі дзвони; її привели в келію до ченця, а вона кляла його в батька, в матір і несамовито кричала диким голосом [плювала на образи й на хрест.]

Отець Зенон, низенький і товстий, як печериця, з товстими навислими бровами, все моргав за кожним словом та вичитував над Нимидорою екзордію. Нимидора вважливо слухала; вона сама пойняла віри тому, що в їй й справді сидить нечистий дух.

Оддавши ченцеві сувій полотна й карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались і одговілись. Нимидора вийшла з церкви спокійніша. Гарна півча в церкві, гарні образи, сила прочан — все те трохи її розважило й заспокоїло. Вона вернулась з

матір'ю додому спокійніша, ніби й справді позбулась в монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби удовою. Взимку вона з свекрухою пряла панське прядиво, а влітку ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл за другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чутки, ні вістки. Нимидора розпитувала про його на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посаджені Миколою над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора ніби одійшла, але все журилась та все співала, сидячи зимою за гребенем, про милого, як він збився з дороги, вертаючись додому, як він «до іншої залицявся й од милої одцурався».

Десять год після того жила стара Джериха й на одинадцятому вмерла. Нимидора плакала за нею, як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті; тепер у неї зосталась одна втіха — дочка Любка.

Любка росла, як у садку вишня. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору; в неї були такі темні очі, такі чорні тонкі брови на широкому лобі, такі довгі коси. Нимидора жалувала її, пестила й не давала робить важкої роботи. Любці минуло десять год, а Нимидора вже складала в скриню придане, вже пряла на рушники й готувала хустки.

— Дочко моя, сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Коли б хоч ти була щасливіша од мене!

Любка співала, мов соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем та зірками. Нимидора неначе вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її, така вона стала бліда та худа; повні щоки висохли й позападали; блиск в очах погас; тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля ізстарила її завчасу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла й стала дівкою гарною на все село. Нимидора заквітчувала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шістнадцять год, а до неї хлопці стали слать старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса

Чабаненко. Нимидора справила сирітське весілля без батька й прийняла зятя в приймі в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не зоставалось на світі і ніщо її не цікавило. Вона почала думать про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на євангелію. Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви й на службу, і на вечерню. Щороку вона ходила до Києва в Лавру на прощу та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернувся додому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки год од того часу, як пішов в світи Микола; вже пішов третій десяток, і Нимидора вже почала забувать його. Вона почала забувать його вид, його очі, голос. Його вид манячив перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабувать й старітись, і знов їй забажалось побачить Миколу. Вона хотіла побачить його хоч перед смертю.

— Невже ж оце я вмру й не побачу його перед смертю? — часто казала Нимидора дочці.

І вона знов почала думати про його, сидячи за гребенем коло печі, думала про його, стоячи в темній церкві на вечерні, та все просила в бога, як останньої ласки, попрощатись з ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Києва, одговілась і вернулась додому. В неї все не виходив з думки Микола. Вона шукала його між богомольцями в Лаврі, розпитувала в людей з далеких країв і нічого не допиталась. Микола почав їй сниться...

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі. Надворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить з-за лісу, червоний, як жар, та здоровий, як віко од діжі. Микола жне поперед неї, а вона поспішає за ним, та ніяк не дожене його. Коли підведеться вона, аж надворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить в червоних хмарах. Сниться їй, що вона молода дівчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана, як до вінця. Микола жне поперед неї, увігнався в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхиляється, тільки блищить проти сонця його золотий серп. Вона бачить, що Микола молодий, з чорними кучерями на голові, в білій сорочці, підперезаний червоним поясом. Їй дуже хочеться подивитись на

його лице, а він не обертається. Пшениця валиться йому на плече; з колосків бризкає золоте зерно, сиплеться на чорні кучері, на білу сорочку і падає додолу. Потім одразу з колосків посипались іскри й обсипали його білу сорочку. Микола обернувся до неї й глянув на неї. Вона побачила його молоде лице, чорні брови, ясні очі й зраділа.

Нимидора прокинулась і почувала, що її душа розтривожилась. Вона почала хреститись та молитись і знов задрімала.

І здається їй, що вона в Києві в Лаврі, на вечерні на страстях. Лавра повнісінька людей. Всі люди стоять з свічками в руках. Уся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь зверху, з високої бані, ллються голоси такі гарні, що їй здалось, ніби вона в раю. Коли оглянеться вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий, як голуб, з сивими вусами, тільки брови чорніють, як шнурки. В його лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, і вони вдвох з свічками в руках йдуть до стіни. Стіна розступилась перед ними. Микола веде її в печери, а за ними річкою ллється народ з свічками в руках. Нимидора оглядається назад, аж увесь народ зник, і вони вдвох з свічками йдуть все глибше та глибше вузенькими печерами. По обидва боки стоять домовини, а в тих домовинах лежать живі мощі з довгими сивими бородами, з чорними бровами і блискучими очима. Нимидорі стало страшно, а Микола все далі, все глибше веде її за руку. В одній домовині вона вгляділа отця Зенона, котрий читав над нею екзордію. Він усе моргав товстими сивими короткими бровами. Вже вони поминули всі мощі, минули мощі, що стояли закопані в землю по пояс; вже в них свічки погасли, а вони все йдуть глибше та глибше. Дивиться Нимидора, аж перед ними заблищав червоний світ; їй здається, що вона з Миколою вже на тім світі.

Узенька печера розступилась, і перед нею стала страшна здорова печера. Зверху понависало здорове каміння, розпечене й червоне, як гаряче залізо. Під однією скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло, як окріп в чавуні, клекотіло, билося в ключі під розпеченою скелею. Серед того озера стояв по пояс в смолі пан Бжозовський, ввесь чорний та обсмалений. На його голові чорніло волосся, і вся на йому шкура порепалась. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по камінні, неначе кажанки, і поливали Бжозовського зверху гарячою смолою. Нимидора подивилась на

Миколу й побачила його старе, як у діда, поморщене лице, все облите пекельним червоним світом. Їй стало дуже страшно. Од духоти, од чаду вона не могла дихать і... прокинулась.

Прокинулась вона, встала й почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Цього року я вмру. Мені снився цієї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати не можна,— говорила вранці дітям Нимидора, розказуючи сни.

— Та то, мамо, ви думаєте за батька, то він вам і сниться,— сказала Любка.

— Ні, дочко, моя смерть вже в мене за плечима. Так мені оце стало важко, що вже не стає духу й дихать. Це вже моя смерть тисне мене в грудях. Коли б вернувся твій батько хоч перед смертю.

Через тиждень Нимидорі знов приснився сон, ніби вона блукає з Миколою вночі по якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. Надворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блискає страшна блискавка і гримить грім безперестанку, неначе в горобину ніч. По один бік блисне блискавка червоним світом, і вона бачить Миколине лице все червоне, неначе з розпеченого заліза; з другого боку мигне зелена блискавка, і Миколине лице стає зелене, неначе в утопленика; то знов мигне вогонь ясний, як світ сонця, і перед нею майне молоде, пишне парубоче Миколине лице з рум'яними щоками, з чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По всьому небі наче літають огненні змії; все небо ніби тріскається од верху до самого низу і вздовж, і впоперек; а навкруги широкий без кінця степ: ніде не видно ні деревця, ні хатини. Коли це одразу перед ними зашуміла по камінні річка. Небо посередині проломилось, і звідтіль зійшло сонце серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишний садок, де між зеленими яблунями росло дерево з золотими яблуками, де на дереві шугали й співали райські птиці в золотому пір'ї, з золотими вінцями на головах, з павиними довгими хвостами. Вода шумить між камінням, підкидає вгору хвилі, а з каменя на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов уперед і повів її за руку. Вона глянула наниз на страшний шум, і в неї голова заморочилась. Загримів страшний грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небі. Нимидора прокинулась і вся трусилась, ніби в пропасниці.

— Дочко моя, знов мені снився твій батько і так страшно!..— казала Нимидора дочці, і од того часу вона стала журиться і вдалась в сум та тугу.

[Тим часом в народі пішла дивна чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла од царя, та її ховають од народу попи, бо держать руку за панами. Народ почав приставати до попів, щоб вони читали народові волю, почали знущатись над ними, мучити їх.]

Та чутка, як хвиля на морі, звідкільсь пішла скрізь і дійшла й до Вербівки. Народ загомонів по ярмарках і розвозив гомін по селах. Нимидора повеселішала. Вона думала, що от-от Микола почує про волю й, може, вернеться в Вербівку.

— Господи, коли б мені пожити на світі хоч рік. Я знаю, що Микола вернеться, почувши про волю, і попрощається зо мною на цім світі за свою провину,— говорила Нимидора.

Цвіли садки і одцвітались, а Микола не вертався. Вже зелене жито почало половіть, а його не було. Нимидора почала слабувать і залежуватись. Настала петрівка. Нимидора насилу одговілась. Вже її насилу носили ноги. Вона зсохла, зв'яла: лице поморщилось і потемніло; тільки темні очі блищали між жовтими зморшками.

Раз Нимидора сиділа коло вікна й дивилась в одчинену кватирку. В садку зеленіли вишні й груші, щебетали соловейки, а в далекому лузі між вербами кувала зозуля. Коли це проз самий її вид пурхнула в кватирку ластівка, покрутилась у хаті кругом стін, сіла на образ, пощебетала, знялась, знов пурхнула назад в кватирку і сховалась в вишнях.

— Це вже моя смерть приходила по мене! Це недурно прилетіла в хату ластівка,— казала Нимидора дочці.

Через тиждень Нимидора лягла і більше вже не вставала. Її здавило в грудях, і в неї не стало духу дихать. Вона все прислухалась, чи не йде Микола. Посилала Любку

за двір виглядать та все тривожилась, як собаки гавкали надворі.

— Піди, дочко, одчиняй ворота; батько прийшов, щоб попрощаться за свій гріх. Щось застугоніло коло воріт,— казала ніби через сон Нимидора, ледве розплющивши вії й віка.

Любка виходила на подвір'я і знов верталась до хати. Нимидора насилу зводила дух.

— Любко, чи не прийшов батько? Мені здається, що я чула його голос за вікном,— казала, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! бог з вами. То соловейки щебечуть в садку,— промовила Любка.

— Якби він прийшов, мені була б, може, полегкість,— сказала вона.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли їй голову наміткою й поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодиці в хаті плакали вкупі з нею.

— Ненько моя, голубко моя! Нащо ж ти мене так рано покидаєш? Чи я ж тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене навіки покидаєш?

Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторононьку. Коли ж тебе, моя матінко, дожидать в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садками?

Матусю моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядать? Чи з заходу, чи з сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою; чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку?

Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко! Де ж тебе посію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розів'єшся повною рожею в садочку?

Всі молодиці плакали й казали, що ніхто в цілому селі не вміє так гарно голосить, як молода Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею і тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалкували за Нимидорою і просили бога, щоб її хоч по смерті було й легко лежати та землю держать, бо на цьому світі її життя було важче од сирої землі.

VIII

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, вмовляла, та нічого не вдіяла. Мокрина вийшла заміж аж через кільки год, тоді, як прохололо її серце, і Микола покинув Ковбаненка.

Раз Микола полаявся і трохи не побився з отаманом. Почалась весна. Забродчики з отаманом збиралися плисти на море ловити рибу. Вони поскладали неводи на віз і вийшли з села цілою ватагою. Першу весняну «красну» тоню, по давньому звичаю, взяв собі отаман усю. Тоня вдалась і справді красна: невід був повнісінький баламутів, осетрів, білуги, лакерд та морських півнів. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчикам могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковтнули муху і почали підіймать отамана на сміх.

Красна тоня вдалась добра; але того літа риба ловилась дуже погано. Забродчики розділили восени дохід і насилу заробили по двадцять карбованців. Отаман їх трохи ще й до того обдурив: не дав всієї їх частки. Вони пішли в місто пити могорич, і їм не стало за що не тільки похмелитись, але навіть впитись.

Другого дня ввечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хліба і вчорашньої смаженої риби, котру в інший час вона викидала качкам як непридатний для людей поживок.

— Чи вже ж, пане отамане, в тебе не знайшлося кращої риби нам на вечерю? — спитав сердитий Микола.— Чи вже ж за ту красну тоню ми ще будемо їсти позаторішній хліб? Самі спожили свіженьку й гарячу рибку, а ви, мовляв, їжте й холодну й нетривну.

— А де ж я візьму свіжої? — сказав отаман.— Не вередуйте лишень та викиньте з голови оту дурість! Чи ви показились, чи збожеволіли сьогодні?

— А ми ж десь узяли красну тоню, котра одна була варта нашої важкої праці за ціле літо.

— Оце! Як коржа, так коржа! Як спечемо, то й дамо! — сказав насмішкувато отаман і тими словами роздратував Миколу.

Микола схопився з місця і крикнув:

— Давай, отамане, добру вечерю, а то полатаю боки оцим кием. Це справді знайшовся гарний давалець: роботи дає багато, а харч дає видавцем. Знайдемо кращих, здатливіших од тебе наймачів.

— Ти, Миколо, бунтуєш мені усіх забродчиків, бо їх намовляєш. Для таких намовників на змагання та колотнечу в мене нема місця. Одчепись од мене із своєю намогою, напитуй собі деінде хазяїна.

Микола вхопив в руки дрючка й кинувся до отамана. Отаман вхопив за кінець дрючка й потяг до себе. Між ними почалася тяганина, трохи не бійка.

— Пусти! — кричав Микола, посатанівши од злості.

— Ба, не пущу! Яке право ти маєш зо мною биться,— кричав отаман,— ти мені не пригонич і не хазяїн. Тут моя воля волить.

— Ти думаєш, як ти отаман, то й велике цабе? Били ми й не таких панів, як ти! — крикнув Микола з злістю і смикнув з рук дрючка так, що обшмульгав отаманові руки.

Отаман кинувся навтікача. Надворі наймит гарманував пшеницю, тягаючи волами колодку чи вал по розкиданих і розв'язаних снопах. Отаман перескочив через вал, через розв'язь і побіг поза волами. Микола зачепився ногою за вал, дав сторчака в пшеницю і тільки через це не достав отамана дрючком по спині. Отаман побіг кругом хати, а Микола погнався за ним навздогінці. Отаман вскочив у сіни і запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вб'ю! — гукав Микола, гуркаючи кулаком у двері та торгаючи двері за клямку.

Отаман знав Миколині норови і справді заперся в хаті та й не виходив, доки Микола не ліг спати.

Микола вдосвіта забрав свої манатки й пристав до другої ватаги.

Отаманові було шкода Миколи. Він служив йому дуже добре, працював і падкував щиро коло роботи, помагав навіть в господарстві і був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив його гарненько; і вони помирились і запили сварку й мир могоричем. Микола знов вернувся до Ковбаненкового куреня.

Довго служив Микола в забродській ватазі і заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть хазяйнувати, але йому було тяжко й сумно жить самому, і він знов пристав до товариства.

Тим часом з Вербівки все втікали люди од лихого пана Бжозовського. Багато їх тинялось по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесі, Микола стрічався з вербівцями і затягав їх до Ковбаненкової ватаги. Він розпитував про Нимидору, про свій грунт, про матір, а врешті й про пана Бжозовського. Він добре знав, що вертатись до Вербівки не можна, доки животітиме старий пан.

Тим часом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей і почав їздить скрізь по сахарнях та зганяти їх додому. Чимало людей половив він і вернув до Вербівки, та ніде не знаходив Джері.

Він пам'ятав його кулаки, і на його грудях і досі ніби вогнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

В той час в Акермані настав становий, родом з Київщини, знайомий і навіть приятель Бжозовського. Перебираючись з місця на місце, він забрів аж на Басарабію і довідчивсь, що в забродських ватагах багато вербівських втікачів. Становий налетів несподівано з поліцією й на Ковбаненків курінь, похапав багато вербівців і між ними й Миколу. Їх усіх позабивали в кайдани і посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський, маючи діло в Одесі, поїхав до Одеси, а потім і до Акермана. В його душа стрепенулась од пихи. Він був ладен втратить пів-Вербівки, аби тільки помститить над Миколою.

Бжозовський поїхав до Акермана і подав прошення в суд. Одначе йому не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд. Бжозовський ждав тиждень, ждав другий, а суду не було. Вже минув місяць. Бжозовський витратив багато грошей, проживаючи в Акермані, а суду все-таки не було. Бжозовському здалося з нудьги, що і його посадили в тюрму на висідку, як і його підданих. Нарешті його покли-

кали в суд. Два москалі з рушницями на плечах привели на суд десять вербівців. Вони вгляділи свого пана і поопускали голови. Один Микола сміливо дивився на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсім сивий, витріщив на нього свої здорові очі і, здається, був ладен з'їсти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловіка бурлак. То не були ті обідрані, замлілі, миршаві бурлаки, які пробувають по українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люди, повбирані в гарну одежу. Між усіма бурлаками визначався Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим, сміливим поглядом. Його не зігнула недоля й тяжка неволя. Його брови і вуса чорніли, а голова вже ніби снігом припала. Виски й тім'я ще чорніли й лисніли, і тільки ніби білим пилом припали, а сивина обхопила його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з цупким густим волоссям. Він став високий та поставний чолов'яга з дужими руками, з широким станом. На його міцних руках було видно ніби дротяні напружені жили. З-під густих низьких брів блищали невеликі темні горді очі. Вид у його був сміливий. Чорні довгі вуса висіли, як дві гадюки. Вид його був одкритий, неначе випнутий. Ні один пружок лиця не ховався десь всередину; тільки очі лежали глибоко в ямках, ніби поховались десь під бровами, й виглядали звідтіль і розумно, й хитро, й сміливо, й гордо, та все дивились скоса вбік, ніби казали, що вони нікому не ймуть віри. Інші бурлаки, побачивши свого пана, стояли похнюпившись. Здавалось, ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами залізну замашну косу.

— Як вас звуть? — спитав суддя в Миколи.

— Я Іван Посмітюх,— промовив Джеря неохоче низьким голосом, ніби з домовини.

— Він зветься Микола Джеря! — крикнув Бжозовський, не втерпівши, і заблищав своїми сірими круглими витрішкуватими очима.

— Якого ти вєроісповєданія? — питав далі суддя по-великоруській.

— Басарабського,— сказав Микола, не зрозумівши слів судді й думаючи, що він його питає про губерню.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? — питав далі суддя.

— Часом ходжу до кривдянської, а часом до акерманської, як трапиться.

— Та не про те мова мовиться. Якої ти віри? — питав суддя вже сердито.

— Якої ж я віри... християнської, такої, як і люди,— сказав Микола.

Суддя розсердився й почав кричать.

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько і як твій батько звався?

— Я таки тутешній з діда й з прадіда. Я родом з Кривди. Батько мій звався Посмітюх, і діда люди дражнили Посмітюхом.

— Він родом з Вербівки, з Київської губернії,— обізвався пан, дивуючись з Джериних слів.

— Я в Вербівці зроду й не був і навіть не знаю, де вона знаходиться і до якого пана належиться,— тихо обізвався Микола.

— Ти втік з Вербівки вже тому буде більше як двадцять год,— сказав пан.

— Може, хтось коли і втікав, тільки не я,— гордовито сказав Микола,— я не волоцюга й не пройдисвіт.

Суддя розсердився, покинув питать Миколу й обернувся до інших бурлак.

— А вас як звуть? — спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посмітюх.

— Ви не родич Іванові Посмітюсі?

— Я його син,— сказав бурлака дуже тихо, спустивши зовсім очі додолу. Йому очевидячки ніяково було брехати, та недоля силувала до того.

— А вас як звуть? — обернувся суддя до третього бурлаки.

— Я Карпо Посмітюх,— обізвався чоловік несміливо.

— Ви не доводитесь родичем цим двом Посмітюхам? — спитав суддя.

— Я Іванів брат,— неначе крізь сон промовив чоловік, зовсім похиливши голову, бо він був записаний в Кривді Миколиним братом.

Суддя спитав четвертого чоловіка, а далі п'ятого. І ті назвали себе синами Миколи Джері.

— Та й багацько ж у вас, чоловіче, синів, та ще й немолодих! — промовив суддя, сміючись, і з ним разом зареготались усі судчики.

Пан тільки витріщав очі на ту комедію і не знав, чи ті люди жартували, чи зовсім подуріли.

Другі бурлаки звали себе усякими прізвищами, якими їх позаписували в акерманських селах, але не тими, що їх звали у Вербівці. Пан насилу постеріг ту штуку.

Суддя заглянув у пашпорти. В пашпортах були такі самі прізвища, якими бурлаки себе назвали. Він звелів одвести бурлак до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали пашпорти. Суддя знав, як робилось таке діло в Акерманщині, і тільки реготавсь.

Знов москалі одвели бурлак в тюрму. Їм забажалось лучче йти на Сибір, ніж вертаться у Вербівку до пана. Вони знали, що пан не дурно приїхав і дурно не поїде додому. Бжозовський знов мусив ждати кінця того суду і вже не радий був, що виїхав з дому. Він тільки тішив себе тією думкою, що дасть Миколі кілька сотень різок, помститься над ним і оддасть його в москалі.

В той час, як бурлаки досиджували свій час у тюрмі, сталось велике й несподіване для бурлак діло. Прийшла народна воля, і панщина навіки згинула. Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла до тієї тюрми, де поневірялись і нудьгували бурлаки. Але пан Бжозовський почув про те діло і ніяк не йняв тому віри.

Знов одчинились двері в тюрмі; знов москалі повели бурлак на суд. На суді вже стояв і староста і писар з Кривди. Там вже був і пан Бжозовський.

А тим часом прийшла оповістка про визволення селян од панщини. Про це вже оповістили в церквах тієї неділі. Суддя бачив, що бурлацьке діло розв'язувалось тепер зовсім інакше.

Бурлаки стояли ніби під шибеницею. Суддя вийняв лист про волю й голосно прочитав його. Бурлаки нічогісінько не втямили через ту мову.

— Чи зрозуміло для вас, за що я прочитав? — спитав він у бурлак.

— Ні, пане! — обізвались вони.

Суддя почав товмачить їм, що вони од того дня вже вольні, не панщанні, а коли хочуть мати поле, то щоб хутчій вертались не до Кривди, а до своєї господи, звідкіль вони повтікали.

Бурлаки стояли ні живі ні мертві; одначе ні один з них не йняв судді віри, і кожний мав на думці, що їх хитро дурять.

— Ну признайтесь тепер, чи ви справді Посмітюхи? — жартував суддя.— Ви тепер не панщанні, а вольні, і вертайтесь, коли схочете, й додому.

Бурлакам здалось, що суддя підходить тільки до них штуками, щоб допитаться, хто вони такі?

— Ні, пане! Ми таки Посмітюхи з батьків, з дідів, з прадідів! — сказав Микола.

— А як я дам вам пашпорти на волю і звелю вам йти до господи ще й панщини не робить.

— Воля ваша! Ми таки кривдянські. Посмітюхи з дідів і прадідів,— знов сказав Микола.— Наша батьківщина й дідизна, і наша держава в Кривді.

Суддя махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні в сих ні в тих, як стояли нещасні бурлаки з початку суду.

Бурлаки тільки тоді пойняли віри, як од їх оступились москалі з рушницями, як їх випустили і справді на село.

Тільки тоді вони ніби на світ народились.

— От теперечки ми вже й справді не Посмітюхи,— промовив Микола,— доведеться знов вихрещуваться наново на старі прізвища, та не знаю, в кого й де вихрещуватись.

— Мабуть, у Вербівці, як казав суддя,— говорили бурлаки.

Пан Бжозовський мусив тьопатись назад до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватись в далеку дорогу. Вони поспродували, що мали, зібрали грошей, діждали теплих днів і весною розпрощались з отаманом та й рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились вдруге при живих жінках.

В той час в Кривді і в інших акерманських селах, по книжках, померла велика сила народу. Помер і невмирущий Посмітюх з усіма синами, братами й з небожами, та ще й в один день, а Кишинівська консисторія, роздивляючись книги, перелякалась од такої страшної пошесті та пòмірку в Акермані і в цілій Басарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Басарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розіслався скатертею широкий степ; знов пішли вони знайомими шляхами. Вони ніби не йшли, а, здавалось, самі ноги несли їх додому. В кожного на душі була думка то за матір, то за жінку та дітей. Їм усім здавалось, що вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись в наймах по усяких місцях.

— Чи застанемо живими своїх? — несамохіть вимовився Микола; і ніхто не обізвався на його слова. Кожному було радісно, але над тією радістю в кожного на душі ніби лежав важкий камінь.

Багацько сіл, багато міст на Україні минули бурлаки; багато неділь налічили вони в дорозі, доки прибились до Вербівки. Садки цвіли й одцвітались, жито в полі знялося руном і пішло вгору, а вони все йшли та йшли, доки одного дня надвечір перед ними розіслалась на долині Вербівка. Всі бурлаки стали на горі й довго дивились на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садками, огородиною. Кожний шукав очима своєї оселі й хати; в кожного сльози навертались на очі. Вербівка дуже змінилась. Село розрослось понад Раставицею. На низині в одному місці ніби виріс край села новий куток.

Бурлаки спустились з гори й увійшли в село. З ними стрічались люди, та все незнайомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас на селі Джерина хата? — спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати. Була, кажуть, Джерина хата, а тепер вона вже Чабаненкова, бо баба Нимидора Джериха видала дочку за Чабаненка.

— Чи жива ще Нимидора Джериха? — спитав Микола, і в його затрусився голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; і недовго нездужала,— сказав парубок.

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилась перед ним; була зелена, потім стала жовта, а потім ніби вкрилась туманом, а потім він уже і не бачив її за слізьми, неначе над селом схопилися хмари і залили дощем усе село.

Микола пішов знайомою греблею. Верби по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обхопить вдвох. Він повернув переулком і вглядів свою оселю.

— Що ж тепер я знайду на своїй оселі? — міркував Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт і сперся на них, похиливши сиву голову та оглядаючи подвір'я. Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата осіла й трохи перехнябилась набік, на причілок. Вікна покосились, двері понижчали й трохи ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно.

Старе дерево в садку посохло, а на його місце повиганялись молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешніми дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була схожа на Нимидору. В неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі; тільки вид у неї був худіший, і вона була тоненька й утла, ніби захарчована ще змалку. Миколі здалось, що то була Нимидора, в той час, як він ще сватав її й залицявся до неї.

— Добривечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалась Любка і широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розкриті темні очі, її голос, вид — все так нагадувало Нимидору, ніби на його через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до його сама Нимидора з того світу. Микола не вдержавсь, поцілував Любку й заплакав. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на гарячому вогні, й розплилась слізьми.

— Не впізнаєш батька, бо зроду його не бачила! — насилу вимовив Микола.— А де ж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що й казать, і тільки мовчки стояла коло печі. Одначе в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки за батьком. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком. Їй усе здавалось, що батько давно вмер і лежить похований в землі. В її серці все якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіть, чи плакати?

— Чи давно вмерла мати, Любко?

— Торік у петрівку,— насилу промовила Любка,— мати ждала вас та все посилала мене виглядать.

— Та й не діждалась! Така вже наша доля! — промовив Микола.— Ти вже, Любко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колисці.

— Ми недавно побрались,— сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще нижча; мабуть, осіла. І образи ті самі,— промовив Микола,— перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалить бога, не робимо панщини,— обізвався Любчин чоловік,— ще оремо передніше поле, а це кажуть, що приїдуть наділять нас землею на виплат, чи що.

— Якби не та панщина, може й мати ваша була б жива, і я не тинявся б у світах більше двадцяти год. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуся вмерли давно: ще я була дівчиною,— промовила Любка.

— Чи добре ж вам жилось без мене? — спитав Джеря.

— Ет! яке там добро! Бідували та побивались з матір'ю до останнього часу,— сказала Любка.— Якби не така важка робота, то, може, мати й тепер були б живі. Сідайте, будьте ласкаві! — сказала Любка і хотіла назвать Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розрісся вишник, що він насадив, неначе зелене гніздо; через його навіть не промикувавсь промінь сонця. Верби коло тину стали дуплинасті і взялися порохнею. Микола шукав очима тієї старої гіллястої груші, з-під котрої він вперше побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок. Од його не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що колись снився йому, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар-птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа дереза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою і його останнє рожеве проміння гасло на самих вершечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотились дві здорові сльози і впали у траву.

Надворі було тихо, як у хаті. В тій тиші ніби було чуть, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло

й перетліло моє життя, і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля.

Одначе Микола помилився: з його не швидко став попіл. Він і сам не добачав, що в йому ще тліє великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волоссям затаїлась міцна, запекла й правдива душа.

З кладовища Микола пішов до священика і найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла додому, увійшла в хату, зглянулась з чоловіком і перекинулась кількома словами.

— Це батько твій прийшов? — промовив чоловік.

— Здається, батько, бо дуже плаче за матір'ю,— промовила Любка.

— Де ж це ходив твій батько так довго? Мабуть, десь бурлакував? — спитав чоловік.

— Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралась лиха, то, мабуть, нікому не доводилось так бідувать, як матері.

— Та, мабуть, батько не од добра втікав. Адже ж і Кавун утік: повтікали й інші наші вербівці,— промовив чоловік.

Микола зостався жить при своїй дочці. Дітям спочатку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре боялась: для неї все здавалось, що до їх притарабанився волоцюга і може ще й лиха накоїть у хаті. Вона насилу звикла звати Миколу батьком. Він так і зостався для неї чужісіньким чоловіком за все його життя.

Микола пішов по селі, познаходив старих знайомих людей, своїх перевесників, почав про все розпитувать, а далі зайшов з ними до шинку та поставив їм з горя такого могорича, що й сам з ними звалився під лавку і проспав там п'яний цілу ніч.

— Оце як я здорово запив своє бурлацтво! — казав Микола, встаючи вранці з-під лавки.— Не я п'ю, горе п'є та мої нещадимі злидні. Не сприяла мені доля за ввесь мій вік.

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво і приходив додому п'яний. Дочка й зять зглядались між собою й мусили мовчать. Зять пам'ятав, що живе в тестя у приймах і що він настоятель на Джерине поле й грунт.

— Не сердьтесь, діти! — казав до їх Джеря.— Проп'ю свою біду та й закаюсь пити, поки й мого життя.

Зять мусив змовчувать: робив усяку угоду Джері, бо він був у приймах і постерігав, що Джеря п'є з горя.

Микола й справді швидко закаявся пити, за свої гроші купив конячку з візком і почав хазяйнувать. Його вдача, як велика річка після весни, почала входить в свої береги; але часом вряди-годи знов несподівано виходила з берегів і розливалась бурлацтвом, доки зовсім вгамувалась на старість.

Тим часом на селі завелись нові порядки; вже завели волость, і громада обрала за голову одного багатого чоловіка й поклала йому плату на рік двісті карбованців. Голова зараз почув, де раки зимують, і почав з писарем потроху обкрадать громадський скарб, встоював за свій багатий рід і всі громадські повинності скидав на вбогих хазяїнів.

Раз якось голова послав до Миколи десяцького, щоб він дав свого коня під станового.

Микола знав, що коні самого голови і його багатої рідні стоять дома в повітках.

— Нехай голова дає свої коні або пошле до своєї рідні,— сердито одказав Джеря.

Голова послав до Миколи десяцького вдруге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян, і почав нарікать на голову за те, що він усю громадську вагу скидає на бідніших хазяїнів, а собі вже поставив нову хату з світлицею та з кімнатою, наче збудував панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми нібито повинні йому на все настачать. Хіба таки в нас на селі й людей нема. Даймо чередникові сто карбованців, то він буде таким самим головою, ще й спасибі скаже! Скиньмо його, іродового сина! Нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вже ж таки в нас на селі вартого чоловіка не знайдеться. Оберім ще вбогого. Бачили вже багатих в головах, побачимо й бідних!

Старий, аж трухлявий, корчмар, той самий, що колись брав у заставу одежу старого Джері, як Микола женився, налив Миколі півкварти горілки й трохи не долив.

— Чом же ти не доливаєш, вражий сину! — крикнув Микола на жида.— Ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки я заробляю на тих недоливках? — спитав старий шинкар.— Бодай мені бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Довелось би тобі давно загинуть,— сміявся Микола.— Ти не доливаєш на сто карбованців на рік.

— Ой вай! Куди ж пак! — на сто карбованців! Якби тому була правда, я б досі був багатим купцем.

— Давай ще півкварти! — крикнув Микола.

Шинкар налив півкварти й не долив на цілий палець. Він бачив, що Микола вже був трохи напідпитку. Для п'яних він не тільки не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай-бо! Не жартуй лиш зо мною! — крикнув Микола.

— Ну! як доливай? Хіба я не долив? — промовив жид і долив ще дві краплі для людського ока.

Микола вхопив кварту й пожбурив нею на шинкаря. Горілка потекла йому по лиці й по бороді. Шинкар прискав, як кіт, понюхавши перцю.

— Потривай же ти! Не будеш ти сидіть в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горілки ти дав на могорич голові, писареві та його рідні. Скинемо ми й тебе з парафії, як і голову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пущу.

— Хто тобі забороняє? Сідай, про мене, сам, ще й дочку свою посади,— почав шинкар.

Громада зібралась у волость і загула, як бджоли в улику. Багатого голову скинули й обрали за голову чередника. Всі громадські шинки пооднімали од жидів і оддали двом чоловікам, таки вербівським.

Тим часом почали наділять селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, над річкою, а половина села мусила брати землю на шпилях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалась з водою униз, а воли ледве тягли плуга по косогору. Опріч того, під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські садки. Ті садки належались до хазяїнів споконвіку. Вони росли по балці серед густого лісу. Там був і садок Джерин; там стояла з давніх давен пасіка його батька.

— Панове громадо! — казав Джеря людям.— Пан хоче нас скривдить, та ми того не попустим. За що ми будемо платить такі скажені гроші? Чи вже ж за ті лисі гори! Як собі пан схоче, а я не хочу брать того поля, не буду навіть цього літа сіяти на йому хліба; а хто посіє хліб, той буде зрадник громаді.

— То й не сіймо! — гукнула громада.— А хто почне орать, то ми полатаємо киями боки. Треба подавать лист на пана і за поле, і за наші батьківські садки.

— Авжеж треба! Минулась панщина; а тепер і ми пани, і свого докажемо,— напутював людей Микола.

Громада й справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі, вгорі над балкою.

Тим часом пан поїхав до міста і пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посредник потяг руку за паном, і Миколу з кількома ватажками та приводцями зв'язали, одвели до міста і посадили в тюрму на висидку.

— От тобі й воля! — сказав Джеря.— От тобі й вернувся до господи. І нащо було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од бога і од людей!

Половина села не орала й не сіяла того року. Пан не згоджувавсь брать назад того поля. Так воно й стояло ціле літо толокою.

Тим часом і по других селах люди не хотіли брать поля; і в других селах давали їм землю неродючу. З столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала діло вербівських селян і звеліла наділить їх кращою землею. Їм повертали навіть ті хутори й садки в лісах, що польські пани ще передніше од їх пооднімали. Джерю випустили з тюрми на волю. Пан зненавидів його й не знав, як його викишкать з села, а Джеря обходив панський двір десятою вулицею і зарікся навіть зароблять хліб на панському полі. Од того часу Джеря, як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз тікає з села на хутір, у ліс.

І до кінця свого життя Джеря йшов проти панів та жидів: так вони багато нашкодили йому і скривдили його, занапастивши його вік.

[Чи вивозив він на ярмарок картоплю, цибулю, капусту або огірки, він ніколи не продавав панам, одказував їм грубо, сердито, з великою злістю, мало не проганяв їх од воза. Жиди підпоювали декотрих громадян, підбивали їх оддати їм громадські шинки, та нічого не вдіяли. Джеря підбив громаду подати губернаторові лист, щоб жидів зовсім виселити з села.

В Вербівці настав молодий піп і почав брати велику плату за треби. Джеря перестав ходити до церкви, і як було вглядить попа, то зараз хапається за свою кишеню. Вряди-годи, одначе, Микола молився богу в пасіці, хрестячись та кланяючись до схід сонця.]

На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувать дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зострічався. Діти слухали й засипали коло його й на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжатий, гнувся додолу й висипавсь, а люди на панщині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло наперевертъ: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжатий. Пани, в важку для селян годину, почали наймать зимою «строкових» на жнив'яний час за нікчемну плату й накладали велику пеню на того, хто пропускав в жнива дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелись в польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставать на ті «порції», а сам перебравсь на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло курева з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а насупроти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки суспіль росли на балці старі садки, а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко-далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та ліщиною: то було померше село, може, ще старіше, ніж була Вербівка, може, знесене татарським або польським мечем та вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видко образ Зосими й Саватія. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл, потрушеною стеблами соломи.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький

баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тліло курево, і легенький димок вився вгору і ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло його сиділо дві дівчинки-онучки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку, та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли снували ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітками. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелась з бадилиною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного вулика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий кущик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, приграваючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

1876 року, 1 генваря.

БУРЛАЧКА

Повість

І

Звенигородський повіт — пишний куточок України, край садків, Шевченкова батьківщина! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки.

Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт межується з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі йдуть ніби крутими хвилями. По крутих горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села суспіль ніби залиті старими садками. Їдеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Керелівка, де жив і бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садках, неначе у здоровому лісі.

Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! Одно село зовсім запало в глибоку долину і неначе потонуло в білому цвіту садків, як у молочному

озері; друге стоїть на спадистій горі і красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі. Там десь на широкій долині розлився довгий став; кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садків. Ставок блищить на сонці, неначе дзеркало, вправлене в срібні рами, закутані дорогою білою, прозорою тканкою. А там далі, серед зеленого лісу на долинці, стоїть присілок в садках,— і здається, ніби серед лісу схопилось біле полум'я, а здорові груші та яблуні, подекуди розкидані між зеленими грабами, стоять у цвіту, наче срібні канделябри, розкидані по лісі.

З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби.

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами. Вода ллється на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі садки. Вся Комарівка зовсім потонула в садках. Ніде не видно ні хат, ні повіток. Тільки синій дим з виводів над зеленим морем показує на ті місця, де стоять хати. Густе гілля позвішувалось з тинів на улиці й зовсім позакривало хати. Тільки подекуди через листя блищать білі стіни хат, лиснять проти сонця вікна або де-не-де під гіллям сіріє клуня. Їдеш селом, і тобі здається, що їдеш лісом. Дерево в садках старе, товсте; черешні здорові, як дуби, груші — як липи, розложисті яблуні — густі, як руно.

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті садками, а там, вище, садки сходяться з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею.

В Комарівці, як і в інших невеликих селах того краю, люди дуже схожі одні на других: і чоловіки і жінки однакові на зріст, високі, рівні станом. Всі люди гарні, чорняві, з темними очима. Глянеш на людей, і здається, неначе всі вони між собою брати та сестри, неначе вони народились од однієї сім'ї.

Усі хати в Комарівці чималі, чисті, з світлицями. Народ не бідний, навіть заможний. В урожайний рік садовина дає чималу користь. Комарівські люди возять чудові груші та сливи угорки до Києва, до Кременчуга й в інші степові міста і привозять додому немало грошей.

В кінці села, в самій глибині яру, де садки сходяться з лісом, стоїть хата Прокопа Паляника. Хата ховається в густому старому садку. Високі черешні, густі сливи зовсім закривають її своїм гіллям. З улиці тільки видно край білої стіни та одно вікно. По дворі ростуть здорові, як дуби, груші та черешні. Хліви та повітка вкриті гіллям старих яблунь. Двір заріс шпоришем, і тільки коло повітки та коло ясел воли та вівці трохи стоптали землю.

Раз, після великодня, чудового весняного ранку, вся Паляникова сім'я висипала з хати надвір. Паляник порався в дворі коло воза; його жінка, Одарка, вийшла з хати і простягла руку до старого кострубатого стовбура сухої груші, де на сучках висіли горшки: вона шукала очима якогось горшка. Найстарша Паляникова дочка, Василина, обмітала коло порога сміття. На призьбі сиділо рядом восьмеро дітей, дрібних та малих. Малі діти грілися на весняному сонці й голосно щебетали, неначе пташки. Ранок був тихий, пишний, теплий. Весняне сонце заливало золотом ліс та садки. Пташки аж кричали в лісі. Соловейки аж лящали в садках.

Паляник і його жінка, і Василина, і всі діти були дуже схожі між собою. У всіх були чорні тонкі брови, блискуче темне волосся, круглі карі очі. Але найстарша дочка Василина була на диво гарна. Широкий високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка, а на йому були ніби намальовані тонкі брови, чорні, неначе шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків. Під бровами блищали круглі, веселі, темно-карі очі, такі веселі, що з них неначе лилася радість, лився сміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, а пишні повні та чималі губи виступали вперед, неначе рожевий пуп'янок. На тонкій шиї чорнів шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця, дві товсті коси, перевиті червоними кісниками. Рум'янець, ледве примітний, розливався по щоках.

На улиці несподівано заграли музики. Скрипка задріботіла козачка, неначе пташка защебетала; друга скрипка гула на низьких струнах, а бубон гув та бряжчав, аж луна

гула в лісі. На улиці заторохтіли вози, загомоніли люди, зареготались дівчата.

— Що це таке? Де це взялися музики? — сказала Паляничиха.

— Чи не справляє часом хто весілля? — обізвався до жінки Паляник.

— Але ж сьогодні будень,— обізвалась Василина, і її веселі круглі очі заблищали й замиготіли. Губи осміхнулись, і, здавалось, ніби разом з губами засміялись брови на чистому лобі, засміялись круглі очі, засміялись дрібні зуби, засміялось і червоне намисто на шиї, неначе й воно зраділо.

— Це диво та й годі! — промовила Паляничиха і попростувала до тину, щоб заглянути на улицю.

А музики раз у раз грали та грали десь далеко в яру, в густих садках. Решето дзвеніло та гуло, то стихало трошки, неначе десь грало в хаті, то знов несамовито бряжчало та гуркало, неначе в його хто лупцював качалкою. Музики наближались до Паляникової хати. Вже було чути на улиці шум, гам! Десь далеко торохтіли кінські вози. Погоничі кричали на коней, свистіли, ляскали батогами. Коли це разом з музиками заспівали дівчата, неначе ввечері на улиці: «І шумить, і гуде: дрібен дощик іде».

Всі Паляникові діти знялися з призьби, неначе горобці, кинулись до тину і повилазили на тин. Василина прожогом побігла до воріт.

Шум наближався. З-за вугла вилетіла пара коней, а за кіньми з'явився довгий німецький фургон. В передку сиділи музики і грали. На полудрабку стримів, як півень на сідалі, жидок Лейба, довгий та сухий, як комар, в рябенькому шлафроці та в чорнім картузі. Чорна борода стриміла клином уперед; довгий, сухий ніс неначе націлився клювати в потилицю одного музику. З полудрабка теліпались довгі кінці пояска, пришитого ззаду до шлафрока на стані. За першим фургоном викотився з-за вугла другий. На обох фургонах було повнісінько дівчат та хлопців. Дівчата й хлопці сиділи на соломі на дні фургонів, підобгавши ноги, обсіли й полудрабки, неначе кури сідало. Погоничі свистіли, ляскали батогами по конях. Панські ситі та баскі коні басували. Лейба підскакував на полудрабку, аж в його борода тряслася.

Фургони зрівнялись з Паляниковими воротьми й стали. На кутку забрехали собаки, поспинавшись на тини.

В усіх дворах заворушились люди і позбігались до воріт. Дітвора обсіла тини, повилазила на повітки. З'явилась якась проява, нечувана й небачена в Комарівці.

Жид обернувся до Паляникових воріт і почав викликати якраз так, як викликають діди на ярмарках.

— Мир хрещений, усі люди добрі! послухайте, що маю казати. Пан Ястшембський, журавський посесор, закликає вас до себе на роботу, на буряки, дає по восьмигривенику на день на його харчах; для дівчат та хлопців гратимуть двічі на день музики, ще й фургонами привезуть назад до господи! — викликав Лейба такою чистою українською мовою, що, заплющивши очі, можна було б подумати, нібито викликає на ярмарку якийсь дід.

— Сідай, чорнобрива, на віз та їдь до нашого пана на буряки,— гукнув Лейба до Василини,— матимеш гроші, хліб, сіль ще й музики на присмаку.

Василина почервоніла, як маківка. В неї очі заблищали. Дівчата, хлопці, музики, шум, регіт, жарти — все було якось по-празниковому. А музики знов втяли козачка: скрипка знов заспівала, а решето знов забряжчало. У Василини аж жижки задрижали до танців.

— Ой матіночко, серденько! Пустіть мене на буряки,— сказала Василина до матері.

— Як же ти поїдеш не обідавши? — спитала мати.

— Ой матіночко! Не хочу я й обідати. Вкиньте мені в торбину шматок хліба та сала, та й буде з мене. Їй-богу, поїду! Он і Марина, й Олена, й Гапка, й Одарка. Пустіть мене хоч на один день,— просилась Василина.

Дівчата з воза вгляділи Василину і почали кричати до неї та закликати.

— Прокопе! чи пустиш Василину? — спитала Одарка в чоловіка.

— Та про мене, нехай їде. Журавка не за горами. Грошей треба. З'їжа велика. Нехай їде заробляти. Одначе журавський посесор поступається більшою платою, ніж наш пан,— сказав Паляник.

Василина кинулась у хату, вхопила торбину, вкинула в неї окраєць хліба й побігла до воріт.

— Та візьми ж сапу! Не пальцями ж будеш підсапувати буряки! — гукнула до неї мати і подала їй сапу.

Василина мерщій вхопила сапу, скочила через перелаз і так швидко побігла до возів, що спохвату на перелазі загубила торбу з хлібом.

— Торбу впустила! Василино! вернись та візьми торбу! Ото яка спішна! — закричали й засміялись дівчата на возі.

Василина вхопила торбу і, як птиця, вилетіла знестямки на фургон туди, де було найгустіше дівчат. Вона ледве приліпилась між ними на полудрабку.

З других дворів виходили дівчата й хлопці й сідали на фургонах. Фургони, повні челяді, рушили з місця. Музики знов заграли. Погоничі свиснули. Дівчата заспівали разом з музиками. Собаки знов загавкали, побігли навздогінці за кіньми. Одна собака вчепилась зубами в жидові поворозки і трохи не стягла його з воза.

Фургони повернули поза Паляниковою садибою і сховались в зеленому лісі, неначе пірнули в якусь зелену печеру. Музики загули глухіше під густими дубами. На селі знов стало тихо. Сонце гріло та сяло, і знов в садах стало чути голосне щебетання птиць та співи соловейків.

Фургони насилу сунулись по вузькій дорозі під навислим гіллям. Дубові гілки зачіпали дівчат по лиці. Дівчата хапались за нависле листя, рвали й кидали його на хлопців. Одна товста гілляка захопила цілий рядок дівчат і, неначе мітла, змела їх з полудрабка. Дівчата посипались додолу. В лісі піднявся крик та регіт. Фургони виїхали на гору і з крутої гори покотились наниз. Коні покатали. Дівчата знов наче посипались з полудрабків у віз. Лейба не вдержався і впав і собі зверху на купу. Парубки смикали його за халат, за довгі поворозки. На возах піднявся такий регіт, такий крик, що було чути до самого села. А музики раз у раз грали та грали, скрипки вищали, решето гуло та бряжчало.

На горі за лісом розвернулось рівне, як скатерть, поле, а за полем знов зазеленів невеликий дубовий ліс, рівний, як стіна. За розкішними нивами пшениць та житів зеленіли панські буряки суспіль до самого лісу, скільки можна було скинути оком. Молода майська бутвина блищала на сонці, як зелене море, а дубовий темно-зелений ліс здавався високим, крутим, скелистим берегом. То були буряки журавського посесора Станіслава Ястшембського.

Далеко під самим лісом жовтів на сонці довгий курінь, вкритий свіжою соломою. Фургони повернули вузьким суголовком до того куреня. З Журавки катали два такі самі фургони з дівчатами та хлопцями, але без музик, а з-за

лісу, з сусіднього села ще катали коні з фургонами і прямували до куреня.

Коло куреня піднімався вгору синій дим: там був закопаний в землю казан, а під казаном в ямі горів хворост. В казані грілася вода. Якийсь чоловік порався коло казана: він готував політникам куліш.

Фургони поз'їжджались до куреня. Дівчата й хлопці висипали з возів на землю, як комашня. Панський економ, молоденький, загорілий панич, показав політникам постаті на буряках. Дівчата й хлопці стали довгими рядками, і почалася робота. Лейба й Сруль, котрих хлопці продражнили панськими осавулами, пішли виносити з куреня харч: пшоно, сіль, хліб, цибулю і навіть сало.

Сонце високо підбилося вгору. Політники посовувались по буряках все далі та далі. Позад них визначались на чорній, як оксамит, землі рівненькі рядки буряків, неначе хто порозкладав на ріллі разки зеленого намиста. Кухар зварив куліш, а Лейба та Сруль краяли хліб, розставляли миски й розкладали ложки. Лейба гукнув на політників, і довгі ряди дівчат та парубків заворушились і наче посипались до куреня. Політники посідали коло мисок і кинулись до ріденького кулішу. Дівчата хапались, аж губи собі попекли, бо музики вже грали козачка. Деякі покидали недоїдену страву, бігцем кинулись до музик і розпочали метелицю. За метелицею пішов козачок та гопак! Декотрі охочі парубки пристали до дівчат, і серед поля в робочий час розпочалися такі танці, неначе десь на весіллі. Дівчата навіть не почували, що в них боліли ноги од роботи. Веселі музики дратували їх, як малих дітей солодкі медяники. Пани з жидами добре знали, чим можна вдарити по молодих нервах, і вигравали на тих нервах козачка, од котрого перепадало в їх кишені чимало грошей.

Недовго дівчата танцювали. Економ загадав знов на роботу. Музики замовкли. Лейба та Сруль полягали під возом в холодку і тільки поглядали на політників та на політниць.

— Чи не лукаві тобі жиди! — гукнув один парубок.— Повивертались, як ті кабани. Лейбо! А йди лишень буряків полоть.

— Чого тобі треба? Поли собі на здоров'я! — обізвався Лейба та й заснув, розкинувши руки по траві.

Дівчата й хлопці сапали буряки, а жиди спали, аж роти пороззявляли. Мухи обсіли Лейбу, обліпили йому очі, чор-

ніли під очима, неначе другі брови, обліпили кругом рот, лазили й вилазили з рота, неначе бджоли з улика. Лейба крізь сон клацнув зубами, перекусив з десяток мух, половину ковтнув, половину виплював і знов роззявив свою вершу. А дівчата сапали та сапали, ще й веселих пісень співали.

Сонце скотилось за ліс. Погоничі половили коней і позапрягали. Музики знов вдарили козачка. Дівчата позбігались, покидали сапи, побрались парами і знов пішли кружком метелиці. Вони танцювали доти, доки зовсім потомились, і, ледве дихаючи, посідали на вози.

Лейба вглядів Василину на полудрабку, довго придивлявся до неї, а далі спитав:

— Як тебе, дівчино, звуть, ану скажи!

— А тобі нащо? — спитала Василина і зареготалась.

— Може хочеш до неї старостів слати? — сказав, усміхаючись, один парубок, скоса поглядаючи на чорні веселі Василинині брови.

— Чи ти здурів! В мене є жінка й діти,— сказав жид,— та як тебе, дівчино, звуть? — знов спитав Лейба.

— Ну, Василина,— сказала вона, сміючись.

— А як тебе дражнять? — знов спитав Лейба.

— Оце причепилася причепа! Не питай, бо швидко старий будеш.

— Ей, Лейбо, шануйся! Потривай, розкажу я твоїй Сурі,— знов обізвався один парубок.

Лейба придивився, що Василина була дуже гарна на вроду. Він знав, що пан Ястшембський дуже любить гарних наймичок: дівчат та молодиць.

Коло куреня стояло вісім довгих фургонів, обсаджених людьми. Музики та жиди посідали на тих возах, що їхали в Журавку, де жив посесор. Погоничі погнали коні. Музики заграли. Фургони рушили з місця і розкотились од куреня на всі боки. На всіх фургонах заспівали дівчата, а скрипки вили, як скажені, решета дзвеніли та гули між тонкими дівоцькими голосами.

Вже сонце сіло за лісом. Два фургони скотились з гори і в'їхали в Комарівку. Знов на улицях загавкали собаки, застукотіли колеса, засвистіли погоничі. А дівчата співали та співали, неначе верталися з весілля.

Василина перескочила через перелаз, а мати вже насипала в миску галушок і винесла надвір.

Сім'я сіла кругом порога. Паляник сів на порозі. Паляничиха поставила миску на круглому камені коло порога, прикривши його рушником. Василина сіла вечеряти, підобгавши під себе ноги, і тільки тепер почутила, що в неї ноги стали неначе дерев'яні: отерпли й зомліли, й боліли. Сім'я повечеряла й зараз полягала спати. Василина лягла в хаті на лаві. В хаті все затихло, тільки під вікнами гули хрущі та бились об вікна. А в Василини в вухах все дзвеніло та гуло решето, все вили, як несамовиті, скрипки. Вже вона заплющила очі й почала дрімати. Хрущ загув і вдарився в вікно. і Василині здалось, що на двох скрипках разом порвались струни, а решето луснуло посередині, стало здоровим ротом, обліпленим мухами, і той рот проковтнув Лейбу, тільки його тонкі ноги задригали. Василина заснула важким, міцним сном, неначе вмерла.

— Василино! вставай, бо вже нерано! — будила мати дочку.

Василина спала як вбита.

— Василино! Вставай-бо та жени вівці до череди! — сказала мати і торсонула Василину рукою.

Василина кинулась, як перелякана. Їй приснилось, що вона сидить на полудрабку на фургоні. Хтось неначе смикнув її за полу. Вона впала з полудрабка на землю та й... прокинулась.

Надворі зовсім розвиднілось. Василина почувала, що в неї ноги неначе хто полив цілющою водою: ноги вже не боліли. Вона вийшла надвір. Небо було ясне та синє, та глибоке. Кругом села на горах зеленіли садки та ліси, вкриті росою. Пташки щебетали. Соловейки співали, аж по садках співи розлягались.

В Василини майнула перша думка в голові за музики, за дівчат, про хлопців. Вчора на буряках були хлопці з усіх близьких сіл. Скільки вона бачила дівчат та хлопців! «Ой, коли б же й сьогодні поїхати на буряки!» — думала Василина, одганяючи вівці в череду.

Не встигла Василина вернутись до свого двору, а на селі, десь далеко-далеко в садках, знов завили, як несамовиті, скрипки, знов задзвеніло решето, знов загуркотів веселий поїзд і заскавучала собарня.

— Ой мамо! коли б швидше обідати, бо вже фургони їздять по селі,— сказала Василина до матері, входячи в хату.

— Хіба ти знов поїдеш на буряки? — спитала її мати.

— Поїду, аби тільки батько пустили. Одначе треба заробити грошей на намисто,— сказала Василина.

В хату ввійшов Паляник. Василина знов почала проситись в його на буряки.

— Про мене, їдь,— сказав Паляник до Василини,— тільки заробляй гроші не на свої дівоцькі примхи, а на оплать податів. Он бачиш, скільки вас у мене! Їсти є кому, а робити — не гурт-то.

В Комарівці, як і скрізь по селах в тій країні, люди мали чималий дохід з садків. Паляник заробляв в інший рік доволі грошей на садовині. Люди не з охотою йшли до панів на заробітки, та ще до тих, що поступались невеликою платою. Але два роки перед тим садовина не родила. Своє поле не настачало доволі хліба на харч та на оплать податів. Паляникам доводилось шукати заробітків.

Василина кинулась до печі, всипала в миску сирого борщу, колупнула грудку недовареної каші й сіла коло стола обідати, хапаючись та запихаючись.

— Чи до роботи, чи до музик так хапаєшся? — спиталась у Василини мати.

— Та не хапайся, бо замурзаєшся або й вдавишся! — сказав батько.— Оті чортові музики зовсім вас збивають з пуття. Ти лиш, Василино, не дуже жартуй з хлопцями. Хто їх зна, які там люди наїжджають з інших сіл.

Василина їла й не чула, що говорив батько. На улиці знов вдарили в решето. Брязкотьола забряжчали. Василина покинула на стіл ложку, вхопила сапу і вискочила з хати.

— Тю на тебе, дівко! Ну чи не хитрі з біса пани? Знайшли для вас принаду й цяцьку! — сказав Паляник, осміхаючись.

Над зеленими густими садками в долині піднялась курява, неначе густий дим: то їхали фургони. Василина вибігла з хати, стала коло воріт і виглядала на улицю. З-за вугла вибіг Лейба, прудкий та тонкий, як цап, і побіг в один двір. Лейбина гостра борода стриміла клином вперед, неначе хотіла ввігнатись в тин. Козирок дивився на небо, а тонкий рябий халат летів ззаду, неначе гнався за Лейбою, метляючись на повітрі. Холоші були позатикані в халяви, і тонкі, неначе козині, ноги так швидко дріботіли по вулиці, ніби Лейба збирався плигнути через тин просто в двір. Лейба покричав, покричав у дворі, знов вискочив

з двору через перелаз і побіг до других воріт закликати дівчат та хлопців. За Лейбою гнались собаки. Він махав позад себе палицею і ще гірше дражнив нею собак.

Слідком за жидом вискочили з-за вугла два фургони з музиками. Василина знов сіла на полудрабок поруч з дівчатами й поїхала на буряки.

На посесорських буряках народу було ще більше, ніж учора. З далеких небагатих сіл поприходили на роботу дівчата та хлопці на цілий тиждень. Декотрі ставали на роботу на панських харчах, а декотрі приносили з дому хліб, сухарі, сало, цибулю і тим поживком живились цілий тиждень до суботи.

Василина зайняла на полі постать, а кругом неї роєм вилися хлопці з сусідніх сіл. Чи переходила вона на другу постать, хлопці переходили слідком за нею. Чорні високі брови та веселі очі чарували всіх, як літнє синє небо та ясне сонечко. Але ніхто так не сподобався Василині, як один журавський хлопець, Василь Кравченко; то був високий, рівний станом парубок, з широким чолом, з чорними бровами, з карими очима. Кругом високого чола вилися короткі чорні кучері. Василь не оступався од Василини ні на один ступінь і все ставав рядом з нею. Настав вечір. Робітники прийшли до куреня вечеряти. Василь сів поруч з Василиною. Після вечері хлопці назбирали сухого хмизу й запалили багаття. Вже надворі почало смеркатись, а музики грали, дівчата танцювали. Вже погоничі позапрягали коні. Коні стояли, похнюпивши голови, а музики все грали, а дівчата все танцювали. Василині не хотілось їхати додому: весела челядь, танці, чорні Василеві брови — все це чарувало молоду дівчину. Вже фургони рушили в Комарівку, а Василина з Василем все танцювала. Вона забула й за фургони, й за свою Комарівку.

Музики стали. Василина опам'яталась.

— Ой, лишенько моє! як же оце я поїду додому! — крикнула Василина, дивлячись на фургони, за котрими далеко-далеко клубками вилась курява.

— Переночуєш в курені! Не з'їдять же тебе хлопці,— сказали дівчата.

Надворі стало зовсім поночі. Хлопці наклали здорову купу хмизу. Полум'я спалахнуло здоровими язиками. Курінь було видно, як удень. Темна стіна лісу зазеленіла. Високий гіллястий дуб, котрий стояв коло самого багаття, був до середини облитий світом. Нижче гілля, з важкими

зубчастими листками, блищало, неначе було вилите з зеленого скла. Хлопці та дівчата в білих сорочках сиділи коло вогню, облиті червоним світом. Вся голова в Василини була кругом заквітчана синіми волошками та білими соняшничками.

Василина була навдивовижу гарна з своїм білим матовим лицем, з високими бровами на чистому високому лобі, з вінком білих та синіх польових квіток на голові. Всі хлопці не зводили з неї очей, а Василина тільки бачила чорні Василеві кучері та повні червоні губи.

А ніч була дивна: тепла, темна та тиха. На небі, над чорним лісом, сяли зорі. По землі розливалось тепло і наливало Василинину душу молодими першими любощами, наче п'яними пахощами васильків та м'яти.

В курені люди вже давно спали міцним робітницьким сном, а Василина ще довго сиділа з Василем коло багаття, під зеленим дубом. Багаття згасло, тільки жевріла здорова купа жару. Василь обняв Василину і пригорнув її голову до свого лиця. В Василини зайняло дух. Вона аж мліла в теплі тихої ночі під ясними зорями.

Вже пізно Василь та Василина пішли в темний курінь і полягали спати покотом на соломі рядом з другими людьми.

А в селі Паляничиха ждала дочки на вечерю і не діждалась. Вже й фургони покотились проз двір, а Василини не було.

— Чи не зосталась оце капосна дівка ночувати в курені? — сказала Паляничиха до чоловіка.

— Мабуть, зосталась. Хіба ж там мало народу зостається на ніч,— сказав Паляник.

— Ой, боюся я за свою дочку. Там же збирається всякий народ, усяка наволоч.

— Що ж маємо робити. Бійся не бійся, а на заробітки треба посилати дітей,— сказав Паляник.

— Горе нам з тими заробітками,— сказала, зітхнувши, Паляничиха і пішла в хату спати.

Переночувавши в курені, Василина зосталась на цілий день на роботі. Знов настав пишний теплий майський вечір. Хлопці знов запалили багаття. Запалав огонь під лісом. Заграли музики. Пішли в танець дівчата з хлопцями. Фургони стояли напоготові. Василина не знала, що діяти: чи їхати додому, чи знов зоставатись на ніч в курені. Василь просив її переночувати хоч одну ніч.

— Боюсь, Василю, батька та матері. Нема де дітись, треба їхати додому,— сказала Василина.

— То прибувай же завтра на роботу! — гукнув вслід Василь.

Василина приїхала додому. Мати лаяла її, лаяла та й годі сказала. Василина лягла спати край віконечка і довго-довго не спала. Вона чула, як в садках співали соловейки. Соловейки щебетали, хрущі гули, а Василині все здавалось, що десь під лісом грають скрипки та гуде решето; вона ніби бачила велике багаття, кругом його хлопців та дівчат, заквітчаних квітками. Музики грають, дівчата танцюють, а Василь Кравченко сидить під дубом та жде її — не діждеться.

«Господи! коли ця ніч мине! Коли я знов його побачу?» — думала Василина, плачучи. А соловейки співали, аж сади розлягались, та дражнили молоду веселу дівчину. Василина спала ніч, як не спала, і раніше за усіх прокинулась вранці. Вона ледве діждалась того часу, як за двором загуркотіли фургони та заграли музики.

Знов поїхала Василина на буряки і знов заночувала на полі в курені. Весела челядь, танці, музики — все це було для неї неначе щоденне весілля. А гарний Василь Кравченко не оступався од неї цілий день, знов просидів з нею вечір під дубом, неначе на досвітках. З сусідніх сіл знов понаїздили молоді хлопці: один гарний, другий ще кращий, та всі вилися кругом Василини.

Вернулась Василина додому. Мати лаяла та й лаяти перестала.

Через два тижні економ оповістив, щоб робітники приходили до посесора за платою. В неділю по обіді Василина з хлопцями та дівчатами пішла в Журавку до пана за грішми.

II

В Журавці панський двір стояв край села над ставком. Просторний панський дім виступав однією половиною в широкий двір, а другою ховався в розкішний старий садок. Високий частокіл йшов од самих воріт до дому і одділяв широкий чистий двір од садка. На подвір'ї стояли рядками надвірні хати для челяді, возовня, стайня, льодовня, птичники і якісь невеличкі не то хатки, не то повітки, чисто обмазані білою глиною. Здоровий садок слався зеленими

хвилями за домом на гору, скільки можна було скинути оком. В старому садку зеленіла соковита трава. Вишні, черешні, груші, сливи-угорки, тернослив, терен та дерен — все росло густими купами. Подекуди, на крутих горбах, було видно неначе здорові гнізда з густих вишень та терносливу. Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, купи мальви. Густий рядок розкішних верб та акації, неначе товста зелена гірлянда, обхоплював панський двір та садок скрізь понад вулицею, поза великим током, поза довгими мурованими воловнями, кошарами та стайнями.

В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський. Його батько колись мав свої села, але жиди так заплутали пана, що він мусив продати села, ледве виплутався з довгів і вмер, зоставивши синові кілька тисяч карбованців. Син мусив по смерті батька взяти в посесію Журавку.

Станіслав Ястшембський змалку вчився в білоцерківській гімназії, але наука не давалась йому. Він насилу переліз в третій клас і ніяк не міг рушити далі, виріс під саму стелю, вивчився курити люльку, пити вино, грати в карти, чудово їздити верхи, і на тім скінчив курс своєї науки. Дома, на вакаціях, Стась ганявся за дівчатами по селу серед дня. Це був найвищий спеціальний клас Стасевої науки, якою він закінчив курс.

Раз в Білій Церкві вночі зібралася весела компанія молодих паничів гімназистів і зайшла в винарню до жида. Стась звелів жидові принести з льоху два десятки пляшок вина. Жид виніс з льоху один десяток і поліз за другим. Стась зачинив двері і запер жида в льоху. Молода компанія пила всю ніч, а світом пішла гуляти по містечку, позривала всі вивіски з шинків і поприбивала на брамі гімназії, на дверях в директора і навіть на церковній брамі. Вранці всі люди здивувались, побачивши, що в гімназії йде «продажа распивочно и на вынос водки и вина». Двадцять паничів другого дня вигнали з гімназії і між ними нашого Станіслава Ястшембського.

Кільки літ молодий Ястшембський пожив у свого батька, придивлявся до господарства, нібито вчився господарювати, але справді тільки байдики бив. Він їздив в гості до сусід, грав у карти, чудово танцював, з веселою компанією молодих сусід їздив часто на влови, любив хорти, а більше од усього баскі коні та гарних дівчат. Вільне,

безробітне його життя текло, як медова річка. Ястшембський не любив книжок і не читав їх, та і в батька його не було книжок, окрім кількох, не дуже нових, романів. Зате він читав газети. Його батько виписував кільки польських газеток. Старий Ястшембський любив слідкувати за політикою. Молодий Ястшембський нехтував українським народом і дуже любив розказувати анекдоти спеціально за дурних мужиків та молодиць, про дурну наймичку, котра по панському загаду зварила борщ з січеної соломи, а кашу з полови...

Старий Ястшембський до самої смерті розказував гостям, як його Стась пустував у школі, як запер жида в льоху, а на брамі гімназії почепив шинкову вивіску. Гості сміялись, а Стась чванився, неначе він і справді зробив дуже розумну річ.

— Якби мій Стась не пустував, то пішов би далеко,— часто говорила мати гостям, цілуючи Стася,— ой Стасю, Стасю! що за розумна ти в мене дитина, але дуже вже пустуєш ти, моя дитино! А чи пам'ятаєш, Стасюню, як ти був ще малим хлопцем та накинув на бабу Хіврю гнуздечку ще й хотів сісти на неї верхи? Що то за сміху було!

Стась реготався, гості реготались, і мама з татком, господи, як реготались!

Невважаючи на поганий вплив татка, і найбільше мами, в молодого Стася була добра душа і добрий розум. В його синіх ясних очах світилась душа добра, а на білому гарному лиці була розлита така симпатичність, що проти волі притягувала до його душу в кожного. Це була натура добра зроду, але зовсім попсована фамільними традиціями панства та панування над мужиком, над Україною, попсована розкішшю, збитками всякого добра, при чому ні праця, ні розумовий розвиток, ні наука, ні вищі європейські ідеї не були можливим ділом.

З такою просвітою в голові, з традиціями панства, Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом, перед усім, що звалось українським. Він ставив себе без міри вище за кожного українця, хоч би українець був вчена людина.

Серед дівчат та хлопців молодий Ястшембський поводився, як простий парубок. Сільське життя серед простих людей, женихання з дівчатами — все це поклало на йому, поверх панського шару, ще другий, мужицький шар, дуже

простий. Побачивши його між селянами, можна було подумати, що то мужик вбрався в панську одежу. Груба мужицька лайка, грубі слова, а часом і стусани — все це так і сипалось од його на всі боки. Тільки ж він входив в покої між панів та паннів, на його знов сходив, ніби з неба, незвичайно делікатний тонкий дух.

Тим часом Стасева мама багато розвіяла грошей в Варшаві та за границею, а тато так грали в карти, такі справляли бали, що жиди одного дня наїхали в двір та й спродали землю й ліси. Тато і мати швидко померли, а молодий Ястшембський насилу вдержав в кишені кільки тисяч карбованців, і то заховавши їх дуже добре од жидів. Він мусив тепер повертати своїм розумом: взяв у одного дуже багатого польського графа в посесію село Журавку і став посесором. В його була одна думка: зібрати чимало грошей, покинути село, оженитись на грошах і виїхати до Києва або до Варшави, щоб вже нічогісінько не робити й до смерті знов бити байдики, граючи то в карти, то трошки в політику.

А тим часом настали нелегкі часи. Народ йшов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала, і тільки нужда гнала його на панську роботу. В урожайні роки пани крутились, як мухи в окропі. Розкішні жита, пшениці, а часом і невикопані буряки залягали під снігом. Панам довелось або дорожче платити робітникам, або кланятись та просити, або пускатись на хитрощі... В народі прокинулась думка за волю... Молодий Ястшембський пішов на хитрощі: поїхали по селам фургони з музиками по дівчат та хлопців! Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом, та холодом, та всякою нуждою: стали на Україні звісні «порції», маленька нова панщина.

Однієї неділі, вранці, у дворі пана Ястшембського стояла здорова купа дівчат, хлопців та молодих молодиць. Коло надвірної хати, де була канцелярія й каса, так само товпились дівчата та хлопці. Разом з ними прийшли за грішми й музики. На колодках, що лежали на подвір'ї, сиділи довгими рядками дівчата в білих сорочках, в керсетах, в квітках та стрічках. Дзвонили на «достойно». Сонце грало на зелених садках, блищало на широкому ставку, грало маревом на широкому дворі. Рядки дівчачих голів, заквітчаних настурцями, маком та червоними зірками, цвіли, наче квітки в квітнику.

Пан Яструшембський ще не виходив з своїх покоїв: він пив чай і розмовляв з Лейбою. Лейба так само прийшов за грішми і зайшов до пана в покої. Він знав, що пани люблять побалакати і трохи пожартувати з жидками.

— Ну, Лейбо! що ти мені доброго скажеш? — спитав посесор, вглядівши в прихожій Лейбу.

— День добрий панові! прийшов за грішми,— сказав Лейба і, побачивши, що пан веселий та ласкавий, сміливо переступив через поріг і на ступінь приступив до стола, на котрому стояв самовар та чайний посуд.

— Може б ти випив стакан чаю? Га? — спитав пан.

— Як ваша ласка, то й вип'ю. Чом же не випити,— сказав Лейба та ще на два ступні приступив ближче до стола. В його несподівано блиснула в голові думка сісти на порожній стілець коло пана і напитись з ним чаю. За цією думкою блиснула друга думка: зіпхнути пана з стільця, сісти на його місці за столом, забрати собі його самовар, посуд, його дім, садок, ліси, поля, всю його землю... Та думка вколола Лейбу в мозок, як розпечена шпилька. Він повів очима по хатах. Очі блиснули гордо, хижо й сміливо і зараз спали додолу. На одну хвилину Лейбина голова знов підвелася вгору так, що гостра й плисковата борідка ніби хотіла встромитись в стелю. І знов похилилась голова униз смирно й ласкаво, мов голова в ласкавого раба.

— Одарко! налий Лейбі стакан чаю,— гукнув пан до кімнати, де Одарка прибирала постіль.

З кімнати вийшла молодиця, здорова, огрядна, повна та червона, як калина. Її чималі брови чорніли, як шовк, а чорні очі горіли на білім, пухкім лиці. Повні щоки дрижали на ході, біла шия аж горіла добрим намистом. Молодиця налила стакан чаю і не подала, а сунула з огидою жидові в руки. Жид став серед хати і потроху сьорбав гарячий чай.

— Вельможний пане! Яку я гарну дівчину назнав в Комарівці. Ой-ой-ой! Такої гарної й на світі нема,— сказав жид.

— Невже нема! — сказав пан, сміючись.— Буде така завкрашки, як Одарка? — спитав пан, киваючи очима до Одарки.

— Ой-ой! ще краща за Одарку. Там така гарна, така гарна, як сонце.

— Може, така гарна, як твоя Сура? — спитав пан.

— Може й така,— сказав жид.

— Хіба ж твоя Сура така гарна, як сонце? — спитав пан, регочучись.

Лейбі трохи стало ніяково.

— Авжеж гарна, як жінка гарна для чоловіка,— сказав Лейба.

— А які очі в тієї дівчини? — спитав пан, сміючись.

— Ой! там такі очі, такі очі! такі ясні, як червінці! — сказав Лейба.

Пан зареготався.

— Ну, а брови гарні? — спитав пан.

— Ой-ой-ой! Ще й які гарні; такі круглі, як карбованці.

Пан приснув од сміху і захлинувся чаєм.

— Ой, бодай тебе собаки порвали! — насилу вимовив пан.— Ну, а губи гарні?

— Ще й які гарні! там такі губи, такі губи, як золото, а коси такі чорні, неначе на голові лежить штука чорного сукна; вона зветься Василина і сьогодні прийде за гріши,— сказав Лейба,— вийдіть самі розплачуватись з людьми, то й побачите її.

— Ну, а щоки, мабуть, такі, як сторублеві асигнації? — спитав пан.

З кімнати виглянула Одарка і так подивилась на Лейбу, неначе п'ятака кинула.

— Ну добре! сьогодні піду сам розплачуватись з політниками: подивимось, яка то дівка, схожа на твою Суру,— сказав Ястшембський і встав з-за стола.

В покої вбігла друга молодиця, висока, рівна станом, дуже гарна, білява, з карими очима, з тонкими панськими пружками лиця, з червоними, як корали, губами. То була куховарка Ярина. Вона попросила в Ястшембського ключі од комори. Ястшембський дав їй ключі і пішов з Лейбою в контору.

Дівчата, вглядівши пана, встали з колодок. Народ рушив слідком за паном. Хлопці не скинули шапок перед Ястшембським. Музики й Лейба рушили в контору разом з робітниками. Тільки що Ястшембський одчинив контору і висипав на стіл з торби гроші, Лейба вискочив з гурту і став коло столу в пана за спиною. В його очі так і забігали.

— Чого ж ти товпишся! — сказав пан до Лейби вже зовсім не фамільярно.— Геть, оступись!

БУРЛАЧКА.

ПОВИСТЬ

І. Левицького.

Кіевъ.

ТИП. С. В. КУЛЬЖЕНКО, НОВО-ЕЛИСАВЕТИНСКАЯ УЛ., СОБСТВЕННЫЙ ДОМЪ.

1880.

Титульна сторінка повісті «Бурлачка».

Лейба знав, коли можна підступити до пана запанібрата і коли треба зігнутись в три погибелі. Він знав, що пани братаються з жидами на самоті, а перед людьми держать себе на потрібній дистанції. Лейба поклонився й оступився до порога.

Ястшембський викликав дівчат і хлопців по списові й одлічував їм гроші. Він все придивлявся до дівчат. Коли це з гурту виступила й наближилась до стола Василина Паляниківна. Ястшембський зирнув на неї, а потім на Лейбу. Лейба кивнув своєю гострою борідкою зовсім, як цап до собак. Перед столом стояла молода, рівна станом дівчина й неначе сяла своєю красою,— круглими темно-карими очима та високими бровами. Вся голова в Василини цвіла червоним маком та настурцями. За вухами зеленіли листочки барвінку та дрібної рути. Чорні товсті коси зміями вилися поміж квітками, а на широкому та високому чистому лобі аж сміялись брови, як веселки. Біле лице не боялось навіть сонця. Розкішні червоні та сині квіти, повишивані на рукавах, дуже приставали до чорних брів, до червоних губів. Перед столом стояла дівчина, неначе спахнула полум'ям перша маківка серед зеленого листу.

— Ти, дівчино, з Комарівки чи з Журавки? — спитав Ястшембський, дивлячись Василині просто в вічі.

— З Комарівки,— сміливо одказала Василина.

Ястшембський переглянувся з Лейбою. Лейба знов химерно кивнув борідкою по-козиному.

Василина стояла й ждала. Ястшембський помаленьку одлічував гроші і одним оком все поглядав на Василину. Василина почервоніла, як маківка.

— А хто це тобі, дівчино, вишив таку гарну сорочку? — спитав посесор, кидаючи помаленьку гривню за гривнею на стіл.

— Сама вишила. Хіба я маленька, щоб сама не вишила собі сорочки.

— Гарна в тебе сорочка,— сказав панич через зуби і все дивився на Василину, а руками насилу ворушив п'ятаки по столі.

— А чи не стала б ти, дівчино, робити в мене на буряках ціле літо й осінь? — спитав пан.

— Чом не стала б? Аби тільки батько пустили,— сказала Василина.

— Як будеш робити в мене ціле літо, то я одріжу тобі

матерії на спідницю. Ходитимеш до мене ціле літо на буряки? — спитав пан.

— А чом же,— сказала Василина.

— Постій же трохи, ось я розщитаю людей. Я буду роздавати своїм журавцям гостинці, то й тобі дам,— сказав Яштшембський.

Василина одійшла од стола і стала коло стіни. Довго підступали до стола люди, довго брязкали п'ятаки на столі. В кінці всього приступив Лейба, прийшли й музики і забрали гроші за свою працю. Яштшембський встав й оповістив, що буде роздавати гостинці тим журавцям і комарівцям, які робитимуть в його в жнива та восени. Багато людей вийшло з контори, але чимало й зосталося, ждучи гостинців. Посесор повернув ключ коло стола. Замок дзенькнув. Ключі забряжчали.

Яштшембський одчинив двері в канцелярію. Молодиці й дівчата всі разом пообертались до дверей, неначе нагляділи якесь диво. Канцелярія була в той час справді дивом. Трудно було розібрати, чи то канцелярія, чи крамниця. На столах, на конторках, на полицях і навіть на вікнах лежали цілі штуки усякої матерії. Довгі кінці од кожної штуки зумисне були позвішувані до самого долу. На одному столі, як жар, горіла червона матерія з зеленими та синіми дрібненькими квітками; на другому столі зеленіла, неначе трава в лузі, зелена матерія з лапатими червоними квітками. З високої конторки спускався до самого помосту жовтогарячий ситець з чорними смужками та червоними букетами. Квітчасті й картаті хустки були розкидані по вікнах, по поличках. Коло порога на кілочках висів цілий ряд смушевих чорних та сивих шапок, оповитих червоними одеськими поясами.

Пан Яштшембський ходив по канцелярії з аршином в руках і був зовсім схожий на крамаря в крамниці, котрий виставив напоказ свій крам. Високий, плечистий, рівний станом, повний на виду, з рум'яними здоровими щоками, з повною шиєю, з розкішним волоссям на голові, він і справді був схожий на добре вгодованого тілистого купця. Тільки високий білий лоб, чудові ясні сині очі та червоні повні, невеличкі, як у панни, губи показували його аристократичну вроду. Густе м'яке волосся на голові, кудлате, як грива, та довгі вуси, спущені вниз, робили його зовсім схожим на польського дідича шляхтича.

— А ходіть сюди! молодиці, дівчата! йдіть ближче та

вибирайте собі на спідниці та на юбки! — гукнув Ястшембський зовсім так, як крамарі в крамницях закликають до себе мужиків.

Молодиці й дівчата несміливо вступили в канцелярію. Одна пхала другу вперед і кожна одхилялась за спину другої.

— Сміливіше! чого ж ви боїтесь? Я не вовк, не з'їм вас! — сказав пан.

Молодиці й дівчата вже сміливіше вступили в хату, а далі не втерпіли й розсипались по хаті, як овечки по лузі. Червоні, зелені матерії, гарні хустки притягували їх до себе, як чари. Парубки стояли коло порога і тільки скоса поглядали на смушеві шапки та на червоні пояси.

— Ой гарна ж матерія! — аж запищала одна молода молодиця.— Така червона, аж очі бере в себе.

— А що? одрізати тобі на спідницю чи на юбку? — спитав Ястшембський в молодиці і вщипнув її за руку.

Молодиця запищала й захихикала, затуляючись рукавом.

— Ой, гарна ж буде спідниця! Одріжте мені, пане, хоч і на дві спідниці,— просила молодиця.

— А ходитимеш до мене на роботу ціле літо й осінь на копанку буряків? — спитав пан.

— Їй-богу, буду, тільки одріжте,— сказала молодиця.

— Гляди ж! А як візьмеш гостинець та підеш на роботу до другого посесора, то я не подивлюсь тобі в зуби: серед улиці здеру з тебе спідницю ще й нагайкою обшмагаю. Чуєш, молодичко!

— Ні до кого не піду,— сказала молодиця,— а, може, сестро, взяти собі хустку! — сказала молодиця до однієї дівчини.— Та й гарні ж хустки! Таких хусток і в Богуславі і в Лисянці не знайдеш.

— Я візьму собі на спідницю отого червоного,— сказала дівчина.

— То й я візьму на спідницю,— сказала молодиця.

Ястшембський одміряв аршином їм обом червоної матерії на спідниці.

Дівчата ходили од однієї матерії до другої, лапали руками, слинили крадькома й терли в пальцях, щоб спробувати, чи не одстає фарба, і вибирали собі, хто на юбку, а хто на спідницю. Василина стояла серед хати й не знала, котру матерію собі вибрати. Вона ще зроду не мала ні одної спідниці та юбки з таких чудових матерій. В неї очі

розбігались од однієї матерії до другої. Вона не знала, чи взяти собі зелене, чи червоне, чи жовтогаряче.

— А ти, Василино, вибрала вже собі на спідницю? — спитав її пан і вщипнув за щоку.

Василина зросла в малому селі, в лісі і не звикла до таких панських жартів. Вона одказала йому грубо, неначе парубкові.

— Гетьте! Чого це ви лізете до мене?

— Оце яка недоторкана! Чого ти так брикаєшся? — сказав пан, сміючись, і знов вщипнув її за плече.

— Одчепіться од мене! — крикнула Василина на всю хату.

Всі в хаті засміялись.

— Оце яка ти дика! А як з тобою парубки жартують, то ти, правда, не брикаєшся? — сказав пан.

— Оце, господи! хіба я коняка, щоб брикалась,— знов гукнула дико на всю хату Василина.

Парубки зареготались; дівчата затулялись рукавами.

— Гарна дівчина, та любить гедзкатись,— сказав пан,— ось я тобі одріжу на спідницю оцієї червоної матерії, то, може, ти перестанеш хвицатись.

Василина глянула на червоні розкішні квітки, розкидані по зеленому полі, і втихомирилась.

— Ну, що? чи одрізати на спідницю? — спитав пан.

— Та вже ж одріжте,— сказала Василина.

— А будеш робити в мене ціле літо? — спитав пан.

— Та вже ж буду,— сказала Василина, не зводячи очей з квіток.

Василині здалося, що ті квітки аж запахли, як на городі.

— Може, ти в мене наймешся за дробінницю? Чи вмієш курям їсти давати? — спитав пан.

— Ще й цього не вміла б,— сказала Василина.

— Ну, то як же буде? Чи наймешся в мене, Василино? — спитав пан.

— Як батько скажуть, то, може, й наймуся аж восени, бо тепер треба заробляти гроші на подушне; тепер батько не пустять,— сказала Василина.

— Ну, приходь до мене з батьком восени та й ставай на службу.

Молодиці й дівчата знов осміхнулись і позатулялись рукавами.

— Як станеш в мене на службу, то я тобі ще одріжу на юбку або на керсет оцієї матерії,— сказав Яштшемб-

ський, показуючи на високу конторку, на котрій висіла дуже гарна матерія з червоним дрібним маком та рожами по чорному полі.

Василина глянула на ту матерію і не могла одвести од неї очей. Чудові червоні маківки неначе цвіли, як на городі, в зеленому листі, а між тими вінками вилися переплетені з листом червоні рожі та пуп'янки. Вона дуже любила квітки, стрічки та гарні матерії, а в батька не було за що справляти та вбиратись.

— Ну, а ви, хлопці! вибирайте собі, хто шапку, а хто пояса,— сказав пан до хлопців.

Хлопці стояли коло порога і поводились далеко не так сміливо, як дівчата. Ястшембський зняв шапку з кілка і насунув на голову одному парубкові.

— Що, гарна шапка? — спитав пан у хлопця.

— Авжеж гарна,— сказав хлопець.

— Як будеш в мене робити ціле літо, то візьми оцю шапку на гостинець,— сказав пан.

— А чом же! як дасте, пане, шапку, то буду робити, бо мій батько не хоче купувати мені нової шапки,— сказав парубок.

— Та як надінеш оцю шапку, то всі дівчата на селі подуріють,— сказав пан.

Парубок осміхнувся, скоса поглянувши на дівчат, взяв шапку і подякував. Ястшембський роздав парубкам шапки й пояси і замкнув контору. Василина несла в руках шматок нової свіжої матерії і не могла надивитись на неї.

Молодиці й дівчата вийшли за двір і все роздивлялись на свої гостинці. Василина пішла додому через греблю і на самоті під вербами ще раз розгорнула матерію і притулила до свого стану. Для неї здалося, що вона вся зацвіла квітками, як калина в лузі. Василина, йдучи через греблю, обернулась, глянула вгору, де зеленів панський садок, і їй здалося, що вся гора неначе була вкрита червоним маком та рожами. Вийшла вона за село, глянула на зелене поле,— і там неначе цвіли рожі. А пишне сонце сяло на садках, на вербах, на ставку. Вода блищала, як золото. Гаряче сонце дражнило молоду душу. Ввесь світ неначе разом зацвів рожами та маківками перед очима в молодої дівчини.

«Як наймуся в пана та зароблю грошей, то куплю собі десять разків доброго намиста, справлю червоні чоботи,

накуплю нових квіток та стрічок, та так вберуся, що всі хлопці на селі подуріють»,— думала Василина, йдучи в Комарівку лісом.

Василина оддала батькові гроші і розказала, що посесор хоче найняти її за птичницю або й горничну.

— Не пущу я тебе в найми до панів,— сказав батько,— коли хоч, то наймайся в мужика.

— А хіба ж мужик дасть їй на рік двадцять карбованців? — сказала Паляничиха.— Дівці треба кожуха й намиста, треба й на рушники дбати. Не сьогодні-завтра до неї прийдуть старости. Нехай наймається, коли трапляється добра служба.

Паляник не любив панів, одначе знав, що жінку трудно переговорити, і тільки махнув рукою.

Василина цілу весну їздила на буряки і часто ночувала в курені.

— Ой, гарно на буряках! — хвалилася Василина дівчатам.— З ким хочу танцюю, з ким хочу гуляю, і ніхто за те й не питає, й ніхто за те не лає.

Минули жнива, і Василина впросила матір, щоб вона одвела її на службу до журавського посесора. Паляничиха повела дочку в Журавку. Вони вступили з Василиною в панські покої і поклонились панові.

Яструмбський вглядів Василину з матір'ю, осміхнувся, але прикинувся поважним чоловіком і розпочав розмову.

— А що, молодице, чи пустиш в найми свою дочку? Мені треба наймички і до покоїв і до птиці. Коли хоч, то наймай дочку на рік.

— А що ж ви, пане, дасте на рік? — спитала Паляничиха.

— Те дам, що й другим даю: я плачу наймичкам двадцять карбованців ще й даю юбку чи там яку удяганку,— сказав пан.

— Я прошу вашої милості, щоб ви поступились юбкою, ще й двома сорочками,— сказала Паляничиха,— а коли ваша ласка, то ще прикиньте день оранки. В нас волів тільки одна пара.

— Цього, молодице, не можна. Мені треба волів і для себе, а коли хоч, я ще прикину чоботи. Правда, дівчино, чоботи кращі од оранки, та ще якби, борони боже, червоні?

Василина осміхнулась і спустила очі додолу. Яструмбський не зводив з неї очей. Її чорні тонкі брови гнулись

дугами вгору, а чорні довгі вії спускались ніби коліщатами вниз. Василина була пишна, як троянда.

— То нехай буде й так,— сказала Паляничиха.

— Як так, то й могорич зап'ємо,— сказав Яштшембський і звелів Одарці винести пляшку з горілкою.

Запили могорич. Паляничиха подякувала і пішла додому. Василина пішла в пекарню. В пекарні була куховарка Ярина і дробінниця Олена, повна, білява, маленька на зріст молодиця. Всі вони дуже неласкаво поглядали на Василину. Ярина якось з нехтуванням попросила Василину сісти.

Через годину ввійшов в пекарню Яштшембський і звелів Василині ставати за горничну, а Одарці за ключницю. Одарка насупилась і почервоніла.

— Що, Василино, маєш гарну одежу? — спитав пан.— До покоїв треба тобі причепуритись в гарну одежу.

— Що на мені, то те й маю,— сказала Василина,— мати принесуть завтра мою празникову одежу.

— Ну, нічого; я тобі справлю до покоїв одежу, аби тільки мене слухала,— сказав пан.— Будеш мене слухати? — сказав пан і щипнув Василину за плече.

— Одарко! знайди хутчій Василині юбку та квітки й стрічки,— сказав пан до Одарки,— та позабирай оте, що тепер на їй.

— Авжеж! Нехай Ярина знайде. Я не знаю, де вона їх сховала,— сказала Одарка з великою досадою.

— Не дурій, Одарко, та шукай: нехай дівчина приберется, бо, може, сьогодні гості наїдуть; та знайди й червоні чоботи,— сказав пан.

Яштшембському хотілось швидше вбрати Василину в нову гарну одежу, в квітки та стрічки, і подивитись на неї прибрану. Він звелів Василині передягтися, вбутися в червоні чоботи і подавати в покої самовар.

— Бери ж та наставляй самовар, бо ти ж горнична, чи що,— сказала з злістю Одарка.

Василина почервоніла, взяла з лави самовар і не знала, що з ним робити: зняла покришку і конфорку, витягла кран і поклала на лаві. Молодиці сміялись.

Ярина була добріша за Одарку і показала Василині немудру справу коло самовара. Самовар закипів, і Василина однесла його в покої і поставила на столі.

Яштшембський звелів їй погарячити й повитирати стакани, а сам сів коло стола і не зводив з Василини очей.

Надворі вечоріло. Сонце стояло над самим садком і через одчинені в садок вікна заливало світом всю здорову кімнату. Широкі смужки червоного світу слались на помості через усю світлицю і падали на стародавній довгий фортеп'ян, схожий на крокодила з вузьким хвостом, з тонкими куцими ніжками. Між вікнами висіли стародавні здорові дзеркала в широких чорних рамах, з золотими вузькими обідками.

Василина витерла незручно руками стакани і ненароком повернулась до дзеркала. Вона вгляділа себе всю до самих червоних чобіт, вгляділа на собі чудовий керсет, ввесь в маківках та в рожах, нову спідницю й червоні чоботи. Для неї здалося, що вона бачить в дзеркалі якийсь чудовий кущ, ввесь в квітках, од верху до самого низу.

— Ану, Василино, ще раз подивись на себе в дзеркало,— сміявся Ястшембський.

Василина засоромилась і почервоніла. Ястшембський милувався нею, роздивлявся на її брови, вії, червоні губи.

— Подивись-бо на себе в дзеркало! Яка ти, дівчино, несмілива,— сказав Ястшембський і з тими словами встав з-за стола, взяв Василину за руку і повів до дзеркала. Василина почервоніла.

Вечірнє сонце облило Василину світом, як золотом. Вона засяла в дзеркалі, наче блискучі кришталеві квіти. Червона широка стрічка на цупкому папері, чи «кибалка», обхоплювала її чорноволосу голову, наче червоний вінок. Над стрічкою позвішувались червоні зірки та настурці, оргинії та чорнобривці. Вся голова в Василини цвіла квітками, а зелений барвінок позвішувався китицями кругом тонкої шиї. На білих рукавах горіли повишивані червоні та сині квітки. Увесь керсет був ніби закиданий червоним маком. Василина вся сяла й розливала світ кругом себе, мов кришталевий букет. Од червоних чобіт лився одлиск по помості і по дзеркалі. Широкий чистий лоб з високими бровами, чудові щоки і повні виразні губи неначе були вправлені в якийсь букет з настурців, маку, оргиній, зірок, чорнобривців, барвінку та рути.

— Чого ж ти спустила очі додолу? Подивись-бо на себе, яка ти гарна! — сказав Ястшембський і підвів рукою голову дівчини, взявши її за підборіддя.

Василина блиснула круглими карими очима і знов спустила вії на щоки. Її веселі очі блиснули, неначе дві зорі

зайнялися між квітками. Ястшембський милувався Василиною: лице в дзеркалі було біліше й делікатніше і грало одлиском вечірнього сонця та квіток.

Ястшембський не втерпів: вхопив Василину долонями за щоки і вп'явся в її чудові м'які губи своїми делікатними губами.

Василина затріпалась в його руках, як птиця, й з усієї сили пхнула його од себе так, що Ястшембський аж заточився.

— Чого це ви причепились до мене! — крикнула Василина і хотіла втекти з хати.

Ястшембський вхопив її за руку і придержав. Василина пручалась. Вона в той час пригадала Василя Кравченка, його чорні кучері, його темні очі. Їй чогось стало жаль хлопця.

— Чого ти пручаєшся, дурна дівчино? Я тебе не з'їм,— сказав Ястшембський і сів на здорове крісло коло стола. Василина хотіла вирвати од його свою руку. Ястшембський смикнув її до себе так, що Василина зачепилась за стіл. Самовар і посуда задрижали на столі. Один стакан впав з стола й розбився.

— Не бійсь, з парубками то й жартуєш, а зо мною не хочеш,— сказав Ястшембський і смикнув Василину за руку так, що вона впала на його коліно. Ястшембський вхопив її за тонкий стан і посадив собі на коліно. Василина штовхнула його кулаками так, що крісло на коліщатах покотилось з паничем, а Василина одскочила од його, як несамовита.

Ястшембський зареготався.

— Та й бриклива ж ти, дівко, а ще й молода! — сказав Ястшембський і при тих словах схопився з крісла, погнався за Василиною і впіймав її серед світлиці.

Василина важко дихала, як птиця, що попалась в небезпечні руки. Вона втратила силу і стояла серед хати мовчки. Ястшембський заговорив до неї тихо й ласкаво.

— Ну, чого ж ти розсердилась, дурна дівчино! Я пожартував трохи з тобою, та й годі. Я ж тебе не з'їв? Правда, я тебе не вкусив? Та й дика ж ти, як лісова коза. Мабуть, ти й людей не бачила в своїх комарівських лісах.

— Авжеж, таких, як ви, не бачила й досі,— голосно крикнула Василина,— пустіть мене, я піду собі додому. Не

хочу ні вашого керсета, ні ваших червоних чобіт. Я піду собі до батька й будлі-де знайду службу.

— Цур дурної-навісної! Сьогодні найнялася, сьогодні й одійдеш. Це гарно! А що за тебе скажуть люди? Йди лишень до пекарні та пополудную. Скажи Одарці, щоб пішла до комори та взяла чого тобі на полудень,— сказав ласкаво Яструшембський і сам вивів Василину за руку за двері.

Червона, як жар, злякана й засоромлена, пішла Василина в пекарню. Всі молодиці глянули на її стривожене лице і почали сміятись. Яструшембський зараз надійшов в пекарню і звелів Одарці мерщій видати полудень челяді.

Василина наче впала на лаву. Її серце перестало тривожно тріпатись. Вона почувала, що на її губах горить панський поцілунок; вона неначе й досі почувала на щоках, на руках, на плечах панські м'які і, разом з тим, дужі руки.

Яструшембський напився чаю, звелів запрягти коні і поїхав до сусід паничів на карти. Виїжджаючи з двору, він звелів Одарці поприбирати з стола і показати Василині, як ходити коло самовара й де ховати посуд.

Тільки що панич виїхав з двору, Одарка й Ярина вбігли в покої і заходились коло самовара. В чайникові було ще доволі чаю. Сахарниця була замкнута, але в їх десь знайшовся й сахар. Одарка сіла за стіл по один бік на старомодній шляхетській канапі з високою спинкою, такій здоровій, як добрий віз; а Ярина вгніздилась по другий бік. Вони обидві порозпирались зовсім так, як посесорові тітки. Одарка з повагою обперлась ліктем об товсту та круглу, як колода, подушку, що лежала впоперек канапи, і закотила очі під лоб, дивлячись на стелю. Вона звеліла Василині налити два стакани чаю. Василина налила і подала їм обом стакани.

— Сідай же, Василино, з нами до столу та вчись пити чай. Та тільки не викажи на нас панові. Адже ж і ти п'єш з нами чай?

— А навіщо мені виказувати? Хіба мені пан батько чи дядько?

— Поживеш в пана, то порозумнішаєш,— сказала Одарка, сьорбаючи холодний чай.— Пам'ятай, що тобі доведеться з нами жити, з нами їсти й пити. Ми сьогодні в

пана, а завтра деінде. Чи мало він попроганяв дівчат та молодиць, кращих за нас? Прожене він і нас, як трохи підтопчемось: я його заздріваю в цьому.

Василина сіла коло стола і випила стакан чаю. Чай здався для неї дуже смачний. Після чаю молодиці пішли нишпорити по покоях, по закутках. Одарка стала перед одним дзеркалом і перев'язала собі наново хустку на голові; Ярина чепурилась перед другим. Василина й собі не втерпіла: вскочила в кабінет і заглянула в кругле дзеркало в срібних рамах, що стояло на столі. Вона глянула на свої очі, на брови, на квітки на голові і засміялась сама до себе. Осміх був такий дивний, зуби були такі білі та дрібні, що Василина трохи не крикнула:

— Ой гарна ж я, гарна! Брови мої, як шнурочки, очі, як терночок! Ой боже мій, яка я гарна. Он чого панич так чіплявся до мене!

Одарка заглянула в кабінет. Василина одскочила од дзеркала.

— Ярино! Чи ти ба! Панич забув ключі од комори,— гукнула Одарка.

— Невже! Де ж вони? — обізвалась Ярина.

— Осьдечки, коло дзеркала на столі! — сказала Одарка і вхопила ключі.

Ярина кивнула й моргнула на Одарку, показуючи на Василину.

— Йди, Василино, трохи погуляй абощо. Все одно тобі нема роботи,— сказала Одарка.

Василина вийшла за двір, а Одарка з Яриною бігцем побігли до комори, хватькома набрали сиру, масла, яєць, меду, крупів і всякого поживку й ледве донесли до пекарні. В пекарні, замість несмачного кулішу, молодиці розпочали готувати собі таку вечерю, яку не щодня їв і сам Ястшембський.

Василина вийшла за двір і пішла понад ставком на греблю. Тудою йшов шлях на Комарівку. Півдня вона побула в чужому домі, між чужими людьми, і людьми якимись чудними, а за того півдня її взяла така нудьга, що в неї була думка піти в Комарівку і не вертатись до пана.

Василина тихо йшла через греблю під високими, старими вербами. Сонце тільки що зайшло. За ставком, за садками червоніли хмари, неначе обсипані рожами. В тихій воді було видно синє глибоке небо. По йому неначе десь

глибоко-глибоко під водою плавали червоні лебеді. Василина задумалась. Проти неї з-за млина вийшов Василь Кравченко. Василина стала, аж злякалась.

— Добривечір, Василино! От тепер ти в нас у Журавці,— сказав Василь.— А я оце йшов до панського двору, думав, чи не побачуся з тобою.

Василина ледве опам'яталась. Її дума літала над Комарівкою, коло батькового садка, коло матері. Вона стояла і мовчки дивилась на Василя.

— Чого це ти, Василино, мовчиш? Чи не впізнала мене, чи що?

— Ба впізнала... Я йду та все собі думу думаю. Одна дума снувалась за другою. Ти мене аж злякав,— тихо сказала Василина.

— Невже я став такий страшний? Півдня побула в дворі і мене вже злякалась.

Василина пильно дивилась Василеві в вічі: ті ж чудові чорні очі, ті ж чорні брови на широкому лобі, ті ж чорні кучері, та чогось Василь став не такий гарний, як був передніше. Вона неначе вперве вгляділа, що в Василя були широкі губи, що спідня губа була товста, ніс короткий, ще й перенісся між бровами дуже глибоко запало.

— От тепер, серце Василино, ти вже не вийдеш з нашої Журавки,— сказав Василь.

— Хто його зна... Чогось мене сум бере в Журавці,— сказала Василина,— я не звикла до тих панських покоїв, не знаю, як в їх і повернутись, як і ступити.

Василина говорила і дивилась на ставок. Вода в ставку блищала між зеленими садками та вербами, неначе в зелених рамах, і Василина чогось пригадала здорове дзеркало в широких рамах в панських покоях. Ті пишні зелені береги здавались для неї рамами, тиха вода стояла, неначе блискуче скло. Вона неначе вгляділа свою гарну вроду, свій осміх, і тут, поруч з своїм лицем — прегарне лице Ястшембського з рожевими устами, з тихими, але пишними, синіми очима.

— Чого ти, Василино, стала така смутна? Звикай до нашого села та виходь до нас на вулицю.

— Коли ще пан пустить... Хто його зна, яке буде тутечки моє життя... Одарка та Ярина чогось такі напундючені, чогось косо дивляться на мене.

— А пан тебе не зачіпає? — спитав Василь, насупивши брови.

Василина почувала, що на її лице неначе хто дихнув огнем. Ніби огонь запалив її щоки, навіть лоб і вуха. Вона вся неначе зайнялась з тілом і душею.

— Стережись, моє серце, цього панича. Не одна дівчина в селі плаче од його. Стережись, Василино!

Василина й справді збентежилась. Якийсь страх напав на неї, неначе облив її холодною водою.

Ніч спадала на садки, на ставок. Вода під млиновими колесами дуже гула та шуміла серед вечірньої тиші. Василь обняв Василину і пригорнув до себе. Василина почувала, що її серце було спокійне, як тиха вода в ставку. Її лице було холодне; вона несподівано почутила, що в неї душа холоне для молодого Василя.

Василь недовго стояв з Василиною; вони швидко розійшлися, неначе Василина хапалася до панського двору.

«Я вже не так люблю його, як любила під зеленим дубом коло куреня,— думала Василина, тихо йдучи до двору.— Чогось у його стали не такі гарні губи, чогось у його так глибоко запало перенісся, і лице стало чогось коротке. Чи він був слабий, чи схуд...» — міркувала молода дівчина, вертаючись до двору.

Василина прийшла в двір. Вже зовсім смеркалось. Панський дім білів в темряві: вікна чорніли навіть в пекарні... а з пекарні було чути скрипку... Василина одчинила двері в сіни, з хати було чуть шум, регіт, а скрипка вищала та щебетала. Одчинила вона двері в пекарню, звідтіль полився світ широкою хвилею. Вікна були позавішувані свитками.

На столі горіло дві свічки. Стіл був застелений скатертю. За столом сиділа Одарка поруч з мірошником з панського млина. Ярина сиділа кінець стола, а проти неї на ослоні сидів писар з контори. Другий писар грав на скрипці, а Олена подавала на стіл тарілки та полумиски. На столі стояла здорова миска вареників в маслі, тарілки з сметаною, молочна каша. Перед мірошником стояла пляшка горілки. Мірошник, здоровий, чорновусий та повновидий чоловік, наливав в чарку горілку і частував Одарку й Ярину.

Василина ввійшла в хату і не знала, де стати, де сісти.

— Здорова була, чорнобрива! — гукнув з-за стола мірошник.— А ходи до нас, та сідай коло нас, та випий з нами по чарці.

Василина стояла серед хати і не знала, куди притулитись.

— Це якась горда та пишна,— обізвався писар.— Просимо вечеряти!

— Вечеряйте на здоров'я, спасибі! — несміливо обізвалась Василина.

— Та сідай-бо, Василино, не будь така пишна,— сказала Ярина і трохи посунулась.

Василина сіла коло стола і не знала, чи їсти, чи не їсти. Писар накидав вареників в тарілку і поставив перед Василиною.

— Потривай-бо, пане писарю! Треба ж почастувати дівчину,— сказав мірошник, подаючи Василині чарку горілки.

Василині було чогось сором. Вона одхилила лице і затулилась рукавом.

— Бач, як одвертається! А якби я був молодий, то може б прихилилась до мене,— сказав мірошник.

— Та випий-бо, коли тебе просять,— обізвалась з-за стола Одарка,— оце, яка ти справді пишна!

— Та спасибі, я не п'ю горілки,— сказала Василина.

— Знаю я, як дівчата не п'ють! При людях не можна, а за дверима, та ще з хлопцями, то й можна,— сказав мірошник.

— Випий, Василино, а то ще викажеш на нас,— сказала Олена.

Василина взяла чарку, притулила її до губів і випила півчарки. Міцна горілка запекла в роті, як вогонь. Молода дівчина закашлялась. Всі засміялись.

— Ого-го! видно, що первістка,— загуркотів мірошник, як млинове колесо.— Ану, хильни ще раз так, щоб було видно дно.

Всі причепились до Василини. Вона й справді хильнула до дна, і в неї одразу заморочилась голова, а на душі стало чогось так весело, що вона голосно засміялась.

— Гі-гі-гі! Мати Каленика привела, та не скажу, як звуть,— загегав, як гуска, один писарчук і простяг руку, щоб поженихатись з Василиною. Василина так потягла писаря по руці ложкою, що він аж засичав.

— Та й легенька ж у тебе ручка! А ще й молода! Що ж то буде, як постарієшся?

Довго уся челядь пила й їла, а далі попилась і вийшла з-за стола.

— А поведи нас, Одарко, в панські покої,— намагався мірошник.

— Ой, боюся! часом панич приїде,— сказала Одарка.

— А як приїде, то ми повтікаємо,— сказав писар,— ходім та пограймо на тому фортуплясі, а ви, молодиці, потанцюєте.

— А справді ходім,— закричали молодиці.

Молодиці забрали свічки і повели гостей в покої. Писарець сів за фортеп'ян і вдарив по клавішах. Старі клавіші засичали, як гусаки. Струни задзвеніли, як на цимбалах. П'яний писарець не грав, а просто бив дрібно кулаками по клавішах, де влучав. Молодиці пішли по залі козачка. Мірошник вивернувся на широкій старомодній канапі і вилупив п'яні баньки на молодиць. В залі піднялася курява. Струни під кулаками в писаря аж стогнали, аж квакали, а молодиці гацали по хаті, неначе де-небудь в шинку.

— Та й добре лежати на цьому сучого сина ліжку! — гукнув мірошник і простягся на всю довжину канапи, як гора.— Здається, лежав би тут до самої смерті.

Одарка дуріла без міри, вискочила на канапу і почала вибивати тропака. Василину розібрала горілка. На неї найшла охота до танців. Ярина вхопила її за руку і потягла в танець.

— Ото грає панський обрік в бісових молодицях,— сказав мірошник, дивлячись на танці й скоки. Надворі забрехали собаки. На улиці щось загуркотіло. Мірошник, як опечений, скочив з канапи. Одарка скочила з канапи на поміст так легенько, що трохи не проломила дощок, віко од фортеп'яна стукнуло. Писарець одчинив вікно і плигнув через вікно в садок; за ним плигнув другий писар, а мірошник, зовсім п'яний, зав'яз у вікні, зачепившись ногою за одвірок, та й полетів сторч у квітки. Одарка зачинила вікно і кинулась в пекарню. Миски з варениками, тарілки, пляшки, все неначе летіло на крилах з стола під піч, під лавку. Один полумисок з варениками не потрапив утекти під лавку та вскочив у помийницю. Ситі вареники здивувались, що недавно плавали з головою в маслі, а це чогось опинились в помиях.

Василина перелякалась навіки, хапала все з стола і ховала під лавку, разом з полумиском стягла з стола скатерть і всунула в піч. Перелякана пляшка горілки скочила з стола слідком за скатеркою і покотилась по землі. На лаві зосталась писарева скрипка. Ярина вхопила її, бігала з нею по хаті, не знала, де її діти, а далі всунула в грубу в попіл.

— Борони боже, Василино! Не признавайся паничеві, бо буде нам, буде й тобі,— сказала Одарка.

Василина зблідла, як смерть, стояла, згорнувши руки, і трусилась. Вона вперве на віку вплуталась в лихо проти своєї волі і трохи не плакала.

Заскрипіли сінешні двері, затупотіли в сінях люди. Одарка вхопила свічку і вийшла в сіни. Ястшембський пішов до покоїв.

— Пхе! що це так смердить в покоях? Чи тютюн, чи оселедці? Поодчиняй, Одарко, вікна! — сказав панич.

Одарка поодчиняла всі вікна, тільки боялась одчинити те вікно, через котре повискакували писарі з мірошником.

— Поодчиняй усі вікна, бо там позаду їдуть гості,— сказав Ястшембський.

Незабаром у дворі знов загуркотіла бричка і в покої ввійшли близькі сусіди Ястшембського, молоді паничі з дрібних дідичів, пан Хшановський та пан Прушинський.

Ястшембський похвалився їм, що знайшов собі таку дівчину-красуню, за яку ні в казках не сказати, ні пером написати. Молоді паничі зумисне приїхали подивитись на Василину. Вони жили в батьків і часто приїжджали до одинокого Ястшембського подуріти на волі.

В залі засвітили свічки. Молоді паничі позапалювали цигари, балакали та свистіли, ходячи по хаті.

Молодиці повбігали в гостинну за ділом і без діла і вештались по покоях. Паничі жартували з ними та женихались.

— А де ж, пане Ястшембський, твоя Василина? Може, спить, зачарована в якомусь палаці серед густого лісу? — питали паничі в Ястшембського.— Чи не можна часом її розбудити?

— Одарко! Поклич мерщій сюди Василину,— сказав пан Ястшембський.

Одарка пішла до пекарні і покликала Василину. Василина не хотіла йти й опиналась.

— Та йди-бо! — штовхала її Одарка.— Чого ти боїшся? Хіба вони тебе з'їдять, чи що.

Одарка упхнула Василину в залу. Василина стала коло порога.

Хшановський взяв свічку, підійшов до Василини тихесенько, як кіт до миші, і присвітив до її лиця. Василина обернула лице до стіни і затулилась рукавом.

— Та не соромтесь-бо, оберніться до мене! Оце які ви соромливі! — жартував Хшановський та все одтягував Василинину руку за рукав.

З-під білого рукава блиснули дві чорні брови, як дві веселки, і пара чудових очей.

— Гарна, гарна дівчина, та тільки бриклива,—говорив панич, та все одтягував Василинину руку за рукав.

— Одчепіться! Бо як дам, то й перекинетесь! — крикнула дико Василина.

В Василини ще й досі гуло в голові од чарки горілки. Вона махнула на панича рукою і зачепила його рукавом по лиці. Ще зроду Василина не бачила такого недоладного лиця, яке мав молодий Хшановський. Перед нею стояв молодий панич, високий, як очеретина, тонкий, як дошка, з маленькою головою, з довгеньким лицем, таким блідим та жовтим, як у слабої панни. Бліді рожеві губи були тонесенькі. З-під тонких руденьких брів насилу були примітні ясно-сірі очі, такі сірі, неначе Хшановський був зовсім без очей. Над губами стриміли, неначе позасмоктувані, маленькі вусики, а руденька рідка борідка розділялася на два довгі клиночки і вся світилась наскрізь. Через бороду було видно всі щелепи й підборіддя і навіть комірчики. Василині чомусь здалося, що то стояла на задніх лапах миша, на котрій облізла шерсть. Лице у Хшановського так світилося, неначе було налите водою. Василина глянула йому в вічі і навіть трохи злякалась. Для неї чогось здалося, що то нечиста сила.

Не встигла Василина одвести очі од Хшановського, а до неї приступив з свічкою пан Прушинський, вже не дуже молодий панич, здоровий, широкоплечий, з великою головою, з цілою гривою міцного волосся на голові, з розкішними чорними бровами на високому лобі. Все його лице дихало силою, мужньою красою.

— А чого це ти ховаєшся од нас? Чи спатки хочеш, чи їстоньки? — сказав пан Прушинський і повернув Василину до себе лицем.

Василина вже не мала сили одмахуватись. Паничі оглядали бідну дівчину, курячи цигари і пускаючи дим на її лице.

— Одарко! ти б нам подала чого закусити! — гукнув Ястшембський.

— То дайте ключі од комори,— сказала Одарка.

Через годину в гостинній на столі стояли ті вареники, що неподоїдали писарі з мірошником, шинка, оселедці, стояли пляшки з горілкою та винами. Кругом стола вилися молоді гарні молодиці, а Василина все стояла в куточку, обернувшись до стіни. Прушинський лежав на канапі і пускав з рота дим в стелю рядком дрібних кружків; Хшановський лежав в кріслі, задравши тонкі, як палички, ноги на спинку стільця, а Ястшембський сидів верхи на стільці.

— За те, що ви мене ждали та спати не лягали, нате вам, молодиці, по чарці,— сказав Ястшембський.

Одарка підійшла до стола і, регочучись на весь рот, випила чарку до дна. Після неї випила Ярина.

— А йди, Василино, на й тобі чарку,— гукнув Ястшембський.

— Не хочу, не піду,— сказала Василина, надувши губи, як мала дитина,— я не п'ю горілки.

— Я Василині сам понесу, та ще й вина,— сказав Хшановський тонким дівоцьким голосом, наливши чарку вина і подаючи Василині.

Василина не хотіла брати в руки чарки та все одвертала голову.

— Та йди-бо, Василино! Оце яка чудна! — сказала Ярина і потягла Василину за руку до стола.

— Пий, Василино! — сказав Хшановський.

— Я од вас зроду-віку не візьму чарки,— сказала Василина різким голосом.

Всі засміялись.

— Ну, то випий од мене,— сказав Ястшембський і подав Василині чарку з вином.

Василина взяла чарку і покуштувала. Вино було добре й солодке. Василина незчулась, як вихилила всю чарку до дна.

Паничі й молодиці зареготались.

— А що? Добре вино? Ану, ще випий од мене! — обізвався Прушинський і знов налив і подав Василині чарку вина.

Василина взяла чарку й випила.

— Е! бачте, які ви! — обізвалась Ярина,— як мене, то й не частуєте вином.

— Бо ти вже підтопталась. Ти вже баба,— сказав Прушинський.

— Яка ж я баба? Хіба я вам пупа різала,— сказала зобіжена Ярина.

Ще довгенько паничі пили й закушували та жартували з молодицями, а далі сіли грати в карти.

Тим часом молодиці пішли в садок і познаходили поховані в бур'яні клунки з борошном, з крупами, з пшоном, салом і всяким панським добром. Вони поодносили мішки — хто до тітки, хто до матері.

Посесорове добро точилось, як через решето. А паничі все пили, та курили, та грали в карти, доки не розвиднілось надворі, і тільки світом пороз'їжджались додому.

Ястшембський ліг в постіль, курив цигарку, а його думка чогось вертілась коло Василини. Він її неначе бачив перед дзеркалом, всю облиту вечірнім сонцем, всю в квітках, в стрічках, в червоному сяєві кругом її чудового лиця, кругом тонкого стану. Він багато звів з розуму дівчат, багато любив паннів, та ні одна панна не вразила так глибоко його серця, як Василина. Він почутив в своїй душі щиру, правдиву любов.

Сільська краса, чесність, навіть дикість — все подобалось Ястшембському в Василині.

«Чи не оженитись мені з нею? Але чи любить вона мене? Може, вона мене ненавидить, як усі мужички, й тільки любить мої гроші, гарні убори, червоні чоботи та квітки... А що, якби я оженився з нею?» — подумав Ястшембський і зареготався на всю кімнату.

— Ото було б диво! А багата жінка? а гроші? а Варшава або Київ? А що скаже рідня, що скажуть тітки? що скажуть сусіди? Ну, це вдрав би штуку! Не знати що лізе в голову та й годі! — сказав Ястшембський й з тими словами закутався в укривало й заснув міцним-міцним сном.

Другого дня Ястшембський ввійшов в залу й одчинив вікно в садок. Під вікном були витолочені всі квітки, а кущі оргінії лежали при землі поламані. По грядках на квітках було видно широкі сліди.

— Одарко! — гукнув він в пекарню.— Хто це витолочив квітки? Який це чорт понапускав товару в садок? Чи ти ба, що то на квітках!

— Може, вночі перескочила через тин товаряка. Це, мабуть, погоничі не зачинили звечора воріт. Оце лишенько моє! Та тут качалась, мабуть, й не одна товаряка! — бідкалась Одарка, заглядаючи через вікно в садок.

Ястшембський посипав чортами та бісами, як простий мужик. Досталося й Одарці, її батькові й матері, погоничам, наймичкам, з усім їх родом і кодлом. Ястшембський пішов по дворі, заглянув в хату для челяді, вилаяв в батька в матір усіх наймитів і, вернувшись до покоїв, звелів Василині подавати самовар.

Василина принесла самовар й поставила на столі перед Ястшембським. Ястшембський сидів за столом, спершись ліктем на подушку, й курив цигару. Він був в сорочці, в червоному шлафроці й в туфлях, вишитих квітками. Василина глянула на його розкішне лице, на густе розкидане волосся на голові, на довгі м'які вуси, на повну білу шию, на міцні, здорові груди й спахнула. Неприбраний, непричесаний, розхристаний Ястшембський здався Василині ще кращим.

— Що ж ти, Василино, не нудьгуєш за своєю Комарівкою? — спитав ласкаво панич.

— Ні, не скучаю,— ледве обізвалась Василина, насилу піднявши довгі вії.

— Подивись же на мене! Чого ти дивишся у землю, неначе що загубила? — сказав панич.

Василина проти волі підняла віка й одслонила чудові круглі, веселі очі. Ястшембський вхопив її однією рукою за шию й поцілував в око.

— Які в тебе, Василино, очі! які брови! де ти взяла такі чудові карі очі?

— У комарівських садках знайшла,— сказала Василина й вже не пручалась.

— От тепер ти стала гарна дівчина: вже не брикаєшся. Як будеш мене любити, то я привезу тобі з Києва таких квіток та золотих стрічок, яких ти зроду не бачила. Чи любиш мене, га? — спитав панич в Василини, ласкаво заглядаючи їй в вічі.

Василина стояла перед ним, як дитина, з спущеними віками, з похиленою головою.

Ястшембський пригорнув Василину й поцілував в губи. М'які пахучі губи впекли її, неначе огонь...

III

Василина оговталась, привикла до села, привикла до двору й почувала, що полюбила панича.

Раз, в неділю, надвечір, Василина вийшла погуляти, пішла понад ставком й дійшла до млина. Через греблю йшов Василь Кравченко, накинувши чорну свиту на одне плече. Василина почала вже забувати за його. Вона несподівано вгляділа його й не знала, чи йти далі, чи вернутись.

Василь приступив до неї, поздоровкався й пішов поруч з нею. Вони перейшли через греблю, повернули поза млином й пішли попід вербами. По зеленому лузі вилася маленька течія, стікаючи з лотоків. Верби й лози росли над тихою течією по обидва боки й прикривали її густим гіллям.

Василь став над самою водою під вербою. Василина й собі стала. Вони й досі не промовили між собою ні одного слова.

— Василино, що ж буде з нашого кохання? Скільки раз я підходив під панський двір, виглядав тебе, а ти до мене ні разу не вийшла. Чи не дурно я топчу стежку до тебе? — сказав Василь.

Василина мовчала, спустивши очі додолу. Василеві здалося, що з неба впали найкращі зорі й десь погасли в хмарах.

— Василино, серце моє! згадай, як ми кохались під тим кучерявим дубом.

Василина мовчала й думала. Її лице було невеселе. «Чого в його стало таке плисковате лице, чого він став не такий гарний, як був колись весною. Ні, вже я його зовсім перестала любити»,— думала Василина і все мовчала.

— Чого ж ти, Василино, мовчиш? промов до мене хоч словечко, моє серце. Чи слати до тебе старостів, чи ні?

— Я й сама не знаю,— насилу промовила Василина.

— Може, ти полюбила кого, може, тебе з розуму зводить наш панич? — спитав Василь.

Перед Василиною, як з землі, виріс панич, високий, плечистий, з рум'яними щоками, з повною шиєю. Вона неначе почутила на своїх щоках м'які, як шовк, пахучі вуса, почула чудові гарячі уста й заплакала.

— Не плач, нерозсудлива дівчино! Покинь пана та вертайся додому. Ти не знаєш, що то за люди паничі. Коли не знаєш, то розпитай людей. Панич тебе зведе

з розуму і прожене з свого дому, як прогнав уже не одну дурну дівчину.

— Ні, панич цього не зробить зо мною.

— А ти йому їмеш віри... Не суши мене, Василино; скажи мені щиру правду, чи слати до тебе старостів, чи ні?

Молода дівчина вгадала душею, як вгадують малі діти, що Василь каже правду, й злякалась. Вона зрозуміла, що настала така хвилина для неї, коли вона або повинна занапастити свій довгий вік, або спасти себе од якогось великого горя.

— Василино, серце моє, голубко моя! Скажи мені, що маєш на душі? Не муч мене. Чи любиш мене вірно, чи з мене смієшся?

— Нащо мені з тебе сміятись... коли я тебе вже не...

Василина не мала сили вимовити одного слова. Вона згадала чудові пишні вечори та ночі під лісом, під кучерявим дубом, згадала своє кохання, пахуче, як весною садки.

— Стережись, Василино! колись згадаєш мої слова. Я ж тебе люблю й ладен за тебе душу оддати. Ти полюбила панича?

Василина мовчала й голову схилила на груди. В її душі неначе схопилась буря, неначе над вербами загримів грім, заблискала блискавка й насунулись чорні хмари. Їй здалось, що вона стоїть над шумом, на хисткій кладці: або йти й топитись, або вертатись назад.

— Ти полюбила панича? — крикнув не своїм голосом Василь.

Василина прокинулась, як од сну, й вся затрусилась. Для неї здалося, що вода клекоче під ногами, риє берег й от-от знесе її під кручу. Вона простягла руку, щоб ухопитись, й справді вхопилась за вербову гілку.

— Будь же ти тричі проклята на ввесь свій вік,— крикнув Василь, піднявши кулаки вгору над самою Василининою головою.

Василь скочив через вузьку річечку й пішов між вербами. Василина неначе прокинулась од страшного сну й кинулась вслід за ним. Червоний чобіт став на самий берег і пірнув у воду. Вона не мала сили перескочити через воду й спинилась на березі. Вона вся дрижала, неначе під нею пірнула хистка кладка й вона потопає в кипучій воді.

А Василь ішов й не обертався. Між зеленими вербами тільки білів його солом'яний бриль. Василина серцем по-

чувала, що то втекло од неї щастя дівчини, жінки, матері. щастя української селянки, що вона ступила на якусь дуже небезпечну стежку.

Василя стало не видно; не чуть було й шелесту трави та вербового гілля. Надворі вже смеркалось. Між вербами стало тихо й поночі. Василині здалося, що вона десь заблудилась вночі в темному лісі, блукає між деревом й не може ніяк знайти стежки. Тиха вода лилася через її чобіт. Од млинових коліс почувся далекий шум. Василина почула той шум, почула, що їй холодно в ногу, й опам'яталась. Вона вийшла на шлях, пішла греблею, а важка дума, як камінь, давила її серце.

Василина вернулась у двір і вгляділа на ганку Яштшембського. Вона глянула на його лице й неначе ожила.

«Серце моє, ясний місяцю! — подумала Василина, дивлячись на його.— Як я тебе люблю! Я за тебе ладна оддати свою душу».

Минула ніч. Вранці наймички й наймити повиходили на двір і побачили, що панські ворота вимазані дьогтем, а на воротях стримить на палиці сніпок. Скрізь понад шляхом тин був розкиданий. Хтось на городі повиривав усю квасолю, гарбузи, повиносив на шлях й поскладав на здорові купи. Всі висадки були витолочені, неначе по їх качались коні, а морква, буряки валялись скрізь по шляху, по грядках. Під самими вікнами в Яштшембського лежала на клумбах повиривана з корінням оргинія.

Наймити ходили, мовчки оглядали шкоду й тільки прицмокували. Повибігали наймички й наробили гвалту на ввесь город. Одарка проклинала всіх парубків, лаяла наймитів, ходила по спустошених грядках й тільки руки ламала. Ні один наймит не схотів знімати з воріт віхи, доки не прибігла Ярина й не скинула її.

На той гвалт вийшов Яштшембський. Одарка та Ярина розказали йому про шкоду на городі. Яштшембський позіхнув на ввесь рот, махнув рукою і сказав:

— А котра це з вас, молодиці, винна? Чи Одарка чи Ярина?

— Василина, скажіть лучче,— обізвалась з злістю Одарка,— доки її не було в дворі, доти й лиха не було.

— Нічого, нічого. Діждемо літа, насадимо гарбузів. Буде чим вітати мірошника,— сказав Яштшембський до Одарки.

Одарка прикусила язика й замовкла.

Хто зробив шкоду, за те ніхто не дізнався. Про те знала одна Василина. Од того часу вона почала стерегтися Василя Кравченка.

Незабаром, восени, Ястшембський поїхав у Київ й навіз Василині гостинців: вінків на голову з рож, перемішаних з золотими та срібними квітками, поробленими з парчових стрічок, широких червоних та зелених стрічок, матерії на керсет з шовковими червоними квітками, ще й нові червоні чоботи. Василина жила в панському дворі, як у раї.

— Чи любиш тепер мене, Василино? — спитав її Ястшембський.

— Люблю більше, як батька, як матір, хоч би ви й не купували мені гостинців,— сказала Василина.

Настала зима. Випав великий сніг. Почалась надворі завірюха. Ястшембський нудився в своїх покоях, частенько їздив до сусід в гості, їздив з сусідами на влови, але все-таки його брала нудьга. Сільське життя давило його в зимній час, як лиха година.

Раз зимою сусіди паничі намоглися до Ястшембського на дикий бал.

— Пане Ястшембський! наші вельможні панни такі манірні, такі тонні та скучні! Попроси нас ще до своїх одалісок на дикий бал,— просили Ястшембського веселі паничі Хшановський, Прушинський та Мошицький.

— Добре, приїжджайте в суботу ввечері. Я не звелю нікого приймати. Розказуйте всім, що я виїхав до Києва,— сказав Ястшембський.

Настала субота. До Ястшембського поз'їздились молоді паничі. Приїхав Хшановський парою чудових коней в критих санках, приїхав Прушинський. Він по дорозі заїхав до Мошицького й взяв його з собою.

Настав вечір. Ястшембський звелів наймитові зачинити браму й ніяких гостей не пускати в двір, а якби ще хто приїхав, то звелів сказати, що панич поїхав до Києва й швидко не приїде.

Надворі пішов сніг, піднявся вітер. Метелиця засипала землю снігом, як піском. Вітер піднімався зверху, падав вниз й неначе лизав язиками по снігу, по хатах, по садках, і заносив усе дрібним снігом.

А в покоях в Ястшембського було тепло, тихо та ясно. На стінах горіли канделябри, на столах палали лампи. На столі стояв блискучий самовар. Весь стіл був заставлений

гарною посудою, паляничками, бубличками, кренделями, варенням, коробками тютюну, дорогих цигар. Стовп гарячого пару виривався з-під покришки самовара й бив вгору під саму стелю.

Чотири паничі в дуже вольних позах то сиділи, то лежали кругом стола, курили цигари, пили чай та закушували. Василина наливала чай. Вона була в стрічках, в розкішному вінку з червоних та жовтих рож з золотими осередками. Над самим лобом блищав рядок квіток з парчових золотих та срібних стьожок. Тонка біла сорочка була чудово вишита од плечей до самих ліктів. Шия гнулась од намиста й дукачів. Розкішні довгі стрічки вкривали її плечі й спину й спадали до пояса. Василина стала повніша на виду, стала біла та рум'яна. Чудові веселі очі горіли вогнем. Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі.

По покоях вештались Одарка, Ярина та Олена, гарно зав'язані здоровими хустками, в нових юбках та в червоних чоботях. Одна подавала сухарці, друга накладала варення, третя никала з кутка в куток без жодного діла. Всі вони знали, що паничі люблять, щоб коло їх вештались гарні молодиці та дівчата.

Паничі голосно розмовляли, змагались, реготались, жартували з молодицями та курили цигари. Кругом стола йшов угору дим, неначе хто на столі розіклав курево од комарів та мошки.

— Василино! поналивай нам ще по стаканові чаю,— сказав Ястшембський.

Василина приступила до столу, позакачувала рукави і почала наливати чай. На її невеличких пальцях заблищали срібні та мідні персні.

— Де ти, пане Ястшембський, достав собі таку паву? — спитав Хшановський в хазяїна.

— Не далі, як у Комарівці,— обізвався з-за стола Ястшембський.

— Та й гарна ж ти, Василино,— сказав Хшановський, заглядаючи Василині в вічі,— ану, підведи очі вгору! А які в неї бровенята! Неначе хто намалював на папері! Чи ти знаєш, Василино, що ти гарна?

— Як для кого. Для вас, може, й гарна, а для кого іншого, то, може, й негарна,— сказала Василина сміливо, але вже без крику й без дикості.

— Ану, подивися на мене,— промовив по другу руку Василини Мошицький, панок, схожий на Хшановського, зовсім полинялий, хоч і молодий, з дівчачим, блідим та сухим лицем, з ріденькою гострою рудою борідкою.

Василина глянула на його й одвернулась. Мошицький був такий гидкий для неї, що вона аж іздригнулась. Українські селяни якраз в такій постаті бачать дідьків під греблею.

— Чого ж ти одвертаєшся од мене? Хіба я тобі не сподобний, чи що? — спитав її солоденьким жіноцьким голосом Мошицький і здушив її за лікоть.

Василина легенько одвела його руку набік.

— Ой лишенько! через вас- я розлила чай на скатерть,— сказала Василина дзвінким, як кришталь, голосом.

— Та й голосок же в тебе! Може, ти нам заспіваєш? — спитав пан Хшановський.

— Оце, не мала б чого робити, та співала,— сказала Василина.

— Я не дуже люблю їх співи,— обізвався Прушинський.— Одарко! ходи лишень сюди ближче! Чого ти ховаєшся по закутках?..

Одарка наблизилась до столу.

— Чи ти вмієш танцювати? — спитав її Прушинський.— От я люблю, як дівчата й молодиці танцюють. Ану, Одарко, потанцюй, а я подивлюсь.

— А з ким же я буду танцювати? Хіба з вами,— сказала Одарка.

— А з Яриною. Ярино, Олено! Чого це ви ходите по хаті без роботи? Ану, до танців,— гукнув Прушинський.

— Якби по чарці, а після чарки музики, то я хоч би й зараз танцювала,— сказала Одарка, котру вже брала охота до веселої розваги.

— Потривай, ось я вип'ю чай, то я тобі й заграю, аби тільки танцювала,— сказав Хшановський.

— Не бійсь, якби з хлопцями, то так би гацали козачка, що аж хата трусилася б! Одарко! чи ти любиш хлопців? — спитав Прушинський.

— А чом же? Аби тільки були гарні,— сказала Одарка.

— А яких ти більше любиш, чи чорнявих, чи білявих? — спитав Прушинський.

— Чорнявих, таких, як ви,— сміливо сказала Одарка.

— Он як! — крикнув Прушинський і вхопив Одарку за руку.

Одарка засміялась і заверещала.

— Ой лишечко! ще й намисто на мені порвете. Гетьте, йдіть собі до паннів,— заверещала Одарка.

Прушинський вхопив Одарку за руки й здушив з усієї сили. Одарка закричала на всю хату.

— Їй же богу, оця компанія подобається мені більш, ніж компанія наших, дуже вже звичайних, аж пісних паннів: там все на пундиках та на цукерках, а тут схочеш — вщипнеш, як тобі уподобно,— сказав Прушинський й з тими словами вщипнув Василину за руку.

— Я цього не люблю! Нехай мене той займає, хто кохання в серці має,— сказала сердито Василина.

— Але ти сердита, як я бачу,— сказав Прушинський.

Василина надула губи, крутнулась назад і пішла в куток. За нею слідком погнались чотири пари паничівських очей. Василина повернулась назад, перейшла залу од кутка до кутка помаленьку, як походжають по горницях панни, й перейшла з такою грацією, з такою повагою до себе, якій позавидували б панни.

— Пане Ястшембський! Розворуши як-небудь Василину, щоб вона потанцювала,— просив Хшановський.

— Треба дати молодицям по чарці, щоб у їх трохи заморочилась голова,— сказав Ястшембський і звелів Ярині подати пляшку з горілкою й другу з вишнівкою.

— Ану, молодиці, по чарці, може, будете веселіші! — гукнув Ястшембський.

— Я до того торгу й пішки,— обізвалась Одарка.

— Напиймося хоча тут, на тім світі не дадуть,— затягла й собі Ярина.

Передніше випили по чарці паничі й закусили, а за паничами ковтнули по чарці молодиці. Ястшембський налив Василині вишнівки. Василина запишалась, закопилила губи й випила півчарки, втираючи губи хусткою. Чарка пішла за чаркою. В кінець всього Василина хильнула повну чарку горілки до самого дна.

Мошицький сів за фортеп'ян й заграв козачка.

Старий фортеп'ян зашипів, заклацав поодбиваними клавішами, як вовк зубами, але все-таки Мошицький виволік з його мелодію до танців. Одарка не втерпіла й пішла дріботіти козачка. Проти неї стала Ярина. Скінчила дрібушки Одарка, а проти неї, неначе посипала дрібним

горохом, Ярина. Одарку взяла зависність. Вона взялась у боки, підвела голову угору, підняла лице до стелі й вдарила тропака так дрібно, що аж склянки на столі задзвеніли. Вона тричі перекрутилась сама, вхопила Ярину за плечі й з нею ще тричі перекрутилась.

— Василино! та йди-бо! Чого це ти соромишся! — гукнула Одарка до Василини й потягла її за руку.

Василині давно вже хотілось танцювати, та вона сама якось не сміла виступити перед паничами. Тепер вона не втерпіла. В неї закрутилась голова. Музики, дим од тютюну, паничівські очі й брови — все вдарило разом по її нервах, неначе смичок по натягнутих струнах. Вона взялась пальцями за червоний хвартушок, трошки підняла його й пішла в танець. Червоні чоботи неначе літали по помості, не черкались об землю. Дрібно миготіли ноги, зливаючись в червоний світ блискучими іскряними скалками. Рівно перейшла Василина залу дрібушками. Тонкий стан не зігнувся ні на одну кришку. Плечі неначе пливли тихо. Василина держала голову гордо угору й разом з тим пишалась, спустивши очі додолу. Вінок червоних та жовтих рож на голові не поворушився ні одним листочком. Вінок з золотих квіток, перемішаних з сріблом, чудово блищав на чорних косах над самим чистим блискучим високим лобом і кидав золотий світ на високі чорні брови, на чудові щоки. Василина розгорілась. Одступаючи назад від Одарки, вона блиснула очима, неначе посипала по хаті іскрами. Золоті квітки на голові затрусились. З них неначе закрапала золота роса на лице, на гарячі щоки. Василина легенько нагнула голову, швидко підвела її, ще раз блиснула очима й почала перекручуватись. Ціла хмара довгих стрічок посипалась з спини на плечі, на груди, на руки. Здавалось, ніби вона заплуталась у легенькій хмарі з широких стрічок і ніяк не могла з них виплутатись. Широкі стрічки, як павутиння, обсипали її лице, обкручувались кругом тонкої шиї, падали на намисто, на дукачі й знов злітали, як метелики, й сідали на голові, хапались за плечі, липли до стану, обкручувались кругом рук червоними, зеленими гадюками. Василина вся палала. Її щоки горіли. Серед хмар густого диму вона здавалась чимсь кращим, ніж проста дівчина. Здавалось, вона літала десь високо у синіх хмарах, вилася на повітрі у небі, а легкий вітер грався її стрічками та квітками...

Ястшембського розібрало. Він не втерпів, схопився з

канапи й побіг до Василини, пританцьовуючи на ході зовсім по-парубоцькому, щоб вхопити її й пригорнути до себе... Щось рипнуло сінешніми дверми й вкотилось у прихожу, як копиця; за першою копицею всунулась в двері друга копиця. Обидві постаті були й справді схожі на копиці сіна вночі серед степу, зверху притрушені снігом. Вони стояли, як неживі, й повитріщали очі в двері, одчинені в залу...

То були дві тітки пана Ястшембського, старі панни. Старша звалась Ядвіга, а менша Юзефа. Ядвізі стукнуло сорок п'ять років, а Юзефі минуло тридцять. Вони зібрались їхати у Богуслав до костьолу, думали заїхати туди завидна й переночувати у своєї приятельки, але їх захопила у дорозі завірюха. Дорогу зовсім замело. Погонич збився з шляху, довго блукав по чистому полі, насилу знайшов шлях, і панни завернули на ніч до свого небожа в Журавку.

Ястшембський звелів наймитові Микиті заперти браму й нікого не пускати у двір; але Микита зрозумів так його слова, щоб не пускати тільки чужих. Він давно знав паничевих тіток і був ладен одперти перед ними панські комори й льохи, не тільки ворота. Санки тихенько всунулись у двір.

А дикий бал саме розгорівся. Василина причарувала всіх танцями. Всі паничі стояли й роти пороззявляли. Василина крутилась по хаті з Одаркою, побравшись навхрест руками, то знов розходилась з нею й тихо переходила залу дрібушками.

Ястшембський затупотів закаблуками слідком за Василиною. Тоненький Хшановський й собі розохотився й став пританцьовувать, стоячи серед хати. Дим стояв у залі, хоч сокиру вішай. Ясний світ лився од свічок й світив на балет.

Ядвіга й Юзефа ввійшли у прихожу, заглянули в залу і ніяк не могли розібрати, що то воно діється у залі в небожа. Вони вгляділи серед зали Василину, як паву, вбрану в стрічки та квітки; вгляділи Одарку, Ярину й Олену. Всі чотири танцювали по залі та крутились. Обом паннам здалося, що Ястшембського нема дома, що слуги понаходили у покої й танцюють з погоничами. Коли зирк! проти Василини виступає Ястшембський і тупотить закаблуками, а там далі виплила з туману пишна постать Прушинського, а коло стола танцює тоненькими козиними ніжками пан Хшановський...

Тітки пороззявляли роти. Вони полякались. В них розум був такий темний, як і в сільських бабів. Їм здалось,

що по степу водила їх нечиста сила й завела до себе на бал у якісь нетрі; здалось, що то танцюють не дівчата, не молодиці, не паничі, а чорти, поперекидавшись людьми. В Ядвіги і в Юзефи похололо в душі. Вони думали, що дідьки прискочать до них, потягнуть у танець, що вони будуть танцювати до світу, а як тільки півні заспівають,— і покої, і світло, і люди щезнуть, і вони зостануться у болоті серед лісу.

— Пресвята діво Маріє! — промовила Ядвіга й перехрестилась.

— Во ім'я отця й сина й святого духа! На віки віков, амінь,— перехрестилась Юзефа.

А покої й люди не щезали. Василина пливла по залі, як хмара серед неба, обзолочена світом сонця, Одарка крутилась з Яриною, побравшись за плечі руками, а за фортеп'яном сидів пан Мошицький і грав: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде!»

Ядвіга здалека дивилась через двері, а далі насмілилась, підступила ближче й заглянула через поріг, висунувши в залу закутану голову.

Перший вглядів її Мошицький. Він сидів за фортеп'яном якраз проти дверей, вглядів якусь чорну копицю, зверху перев'язану білим перевеслом, крикнув і перестав грати.

Всі перестали танцювати й обернулись до дверей. В дверях стояло щось широке й чорне, за ним щось друге, ще ширше й чорніше. Обидві постаті були дуже схожі на черниць у широких мантіях та клобуках.

— Який чорт впустив оцих черниць! — крикнув з злістю Ястшембський.— Чого вам тут треба! Хазяїна нема дома. Заїжджайте собі на ніч до попа або у шинок.

Ястшембський думав, що то вшелепались черниці, що збирають на монастир.

— Стасю, що це таке! — гукнула Ядвіга.

— Стасю, що це у тебе за бал! — крикнула Юзефа.

Якби з ями встали батько й мати Ястшембського і прийшли до його в гості, він не злякався б так, як злякався своїх тіток. В його затрусились ноги й руки. Він зблід, потім почервонів, потім знов зблід, хотів щось говорити,— язик не повертався в роті, хотів рушити з місця, ноги не слухали його. Він стояв, як стовп, й дивився на дві чорні постаті з білими перевеслами на лобах.

— Ой, гвалт! Приїхали Ястшембського тітки,— запищав Хшановський до Прушинського і торкнув його ліктем.

— Чи не прокляті тобі відьми! Й присурганились, неначе їм зумисне хто дав знати за наш бал,— сказав з злістю Прушинський.

Молодиці вгляділи тіток і зараз їх впізнали. Вони всі з переляку кинулись назад у двері й поховались у Яштшембського кабінеті. Василина постояла, постояла, подивилась на старих паннів й собі вскочила у кабінет, ще й двері причинила. Кабінет був за залою. З його не можна було вийти до пекарні інакше, як через залу.

Яштшембський опам'ятався, вхопив зі стола свічку й побіг у прихожу. Його міна була солодка й ласкава, а в душі він кляв тіток на всі заставки.

— Добрий вечір, мої кохані тітки! Ото спасибі вам, що ви заїхали до мене, а в мене гості, мої кохані, мої милі! — говорив Яштшембський, цмокаючи по кілька раз у руки тіток.

«А бодай вас був вовк поїв у лісі. І притеребились прокляті відьми! Ще оце почнуть читати мені нотації»,— думав Яштшембський, говорячи тіткам компліменти.

Другі паничі кинулись й собі у прихожу й почали розпаковувати паннів.

— І пан Прушинський тут! — закричали дзвінкими, але не дуже тонкими, горловими голосами старі панни.— Дуже раді, дуже раді, що побачились з вами так несподівано...

Обидві панни дуже любили Прушинського, вже доходжалого панича, але гарного, здорового й веселого. Кожна з них мала надію вийти за його заміж.

— Я неначе знав, що ви сьогодні заїдете до небожа! — сказав пан Прушинський.— Мені неначе янгол з неба говорив сьогодні цілий ранок: «Запрягай коні, Прушинський! Запрягай коні та їдь у Журавку». От я взяв та й приїхав. І не помилився.

Обидві панни ласкаво осміхнулись.

Паничі вчотирьох насилу порозвірчували старих кокеток. Вони були позавірчувані в шуби, в бурнуси, в кохти, у товсті хустки та хусточки, як єгипетські мумії. Паничі накидали цілу купу одежі, неначе в хаті роздяглося двадцять чоловік мужиків. Панни порозв'язували білі хустки з лобів, потім порозв'язували здорові теплі хустки, потім менші чорні хустки і знов на їх лобах забіліли білі хусточки, а на шиях теплі та мохнаті боа. Яштшембський насилу постягав з їх оксамитові на лисах чоботи, а в тих чоботях були ще теплі черевики.

Незабаром одчинились двері, й погонич, обсипаний снігом, з відлогою на голові, насилу вліз у двері з цілим оберемком скриньок, коробок, круглих, і довгих, і куценьких. Панни почали розглядати коробки, лічити їх і не долічились двох паперових коробочок з рукавичками та стрічками.

— Кіндрате! Ти не все позабирав з санок; ще нема отакеньких двох маленьких коробочок: одна маленька, а друга малесенька!

— Їй-богу, нема! Я всі санки витрусив,— обізвався Кіндрат, котрому ці коробки, як і самі лихі панни, кілком стриміли у душі.

— Не видумуй та йди пошукай. Може, де витрусив у сніг,— сказали панни.— Стасю! Піди, серце, та пошукай тих скриньок, бо з цими дурними наймитами тільки лиха наберешся.

Бідний Стась вискочив у однім сюртуці надвір. Метелиця вила, як собака. Сніг трусився з стріхи, наче сухий пісок. Стась з Кіндратом перегребли ввесь сніг кругом санок і не знайшли тих скриньок. Винесли з пекарні кочерги та ліхтарі, знов перегребли кочергами сухий сніг й таки знайшли білі коробочки. Стась трусився, як у пропасниці. Старі тітки подякували йому.

Тим часом паничі никали по залі в хмарах з тютюнового диму, а молодиці притаїлись у паничевому кабінеті й не знали, як звідтіль вискочити. Прушинський вскочив у темний кабінет, так що його не примітили панни, й почав зумисне виганяти молодиць та щипати їх. Молодиці бігали по темній кімнаті, неначе у піжмурки грали, а далі Одарка не видержала та й кинулась протовпом через залу й прихожу; за нею побігла Ярина, а далі Олена, а за Оленою — Василина. Всі були прибрані по-празниковому, а Василина аж сяла квітками та стрічками. Старі панни повитріщали на їх очі.

— Та й багато ж ти, серце Стасю, держиш наймичок,— сказала старша, панна Ядвіга.

— Та ще й гарних! У тебе, серце Стасюню, не погані наймички, а ця дівчина, то просто на диво красуня,— обізвалась Юзефа, поглядаючи на паничів.

— Аж чотири! — неначе про себе сказала Ядвіга.

— Бо й кавалерів чотири,— якось проти волі вихопилась Юзефа й почервоніла до самих русих кіс.

— Дівчино! вернися лишень сюди! — гукнула Ядвіга на Василину.

Василина вернулась з-за порога.

— Розклади зараз, таки зараз, вогонь та постав до вогню залізка, та вигладь нам сукні, а молодиці нехай скидають свої убори та заходжуються коло печі: треба зготувати гостям вечерю та...

— Нехай вам гладить сукні, хто схоче, а я не буду,— одрубала Василина.

Панни й Ястшембський повитріщали на Василину очі.

— Чом же ти не будеш гладить? — спитала Юзефа.

— Нехай Одарка чи Ярина вам гладять, а я вам не наймичка,— сказала Василина й зблідла на лиці.

Вона щиро любила Ястшембського, знала, що Ястшембський любить її, і вона вважала себе чимось вищим од простої наймички. Грубий тон старої панни обідив її.

— Не видумуй не знати чого! скидай оті золоті квітки та стрічки та заходжуйся коло печі. Ти наймичка,— так і знай свою службу. Годі тобі танцювати в покоях під фортеп'ян,— сказала із злістю стара панна, завидуючи красі простої мужички.

— Не ви, пані, купували мені ці золоті квітки та стрічки, не для вас я їх і скину,— сказала Василина, стоячи коло порога.

Ястшембський закипів, як окріп. Юзефа од злості веретенилась. І в тітки й у небожа піднялась бурею шляхетська гордість. Ястшембський насилу вдержався, щоб не вдарити Василину по щоці.

Василина повернулась, гуркнула дверима й вийшла у пекарню.

— Серце Стасю! що це за наймичка в тебе! — крикнула Ядвіга,— нащо так розпустив оцих наймичок?

Стась стояв і мовчав.

Одарка і Ярина поскидали з себе празникову одежу й повбирались у буденну. Вони заходились коло печі варити вечерю. Василина впала на лаву, сперлась на стіл ліктем і неначе вмерла. Її бліде лице стало неначе зроблене з воску.

Чад од диму, од наливки закрутив її голову. Недавні танці, у которих нею милувались всі паничі, милувався коханий Стась, ще вище підняли її думку вгору. Білий лоб з високими бровами й тепер гордо піднімався вгору, обрамований золотими квітками та рожами. Василині хотілось танцювати й танцювати, слухати музики й ще танцювати

до втоми. А тут приїхали противні старі панни, знущаються над нею, нагадують їй, що вона далеко стоїть од коханого Стася, що вона не більше, як проста наймичка.

Незабаром Ядвіга й Юзефа ввійшли у пекарню й почали розпоряджатись, як у себе дома. Вони звеліли нарізати курей, зварити суп, спекти печеню, а потім, після вечері, зробити для їх обох ванну.

Молодиці порались коло печі, а Василина сиділа коло столу, наче горда панія, й з злістю поглядала на паннів. Старі панни скоса поглядали на її чудові очі. Очі блищали, як у вовчиці. Панни боялись зачіпати Василину.

Закиркали кури під ножем. Запалало в печі. Молодиці носили відрами воду, наливали у казани, гріли окропи та кляли старих паннів: їм прийшлось покинути покої, перейти до печі, брести по снігу до бочки з водою, гріти окропи на ванну старим відьмам.

Старі панни закидали небожів кабінет валізами та скриньками, завішали усякими сукнями та капелюшами. Вони позачісувались, поприбирались у гарні сукні, у квітки та стрічки й повиходили до паничів. Паничі сиділи за столом у залі й курили цигари, смутно поглядаючи на старих паннів. Пляшки, чарки, молоді гарні молодиці щезли, й перед паничами, неначе якимсь чудом, стриміли дві старі панни.

Ядвіга була стара та суха, як опеньок. Довгий сухий ніс стримів, наче притика у возі. Юзефа була ще гарна з лиця, повновида, з довгими повними щоками, з довгим тонким носом; повне воло висіло на всю шию. Врівні з ними Хшановський та Мошицький виглядали молодими паннами, у котрих повиростали навіщось ріденькі бороди.

Розмова не клеїлась. Панни кокетували, спідлоба поглядали на велику гарну постать Прушинського й все зачіпали його. Недавня оргія, котру почули старі панни носами, дуже роздратувала їх.

— Але пан Прушинський добре танцює,— сказала Ядвіга,— я не знала, що ви так умієте танцювати козачка.

— Ат... під веселий час... Чом же й не потанцювати,— ледве обізвався Прушинський.

Хшановський і Мошицький поспускали очі додолу. Їм було дуже сором перед паннами. Вони були з луччих сімей і знали, що ці панни порозказують всім у цілому повіті за дикий бал. Одначе всі паничі були дуже звичайні й

делікатні, як аглицькі джентльмени. Ніхто не подумав би, що вони за годину перед тим обходились з молодицями з замахами й мінами щирих українських парубків.

Тим часом подали чай. Паничі розговорились. Панни цокотіли, як сороки. Вони розказали, що зібрались їхати на ніч у Богуслав до костьолу, але збились з дороги й мусили заїхати до свого небожа. Після чаю подали вечерю. За вечерею дикий бал зовсім вийшов, як пара, з паничівських голів. Вони з диких паничів поставали зовсім свійськими, зовсім європейськими паничами, підносили потраву паннам, подавали тарілки, наливали вино. Юзефа дала собі слово запагубити навіки гарного Прушинського, а Ядвіга була ладна вдоволитись і тоненьким Хшановським.

Міцний дух од цигар, дух паничівський, дуже для них наркотичний, паничівська компанія — все це дуже роздражнювало старих паннів. Юзефа після вечері чіплялась до Прушинського, а стара Ядвіга до Хшановського. Вони обидві кокетували, вертілись, бігали по кімнатах, грали на фортеп'яні, але все те нічого не помагало. Паничі, після веселого дикого балу, дуже нудились, позіхали у вічі старим паннам, а далі пішли на другу половину спати.

Панни зістались самі в кабінеті свого небожа.

Ядвіга і Юзефа звеліли зробити собі ванну. Вони думали помолодшати од того за ніч і вранці таки доконати Прушинського та Хшановського.

Молодиці нагріли окропу, налили ванни. Старі панни причинили двері в кабінет, але коло дверей не було ні ключа коло замка, ні защіпки.

— Ой сестро! Чи ти бачиш! Коло дверей нема ні ключа, ні защіпки. А що, як паничі схотять підглядати у двері,— сказала Юзефа.

— Еге, та ще й двері одхилять,— сказала Ядвіга,— треба якось підперти двері.

Панни взяли стола й поставили під дверима, на столі поставили скриню, а на скрині стілець.

— От теперечки, сестро, зовсім безпечно! — сказала Юзефа.

— Ще не все! Треба заткнути дірочку у замкові. О, я знаю тих паничів,— сказала Ядвіга.

— Невже,— сказала Юзефа, плеснувши в долоні.

Ядвіга знайшла шматок вати, й обидві панни пообтикали кругом замок і забили дірочку.

Паничі хотіли їхати додому, щоб утекти од тіток Яструмбського, але надворі була така завірюха, що зовсім позамітало шляхи. Всі мусили зостатись на ніч.

— Ну, приніс же чорт моїх тіток,— сказав Яструмбський до паничів,— не вдалося погуляти.

— Та ще вони ж рознесуть по всьому повіті про наш дикий бал,— бідкався Хшановський.

— Хіба посватай будлі-котру, то мовчатимуть,— сказав Прушинський.

— А вже мені так достанеться од їх,— обізвався Яструмбський.— Вони мають претензію на опікунство надо мною й дуже люблять читати мені гидкі нотації.

Другого дня, чим світ, гості повтікали додому од паннів. Панни дурно купались у ванні до півночі.

— Стасю! — почала Ядвіга на самоті з небожем, за самоваром.— По смерті твоєї матері, а нашої покійної сестри, я й сестра для тебе все одно, що рідна твоя мати; що то за компанія, що то за бал був у тебе?

Стась мовчав і тільки колотив ложечкою чай. Він сподівався дістати од тіток двоє сіл після їх смерті.

— Що скажуть наші сусіди! Та тобі ж доведеться женитись! Тобі треба вважати на свою репутацію,— знов почала тітка.

— Моя дорога тьотю! я ж не панна, а панич...—сказав Стась та й замовк.

— Так, серце Стасю! Але ж ті мужички, ті молодиці! Та Василина в золотих квітках! А чого мені наговорила Василина вчора! Чи ти чув?

Стась мовчав, як школяр перед директором.

Після чаю Стась мусив сто раз перецілувати у тіток руки ще й їхати з ними до костьолу. Після служби тітки зайшли до ксьондза й завели туди Стася. Стась скорчився, зморщився перед ксьондзом, як дуже покірна овечка, поцілував його у руку й мусив провадити дуже пісну церковну розмову, підбираючись під клерикальний тон своїх тіточок та пісний тон ксьондза.

«Але ж двоє сіл, двоє сіл! — думав Стась.— За це варто витерпіти од тіток усяку муку».

IV

Чутка про дикий бал у панському дворі пішла по селу й нікого не здивувала, пішла й по близьких селах, дійшла й у Комарівку до Василининого батька. Паляник стривожився.

На різдво Василина одпросилась в Ястшембського у гості до батька. Ястшембський пустив її, ще й заплатив вперед усі гроші за рік, наказавши вернутись того ж таки дня.

Василина прийшла до батька гарно вбрана. На ній була дорога юбка, дорога спідниця, чудова тонка сорочка з вишиваними рукавами, добре намисто з дукачами, квітки, стрічки, та все не прості, а дорогі. Василина стала чогось схожа на панну.

Привітавшись до батька, до матері, до сестер, вона поздоровила їх з святками й скинула свиту. Мати аж плеснула в долоні. Серед хати стояла Василина, як маківка. Дорогі квітчасті убори, стрічки та квітки так і засяяли на всю хату.

— Чи це ти, Василино, посправляла собі одежу за свої гроші? — спитала мати.

— Ні, мамо, за свої гроші я купила собі тільки добре намисто. Це все справив панич,— сказала Василина.

— Гляди лиш, дочко, стережися,— сказав батько,— за журавського посесора ходить недобра слава. Він тобі недурно справляє таку дорогу одежу.

— Нехай справляє, коли гроші має. Хіба він тільки мені справляє? Він справляє й другим наймичкам,— сказала Василина.

— Мені розказували журавці за твого пана таке, що й не годиться казати,— говорив Паляник.— Ти, Василино, добре зробиш, як одійдеш од пана.

Василина затрусилась і зблідла.

— Чого ж мені од його одходити, коли мені в його добре,— тихо промовила Василина, опустивши очі додолу.

Мати подивилась на її панські білі руки й засмутилась.

— Кидай, Василино, пана та вертайся додому,— сказала мати,— обійдеться й без служби.

— А де ж я наймуся? У мене нема кожуха, нема й доброї свити,— сказала Василина.

— Заробиш на буряках, то й справиш собі кожуха,— сказала мати,— а до пана ми тебе більше не пустимо.

Василині одразу стала немила батькова хата, став немилий батько, немила мати. Вона ледве вдержала сльози.

Мати почастувала дочку, поставила на стіл полудень, внесла миску яблук. Василина ні до чого й не доторкнулась. Вона сиділа на лаві бліда, як стіна. Мати розпитува-

ла її за пана, за його наймичок. Василина ледве обзивалась словом.

Надворі сутеніло. Василину брала журба. Її тягло в Журавку. Вона згадала чудове лице, чудові губи Ястшембського й не могла довше сидіти у батька. Мати говорила з нею, сестри розпитували, а її думка все літала коло милого.

Перед вечором Василина почала прощатись. Батько не хотів її пускати.

— Піду! — сказала Василина.— Посесор звелів мені вернутись сьогодні, він оддав гроші вперед за рік.

— Не йди, дочко. Щось недобре чує моя душа. Покинь службу та зоставайся дома,— говорила мати.

— Піду, мамо! — сказала Василина.

Василина почувала, що не може зостатись дома. Вона почутила, що кохання залило всю її душу, що вона не може прожити без Ястшембського ні одного дня.

Паляник глянув на гроші, що принесла Василина. Грошей було треба. Приходив час платити податі.

— Не йди, дочко,— сказав батько,— ти така молода, а про панича недобра слава йде.

— Я, тату, не дитина,— сказала Василина, надіваючи свиту.

— Та як же ти підеш проти ночі, та ще через ліс? — бідкалась мати.

— Перейду ліс завидна,— сказала Василина, хапаючись.

Якби батько силував Василину зістатись, вона б, здається, втекла з дому.

Вона швиденько попрощалась і побігла з двору. Мати тільки важко здихнула.

Василина не йшла, а бігла. Якби вона мала крила, вона б летіла. Надворі поночіло. Вона перейшла половину лісу, а надворі вже зовсім смеркалось. Темна зимня ніч впала на ліс. Дерево сумно чорніло на білому снігу. В лісі було тихо й сумно. Василина йшла, неначе нічого не бачила. Вона перейшла ліс, вийшла на поле, вкрите снігом, як білим полотном, й вгляділа далеко-далеко на горі світло в панських вікнах. Те світло неначе обігріло її й розвеселило.

«Серце моє! Не покину я тебе, хоч би мене силував батько, силувала мати тебе покинути. Вмру, а тебе не покину!» — думала Василина, дивлячись на світло, що манячило серед широкого, білого, вкритого туманом степу.

А тим часом над головою Василини збиралися чорні хмари.

Одного дня тітки прислали до Ястшембського лист й просили його до себе на вечір. В тому листі вони натякали, що на вечорі буде одна особа для його дуже інтересна: та особа була молода панна Броніслава Дембінська, небога одного близького сусіда, польського пана. Вона приїхала до дядька в гості з Волині на кілька місяців.

«Приберися, Стасю, чепурненько, бо панна гарна, молода й має більше двадцяти тисяч карбованців в київських банках»,— писали тітки.

Ястшембський причепурився й покатав до тіток.

У тіток зібралась чимала компанія. Вже пізненько приїхала й панна Броніслава. То була висока гарна панна за двадцять років, русява, біла, з рожевими щоками, делікатна, як дитина, весела й поважна, як щира аристократка. Вона була вся в чорному й тільки на тоненькій шиї червоніла вузька червона оксамитова стьожка. Вся русява голова була в розкішних локонах, а дві білі рожі, недбайливо кинуті між хмари локонів, надавали незвичайно делікатний колорит її білому лицю та червоним, як рожеві пуп'янки, губам. Чорна сукня міцно обхоплювала її повні плечі й зменшувала повну її постать.

Прушинський, Хшановський, Мошицький й інші паничі не оступались од панни Броніслави. Ястшембському вона сподобалась, а її тисячі якраз підходили під його плани, бо в його гроші сипались кудись, неначе в якусь торбу з дірками на дні.

Тітки Ястшембського увивались коло панни Броніслави з усієї сили. Ястшембський, чудово убраний, з русявими завитими кучерями, з вусами, позакручуваними в кільця, не оступався од панни Броніслави ні на ступінь.

— А що? Як тобі сподобалась наша волинянка? — питали в Ястшембського тихенько тітки.

— Диво, а не панна! У нас на всю околицю не знайдеш такої,— говорив Ястшембський.

— І таки справді не знайдеш. Вона вчилась у київському інституті, але московство до неї не прилипло. Вона жила у Варшаві,— говорили тітки,— ти тільки подивись, як вона ходить, як говорить, як держить стан. Це диво, а не панна. А карбованці! Кому їх тепер не треба! Хіба ж ти, серце Стасю, мало програв їх у карти.

Ястшембський важко-важко здихнув. Його кишені були неначе з дірками. Що вкине туди, то воно зараз і випаде.

— Треба не випускати з рук цієї панни,— сказав він до тіток.

— Та вже ми вчепимось до неї... Вчепися й ти, серце Стасю,— говорили тітки.

Ястшембський ввійшов у залу. Панна Броніслава походжала по залі, як пава. При кожному ступіні вона вся трусилась, трусились на голові кільця локонів, трусились білі рожі в кучерях, трусилась вся голова, ніби була на пружинах, дрижав чудовий бант на талії з чорного кружева та білих шовкових стрічок. Тільки важкий шлейф чорної сукні не трусивсь і волочився за нею, як хвіст у гордого павича.

— Треба женитись! — сказав собі Ястшембський.

Про Василину він навіть в той час й не подумав.

В пекарні, певно од тіток, вже пройшла чутка, що пан Ястшембський одружиться з кучерявою панною. Погонич Ястшембського привіз ту чутку і в Журавку й розпустив у пекарні.

— А що, Василино! Скидай золоті квітки, бо швидко з горничної станеш птичницею, а може й куховаркою,— сказав до Василини погонич.— Наш панич вже має собі панну. Там така кучерява, а ходить уся в золоті.

Василина трохи не зомліла. Вона не догадувалась, що для неї наступить колись такий смутний час: її любов одняла од неї думки, засліпила її душу. Вона жила, як у раї, нічого не думаючи.

Тепер вона неначе прокинулась од сну.

Василина пішла прибрати в горницях. Гнів на Ястшембського ніби перейшов у її руки. Вона замітала горниці й кидала стільцями од злості.

— Чого ти так товчешся? — сказав Ястшембський весело з другої кімнати.

Василина мовчала й з злістю совала стільцями по помості; вона почала витирати вікна, одна шибка дзенькнула й луснула під її руками.

— Що це з тобою сьогодні, Василино? — крикнув Ястшембський, виглянувши у двері з стаканом чаю у руках.

— Те, що було і вчора,— сказала сердито Василина.

— Здається, вчора цього не було. На тобі стакан чаю! — сказав Ястшембський.

— Пийте самі, та ще й понесіть тій панні, до котрої ви вчора їздили.

Здогад блиснув у голові Ястшембського. Він глянув на чудове лице, на пишні брови Василини, й жаль заворушився у його в душі. «Але як вона грубо, по-мужицькому говорить за панну Броніславу!» — подумав Ястшембський, і в його заворушився шляхетський гонор.

«Чудові очі, чудові брови, та доведеться з вами розпрощатись,— подумав Ястшембський, дивлячись Василині у вічі.— Але... не перша Василина, може, й не остання. Піде собі до батька у свою Комарівку, та й годі».

— Ну, не сердься, Василино,— сказав Ястшембський, взявши її за щоки пальцями,— хіба мені не можна їздити в гості до паннів, чи що?

— Мабуть, не дурно ви їздили вчора до тіток,— промовила Василина з злістю й одразу заридала, як мала дитина, заридала голосно, нервово, затуливши лице долонями. Сльози текли річками з-під її рук й сипались дощем на білу сорочку, на намисто, на керсет. Василина почала стогнати, піднявши вгору лице. На неї неначе звалився здоровий камінь, впав на груди й давив її до землі... У неї не ставало духу...

— Василино! дурна дівчино! Чого це ти розревлась? Чи тобі не сором? — сказав Ястшембський, взявши її за стан руками.

Василина крутнула станом та плечима й випручалась з рук Ястшембського.

— Не зачіпайте мене! — крикнула Василина не своїм голосом.

— Ну, не плач же! Я тобі справлю новий керсет, куплю нові червоні чоботи, намисто,— почав Ястшембський.

— Не хочу я вашого нічого. Ось на мені ваше намисто. Не буду я його носити,— крикнула Василина й рвонула рукою намисто. Два разки розірвались, і намисто порснуло на поміст.

Ястшембський оступився назад й тільки дивився на Василину. Він трошки злякався: боявся, щоб Василина колинебудь не наробила скандалу...

— Не треба мені ваших керсетів, ваших стрічок! — крикнула Василина якимсь сухим голосом, і з тими словами зірвала з голови стрічку й кинула її під ноги Ястшембському.

Ястшембський засміявся й перейшов на жарти.

— Ну, не плач! Мати привезе калач, медом помаже, тобі покаже, а мені оддасть,— почав жартувати Ястшембський, як з малою дитиною.

Василина не плакала, а стогнала, піднявши вгору лице й обпершись об стіну. Ястшембський дивився на неї, а далі пішов у кімнату й причинив двері.

У залі стало тихо. Василина стояла й хлипала. Вона трохи опам'яталась у тиші й почала розглядати горницю, мебіль, фортеп'ян, дзеркала. Все приймало перед нею якийсь фантастичний вид. Фортеп'ян здавався для неї якимсь звіром на чотирьох коротких ногах, стільці здавались сухими людськими кістками; важка софа неначе була схожа на домовину, а з здорових дзеркал неначе виглядали на неї якісь страшні упирі. Темний, хмарний зимній день насилу світив білим туманом. Страшні дива у здорових дзеркалах стали для неї ще страшнішими. Вона глянула на те дзеркало, де вперше побачила себе всю у квітках та стрічках, і для неї здалося, що вона бачить себе у тому дзеркалі блідою, жовтою на виду, старчихою.

А довгий широкий маятник коло стінного годинника тихо стукав серед страшної тиші. Василині здалося, що її поклали у домовину, спустили у яму й засипають землею. Грудки землі стукотять об домовину та все засипають її живою.

— Чи переплакала вже? — спитав Ястшембський, виглядаючи з кабінету.— Йди собі у пекарню до роботи. Ти знаєш, що мені треба ж колись оженитись.

— Навіщо ж ви мене дурили? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала! — сказала Василина тоном зовсім не дитячим.

— Отак пак! дурив! Ще вигадай що! — сказав Ястшембський, насвистуючи на всю хату пісеньку.

Настала весна. Розкішно зацвіли журавські садки. Ліс зазеленів. Соловейки защебетали. Василина згадала свою пишну Комарівку, свій садок, свою матір.

«Боже мій! як же я вернусь до батька? Як же я вернуся у своє село? що скаже мати? що скажуть люди?» — думала Василина, слухаючи у садку соловейків.

А Ястшембський сливе кожного вечора катав на чудовому коні до панни Броніслави. Василина знала, куди він їздить, проводила коня очима через греблю, доки він не пірнав у зелених садках.

«Бодай ти, коню вороненький, з ним назад не вернувся»,— думала Василина, дивлячись услід Яштшембському через тин з зеленого садка.

Дорогою йшов Василь Кравченко. Василина вгляділа його й оступилась у молодий вишняк. Василь став, подивився на неї через рідке листя страшними очима й показав кулак:

— Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою! — крикнув Василь і пішов вулицею.

Василина затрусилась і отерпла вся. У неї отерпли навіть пальці на руках.

Щовечора Василина проклинала слід Яштшембського й щовечора виходила вона на греблю виглядати його.

«Коли вернеться на ніч додому, то, може, він мене ще любить, а як заночує, то я пропала навіки»,— думала Василина, дивлячись на шлях.

Вона вийшла одного вечора на шлях і йшла тихо по греблі під густими вербами. Тільки вона наблизилась до густих лоз, лист зашелестів, з-за кущів вискочили парубки, вхопили Василину за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі. Василина тільки крикнула. У неї дух забився.

— Минулося твоє дівування! Ось твоя дівоча честь! — крикнув до неї один парубок, піднімаючи вгору у руці довгу розкішну косу.— Тепер ти покритка. Оце тобі пани та паничі!

Парубки побігли через греблю. Василина вернулась до двору, плачучи. У пекарні молодиці й наймити підняли її на сміх. Одарка знайшла хустку й зав'язала Василині голову. А вранці на посесорових воротях знов стриміла віха, знов ворота були обмазані дьогтем.

— За що ж ти, боже, так караєш мене, молоду? За що ж люди запагубили мій вік молодий, мою честь? — плакала та приказувала Василина.

Другого дня вернувся Яштшембський додому й вглядів Василину, зав'язану хусткою. Василина жалібно подивилась йому в очі. Вона думала, що Яштшембський її пожалує, пригорне до себе. А він осміхнувся й тільки промовив: «Та й гарна ж ти, Василино, й молодицею, як гарна була дівкою». Сказав ті слова й пішов собі в покої, посвистуючи.

— Бодай з тебе сміялись всі люди довіку! — сказала

Василина й почутила в душі, що вона перестає любити Ястшембського.

Цілий день Василина не виходила за двір. Вона ховалась од людей. Для неї здавалось, що всі люди осміють її. Хустка на голові давила її каменем.

Настав вечір, сумний страшний вечір. Василина крадькома пішла у садок, вийшла на гору і ненароком глянула на синій далекий ліс кругом рідного села. Вона згадала за батька й матір.

— Світе мій ясний! Як же я тепер вернуся до батька, до матері? Що вони мені скажуть? Що скажуть за мене комарівські люди! Бодай я була на світ не родилась!

Василина стояла під грушею. Надворі темнішало. Густа тінь під деревом чорніла, як серед ночі. Василина прихилилась до груші й неначе задрімала. Сором, жаль і ненависть до Ястшембського одібрали од неї памороки. Вона стояла ні жива, ні мертва. Перед нею на долині зеленів густою темною зеленою масою розкішний садок, вкритий останнім одліском заходу, а нижче, на долині, ледве мріла в ставу вода, одбиваючи червонувате небо. У садку було тихо, як у хаті. Під грушею було поночі, як уночі.

Перед Василиною неначе сонце блиснуло серед неба й облягло якусь долину чудовим раннім світом. Василина впізнає широку комарівську долину, всю залиту садками у білому цвіту. Розкішні яблуні та груші в цвіту неначе ворушаться, пливуть по воді, дрижать у легкому тумані. От перед нею пливе, неначе по воді, батьків садок, а серед садка хата. Хата у білих вишнях, перемішаних з сріблом та туманом, легко ворушиться й все пливе та пливе тихо, як дивний сон. Дивиться вона, аж серед садка стоїть вона сама, в неї вся голова у вишневому цвіту, а на плечах висять гарні, широкі та довгі стрічки до самого долу. Стрічки спадають на червоні чоботи, на зелену траву. Вона бачить себе, неначе в здоровому чудовому дзеркалі серед зеленого садка та квіток. Дивиться вона на себе, аж вона стає маківкою з зеленим листом, з червоними чудовими квітками. Десь узявся Ястшембський і почав обривати ту маківку; він обривав листя, обривав пуп'янки, а після почав зривати квітки. Вона бачила, як Ястшембський вирвав маківку з корнем. У Василини заболіла душа. Вона крикнула й опам'яталась.

На небі висипали зорі, як золоте насіння. Василина глянула на небо, на зорі, на садок і впізнала панський

двір. Десь далеко на кутку дівчата співали на улиці. Василина затрусилась.

«Прощай, моя косо, моя дівоча красо! Прощай, моє щастя!» — подумала Василина й пішла в хату.

Яштшембський купив Василині дорогу червону хустку з зеленими берегами. Василина не взяла того гостинця. Хустка здавалась для неї залізними кайданами.

Василина хотіла покинути Яштшембського й вернутись до батька, але одна думка за те лякала її на смерть. Вона соромилась батька, матері, сестер, дівчат, хлопців... Вона боялась, бо пам'ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада. Священик поставив її у церкві перед громадою на коліна, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла, а священик звелів їй обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкву в куну, замкнувши руку залізною дужкою, прибитою до стіни. Василина згадала ту страшну куну, за котру розказували старі люди, й вся охолола. У Комарівці, як у маленькому селі, покритки траплялись дуже рідко. Громада карала їх ще давніми карами, по давньому народному звичаю.

«Боже мій! Куди ж мені йти? Де мені дітись?» — думала Василина, ламаючи руки.

Тим часом Яштшембський все їздив та їздив до панни Броніслави. Тітки запевнили його, що вона має гроші, а прикажчик Лейба довідався через своїх приятелів на Волині та у Бердичеві, у яких банках лежать її гроші й навіть скільки їх.

По Журавці пройшла чутка, що Яштшембський незабаром ожениться. Він уже почав розганяти своїх молодиць: одіслав Одарку й Ярину й раз сказав Василині, що вона добре б зробила, якби вернулась до батька в Комарівку.

— Я в Комарівку зроду-звіку не вернуся,— сказала Василина,— хоч ви мене вбийте, а додому я не вернусь.

— А де ж ти дінешся? — сказав Яштшембський.— У мене тобі не можна довше зоставатись. Може, в тебе є у Журавці або у якому іншому селі яка-небудь тітка вдова або дядина?

— Нема в мене ні тітки, ні дядини. В мене є тільки рідна мати, але до матері я зроду не вернуся,— сказала Василина.

— То йди собі до яких-небудь людей, чи що. Вже я тобі не дозволю довго у мене служить. Незабаром я оженюся. До мене приїде молода жінка. Чи то можна тобі тут зоставатись, та ще з дитиною? — сказав Ястшембський.

Василина зблідла, як смерть. У неї під очима стали сині смуги. Якби вона мала силу, вона б задушила Ястшембського своїми руками.

— Нащо ж ви мене зачіпали, коли тепер виганяєте з своєї хати? Нащо ж я вас так вірно, так щиро кохала? — сказала Василина, плачучи.

Василина ввійшла в пекарню й за сльозами світу не бачила. Надворі забрехали собаки. Олена кинулася до вікна, глянула й промовила:

— Василино! До тебе йдуть батько й мати!

Василина затрусилась, кинулась у покої й через скляні двері вискочила у садок. Вона почула голос своєї матері. Той голос здавався для неї божою карою. Вона кинулась бігти, перебігла через грядки квіток, побігла садком, перелізла через тин і кинулась бігти вулицею. Для неї здавалося, що за нею хтось женеться, от-от вловить її й покарає страшною карою. Вона вибігла за село й спинилась за останнім садком, за окопом.

Паляник і його жінка прийшли в пекарню й спитали за Василину. Олена сказала, що Василина тільки що вибігла з хати й побігла в покої. Паляник насмілився піти в покої, спитав Ястшембського, де ділась Василина. Ястшембський сказав, що вона вбігла у горницю, вискочила в двері й побігла в садок.

Паляник і Паляничиха пішли з Оленою у садок, обійшли його двічі кругом, перейшли вздовж і впоперек, кликали Василину, гукали. Василини ніде не було. Бідні люди догадались, що Василина од сорому ховається од них. Мати почала плакати.

— Боже мій милосердний! Коли б собі не заподіяла якого лиха! Ще втопиться або повіситься,— говорила крізь сльози Паляничиха.— Скажіть Василині, будьте ласкаві, нехай вона вертається додому. Я їй лихого слова не скажу,— просила Паляничиха Олену.

Довго сиділи Паляник та Паляничиха, похиливши голови, а Василини не було. Вже надворі почало смеркати, вже ніч впала на землю, а Василина не верталась. З важ-

кою думою пішли вони додому й сказали, що прийдуть другого дня.

Тим часом Василина вибігла за село, минула царину й спинилась. Перед нею слалися три шляхи. Котрим шляхом бігти? Кудою йти? — спитала вона в себе голосно, ламаючи руки.— Де мені дітись, куди сховатись?

Василина стала коло окопу під садком і дивилась на шляхи, неначе хотіла в їх спитати поради. Шляхи вилися між зеленими нивами, піднімалися вгору, знов ховалися у долині, знов піднімались й тонули у далечі між житами та просами.

— Боже мій милосердний! Не дай мені пропасти. До тебе одного здіймаю руки, тебе одного благаю,— голосила Василина й тряслась, як у пропасниці.

Вона оглянулась на царину, на село, на вулицю. По вулиці йшов якийсь чоловік поруч з молодицею. Для неї здалося, що то йдуть її батько й мати, женуться слідком за нею, от-от доженуть її, поведуть з собою у Комарівку на сором, напоказ всій громаді, поведуть у церкву, де її поставлять на коліна перед царськими вратами, перед усіма людьми...

У Василини запаморочилась голова. Вона ще раз глянула через царину на вулицю; чоловік та молодиця все наближаються до неї, неначе простяглись бігти, вже біжать... Вона кинулась бігти шляхом попід окопом. Проти неї виїхала з пшениці бідка. На бідці сидів Лейба.

— Добривечір, Василино! Куди це ти йдеш проти ночі? — спитав у неї Лейба.— Може, тікаєш од пана?

Василина мовчала. Вона була бліда, як смерть. Ясні очі блищали якимсь незвичайним переляком. Лейба вмів читати по людських очах, як по книжках.

— Може, ти покинула пана? Коли йдеш на заробітки, то я тобі покажу шлях,— сказав Лейба.

— Куди я піду, коли в мене копійки нема за душею,— сказала Василина.

Василина спинилась і вернулась до воза. Вона так бажала поради! Для неї здавалось, що вона тоне у річці, що, може, Лейба подасть їй руку і вирятує од смерті.

— Ось слухай. У мене є знайомий підрядчик на стеблівських фабриках, Лейзор Рабиненко. Йому треба поставити на заводи робітників. Коли хоч, я напишу до його квит, дам тобі до рук, і він тебе прийме, хочеш у сахарню, хочеш на суконну фабрику. Там тобі буде добре, там ти

сховаєшся од кого хочеш. На фабриках багато всякого народу, та все чужого. Тебе ніхто не буде знати, хто ти й звідкіль ти прийшла. Ось на тобі квиток до Лейзора.

Лейба вийняв з кишені книжечку, написав кілька слів карандашем, видер листочок з книжки й оддав Василині. Василина простягла руку й взяла квиток. Вона добре не тямила, про що говорив їй Лейба.

— Але як же ти оце підеш? Ти не взяла з собою нічого на дорогу,— говорив Лейба.— Вернися ти до двору та забери, що там маєш, та попроси в пана на дорогу харчі. Чи ти чуєш?

Василина насилу втямила, що говорив Лейба, й почала знов допитуватись у його. Лейба знов розказав їй вдруге. Василина опам'яталась.

Надворі стало зовсім поночі. Темрява додала бідній Василині сміливості.

— Як же я вернуся до двору, коли там мене ждуть батько та мати? — сказала Василина.

— Йди до двору, а я побіжу конем вперед та довідаюсь, чи пішли вони додому, чи й досі ждуть тебе,— сказав жид.

Лейба вдарив батогом шкапу й побіг у село. Василина ні жива ні мертва пішла слідком за ним. Вона дійшла до двору, а Лейба вже вертався проти неї й сказав їй, що батько й мати довго ждали та й пішли додому, а завтра знов прийдуть за нею.

Лейба вже скинув свій демікотонний шлафрок і вбрався у чорний сюртук. Він вмів підлизатись до посесора так, що посесор оддав йому два журавські шинки. Лейба пішов угору, вже не їздив по селах на фургонах з музиками за робітниками, сидів собі у шинку й торгував горілкою. На своє місце він постановив своїх родичів, Гершка й Шулима, виписавши їх з другої губернії. Гершко й Шулим оселились у Журавці, притулившись коло Лейби в шинках з цілими гніздами жиденят. Вони стали його помагачами й агентами. Сам Лейба залежав од свого вищого начальника, стеблівського жида, Лейзора Рабиненка, що держав у Стеблеві підряд у заводах на робітників. Лейзор Рабиненко розпустив свої потаємні сітки на цілі губернії, мав своїх підручників на Волині, на Поділлі, в Могилівщині й Мінщині. Всі вони були повинні настачати йому робітників за плату од голови. Всі вони держали у своїх руках мужиків за довги й висилали безщасних людей на стеблівський й інші заводи. Це було потаємне жидівське товариство з цілою ватагою

агентів, більших, менших і найменших, котрі забирали мужиків в свої руки й вертіли ними, як хотіли.

Лейба знав, як важко доводилось Василині, знав, що посесор прожене її од себе, знав, що вона вже не може вернутись до батька у Комарівку. Він знав усю Журавку й близькі села, знав, що лежить у кожного мужика у кишені, знав кожного вдачу, душу й заводив свою жидівську павутину на цілу околицю. Василина попалась у ту павутину несподівано.

— Йди ж, Василино, швиденько до двору та забирай, що можеш забрати,— говорив Лейба до Василини,— бо вже до твого пана збираються гості. Вже приїхала його молода панна Броніслава.

Лейба хвиснув батіжком по коневі й поїхав вулицею. Василина пішла у двір.

Надворі стало зовсім поночі. На панському дворі стояло багато екіпажів. Вікна у панських покоях були ясно освічені. В покоях грали музики. Через вікна манячили люди.

Василина ввійшла у пекарню, познаходила свою одежу, поскладала в мішок, взяла хліба й солі.

— Василино! Куди це ти збираєшся проти ночі? — питали в неї слуги.— Підожди до завтрашнього дня.

— Чи то правда, що приїхала в гості панова молода? — спитала Василина.

— Приїхала з дядьками та з тітками. Там така кудлата та руда, що й глянути гидко,— обізвалась Олена.

Василину здавило коло серця. Вона забула в той час за батька, за матір, за свою мандрівку. В неї прокинулось ще раз серце, прокинулось кохання до Ястшембського.

— Патлата, руда, погана! Піду, подивлюся на неї! Піду, обірву з її голови патли, задам панові сорому перед усіма панами,— крикнула Василина й кинулась прожогом у покої.

Двері в залу були одчинені. Ясний світ лився в прихожу. У одному покої коло зали грали богуславські жидки. Повбирані панни й паничі танцювали. Обидві тітки Ястшембського сиділи на канапі коло столу з родичками пана Ястшембського. Панна Броніслава танцювала з Ястшембським. Вона була вся в рожевому. На голові розкішними хвилями вилися русі локони, а на локонах неначе цвіли білі та рожеві квіти.

— Котра вона? — спитала Василина в Олени у прихожій.

— Ота, що з ним танцює,— сказала Олена.

Василина, бліда, як смерть, несамовито вскочила у залу й стовпом стала. Проз неї понеслась, як вихор, панна Броніслава з Ястшембським й повіяла на неї тонкими пахощами. Василина вп'ялась в її лице очима. Якби могла, вона задушила б її своїми руками.

— Руді брови! Коси, як коноплі! Очі, як у сови! Ой погана ж! — засичала вона через зуби.— Чи такі ж мої брови, мої очі!

Василина вибігла із зали так швидко, як і вбігла.

Ястшембський на льоту в танці вглядів Василину, примітив її страшне, бліде лице й дикий погляд і трохи не випустив з рук панни Броніслави. Він боявся Василини. Декотрі гості, що стояли близько од порога, вгляділи Василину, почули її слова. Їм здалося, що Василина п'яна.

Але Василина з'явилась і щезла, як мара. Вона кинулась за двір і побігла ночувати до Одарки, проклинаючи пана Ястшембського і його двір.

— Погана, руда, патлата, з рудими бровами! — крикнула вона за двором, показуючи кулаком на вікна.— А я думала, що вона гарна!

Якби панна Броніслава здалась Василині гарною, бог зна, чого б Василина наробила у залі Ястшембського. Щастя Ястшембського, що панна Броніслава здалась Василині поганою, рудою та патлатою.

До самого світу грали музики, до самого світу танцювали гості. Ястшембський увивався коло панни Броніслави, розсипав свою ласкавість, сам підносив для неї дорогі наїдки та напої, але все поглядав скоса на одчинені двері. Він боявся, що у залу знов вбіжить страшна, як мара, бліда Василина, з дикими очима.

Його душа була дуже неспокійна, але зовсім не од того, що він запагубив людину, запагубив молодість, красу, честь молодої дівчини.

Тим часом Василина впросилась до Одарки на ніч. Вона спала ніч, як не спала, і як тільки почало розвиднюватись, розпрощалась з Одаркою й вирядилась в дорогу.

— Будь проклятий той час, та година, коли я вступила у цей панський двір,— промовила Василина, вийшовши за село.

Вона глянула з гори на далекий ліс. За тим лісом стояла Комарівка. Червоне небо яснішало та яснішало. Ліс

неначе виринав з туману. Там за лісом, на яру, у садках стояла рідна хата.

— Прощай, мамо, прощай, тату! Я одна винна, що пропадаю. Мамо моя, серце моє! Нащо ж оце я так вразила вашу душу?

Василина заплакала голосно, як плачуть малі діти, ще раз глянула на синій ліс і пішла шляхом, сліз не втираючи.

А ранок розгорювався, як золото на сонці. Небо червоніло, як рожі в садку. Пташки щебетали. Надворі пахло холодком та польовим зіллям. І в небі, й на землі було розлите розкішне щастя пишного літнього ранку.

Василина не йшла, а бігла. Їй здавалось, що батько й мати вдосвіта прийдуть за нею в Журавку, розпитаються і будуть її доганяти. Вона все оглядалась назад на шлях, бо тепер боялась батька й матері, наче своїх ворогів.

Повіяв вітер од сходу сонця. Перед Василиною з-за густого жита пишно викотилось сонце й облило зелені ниви червоним огнем. Свіжий вітер прохолодив їй гаряче лице, висушив сльози. Вона пішла тихіше й опівдні ввійшла в здорове село.

Серед села над ставком стояли високі верби. Василина сіла під вербами й одпочила, з'ївши шматок хліба. Тільки що вона підвелася на ноги й нагнулась, щоб кинути клунок на плечі, як почутила, що у ногах не стало сили. Василина сіла на траву і перелякалась так, що не могла перевести духу. Верби стояли над самим шляхом. Проз неї йшли і їхали люди.

— Боже мій! Де мені дітись, що мені робити? — говорила Василина, ламаючи руки.

Дорогою їхав чоловік конячкою. Василина через велику силу осмілилась спитати, чи далеко до Стеблева.

— Ще далеченько. Як підеш пішки, то дійдеш хіба завтра,— обізвався з воза чоловік.— А тобі треба в Стеблів?

— У Стеблів, дядьку. Я йду туди на заводи,— сказала Василина.

Чоловік глянув на її бліде змучене лице й сказав:

— Не дійдеш ти, небого, до Стеблева пішки. Сідай зо мною, я тебе довезу. Мені дорога йде на Стеблів.

Добрий чоловік скочив з візка, підвів Василину, кинув її мішок на віз і посадив на мішку. Вони поїхали селом.

Вже сонце стояло на вечірнім прузі, як вони приїхали

до Стеблева. Між високими вербами було видно два високі димові стовпи, як дві щогли, над зеленими та червоними покрівлями двох сахарень.

— От тобі й заводи! — сказав чоловік до Василини.

— А які це заводи? Чи сахарні, чи суконні фабрики? — спитала Василина.— Мені треба в суконну фабрику.

— Це сахарні,— сказав чоловік.— Суконна фабрика на другім кінці Стеблева, над Россю. Ось ми будем їхати проз ту фабрику.

Переїхали вони містечко й знов повернули за царину на Корсунь. На долині, в скелях, на самому кінці містечка, знов піднявся з-за скелі високий димовий стовп коло довгої високої фабрики з довгими рядками здорових вікон.

— Отут, молодице, вставай та берись оцією межею поміж житами, то якраз потрапиш до заводу,— сказав чоловік.

Василина насилу встала з воза, взяла клунок, подякувала чоловікові й пішла межею. Межа довела її в долину до самої річки.

Василина впала на камінь і озирнулась кругом. Над річкою між скелями стояла висока здорова фабрика, а на скелі, на горі стояв такий самий здоровий широкий дім. Од його йшли рядками невеличкі мурованні білі дімки: декотрі кутались в ярах в зелені верби, і за ними вже починались людські хати. Василина побачила, що вона опинилась край села.

— Куди ж мені тепер голову прихилити? До кого мені йти? В кого мені питати поради? — голосила Василина, оглядаючись кругом.

Кругом неї було зовсім порожнє місце. Далеко над Россю в полі манячив якийсь магазин з червоної цегли серед верб та густого, як ліс, бур'яну, а там, далі, тяглося поле до крутих ярів. За Россю стояв високий скелистий берег, наче кам'яна стіна з широкими щілинами до самої води. Над скелями зеленіла трава та городи.

Сонце сідало над містечком і кидало між двома скелистими берегами пучки червоного проміння.

— Боже мій! Чи проситись мені до людей? Чи пустять мене в хату чужі люди? Чом я не зосталась у матері! Мене б мати сховала од людських очей. Вона одна пожалувала б мене,— плакала Василина, сидячи на камені.— Не піду я в чужу хату, що бог дасть! Лучче отут пропаду в бур'яні. Нащо мені життя?

Василина насилу підвелася з місця й пішла високими бур'янами далі од стежки. Високий, як ліс, чорнобиль та лопух бив її по лиці. Од кропиви, од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі. Василина насилу продерлась через бур'яни і вийшла на пригорок, на самий берег. Купи розкиданого каміння спинили її. Один камінь висунувся з скелі, як здорова покришка, й нахилився вниз, неначе стріха. Кругом його росли густі лози та верби. По гарячому піску, по камінні вилася гніздами ожина. Густий бур'ян був перемішаний з лозами.

У Василини не стало сили йти далі. Вона спинилась під скелею, впала в бур'ян на пісок й застогнала не своїм голосом...

На землю впала темна ніч. Густі зорі висипались на небі. Внизу, під скелею, між камінням, шуміла та булькотіла вода, падаючи вниз, неначе у горщик, та клекотіла, неначе кипіла в казані. Опівночі Василина породила сина. Вона лежала без пам'яті, неначе мертва, розкидавши руки на пісок. Темна ніч та ясні зорі прикрили її сором, її лихо, а шум води заглушив крик малого сина... Василина лежала без пам'яті, неначе мертва...

Сонце зійшло й облило за Россю виссскі скелі тихим теплим світом од верху до самого низу. Василина опам'яталась. Вона розплющила очі, глянула кругом себе, на скелі за Россю, глянула на високу вербу, що обперлась об скелю й прикривала її своєю тінню, почула шум на Росі...

«Де це я? Чого це я сюди зайшла? Чого це я лежу під скелею у лозах та в бур'яні?» — думала Василина, як крізь важкий сон, хапаючись за голову.

Зверху над Василиною неначе висів здоровий камінь, гладенький, як стеля, з вузькими темними щілинами. Збоку стояла кам'яна стіна, ще гаряча од сонця; од неї пашіло теплом, як од гарячої печі.

«Боже мій! Що це зо мною діється? Чи я сплю, чи це мені сниться, чи я слаба»,— думала Василина, дивлячись на кам яну стелю.

Пам'ять верталась до неї, та не могла вернутись.

Вона повела по очах рукою, неначе хотіла прогнати якийсь важкий сон з очей. Коли це писнула дитина голосно. Той гострий крик неначе врізав Василину ножем по самому серці. Десь у неї взялася сила, неначе хто линув на неї цілющою водою. Вона швидко підвела голову, підвелася й сіла. Пам'ять разом вернулась до неї, її облило

неначе холодною водою. Коло неї качалась мала дитина й кричала гострим, пронизуватим голосом.

Василина й сама незчулась, як скинула з себе керсет і завинула в його дитину. Цілий вчорашній день з'явився перед нею, од самого ранку до пізньої ночі. Все горе того страшного дня, всі муки тієї страшної ночі разом встали в її пам'яті. Вона крикнула не своїм голосом й заглушила слабий дитячий крик.

— Так це ти, поганцю, довів мене, безщасну, до такого лиха! Ти мене знівечив, прогнав з своєї хати, з рідного краю, пустив по світу волоцюгою. А сам гуляєш та танцюєш з своєю молодою. Я одна мушу поневірятись на чужій стороні, між чужими людьми. Не діждеш ти, щоб я годувала твого сина! — крикнула Василина не своїм голосом.

Вона хотіла встати. Вся ненависть до Ястшембського закипіла у її серці, пробила його наскрізь гострим ножем, закипіла у душі, як вода на вогні. Вона почула, що набирається сили з тією злістю. Гнів налив її тіло якимсь пекельним здоров'ям: вона хотіла встати, але знов упала на пісок. А лихо клекотіло у її душі, як вода у казані. Вона згадала вчорашній вечір, згадала молоду Ястшембського, всю у рожевій одежі, у дорогих квітках на голові, веселу, щасливу.

Василина почутила, що злість давить її душу, затоплює серце, як вода. Їй здалось, що камінь над її головою все спускається нижче й лягає на її груди, і давить до холодного піску, давить, давить і не дає дихати...

Вона кинула оком на дитину... Бліде лице посиніло. Руки простяглися до дитини. У Василини десь узялась сила. Вона встала, вхопила дитину й кинулась до річки.

«Не діждеш ти, щоб я годувала твою дитину»,— подумала Василина, а ноги самі несли її до річки. Вона вийшла на берег й спинилась на крутій скелі. Внизу під самою скелею шуміла між камінням вода. Хвиля била між трьома здоровими каменями й падала вниз білою піною.

Василина, бліда, як смерть, нагнулась вниз й глянула на шум, на білі хвилі. Вона й сама незчулась, як її руки випустили дитину. Вона тільки почула, як дитина впала у воду й бовтнула, неначе хто кинув у воду камінь, тільки тоді схаменулась, крикнула таким страшним голосом, яким люди кричать під ножем розбишаки, й впала без пам'яті на землю.

Сонце тільки що піднялось над корсунськими горами. Надворі ніде не видно було ні душі. Стояла мертва тиша, тільки внизу шуміла вода по камінню.

Василина лежала між купами каміння. Її очі, дикі й страшні, дивились на круті скелі на противному березі, а в голові ясно й виразно вчувалось страшне: бовть, бовть! неначе хто безперестанку кидав у хвилі каміння. Василині здалося, що потріскані скелі, облиті світом сонця, почали темнішати, оступились далеко од берега й неначе потонули у вечірньому тумані. На синє небо ніби впала ніч, небо почало чорніти. Зелені верби та лози потемнішали, наче голе дерево зимою. Темно-синій круг неба захитався на обидва боки, як човен на воді. Береги Росі розступились далеко один од другого. Скелі почали коливатись і почали рости угору.

День змінився на ніч, а серед тієї темряви ясно й виразно розносилося: бовть! — і різало Василину по серці, як гострий ніж. Василині здалося, що вона лежить у печері під кам'яною стелею, а коло неї стоїть Ястшембський і регочеться. Камінь піднявся вгору, й стала біла стеля. Василині здалося, що вона в Журавці, в покоях у Ястшембського, сидить на канапі й держить на руках маленького, чудового хлопчика, свого сина. Вона вхопила дитину, пригорнула до серця й почала її душити. Пальці стали гострі, як гачки, й ввігналися у м'яке гаряче тіло. Тепла кров з дитини потекла по її грудях. Вона глянула дитині в лице, лице стало бліде, синє. Вона кинула його од себе, й дитина бовтнула у воду, а Ястшембський зареготався, вхопив її на руки й кинув у шум.

І здається Василині, що бистра вода понесла її на середину широкої річки. Береги ледве мріють, заставлені гострими скелями. Вода реве, клекотить. Вона тоне, заливається водою й знов виринає й ніяк не може втонути.

Сонце заблищало з високого неба просто над нею. Вона простягає руки просто до сонця й просить помочі. Сонце сховалось, неначе пірнуло у небо, й надворі стала ніч. А вода реве, кидає Василиною то вгору, то вниз. Вона то пірнає, то виринає. Кругом неї заворушились у воді русалки, заспівали і почали її тягти на дно. Василина тоне все глибше; чує, як вода крутить нею, мов вихор пилом. От вона лягає на холодне дно й потрапляє лицем на дні на свою дитину. Дитина вхопилась холодними ручками за шию й повисла, як здоровий важкий камінь. От вона вми-

рає, але у воді чути: бовть, бовть, бовть! — і той страшний гук не дає їй вмерти, держить у тілі душу...

Коли це кругом неї вода стала гаряча й почала кипіти. З чорного дна вихопилась червона водяна трава, чудна, похожа на раки, на павуки, й запалала полум'ям. Кругом неї вода заклекотіла. А русалки знов закрутились коло неї й заговорили людським язиком...

Василина розплющила очі. Кругом неї стояли дві баби і одна молодиця. Молодиця лила воду з тикви на її голову. Баби підвели Василину й посадили.

— На, молодице, напийся води,— сказала одна баба, приставляючи тикву з водою Василині до губів.

Василина напилась води і опам'яталась.

— Яка це молодиця? — говорила одна баба.— Здається вона не стеблівська.

— Мабуть, якась бурлачка,— обізвалась молодиця.

Василина не мала сили говорити, тільки застогнала і знов впала на каміння.

— Боже наш милостивий! Що ж нам робити з цією нещасною молодицею,— бідкалась баба,— де її діти, як їй помогти?

Людські хати були далеко. Найближче стояла хата тієї молодиці, котра вгляділа Василину разом з бабами. То була молода удова Марія Янівна.

— Куди б її одвести: не можна ж таки покинути її бідну отут на сонці,— говорили баби,— одведемо до тебе, Маріє, нехай полежить в тебе хоч до вечора.

— То й одведемо до мене,— обізвалась Марія з плачем.— Господи милостивий, яка вона бліда, неначе мертва.

Вони підвели Василину з землі й через силу поволокли до Маріїної хати. Вони поклали її в сінях, підмостили їй мішок з одежею під голови.

Три дні лежала Василина без пам'яті, не їла й не пила. Марія Янівна ходила до священика, щоб висповідав Василину, але священик, розпитавши, що Василині одібрало язик, не схотів йти.

На четвертий день вранці Марія збиралася йти у фабрику. Василина неначе прокинулась і заговорила.

— Скажіть мені, де це я? — спитала Василина в Марії, дивлячись у одчинені сінешні двері на високі верби.

— Ти, молодице, у добрих людей,— сказала Марія.

Василина глянула по сінях, подивилася на Марію, гля-

нула через двері на вузький ярок, на верби у ярку і ніяк не могла пригадати, де вона лежить.

— Чи довго я лежала недужа? — через велику силу спитала Василина.

— Вже три дні, як ми тебе знайшли коло Росі й привели у мою хату: ти лежала три дні без пам'яті. Ми думали, що ти вже вмерла,— сказала Марія.

Марія нагадала Василині річку, і страшна подія, неначе блискавка, освітила Василину. Вона вся отерпла, застогнала й закрутила головою, неначе хотіла випручатись од страшної думки.

— Звідкіля ти, молодице? — спитала Марія.

— Я з Комарівки, під Звенигородкою, та прийшла сюди на фабрику на заробітки,— сказала Василина.

— Ти, мабуть, заслабла дорогою? — спитала Марія.

— Еге. Мене один чоловік, спасибі йому, підвіз до Стеблева, й я через велику силу дійшла до фабрики,— сказала Василина.

— Може б ти чого попоїла? — спитала Марія.

Василина тільки рукою махнула.

— Як же тебе звуть? — спитала Марія.

— Я Василина,— сказала Василина і боялась більше говорити за себе.

— Може б ти висповідалась та запричастилась? — спитала Марія.

— Якби я вмерла... Господи! Пошли мені смерть! — жалібно й тихо заголосила Василина.

Ці слова навели на Марію журбу. Вона схилила голову й заплакала. Її душа почула в тих словах якесь велике горе.

Марія дала Василині напитись води, одчинила сінешні двері й побігла до фабрики. Василина зосталась у сінях сама. В одчинені двері було видно, як зеленів крутий бік яру, вкритий зеленою травою та зеленою огородиною. Ввесь яр був закиданий гіллястими вербами, неначе гніздами, понад тихою течією, що плинула з криниці до Росі. Здоровий червоний камінь висовувався з крутого зеленого косогору. А зверху синіло чудове пишне синє небо, а по йому, неначе лебеді, плавали білі хмарки. Василина задивилась на красу неба й землі і втихомирилась.

«Світе мій ясний, світе прекрасний! Як на тобі тяжко жити, а ще важче, а ще тяжче, не нажившись, умирати»,— подумала Василина й у неї, молодої, заворушилась іскра

жизності, заворушилася й зажевріла у молодій душі, як огонь у сухому дереві.

Василина почувала, що сила вертається до неї. Через одчинені двері вона примітила, як марево грає над вербами, над городами, як білі хмари пливуть по небі; почула, як щебечуть пташки у вербах, почула, як на городі дівчина співала пісні. У голові десь узялись думи. Вона глянула на верби, на вишні, на городи й перелетіла думкою у батьків садок, неначе побачила у садку свою матір, своїх маленьких сестер. І все її життя майнуло перед її очима, неначе намальоване на полотні. Вона почала од своїх дитячих літ й неначе сама собі розказувала та пригадувала свій вік. От вона збирається їхати на буряки, сідає на фургон між дівчатами та хлопцями, їде через густий ліс до куреня. Коло куреня — сила народу. Між народом майнула постать сухого жида. А далі... село, здоровий садок, панський двір... Вона стоїть перед пишним дзеркалом, уся в чудових квітках, стрічках, наче рожа в садку... А ось... Ястшембський... а там довгий шлях, Рось, скелі, маленька дитина...

Василина крикнула й заридала. Вона пригадала все, пригадала недавню страшну подію над Россю й заламала руки.

— Сину мій, дитино моя! Якби мені хто вернув тебе, я б оддала все на світі, оддала б своє здоров'я, своє життя, забула б свій сором.

Василина зомліла. Їй здалося, що коло неї лежить її син, що вона пригортає його до серця. Їй здалося, що мала дитина заплакала. Вона почула навіть дитячий крик. Прокидається вона, аж коло неї стоїть Марія і якась молодиця з маленькою дитиною на руках.

— Василино! Чи тобі хоч трохи стало легше? — спитала Марія.

— Легше,— сказала тихо Василина,— та нащо вже мені моє здоров'я...

— Одужуй, Василино. Чи ти була коли у нашому Стеблеві? — спитала Марія.

— Ні, не була. Оце вперше прийшла сюди на роботу,— обізвалась Василина.

Мала дитина в молодиці на руках заплакала. Той плач дійшов до самого серця Василини.

Сусіда молодиця принесла Василині молока. Василина попоїла і почувала, що здоров'я їй вертається.

Ще тиждень пролежала Василина у Марії в хаті, поки

зовсім одужала. Через тиждень Марія одвела її у контору, де жид Лейзор Рабиненко записував робітників на фабрику.

V

Лейзор Рабиненко взяв у стеблівського посесора-жида підряд ставити робітників на заводи. Хазяїн платив йому чистими грішми за кожну душу, а Лейзор був повинен напитувать робітників, ставити їх на заводи, платити їм вже од себе за роботу ще й харчувати. Як тільки жид не настачав робітників, директори заводів мали право од себе ставити до машин робітників і давали їм подвійну плату, записуючи її на підрядчика. На таку ціну легко було поставити людей з самого Стеблева. Тим-то жид мусив напитувать робітників заздалегідь і для того держав своїх агентів скрізь, де тільки було можна вигодніше найняти людей.

По близьких і далеких селах нишпорила Лейзорова жидівська поліція, роздавала гроші наперед, у той час, як селянам доводилось дуже тяжко, а найбільше під час оплати подушного. Лейзорова поліція, окрім того, заплутувала мужиків у довги і за страшні проценти тягла людей за шию до Лейзора на заводи.

Коли в Лейзора була тисяча робітників і од кожної душі зоставалось по карбованцю на рік, то й то вже був для його непоганий заробіток. Але Лейзорів інтерес був той, щоб з кожної душі зоставалося у його кишені як можна більше карбованців. Окрім того, він платив од кожної душі проценти своїм агентам. І Лейзорів заробіток й проценти для його поліції — все це падало на людські душі, до котрих йому було мало діла. Ті душі були не жиди, а гої, а він би й жидів не помилував. І він їх не милував: харчував так, що люди не видержували, кидали пашпорти, кидали роботу і втікали з заводів, куди тільки можна було втекти. Місцеві люди знали жидівські руки і не йшли на заводи. Лейзор їздив у великий піст на далеке Полісся, у бідний могилевський та мінський край, давав завдаток бідним білорусам саме під час оплати подушного або під час голоду, брав в волості їхні пашпорти і потім перевозив їх на заводи. На українських заводах з'явились безщасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, литвини, або лапацони. Лейзор держав їх у таких казармах, харчував такими харчами, що безщасні литвини, звикши їсти невіяний та несіяний хліб, кидали заводи і тікали в свій голодний край,

Марія привела Василину до жидової контори. Лейзор жив у одному мурованому домі, недалеко од фабрики. Коло Лейзорового дому стояли вози з хлібом та салом. Сам Лейзор важив на терезах сало, у котрому вже ворушились черви. Лейзор не дуже гидував тією харчею, забороненою законом Мойсея: він скуповував сало по селах і посилав цілі хури в Одесу, у жидівські контори.

— Ей, стережися, Лейзоре, бо оскоромишся,— жартували люди.

— Що вам до того! То я оскоромлюсь, а не ви,— обізвався Лейзор.

— Чи вже ж ти не боїшся свині?

— Чого її боятись? Хіба вона мене покусає, чи що,— говорив Лейзор, але все-таки одвертав носа од того сала, у котрому вже кишіли черви.

Зате ж сало було куплене дешево, а Лейзорові тільки того було треба.

Василина показала Лейзорові квиток од Лейби. Лейзор прочитав допотопний квиток, у котрому чудні слова неначе собака накрутила хвостом, і повів Василину до контори. У конторі стояло з десяток чоловіків, котрих прислала у Стеблів Лейзорова поліція. Чоловіки стояли, як воли, ждучи свого ярма.

Лейзор помив руки, сів за стіл і почав крутити у книжці якісь бублики, записуючи людей. Він записав Василину у суконну фабрику. У конторі вертілись жидки, сухі, довгі, проворні, вони герготіли безперестану, зовсім як гуси, що знялися летіти на воду. У Лейзоровому подвір'ї притулилось вже три жидівські сім'ї: одна у одній кімнаті, в його квартирі, друга на подвір'ї, у надвірній хатині, а третя — у мужиковій хаті, що стояла на городі, зараз коло Лейзорового двора. То були його поліцейські: Шмулі, Срулі, Гершки, котрі нишпорили у Стеблеві й в близькій околиці, бігали по селах бідками або й пішки, зналися скрізь з шинкарями, з підрядчиками на заводах, з жидами-мірошниками, з жидами-посесорами; знали всю околицю, як свої п'ять пальців, скрізь справлялись за ціни на хліб, на сало, на дьоготь, на ріпак, збирали пашню з бідних мужиків за проценти й звозили до свого начальника стеблівської околиці, Лейзора Рабиненка. В Лейзора в Одесі були свої ще вищі начальники: жидівські губернатори і міністри, котрим він подавав звістку за все і приставляв їм пашню. То були міністри пшениці, жита, міністри гречки й проса й навіть

міністри свинячого сала, олії й дьогтю: то були взагалі українські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської кривавиці...

Лейзор Рабиненко, не більше як начальник повіту, ще не мав гонору й аристократизму одеських міністрів і поводився з мужиками по-простацькому, запанібрата: жартував з ними, підлещувався до них, одбріхувався, коли було треба, але потихеньку закидав скрізь через своїх жандармів — Шмулів та Шулемів — тонку павутину, ловив нею мужиків і висисав з них гроші, як павук висисає кров з мух. Лейзор ходив ще в довгому каптані до самих п'ят, носив жидівський капелюх, але лице його вже наливалось, як яблуко у спасівку. Чорна борода залисніла, як шовк, руки стали повні, м'які, а пальці були налиті ситтю. По лиці було вже видно, що йому небагато зосталось дослужувати до уряду жидівського губернатора України.

— Чи ти, молодице, станеш на заводі на своїх харчах, чи на моїх? — спитав у Василини Лейзор.

— А де ж я наберу своєї харчі? — сказала Василина.— Я не тутешня.

— Коли ти бурлачка, то ставай на моїх харчах. Ти будеш робити у постригальні. На моїх харчах будеш робити по два карбованці на місяць, а як на своїх, то по три. Першого місяця ти вернеш мені ті гроші, що тобі позичив Лейба та ще з процентом.

Лейзор записав Василину в книжку, послав її у фабрику. Марія повела її у постригальню.

Постригальня була у нижньому поверсі фабрики. Марія одчинила двері в той відділ, де вона сама стояла коло «вовка», й повела за собою Василину. Василина глянула на машини і оторопіла. У неї закрутилась голова. Гук, свист од машин, шум води під помостом, свист од паровиків — це все так заглушило її, що вона боялася йти далі. Над нею крутились колеса, кругом неї крутились, ледве повертаючись, гарячі, як огонь, парові барабани, неначе барила, а на тих барабанах накручувалось мокре сукно, парувало й зараз сохло. На других барабанах сукно хватали довгі ряди ворсильних колючих шишок і наводили на йому блискучу ворсу. Довгі ремінні паси пронизували стелю й хапались внизу за машини. Машини ревли, стугоніли, колеса махали зубцями, неначе хотіли вхопити чоловіка й потрощити його на шматочки, а під ногами ревла і шуміла вода, прориваю-

чись через щілини помосту. Серед того шуму подекуди було чути голосну дівочу пісню.

— Василино! Стережись, щоб часом машина не вхопила тебе за одежу,— крикнула Марія до Василини, стаючи до роботи коло «вовка» й тикаючи йому в зуби між колючки та гачки вовну,— йди до тих дверей; там тобі покажуть у постригальні твоє місце.

Василина насилу добрела до других дверей і ввійшла в довгу здорову постригальню. Проти сонця заблищали здорові, широкі, як ворота, вікна. Проти вікон стояли рядками п'яльця, на них було міцно напнуте біле, тонке, як шовк, сукно, а коло п'яльців стояли дівчата й молодиці. Вони витягували гачками товсті або чорні нитки, зрізували ножицями вузлики та реп'яшки. Декотрі сиділи з п'яльцями й гаптували жовтими та червоними нитками береги на сукні та фабричні клейма. Постригач, молодий гарний німець, привів Василину до п'яльців і поставив її проти тонкого білого сукна. Сукно світилося проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку. Постригач дав Василині крючечки, ножички й маленькі обценьки, показав роботу і пішов собі.

Василина оглянулась на обидва боки. Довгими рядками через усю фабрику сиділи дівчата і молодиці в чистих білих сорочках. У всіх були білі руки, білі види, неначе вони були панського роду й ніколи не робили чорної роботи. Всі глянули на Василину й почали шепотіти.

— Ця молодиця не стеблівська. Мабуть, бурлачка,— говорили стиха дівчата.

— Це та молодиця, що її знайшли без пам'яті над Россю; їй-богу, це та сама,— шепотіли дівчата, скоса поглядаючи на Василину.

Василина все те чула, висмикуючи товсті нитки та вузлики з сукна.

У постригальні стало тихо, тільки часом лущали нитки та бубоніло сукно, як бубон, під дівчачими руками. Перегодя одна дівчина почала пісні, до неї пристали другі дівчата й молодиці, розважаючи свою нудьгу. Одна пісня лилася за другою, гучно розносячись по високій фабриці. Коли це одна дівчина почала пісню, а за нею почали другі дівчата:

Ой у нашому Стеблеві стала новина:
Породила Биківночка малеє дитя.
Ой узяла мале дитя під білі боки

Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.
Ой закиньте, рибалочки, шовковую сіть,
Та зловите щуку-рибу панам на обід!
Не зловили щуки-риби, зловили риб'я:
То ж тієї Биківночки малеє дитя.
Ой узяли Биківночку під білі боки
Та вкинули молодую в Дунай глибокий.
Стала, стала Биківночка, стала потопать,
Стала вона, молодая, матінки бажать.
Ой маєш ти, моя мати, іще дочок три:
Не пускай їх на вулицю, двері підопри.

Василина слухала кожне слово, й кожне слово капало на її серце, наче розтоплений віск. Їй здалося, що дівчата співають за неї, що вони знають, як вона породила дитину і вкинула її в Рось. Вона глянула на дівчат, дівчата неначе поглядали на неї скоса, й по їхніх очах неначе було знать, що вони все знають, що вони бачили, як вона кинула дитину в воду.

У Василини затрусились руки. Вона випустила з рук ножиці. Ножиці дзенькнули об столик. Всі глянули на неї.

У Василини закидалось серце, а далі неначе вмерло. Вона охолола, сіла на ослін й сперлась на столик. У неї голова закрутилась, в вухах задзвеніло. Натягнуте біле сукно перед її очима стало зеленим, а далі синім і затрусилось, як лист на вітрі.

«Боже мій! Це ж ти мене караєш за мою провину! Це ж вони за мене склали пісню і співають навмисне проти мене! Боже мій! Чим же я спокутую свій великий гріх»? — думала Василина, неначе через сон.

Василині здалось вже, що от-от справдяться слова тієї страшної пісні, що зараз одчиняться двері, ввійдуть люди, візьмуть її й вкинуть у воду. Її мука була така важка, що вона була ладна й сама кинутись у воду.

«Не переживу я цієї муки! Пошли мені, боже, кару, яку найважчу! Я все видержу, усім спокутую свій гріх»,— думала Василина.

А шум гув у її голові: то шумів, як вітер між соснами, то шелестів, як зелена діброва. Серце знов прокинулось і застукотіло в грудях, як пташка в клітці. Через стіну було чути, як гули машини, шипіли десь далеко паровики, стугоніло важке залізо, глухо шуміла під помостом вода. Василині здалося, що то шумить вода в Росі під скелями. Вона виразно почула серед шуму страшний гук: бовть, бовть, бовть...

— Боже мій! За що я маю терпіти таку страшну кару! — зашепотіла Василина.

Була хвилина, коли Василині прийшла думка схопитися з місця, впасти навколішки й розказати всім голосно за згубу своєї дитини. Але її тверда вдача перемогла ту страшну гадку. В неї десь узялася сила, й вона задушила в собі ту думку. Вона зціпила зуби, взяла в руки ножиці і почала ніби вистригати вузлики на сукні. Її очі втупились в прозоре сукно, між тонкі нитки, але вона нічого не бачила і тільки водила по сукні ножицями.

— А чого ти, молодице, насилу совaєш руками? — крикнув на Василину постригач,— ти робиш, неначе три дні не їла.

На Василину неначе будлі-хто линув холодною водою. Вона опам'яталась і почала примічати товсті й тонкі нитки, вузлики, реп'яшки. Нудна робота прохолодила її гаряче серце і притягла до себе всю її увагу.

Опівдні задзвонили в дзвоник на обід. Робітниці кинули роботу і пішли з фабрики. На двох дверях стояли десяцькі і трусили дівчат і молодиць, щоб вони часом не набрали собі додому тонких ниток, вовни, лучки та шовку. Кожна робітниця розперезувалась перед десяцьким і витрушувала пазуху, сорочку й спідницю. Десяцькі, одставні москалі, дуже стидко трусили дівчат, оглядаючи їх кругом. Василина, розперезавши пояс, дуже засоромилась, і на її блідому лиці виступив рум'янець.

— Нічого, молодичко, нічого! Видно, що вперше тебе трусимо,— сказав москаль, оглядаючи Василину кругом,— звикнеш, то й червоніти перестанеш.

— А може, вже й звикла,— обізвався з других дверей москаль.— Та й гарні ж тобі, бра, достаються молодиці! А мені чорт надав усе старих бабів таких, як оця.

І москаль вхопив у руки якусь стару бабу і дуже стидко почав заглядати в пазуху та облапувати кругом. Баба тільки лаялась та плювала.

Василина вийшла з фабрики серед натовпу всякого народу. Всі придивлялись до неї. Парубки зачіпали її, а Василині все здавалось, що вони всі вже знають за її провину. В її голові гула й досі страшна пісня од слова до слова:

Ой узяла мале дитя під білі боки
Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.

Василина пішла до казарми. В подовжастій темнуватій казармі на столах вже стояли миски з борщем. Бурлаки й бурлачки сиділи за столом довгими рядами. Лейзор бігав з пекарні в казарму, а з казарми в пекарню. Василина сіла між молодицями та дівчатами. Вона взяла ложку борщу й трохи не виплювала додолу. У борщі була сама за себе бутвина. Він був навіть без картоплі й одгонився старим смердючим салом. Глевкий, чорний, як земля, хліб давив у горлі й тріщав у зубах. Бурлаки і бурлачки позвикали вже до такої страви й їли, аж за вухами лящало. Василина через велику силу з'їла трохи борщу. Каша тхнула старим салом. Василина згадала те сало з черв'яками, яке вона бачила на терезах, і поклала ложку.

— Чому ти, молодице, не їси каші? — спитали у Василини молодиці.

Василина мовчала, спустивши очі на стіл.

— Це якась горда бурлачка,— судила голосно Василину одна дівчина, скоса поглядаючи на чорні Василинині брови,— й говорити з нами не хоче.

— Де та й гордість дінеться, як поживе з нами у цій казармі,— судила Василину друга бурлачка.— І ми колись були горді, поки не довелось бурлакувати.

Василина встала з-за стола, не ївши; бурлаки закурили люльки. По казармі пішов страшний чад. Василина, ще не зовсім здорова, закашлялась.

— А що, молодице, не звикла до такого кадила? — засміявся один молодий бурлака, присовуючись до Василини і пускаючи дим під самий ніс Василині. Василина одвернула од його лице.

— Це якась панія,— сказала одна дівка наздогад.— Ой дівчина-вишня, та не будь така пишна! — заспівала вона весільної пісні так само наздогад Василині.

А бурлака присунувся до Василини ще ближче та все дмухав на неї смердючим тютюном.

— Ану, чи видержить! — жартував другий молодий бурлака,— а ота чорнобрива вже видержує,— сказав він до однієї дівчини і моргнув на неї однією бровою.

Дівчина засміялась, а бурлаки обсіли кругом Василину, як мухи мед. Чорні очі, чорні чудові брови манили їх. Дівчата й молодиці завидували Василині й почали кепкувати з неї.

— Ану, я тебе вщипну, чи видержиш? — сказав бурлака до Василини і присунувся ще ближче.

— Геть, сатано, бо як дам, то й перекинешся! — крикнула Василина, махнувши на його рукою.

— Та й бриклива ж! Ще такої й не було у нас на фабриці,— сказав бурлака.

— Потривай, ось я вщипну її; од мене видержить,— сказав другий бурлака, присовуючись до Василини з другого боку.

Василина не встигла обернутись на другий бік, як обидва бурлаки присунулись до неї й здавили її з двох боків.

— Одчепіться од моєї душі! Чого це ви причепились до мене? — крикнула Василина й насилу видерлась з бурлацьких рук. Вона, вся червона, вибігла з казарми.

— А як зачервонілась! Потривай, прийдеш ти до нас у казарму на ніч,— крикнули бурлаки вслід Василині.

Знов задзвонили у дзвоник. Бурлаки рушили до фабрики. Василина знов сіла перед прозорим сукном, і її очі пірнули у нитки та вузлики. Вона передумала все, що витерпіла того дня, і зажурилась.

«Важке буде моє життя на фабриці, але така вже, знати, мені доля судилася,— думала Василина, важко зітхаючи.— Нащо мені було йти на ті буряки? Нащо я найнялася у того пана? А тепер зав'язала голівоньку, не розв'яжу довіку».

Ввечері знов задзвонив дзвоник. Десяцькі знов обтрусили робітниць і випустили їх з фабрики. У казармах подали бурлакам на вечерю куліш з одним кропом без сала. Голодна Василина поїла кулішу, постелилась між двома молодицями й лягла спати, прикрившись свитою.

Бурлаки й бурлачки полягали покотом на полах, де хто схотів.

Тільки що Василина задрімала, чує вона крізь сон, що з неї в одну мить хтось стяг свиту, неначе її вхопив вітер і поніс кудись. Василина кинулась.

— Хто це стяг з мене свиту? — крикнула вона на всю казарму.

— Та це, мабуть, хтось жартує,— обізвалась та молодиця, що лежала поруч з нею.— Хтось потяг свиту через мене.

— Оддайте мені свиту! Чого ви чіпляєтесь до мене! — крикнула Василина, сидячи на полу.

У темряві було чути здушений сміх. Молодиця повозила руками, налапала свиту й кинула на Василину.

У казармі знов стало тихо. Тільки що Василина задрімала, з неї свита знов знялася й полетіла на другий бік. Василина крикнула.

— Якого це ви дідька до мене чіпляєтесь! Оце лихо та й годі! Не дадуть заснути! — кричала Василина крізь сльози.

Молодиця по другий бік Василини почала кричати на бурлак, налапала свиту і подала Василині.

Не встигла Василина задрімати, чує вона,— чиясь тверда широка долоня переїхала через її лице. З другого боку хтось смикнув її за ногу.

— Гвалт! Рятуйте! — закричала Василина не своїм голосом.

Хтось побіг по казармі й трохи не вищав од сміху. В казармі всі попрокидались і загомоніли. Молодиці почали лаятись та кричати на бурлаків.

Перегодя знов всі затихли і поснули, тільки одна Василина довго не спала і тихо плакала.

«Не видержу я у цій казармі»,— думала Василина, засипаючи.

А їй через легкий сон сниться пишний батьків садок, чудовий квітник, де цвіли настурці, півонія та зірки. Сонце грає чудовим маревом на квітках, на садку, на пишних садках та лісах. Легкий туман криє всю Комарівку, що потонула у яблунях та черешнях, і розлягається тонким покривалом на густих лісах.

Минули жнива. Лейзор Рабиненко поїхав у Могилевську губерню й навіз на завод білорусів. У казармі стало тісно. В неї набилась сила народу. Робітники поскладали свої мішки з одежею в одному кутку. Для одежі не було опрічної коморки, де можна було б поскладати й замкнути свої бурлацькі манатки. У казармі почала пропадати одежа: в одного вкрали сорочки, у другого свиту. У Василини хтось украв свиту. Вона перенесла свою одежу на схованку до Марії Янівни.

Білоруси були народ спокійний, тихий, дуже вбогий. На чоловіках білі свитки та білі шапки-магерки світилися наскрізь. На молодицях плахти та запаски висіли, як шматки дрантя. І чоловіки й молодиці носили личаки, обгорнувши ноги білими онучками.

Молоді бурлаки не давали Василині спокою ні вдень, ні вночі. Через її молоде гарне лице, чорні брови до неї горнулись всі бурлаки. Навіть білоруси задивлялись на неї та зачіпали її.

— Вот гарна маладіца! — говорив один білорус до Василини.— Каби за мене пошла, то я б ажанівся.

— Як же ти аженишся, калі в цєбє дома є свая жонка,— говорив другий білорус.

— Калі яго Вувдя «наваріла яму бураков — насипала черв'яков, наваріла каші — насипала сажі»,— сміялися білоруси.

Бурлаки жартували, а Василині було не до жартів. Харч була така погана, що вона зовсім захляла й мусила купувати собі їжу на базарі. Вона мусила спродувати деяку свою одежу і купувати собі на базарі добрішу харч.

У суботу молодиць та дівчат пускають з фабрики раніше, ніж у другі дні. Однієї суботи Василина побігла до Марії.

— Чи не знаєш ти, Маріє, кого-небудь, щоб купив у мене спідницю або юбку. Оце так захарчували мене жиди, що вже ледве соваю ногами.

— Не знаю, серденько,— сказала Марія.— А яку ж оце спідницю ти думаєш продати?

— Та будлі-яку: чи червону, чи синю, за всі голови, бо я вже зовсім захляла. Як не попоїм луччої страви, то й з ніг звалюся.

— А покажи мені, Василинко, ту спідницю, може, й я куплю,— сказала Марія.

Василина викидала з мішка свою одежу, взяла одну спідницю й розгорнула.

— Ой, гарна ж спідниця! — аж плеснула у долоні Марія.— Червона, аж очі в себе бере, а по червоному полі неначе хто розсипав зелені дрібні бубличкн. Ану, це яка? А розгорни, Василинко.

Василина розгорнула другу спідницю.

— Ой господи! Де ти набрала такої гарної одежі? Дивись, моя ти матінко! Синя-синя, а по синьому полі неначе котики побігали білими та червоними лапками. А розгорни, Василино, оцю юбку.

Василина розгорнула юбку. По зеленому полі крутились крючкуваті червоні здорові квітки.

— Ця матерія вже не така гарна: квітки дуже здорові, неначе собаки позадирали вгору кудлаті хвости,— промовила Марія.

— А яка оце в тебе хустка? — сказала перегодя Марія і розіп'яла здорову хустку просто вікна. Червона хустка засвітилась і заблищала.

— І де ти набрала такого добра? Ой ненько моя, червона, як жар, всю тобі хустку неначе жовтогарячі ластівки обсіли. А які дивовижні торочки!

Марія не втерпіла, поставила на столі дзеркало й зав'язала собі голову хусткою. Червоні та зелені торочки спустились з голови до самих пліч. Марія покрутила головою, торочки кругом голови заворушились.

— А приміряю я оту червону спідницю! Може, прийдеться на мене,— сказала Марія.

Вона накинула на себе спідницю, глянула на спідницю й плеснула у долоні.

— Ой, гарно ж! Кругом тебе неначе зелені бублички низками висять до самого долу. Продай мені, сестрице, оцю спідницю.

— Добре. Бери, коли хочеш,— сказала Василина.

— Або потривай... А накинь на себе оту синю, нехай я подивлюсь, як лежить на тобі.

Василина накинула на себе синю спідницю з білими та червоними котячими лапками. Марія одійшла до дверей, потім вернулась і обійшла кругом Василини.

— Ой серденько моє! Обидві спідниці гарні, та не знаю, котру собі взять. А на, Василинко, надінь оцю червону, а я вберусь у синю.

Вони помінялись спідницями. Марія обтягувала на собі спідницю, поправляла рясні фалди, заглядала у дзеркало, а потім перейшла тихо через хату, притуливши ліву руку до грудей і одставивши од себе праву, як ходять всі фабрицькі дівчата. Марія, наче пава, походжала по хаті, виставивши вперед груди і піднявши вгору лице.

— Чи гарно лежить на мені? Чи рясно лежать на боках фалди? — питала Марія, повертаючи голову назад то вправо, то вліво.

— Господи, як гарно,— говорила Василина, важко зітхнувши і підперши рукою голову.

— А може, я куплю оцю синю... Як тобі здається, Василинко?

— Як тобі подобається синя, то бери синю,— сказала Василина.

— А котра мені краще пристає до лиця?

— Обидві пристають, але синя неначе лучче,— сказала Василина.

— Куплю синю,— сказала Марія.— Про мене, хоч зараз запиймо могорич. Та не скидай, серце Василинко, тієї червоної спідниці, нехай я хоч надивлюся на неї. А це яка в тебе друга хустка? Ой, гарна ж! Картата, неначе хто на-

сіяв грядочками усяких квіток. А зав'яжись, Василинко серденько, нехай я подивлюся, зав'яжись!

Василина стала перед дзеркалом і зав'язалась. Картата хустка й справді заблищала в неї на голові, неначе хто натикав у хустку всяких квіток.

У Марії розгорілись маленькі темні очі. Вона бігала кругом Василини і не могла надивитись на ту хустку.

— А що ж ото зосталось у тебе в мішку? Хвартух, чи що? — спитала Марія і вхопила складений, перегнутий попополовині хвартух.

Марія розв'язала, розпустила хвартух і підняла його вище од своєї голови.

— Ой світе мій! Який чудовий хвартух! Їй-богу, наче писанка. На ясно-зеленому полі маківки. А на, Василино, держи за один кінець, а я за другий.

Молодиці розіп'яли хвартух.

— І де ти набрала такої гарної одежі? Їй-богу, неначе хто насипав повний хвартух маківок. Признайся, Василино, хто це тобі накупив такого маку?

— Ат... заробляла потроху та й насправляла,— сказала Василина.

— В такому хвартусі хоч зараз ставай у танець,— сказала Марія й задріботіла маленькими ногами.— Продай мені, Василино, і хвартух.

— Про мене, купи і хвартух,— сказала Василина й важко зітхнула. Вона сама любила гарну одежу. Для неї шкода було хвартуха.

— Таку чудову одежу варт покропити,— сказала Марія й принесла з хижки пляшку горілки.

— Будьмо ж здорові, Василино,— сказала Марія, наливаючи чарку горілки.

— Даруй, господи, це зносити, а в краще вбратись,— одказала Василина до Марії.

Марія випила чарку до дна, ще й махнула нею вгору під стелю, а потім почастувала Василину.

Випили по одній, а потім по другій. У Марії зовсім розв'язався язик. Невеликі блискучі темні очі розгорілись і заблищали. Гарне, але бліде лице трошки посвіжішало.

— Скажи-бо, Василино, чи тобі якийсь панич насправляв такої гарної одежі, чи бурлаки? Скажи-бо, серденько, скажи?

— Дещо справляв батько, дещо сама купила, ат...

Василина тільки рукою махнула.

— А до мене оце недавно був причепився наш постригач. Коли не йду проз його, він все дивиться — не надивиться на мене, та все зачіпає, та бровами моргає. Їй-богу, так мені аж ніяково перед дівчатами... Хвалить мої брови, що в цілому заводі кращих нема. А тебе, Василино, сватали? Чи ти виходила заміж, чи сама покрилась?

Василина була неохоча розказувати за себе, а в Марії розв'язався язик. Вона полюбила Василину одразу і неначе вгадувала, що Василинина доля дуже схожа на її долю. Чудова краса Василинина одразу навела на неї ту гадку.

— А ти, Маріє, давно вже зосталась вдовою? — сказала Василина.

— Ой серденько моє дороге! Вже четвертий рік, як овдовіла. Чоловік умер, а після його смерті й дитина померла, царство їм небесне,— сказала Марія, зітхнувши, й перехрестилась до образів.— Набралася я на своєму віку всякого лиха.

— Чи ти, Маріє, давно вже в фабриці? — спитала Василина.

— Чи то ж в одній фабриці я була! Була я у Вільшаній, а тепер застрягла у Стеблеві, та вже, мабуть, буду тут, доки мого живота. Остобісіло вже мені те бурлацтво,— сказала Марія й задумалась.

— Ще як була я дівкою, послала мене мати на фабрику у Вільшану. Після смерті батька зістались ми сиротами, а мати й каже мені: «Йди, дочко, на фабрику у Вільшану, може, принесеш додому якого карбованця». Вільшана од нашої Тарасівки недалеко, зараз за Керелівкою.

У Василини похололо в душі. Комарівка була недалеко од Тарасівки.

— Ото пішла я у Вільшану та й стала в сахарні на роботу. Мати виряджала мене та й наказувала: «Стережися ж, дочко, фабрицьких панків та бурлак. На тих заводах вештається всякий народ, а в тебе чорні брови». Я стереглася, та й не встереглась... А я була дівкою дуже гарна. Кращої за мене не було на все село. Було, як уберуся в квітки та в стрічки, то всі парубки на мене очі витріщають. Оце було йду вулицею та й чую, як люди говорять: «Ну та й гарна ж, ніврроку, удовина дочка!..» А ти, Василино, була дівкою, мабуть, дуже гарна? Еге!

— Пішла моя краса марно, наче лист за водою,— сказала Василина.

— Ой серденько моє! Туди пішла й моя краса, хоч мої брови ще не злиняли.

Марія заглянула у дзеркало й пригладила чорні тонкі брови пальцем. З дзеркальця виглянули блискучі очі, довге, тонке, сухорляве лице, тонкий, трохи вигнутий ніс, повні губи й кругленьке підборіддя з чорною бородавочкою посередині. Марія подушила щоки рукою: щоки трохи почервоніли.

— Як прийшла я в сахарню, світочку мій! Кругом мене обступили хлопці: зачіпають та бровами моргають. Той купує горілку, той медяників, той стрічки, той квітки. Чіпляються до мене, наче павутиння, хоч одбивайся палицею, та все такі погані парубки, що й плюнути гидко. А я їм кажу: не любіть, не ходіть, не носіть грошей — не люблю вас, бо ви нехороші.

— А тут прийшов на фабрику один парубок. Глянула я на його, і мене неначе хто у вогонь вкинув. Високий, рівний станом, парубок саме в силі. Лице рум'яне, очі чорні, сміливі, соколині, волос чорний, вус чорний, аж вилискується. Вбив він мене своїми очима, наче орел горлицю. Чи ти, Василино, кохалась на своєму віку щиро, гаряче?

— Кохалась гаряче, кохалась щиро,— сказала Василина, вдавивши пальці рук на грудях.— Я вся неначе згоріла од кохання, як лляні пачоси на полум'ї, й там згоріло моє щастя...

У Василини очі заблищали, високі брови піднялися ще вище, бліде лице спахнуло.

— Отак і я,— сказала Марія,— як упала я йому на груди, мені здалось, що всі зорі з неба посипались на мене й запалили всю мою душу. Я ледве одійшла й опам'яталась... Які очі дивились на мене! Які брови я цілувала! Ой серце Василино! Як згадаю, то й тепер серце в'яне од тих очей: чорні й блискучі, горді й гострі, наче ножі, й милі та ласкаві, наче в дитини. З тих очей на мене посипались іскри, посипались ніби якісь пахучі квітки, вдарили гострі ножі, повиті рожами, й пройняли наскрізь моє серце. Була я щаслива, але терном поросла моя дорога до того щастя...

— Питаю в його, як тебе звуть? Він каже: Петро. Питаю в його, як тебе прозивають? Звідкіля ти? А він каже: «Не питай, чорнобрива, бо швидко стара станеш... Я бурлака, та й годі».

— Я вже його й не питала. Я тільки тліла на якомусь пекельному вогні й боялась його питати. Причарували мене ті дивні очі.

— Ходить він до мене та й ходить, носить мені гостинці, справляє квітки та стрічки, а я йому кажу: «Нащо ти мені купуєш квітки? Я тебе кохаю і кохатиму, хоч би мала сухий хліб їсти, ходити босоніж по терні та по колючках». Я так йняла йому віри, що була ладна душу мою віддати йому.

Ходить він до мене рік, та нічого не каже. Розпитую його, він не промовляє до мене. Чи вже ж, думаю, в тебе, Петре, нема правди для мене? Коли мене любиш щиро, то чом не береш мене за руку та не ведеш до свого батька? А тут настає мій час. Бурлаки почали жартувати та кепкувати з мене. Я раз таки не видержала та й кажу йому: «Я покинула дома стару матір. Як же я покину її на весь вік? Хіба піду з тобою до твого батька?» А він мені одказує: «Я не поведу тебе до свого батька, бо в мене дома є жінка».

Сказав він ці слова,— неначе застрелив мене, як голубку. Ввесь світ закрутився передо мною. Мене так запекло коло серця, що я думала, вже не буду жива. І сліз не знайшлося плакать.

Марія глянула на Василину й злякалась. У Василини лилися сльози із очей й сипались горохом по щоках на скатерть. Вона сиділа бліда, як смерть. Круглі очі стали страшні. Вона неначе була ладна кинутись й згубити кого-небудь з світу.

— Чого це ти, серце Василино, так плачеш? Не плач, а то й мене жаль бере,— сказала Марія та й сама заплакала, у неї голос затрусивсь, як струна.

Василина мовчки втерла сльози рукавом.

— А тут, на моє лихо, прийшла в сахарню якась молодиця. Він покинув мене та пристав до неї: ходить за нею слідком, купує для неї горілку, справляє хустки. Коли б вона була гарна, то мені не так було б жаль, а то ж така тобі погана, що й глянути гидко: здорова та товста, як мур, щоки товсті та червоні, як буряки, брови, як підошви, губи, як постоли, а ніс кирпатий, як бараболя. Йде проз мене, задере свою кирпу, неначе хмари нюхає. Проміняв Петро мої тонкі брови на якісь підошви! А я ж тоді цвіла, як маківка! Якби мала силу, я б задушила її й його разом з нею. Шкода було мені його чудових очей. Ой очі, очі! Які то були очі! Якби він був зглянувся на мене, промовив до мене ласкаве слово, я б йому простила все, пішла б з ним на край світу. І тепер сняться мені ті гострі милі очі, але

що було, те навіки минуло. А ти, Василино, забула свого милого, чи й досі кохаєш?

— Забула, Маріє, забула — не хочу згадувати,— сказала смутно Василина.— Я була дуже нещаслива.

— Ото, Василино, впросилась я до однієї бідної вдови, перележала важку годину... Пішла я з дитиною на руках в сахарню, мене не приймають на роботу. Що ж мені тепер на світі божому робити? Йти додому до матері? Але що мені скаже мати! Що скажуть люди на селі? Вони ж мене осміють, заплюють. Яке їм діло до того, що я, молода, покохала так, що трохи не вмерла. Стрілась я з Петром та й кажу йому: «Порадь мене, моє серце, що мені робити, як на світі жити?» А він згорда одказує мені: «Як жила, так і житимеш». «Де ж мені сина подіти?» — питаюсь в його. А він каже: «Про мене, де хоч дінь, хоч на вулицю викинь».

— Петре, Петре,— кажу я до його,— я ж тебе кохала, як свою душу. Ти ж цілував мої брови, мої очі! Ти ж божився, ти присягався, що мене вірно любиш.

— Хіба трудно божитись та присягатись? Цього добра за гроші не купують,— каже він, та все смокче люльку, та блискає чорними очима.

— Коли так, то нехай мій гріх впаде на твою душу,— сказала я та й побігла од його сама не своя. А там коло сахарні лежала здорова, як гора, купа попелу. Я бачила, як раз вивозили ту купу й викинули з неї багато дитячих кісток. Як божевільна, побігла я до казарми. Йду коло сахарні, аж передо мною біліє здорова купа свіжого попелу. В мене потемніло в очах. Озирнулась я кругом себе — ніде нема й душі. Надворі вже смеркло. Я взяла та й кинула дитину в сухий попіл. Дитина навіть не писнула й пірнула у попіл, аж бовтнула, неначе у воду впала...

Василина схопилася з місця, крикнула страшним голосом і знов упала на місце, бліда, як смерть. Вона вхопилась рукою за серце й неначе хотіла вдержати його в грудях.

— Чого це ти, Василино, так злякалась? Та то ж не ти кинула дитину в попіл, а я,— сказала Марія.

Але й сама Марія злякалась. Горілка розв'язала їй язик, і її розмова, як річка весною, винесла все наверх, що було на душі.

Вона схаменулась.

— Ой боже мій! Не кажи ж, серденько, нікому, що я колись вчинила такий гріх. Я нікому не признавалась,

тільки призналася попові в одному селі, на дорозі. Не кажи ж, не кажи нікому, не губи мене, бо я й так набралась лиха на своєму віку,— просила Марія Василину, вхопивши її за руку.

— Борони боже, щоб я кому сказала. Хіба і я мало перетерпіла горя на своєму молодому віку,— сказала Василина, трохи заспокоївшись.

— Я, бач, Василино, думала, що й з тобою була така пригода коло Росі в той день, як ми тебе знайшли коло річки... Бо й ти така гарна, як і я, кругом тебе бурлаки роєм в'ються.

Василина мовчала, зціпивши губи, і все дивилась на скатерть, закривши свої круглі очі.

— Ото, моє серденько, кинула я дитину та давай бігти, неначе хто гнався за мною. Вибігла я за Вільшану й пішла шляхом. Я нічого не бачила й не чула, неначе в мене одібрало очі й вуха. Я не йшла, а бігла й зайшла в якийсь ліс. Настала ніч. Я ввійшла в ліс. В лісі було поночі, як у темній хаті. Мені здалося, що я ввійшла десь глибоко в сиру землю, й тільки тоді опам'яталась.

— Боже мій! Де це я? Що це зо мною сталося? Дивлюся кругом себе, скрізь поночі й тихо, тільки над моєю головою видно смужку неба, неначе маленьку стежечку поверх лісу. Чую я, в мене ноги трусяться; я вся охолола, тільки голова вогнем горить. Я сіла на землю й ледве оддихала.

— А в лісі темно, тихо та сумно, тільки чую в голові якийсь шум та шелест. «Чи йти далі, чи вернутись?»,— думаю я, сидячи над шляхом. Коли чую, щось гуде десь далеко, неначе млинове колесо, та все наближається до мене помаленьку. Ляснув батіг, і по лісі пішла гучна луна; заскрипіли колеса. Хтось крикнув на воли: «гей» і заспівав пісні. Я неначе прокинулась і почала прислухатись. Колеса загуркотіли й зашелестіли по траві. Дорогою їхав якийсь чоловік. Я притаїлась і задержала дух. Чоловік проїхав коло мене та все співав пісні, неначе розважав себе серед страшної темряви. Він поминув мене, я встала й тихесенько, крадькома пішла слідком за возом. Мені стало не так страшно. Йду я і боюсь, щоб чоловік не примітив шелесту од моїх ніг. Коли це стежка на небі над моєю головою розступилась. Серед неба заблищали ясні зорі.

«Зорі мої ясні, як рідні сестри! — подумала я.— Світіть мені, не ховайтесь у хмари, бо на моєму серці стала страшна ніч!» Глянула я на зорі, й моє серце трохи заспокоїлось.

Я зійшла з гори, й на яру, над лісом, заблищало широким плесом небо. Серед яру, під лісом, стояв хутір. У вікнах світилося світло. Чоловік поїхав собі далі, а я думаю: «Зайду на хутір та, що бог дасть, попрошуся на ніч». Підійшла я під ворота. В дворі загавкали собаки. З хати вийшла молодиця й спитала, хто там такий за двором.

— Пустіть мене, тіточко, на ніч,— крикнула я з-за воріт.

— А хто ж ви такі? — питає в мене молодиця.

— Та я йду на заробітки в сахарню, та оце опізнилась і боюсь сама йти через ліс. Пустіть, будьте ласкаві! — прошусь я в молодиці.

— Та коли опізнились, то йдіть до господи,— сказала молодиця й вийшла до воріт, оборонила мене од собак і просила в хату. Я ввійшла в хату, сказала «добривечір». Чоловік з дітьми сидів за столом і вечеряв. Добрі люди, спасибі їм, попросили мене вечеряти. В мене боліло серце, боліла душа. Не до вечері було мені тоді.

— Переночувала я на хуторі, а другого дня, на зорі, подякувала добрим людям і ввечері прийшла в Стеблів та й стала на роботу у фабриці. Отака-то пригода, серце моє, трапилась мені на віку. Лиха година вигнала мене з батькового двору й пустила по світу бурлачкою.

Василина сиділа, спершись на стіл ліктем, й спокійно слухала. Їй здалося, що Марія розказує не своє життя, не своє лихо, а її.

— Ти, Маріє, вийшла заміж вже у Стеблеві чи деінде? — спитала Василина.

— У Стеблеві, серце моє миле, у Стеблеві. Як прийшла я сюди на завод, то передніше жила у казармі, так як оце тепер ти. Я передніше стала на роботу у сахарні, але там робота була дуже важка. Мене поставили на тьорці, а потім на пресах. Земля холодна і мокра. Кругом мене хлюпала на землю вода. Я мусила на холоді витягати з холодної води буряки й кидати в зуби тьорці. Мені здавалось, що я все перу сорочки на льоду й ніколи не перестаю їх прати. Я собі ноги одстояла на тій сахарні, поодморожувала руки; а далі взяла та й перейшла у суконну фабрику. Тут робота легша, ніж у сахарні.

— Пожила я на заводах, а мене парубки так і обступили кругом. Чи стрінуть мене на вулиці, тягнуть на музики, наймають мені музики до танців; стрінуть на вечорницях — частують мене горілкою, танцюють зі мною. Чи йду я селом,— за мною, молодою, слідком іде сім кіп хлопців

чередою. Жила я собі на волі, як птиця, ніхто мені не гриз голови. З ким хочу кохаюся, з ким хочу цілуюся. Вбрали мене хлопці, як ту пáву. А тут приступив до мене вже немолодий парубок, Яненко. Ходить та ходить за мною, як та тінь. Йду на музики, він за мною, йду з музиків — він за мною. Полюбив він мене, як душу, й заслав до мене старостів. «Чом же,— думаю,— не піти за його заміж?» Парубок гарний, чорнобривий, з карими очима, має свою хату. Ще його батька пан перевів у Стеблів з другого села, з-під Канева, з другими людьми. Пан поставив у Стеблеві всім хати, дав городи, але не дав поля й записав всіх на завод. Як вийшла людям воля од панщини, пан не дав тим фабрицьким людям поля. Так зостався й мій чоловік без поля. Пожила я з ним два роки та й овдовіла. Отакий мій талан. Любила я одного, як свою душу, та не довелося з ним жити в парі. Другий покохав мене, та й сам умер. А я, молода, не накохалась і не навтішалась на своєму віку. Ой, вже я не знайду таких пишних очей, які я цілувала. Ой очі, очі, горе моє, щастя моє! Чом мені не довелося ввесь вік дивитися на вас? Коли б мені довелося хоч раз на віку стрінути ті очі, раз глянути на них і вмерти...

— А я б такі очі виколола ножем оцими руками,— сказала Василина, бліда, як смерть, показуючи свої обидві руки.

Марія сіла кінець стола, сперлась на руку і задумалась. У хаті почало темнішати. Тільки скатерка на столі ясно біліла й кидала тихий світ на бліде Маріїне лице, на високий білий Василинин лоб та на квітчасті здорові хустки на головах в двох молодиць.

За ворітьми заграв ріжок різким, голосним тоном, заграла скрипка. Обидві молодиці неначе прокинулись і заворушились. Марія схопилась з місця й почервоніла на виду. Вона вхопила пляшку й чарку, кинулась до дзеркала, пригладила пальцем тонкі брови, поправила на шиї намисто з дукачами.

— Ой, подивися, Василинко, чи гарно стоїть на мені юбка,— сказала Марія, повертаючись до Василини,— обсмикай на мені складки. Нехай, серце, побуде на мені твоя хустка, бо вже не встигну другою зав'язатись. Це йде Мина на вечорниці та ще й з музиками.

Марія заворушилась, бігала по хаті, одставивши праву руку, а музики наближались до хати і вступили в сіни. Ріжок та скрипка розлили по сінях голосний гук. Двері в

хату одчинились, і через поріг переступив Миңа, високий поставний парубок, з ріжком у руках. На йому була чорна свита, накинута наопашки, солом'яний бриль, біла сорочка й червоний пояс. За ним ввійшов невеличкий парубок із скрипкою. Він був такий невеличкий, що його огрядний товариш зовсім заслонив його своїми плечима.

— Добривечір тому, хто в цьому дому,— сказав Мина товстим голосом.— Чи ти, Маріє, дома? Ого! Та тут дві Марії,— сказав Мина, глянувши на Василину.

— Ба, одна Марія, а друга Василина,— сказала Марія, почервонівши, як маківка.

Обидві молодиці були вбрані в нову гарну одежу, однаково зав'язані новими хустками; обидві були гарні й однакові на зріст.

— Яка ж це Василина? — питав Мина, приступаючи ближче до Василини і придивляючись до її лиця.

— Не впізнавай, бо все одно не впізнаєш,— сказала Марія.— Василина служить не в вашій сахарні, а у нас, у суконному заводі.

— Та й гарна ж ця друга Марія,— сказав Мина,— та шкода, що в хаті поночі. Дай лишень, Маріє, світла!

— Не дам, нехай кортить,— сказала Марія.

Тим часом Мина витяг з кишені око горілки й поставив на стіл. Марія засвітила свічку.

— Та й гарні ж до тебе, Маріє, збираються молодички на вечорнички! Коли б було знаття, то я б приніс друге око горілки,— сказав Мина.

— Як вип'ємо одно, то й друге принесеш,— сказала Марія, крутячи перед Миною головою.

При світлі забіліло в Мини широке лице, зачорніли товсті брови, котрі зрослись докупи на переніссі, неначе од виска до виска йшов дугою молодий місяць. Чорні очі блищали під тією дугою, як вугілля. На білому лиці чорніли здорові вуса.

— Чом же в тебе, Маріє, немає й досі дівчат? — спитала скрипка.

— А хто любить грибки,
А я печерички;
А хто любить дівки,
А я молодички! —

затяг Мина, становлячись боком, плече об плече, до Марії та поглядаючи на неї скоса. Чорна дуга піднялася вгору на білому лобі й знов у одну мить спустилася вниз.

— Чи ти, Василино, стеблівська, чи захожа? — спитав Мина у Василини, нахиливши своє лице до її лиця так близько, що один вус черкнувся об її щоку.

— Питай, козаче, здалека, коли хочеш в мене правди випитати,— сказала Василина, одхиливши назад голову.

— Яка ж ти недоторкана. От люблю Марію за те, що доторкана! — сказав Мина, вхопивши Марію за плече.

— Ой, цур тобі! Вхопив за плече, як ведмідь,— крикнула Марія й вдарила Мину по плечі.

— Сяду я коло Василини, то, може, допитаюсь правди,— сказав Мина і сів попліч з Василиною.

— Не питай, козаче, у мене правди: я не кожному скажу,— сказала Василина, посунувшись од Мини.

— А кому ж ти скажеш правду? — спитав Мина.

— Скажу тому, кого люблю,— сказала Василина.

— А хіба ж ти мене не любиш? — спитав Мина.

— Я тебе вперве бачу у вічі,— сказала Василина, глянувши на його.

— Високі у вас, кумо, пороги! Не нам через їх ступати. А може й нам? — сказав Мина, скоса поглядаючи на Василину.

— Не знаю,— сказала Василина.

Рипнули двері. У хату почали сходитись дівчата, позакутувані хустками. Вони поскидали свитки, порозкутувались. У всіх голови були тільки що змиті. В косах зеленів барвінок, червоніли квітки осінньої оргинії. На дівчатах були білі чисті сорочки, чистенькі спідниці. То були фабрицькі дівчата, з чистими делікатними руками, з білими, не загорілими видами, трохи блідими од фабрицької роботи, од нічної зміни коло парових машин. Вони були проворніші й сміливіші за дочок хліборобів, вміли пишатись, неначе вони були панянки, ходили дрібною швидкою ходою, нагинаючи плечі й голову трохи вперед. З парубками вони жартували делікатніше, ніж сільські дочки хліборобів.

Чимала Маріїна хата почала сповнятись дівчатами. Задріботіли язики, защебетали дівчата, як птиці в гаю. Одна дівчина, крадькома од матері, принесла яєць, друга паляницю, третя пшона і сала. Одна вкрала у матері курку й принесла її на вечорниці живою. Курка закиркала на все горло. У хаті піднявся регіт. Декотрі проворніші дівчата позасукували рукави, затопили й опатрали курку й вкинули її в юшку. У хату почали сходитись парубки. Коли це

у сінях закувікало порося. Двері одхилились, в хату полетіло порося й впало серед дівчат.

— Ой лишенько! Хто це кидається поросям! — підняли гвалт дівчата і розсипались на всі боки.

Порося залізло під лаву й рохкало, а в хату ввійшов високий тонкий парубок, той самий, що вкинув в хату порося.

— А я вам, дівчата, гостинця приніс,— сказав він, скидаючи шапку.

— А де ж твій гостинець? — спитала Марія.

— А то десь рохкає. Чи не сховала часом, Маріє, в скриню,— сказав парубок-штукар.— А одчини, Маріє, скриню!

Дівчата зареготались, а парубок поліз під лаву ловити порося. Бідне порося наробило такого крику, що дівчата затуляли вуха.

— Та коли його мерщій! Цур тобі з твоїм поросям! — кричала Марія на всю хату.

Парубок взяв ножа і поволік порося за задні ноги через поріг.

— От і приніс клопіт! Треба буде заходжуватись коло поросяти,— сказала Марія.— Дівчата, загадаймо хлопцям, нехай обскромадять порося, про мене, і зубами, а ми тим часом будемо танцювати.

— Коли б часом хлопці не з'їли поросяти живим, мов вовки-сіроманці,— говорили дівчата, сміючись.

Тим часом Марія почала частувати всіх горілкою. Вона подала чарку Василині. Василина подякувала.

— Чи вже ж ти, Василино, не п'єш горілки? — сказав до неї Мина.

— Колись пила, та вже забулась,— обізвалась Василина.

— А якби я почастував тебе наливкою, чи випила б з моїх рук? — спитав Мина.

— Не знаю, може б і випила,— сказала Василина.

— Для такої молодиці не шкода й заходу. Нате, хлопці, гроші, та побіжіть на місто, та принесіть пляшку наливки! — крикнув Мина, витягаючи з кишені гаманець.

Один хлопець побіг за наливкою, а другі попарили окропом порося, розтягли його за ніжки, штовхали його, скубли, плескали долонями, смикали за хвіст та за вуха.

Тим часом парубок приніс наливки. Мина почастував Василину, Василина випила й повеселішала.

— Грайте-бо, музики, бо я хочу танцювати,— сказала Марія.— Заграй-бо, Мино!

— Як Василина піде танцювать, то ладен грати,— сказав Мина, скоса повернувши брови до Василини.

Василина мовчала. Марія налила чарку горілки й подала Василині. Вона трохи подумала, а далі взяла чарку та й вихилила всю до дна.

— От за це люблю! — крикнув Мина, наливши й собі чарку і вихиливши до дна за здоров'я Василинине.

Скрипка заскрипіла. Смичок спробував струни, а далі впав разом на струни і затанцював на них козачка. До скрипки пристав Минин ріжок, ще й знайшлась сопілка. Дівчата стрепенулись. Василина неначе оживала, неначе прокидалась од якогось важкого сну. Молода челядь, дівоче щебетання, наливка й горілка — все те неначе посипало на неї приском. Молода душа заворушилась, і перед Василиною неначе зацвіла весна в комарівських садках: запахли васильки та м'ята на гарячому сонці. Дівчата стали рядками й почали танець, а музики аж ногами притупували. Василина неначе почула, що на неї полилось гаряче сонце з неба серед розкішного садка у Журавці, запалило її кров, розлило у жилах якийсь палкий вогонь, палкий і пахучий, веселий, як молоде життя. Вона ніби піднімалась од землі над розкішним зеленим садком, над пишними пахучими квітниками, піднімалась все вгору та вгору на промінних гарячих, як вогонь. У неї ніби росли крила і несли її, як ластівку, над зеленими лугами, над темними дібровами. Од музик, од дівочих танців у неї заморочилась голова.

— Василинко! Василинко! Ходім, серце, у танець! — крикнула Марія й потягла Василину за руку.

Василина встала з-за стола і вийшла з Марією на середину хати. Дівчата розступились. Музики зумисне вдарили вдвоє дужче у струни. Василину неначе якісь крила підняли вгору. Вона одійшла, стала проти Марії, а далі пішла в танець, дрібний, легкий, неначе вона не танцювала, а плила. Вона підвела лице й очі вгору. Чорні круглі очі загорілись вогнем, сипнули іскрами. Високі брови піднялись дугами ще вище. Чудова картата хустка з торочками блищала, неначе вся голова була повита пучками квіток.

Василина розходилась у танцях. Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою, а далі вдарила дрібного тропака і пішла кру-

титись з Марією, вхопившись з нею за плечі. На Василині хустка тільки миготіла, як блискавка.

Всі дівчата перестали танцювать; хлопці задивились на Василину. Вони ловили очима її чорні, тонкі брови, її чудові гарячі очі. У хаті все замовкло, тільки музики грали та шелестіли на молодицях нові спідниці.

— А хто любить грибки,
А я печерички;
А хто любить дівки,
А я молодички,—

почав приспівувати Мина під дрібного козачка.

Василина задихалась і сіла на лаву, втираючи гарячий лоб хусткою.

Музики стали. В хаті стало тихо. Всі мовчали. Краса молодої молодиці, її чудове лице, чудові очі, плавкі й жваві танці — все те так вразило і дівчат і хлопців, що вони тільки дивились на неї.

— Ну, Василина, так Василина! — сказав Мина, сідаючи коло Василини.— У нас на всіх заводах не знайдеш такої. Випий, Василино, чарку наливки для прохолоди.

— То й вип'ю! чому пак і не випити,— сказала Василина.

Мина налив чарку. Василина випила до дна. Вона почутила, що з тієї чарки якісь чудові чари розливаються по її жилах і палять кров якимсь солодким та теплим вогнем. Вона забула все: і Комарівку, і буряки, і Журавку, і пана Ястшембського, і свого сина, що вкинула в Рось. Перед нею тільки цвіли ніби якісь пишні квітки, а на неї світило гаряче сонце й розливало у душі щастя без міри, без кінця.

Тим часом дівчата зварили вечерю й подали на стіл.

— Тепер, дівчата, їжте ви курку, а ми з'їмо ціле порося,— сказав Мина, закотивши рукави.

— «Їли парубки, їли, цілого вола з'їли, на столі ні рісочки, під столом ні кісточки»,— сміялась Марія з парубків, пригадуючи слова пісні.

Затріщало порося в руках. Хлопці поламали його на шматочки. Затріщало воно і в зубах. Дівчата і хлопці кинулись на його, як вовки на вівцю, й в одну мить зосталась у мисці самі кісточки. Чарки ходили кругом стола. Василина не стільки їла, скільки пила.

Вже пізньої доби Марія поприбирала з стола, а дівчата й хлопці і не думали розходитись. Після вечері знов заспі-

вали дівчата, а далі заграли музики Дівчата знов пішли у танець.

— Набік, дівчата! Нехай ще погуляють молодиці, — крикнула Марія, розпихаючи дівчат обома руками.— Василино! Ану, до танців! Чого ти сидиш та куняєш?

Марія смикнула Василину за рукав так, що у неї рукав затріщав. Василина трохи не впала додолу.

Дівчата посідали кругом на лавках. Марія й Василина з посоловілими очима стали серед хати.

— Де ти, Василино? Щось я тебе не бачу! — сказала Марія, протираючи очі.

— Та осьдечки! Починай-бо, Маріє,— крикнула Василина коло порога.

Марія пішла дрібушки не до Василини, та до груби. Василина виступила і собі, розминулась з Марією та давай танцювати до дверей. Дівчата почали осміхатись. Обидві молодиці крутились то до кутка, то до печі. Марія спіткнулась і з усієї сили ударилась об піч лобом. Хлопці зареготались. Марія примітила смішки і хотіла поправитись.

— Смійтесь, смійтесь! Ви думаєте, що я п'яна. Я ще й тверезих перетанцюю,— сказала Марія, насовуючи на лоб хустку й очіпок.

А очіпок на Марії все з'їжджав на потилицю. У Василини коси висунулись з-під очіпка на лоб. Молодиці закрутились серед хати та вдарились лобами так, що аж голови загули. У хаті піднявся регіт. Молодиць брала злість. Вони закрутились по хаті, як вихор. Василина спіткнулась і простяглась серед хати. Марія наскочила на неї й дала сторчака.

У хаті піднявся не сміх, а гвалт. Дівчата аж за боки брались. Музики перестали грати. Мина реготався, кинувши ріжок на піл. Василина й Марія поспинались рачки і насилу встали на ноги.

— Чи вперше, Василино, спотикаєшся, чи вже тобі не первина,— спитав Мина, сміючись.

Василина встала і насунула на лоба чудову хустку. Вона була бліда, як віск. Блискучі очі неначе припали пилом. Василина заточилась, насилу дійшла до полу і впала головою на стіл.

— От тобі дотанцювалась! Це, мабуть, час уже додому! — закричали дівчата.— Але потривайте, дівчата! Ще побачимо, як хлопці зариють носом об землю!

— Або дівчата! — закричали хлопці.

— О, не бійтесь! Дівчата не заріють носом! — обізвались дівчата.

Мина підійшов до Василини і хотів її розбудити. Він підвів рукою її голову. Чудове лице було жовте, неначе виточене з жовтого воску. Тонкі брови чорніли, як п'явки. Довгі чорні вії впали на бліді щоки і, неначе шовком, вкрили їх двома кружками. Тонкий ніс світився, як виточений з мрамору. Губи зблідли, як в'ялі листочки рожі. Василина спала, як мертва, а її лице світилось якимсь світом, у котрому просвічувалось одно добро.

Марія звалилась од стола на лаву і заснула. Дівчата й хлопці почали вдягатись і одно за другим виходити з хати.

— А хто ж зостанеться на сторожі коло цих бурлачок! Гей, хлопці! — крикнув Мина.

— Мабуть, Мина! — обізвались хлопці з сіней. — А як не схочеш зостатися на сторожі, то підопри хату, щоб часом хто не покрав молодиць.

Мина, вже трошки п'яний, взяв бриля, загасив свічку й каганець, вийшов у сіни і дверей не причинив. У хаті спали молодиці у новій одежі, у нових хустках на головах, навіть в намисті з дукачами. Чорна ніч прикрила хату й сіни, прикрила Марію і Василину од людських очей.

Другого дня вже сонце заглянуло в вікна, а обидві молодиці спали. Через одчинені двері поналазили в хату кури, влізла собака, зіпнулась лапами на припічок і доставала з миски кістки. Одна курка ходила по столі й дзьобала кришки хліба, друга вилетіла на Марію, а третя вилетіла на полицю, сіла на горщикові з пшоном, перекинула горщик і сама з горщиком впала додолу.

Василина прокинулась й озирнулась по хаті.

«Господи, де це я? — подумала Василина.— Здається, неначе в Комарівці у батьковій хаті... ні, неначе у Журавці у пана Яштшембського в пекарні... Он лежить якась молодиця, мабуть, Параска або Олена».

У той час прокинулась Марія, схопилась й сіла. Василина вгляділа Марію й опам'яталась. Вона хотіла підвести голову, голова була важка, як камінь. У вухах гуло, неначе хто в голові бив у бубон. Марія сиділа й стогнала.

— Василино! Чи ти спиш? — спитала Марія.

— Ні, не сплю,— обізвалась Василина.

— А чом же ти не встаєш?

— Не підведу голови. Неначе хто наклав у голову каміння.

— Чи це ти, Василино, спала у новій спідниці й у новій хустці? — сказала Марія.

— Ой боже мій! Чи вже ж оце й я заснула у новій гарній спідниці й у новій хустці! Пху на тебе, сатано! Це, мабуть, нечистий мене спокусив. Ой, спідничка моя новенька! Пом'ялись квіточки й зелені бублички неначе поламались. Одколи животію на світі, цього не траплялось зо мною,— бідкалась Марія, розв'язавши голову й роздивляючись на пом'яту хустку.— Вставай-бо, Василино, та ходім до церкви.

— Коли й голови не підведу, а в роті таки так невірно, неначе полиню наїлась.

— Отак і в мене. А подивись, Василино, чи не зосталось чого в пляшках? — сказала Марія.

Василина достала рукою на лаві пляшку й перехилила її горлом униз.

— Ані крапельки! Чортові парубки видудлили все до останньої крапельки,— сказала Марія, встаючи з лави,— не буде чим і похмелитись. Ой, як же мені хочеться кислої капусти!

— А я неначе б їла солоні огірки,— обізвалась Василина з полу.

— Але як оце ми поспались у новій одежі? — питала Марія у Василини.

— І сама не знаю. А ти не пам'ятаєш? —спитала Василина.

— Ні, серденько, не пам'ятаю, неначе хто кілком вибив з голови пам'ять.

Тим часом курка вилетіла на полицю і звалила додолу другого горшка.

— А киш, проклята! Де це понабирались у хаті кури? Чи ти ба, серденько, і двері одчинені — й собака у хаті порається коло печі. А вон, проклята! — крикнула Марія, схопившись з лави.

Марія вигнала собаку, повигонила кури, вбігла у хату й заглянула у дзеркало.

— Ой лишенько! Де це в мене взялися синяки на лобі! — крикнула Марія.— Чи це я де вдарилась, чи, може, котрий бурлака понабивав. Чи ти, Василинко, не пам'ятаєш?

— Коли вже ти не пам'ятаєш, а я й потім,— сказала Василина.

— Ой, яка ж я стала страшна, аж зелена! Очі позападали, ще й два синяки на лобі... Чи не пошпурив на мене отой проклятий Мина пляшкою?

Марія й Василина поскидали нову одежу і повбирались у буденну.

— Ой господи! У чому ж оце я піду до церкви! Зовсім пом'яла нову спідничку,— бідкалась Марія.

— Не турбуйся, молодице! Поки звариш обід та приберешся, то й з церкви вийдуть.

Тільки що Марія розпалила у печі й приставила горшки, у вікнах замиготіла чорна смушева шапка й блиснули чорні брови, неначе чорний вуж, на блідому лобі. То йшов Мина.

— Ой, Мина йде! — крикнула Марія й кинулась до дзеркала. Вона в одну мить пригладила обома долонями щоки і разом з тим покусала свої сині губи. На щоках виступили червоні сліди пальців, а губи зостались такі сині, як і були.

Рипнули двері. У хату ввійшов Мина.

— Ой молодички! Передніше дайте кислиць, а потім скажу добридень,— сказав Мина.

— Чого це тобі так припало? Чи пропасниця напала, чи що? — спитала Марія.

— Та пропасниця ж,— сказав Мина, глянувши на Василину.— Добридень вам! З неділею будьте здорові. Давай, Маріє, солоних огірків, бо не видержу.

— Оце полізу до служби в погріб по огірки! — крикнула Марія.

— Лізь, бо як не полізеш, то я сам полізу. В роті таке паскудство, неначе жиди з балагулою ночували.

— То піди ж передніше по горілку, бо й у мене в роті не дуже гарно,— сказала Марія.

— Ось тобі й горілка, тільки швидше лізь в погріб по огірки. Та не забудь вхопити з миску кислої капусти!..

Мина поставив на стіл пляшку горілки. Марія тим часом внесла миску капусти й огірків. Не встигла вона поставити миску на стіл. в хату ввійшов другий бурлака.

— Чи й тобі, парубче, схотілось солоних огірків? — гукнув Мина.

— А ти думаєш, тільки тобі. Ой, дайте чого кислого, бо за серце неначе гадина ссе,— сказав бурлака, кидаючи шапку на лаву.

— Чом ти не привів з собою ще з десять бурлак! — сказала Марія.

— Потривай трохи! Вони й самі прибіжать до тебе,— сказав бурлака.

Не встиг бурлака сісти на лаві, у хату ввігнались ще два парубки.

— Еге, заманулось солоних огірків — сказав Мина, уплітаючи кислу капусту на ввесь рот.

— А хоч би й схотілось. Ми ще знадвору через вікно вгляділи в тебе в губах капусту, а в нас аж слина в роті потекла.

Мина почастував горілкою передніше молодиць, а потім себе, а парубків поминув.

— Чого ж ти нас минаєш? Хіба ми не люди, чи що,— обізвались парубки, поглядаючи скоса на пляшку.

— А коли ви люди, то підіть собі купіть та й пийте,— сказав Мина, наливаючи собі другу чарку.

— Маріє, чого це ти стала така жовта, неначе три дні в шевському квасу мокла? — спитав Мина, скинувши очима на Марію й не підводячи голови од миски.

— А тобі що до того! Аби ти був гарний. Та й ти став чогось такий кислий, неначе три дні самі кислиці їв,— сказала Марія, обідившись.

— А що то в тебе на щоці? Неначе хто помочив пальці в буряковий квас та й лапнув тебе за щоку? — спитав Мина насмішкувато.

— Чого це ти придивляєшся до мене, неначе вперве бачиш? — огризалась Марія.

— А які в тебе, Маріє, гарні цяцьки на лобі. Їй-богу, неначе маляр намалював,— дражнився Мина.

— Ей, мовчи, бо одніму миску з огірками,— крикнула Марія й справді вхопила миску з-перед Мини.

— Ой, борщ збігає! Рятуйте борщ, бо втече! — крикнув Мина, схопившись з місця.

Марія кинула миску на стіл, а сама кинулась до печі. Борщ клекотів і не думав збігати.

— Ну, чи не капосний тобі парубок! Потривай, не наймеш ти мені сьогодні музик, не дам я тобі більше кислої капусти.

Тим часом задзвонили в усі дзвони на службу. Молодиця схаменулась, перестала їсти й перехрестилась. Бурлаки тільки осміхались, запихаючи роти.

— Ой господи милосердний! Не доведеться мені сьо-

годні піти до церкви,— сказала Марія, хрестячись і зітхаючи.

— Мабуть, тобі, Маріє, так хочеться до церкви, як мені,— сказав Мина.— Чи підеш молитись, чи на хлопців дивитись?

— Ти думаєш, як ти йдеш до церкви витріщати очі на дівчат, то й всі молодиці й дівчата ідуть до церкви на витрішки. Ой господи! Опізнюся й у церкву не протовплюсь.

— Неначе ти й справді будеш протовплюватись у церкву. Станеш ти під церквою та ще вилізеш на камінь, що лежить коло дверей: дивіться, мов, хлопці, яка я гарна: жовта, жовтогаряча, ще й попруги та гулі на лобі.

— Чи ти здурів сьогодні, чи ти спився з пуття,— закричала Марія спересердя.— Од котрого часу я стала для тебе жовтогарячою?

— Од того часу, мабуть, як Василина прийшла в Стеблів,— обізвався один парубок.

Мина повів чорними бровами на Василину. Брови підняли вгору всього лоба ще й чуприну. Василина сиділа мовчки і дивилась у вікно.

— Чом це ти, Василино, не говориш з нами? Чи, може, й у тебе після вчорашнього в голові джмелі гудуть,— спитав Мина у Василини.

— Мовчу, бо нема чого говорити з тобою,— сказала Василина.

— То хоч моргни на мене,— сказав Мина й знов моргнув на Василину. Василина спустила очі.

— Авжеж! Заходжусь моргать! — сказала Василина.

— А очі таки спустила додолу. Василино, подивись-бо на мене, та ще й ласкаво! — сказав Мина солодким голосом.

— Не мала куди дивитись, та на тебе.

— А як я поставлю тобі кварту наливки, чи подивишся?

— Кварту наливки вип'ю, а на тебе й не гляну.

— А як я приведу до тебе музики, чи подивишся на мене?

— Як приведеш музики, то я потанцюю, а на тебе все-таки не буду дивитись.

— Ото горда! А як куплю хустку ще й спідницю справлю? — крикнув Мина, піднявши голос.

— Нехай мені купує той, кого я вірно покохаю,— сказала Василина.

— І де ти набереш тих грошей! Та в тебе в кишені ні шага,— обізвалась Марія.

— Овва, а це що? Чуєш? — сказав Мина, вдаривши по кишені, де забряжчали мідні п'ятаки.

— Ну, за мідні п'ятаки небагато насправляєш, а срібняки ти вже давненько витрусив з гамана.

— Одні з гамана, а другі в гаман. Для гарних молодичок мій гаманець настачить срібняків,— сказав Мина.

— Коли ти правду кажеш, то приведи по обіді музики в оранду, бо я танцювати хочу,— сказала Марія.

— Як же ти понесеш свої синяки на музики? — сказав Мина.

— Оце дались тобі взнаки мої синяки. Спущу низько на лоб хустку та й закрию синяки. Приведи лишень музики! За мої чорні брови приведи! — сказала Марія, моргаючи на Мину.

— Та й за мої брови не забудь,— обізвалась Василина.

— Коли так, то приведу: за дві пари чорних брів я радий сам грати три дні й три ночі.

До церкви задзвонили в усі дзвони. В хаті тріщали в бурлацьких зубах солоні огірки, неначе хто ходив по сухих тріскách. Миска швидко спорожнилась. Мина витяг з гамана тютюн, набив люльку, вигріб з печі жарину й вкинув її в люльку. Тютюн спалахнув полум'ям, як клоччя. Смердючий дим клубками повився під стелею. Молодиці закашлялись.

— Цур тобі з твоєю люлькою! Іди собі надвір з своєю люлькою,— загомоніла Марія й випхнула Мину в сіни, ще й дала йому кулаком в спину на порозі. Мина скорчився, згорбився і, осміхаючись, надів високу шапку і рушив надвір. За ним потяглися всі парубки.

Марія й Василина поприбирали в хаті, зварили обід, пообідали, помили ложки й почали прибиратись перед дзеркалом, одпихаючи одна другу.

— Знаєш що, Василинко! Кидай свою казарму, переходь до мене та й будемо жити вдвох. Моя хата не буде тісна для нас двох. На тих жидівських харчах ти зовсім захлянеш,— сказала Марія.

— Добре, Маріє, спасибі тобі, коли ти приймаєш мене до себе. На харч жид прикине мені з карбованця на місяць, то, може, я сяк-так і переб'юся.

— Авжеж переходь! Я зароблятиму і ти зароблятимеш, та складемо заробіток докупи, та й будемо жити. Коли вже

поліщуки не видержали на жидівських харчах і повтікали, то куди ж тобі видержати. Обсмикай мені, серденько, ззаду хвалди на спідниці та порозкладай до ладу, щоб було рясно,— сказала Марія, розкладаючи на грудях разки доброго намиста з дукачами.

Ще Марія не встигла вбутись у жовті чоботи, за воротьми загуло решето, забряжчало і зашелестіло, як очеретяний лист на вітрі, запищала скрипка, заспівав Минин ріжок. Марія й Василина кинулись до вікна. У ворота йшли музики, а за музиками чорніли смушеві бурлацькі шапки цілою купою. За парубками бігли діти. Музики сіли на призьбі вигравати козачка, щоб подражнити трохи молодиць. Парубки і діти обступили кругом музик, неначе бджоли обсіли матку. Люди йшли проз Маріїн двір, питали з-за воріт, чи не справляє часом Марія свого весілля.

Незабаром з сінешніх дверей вискочила Марія, зав'язана чудовою здоровою червоною хусткою з синіми торочками, у білій катанці, у жовтих чоботях. Намисто червоніло на білій свиті, як пучки калини, й кидало свіжий рожевий світ на гарне бліде лице. Чорні брови ясно малювались на рівному лобі під червоним пружком хустки. За Марією вийшла Василина у чорній свиті, у червоній спідниці з зеленими квітками. На хвартусі червоніли маківки, неначе блищав жар у печі. Чорні очі, чорні брови були чорніші од чорного сукна, а молоде лице при чорній одежі стало ще біліше і молодше.

Всі парубки обступили молодиць. Музики встали з призьби і пішли за ворота. За музиками пішли Марія й Василина, а за ними рушили всі хлопці цілою юрбою. За хлопцями бігли діти. Вся ватага посунулась потихеньку на місто до оранди. Музики грали, молодиці реготались до хлопців, хлопці жартували. Веселе осіннє сонце світило на веселу юрбу. Чорні парубоцькі шапки та свитки чорніли, як пооране поле, а між ними, неначе на чорному полі, цвіли дві розкішні квітки, дві молодиці.

Куди йшла весела ватага, скрізь одчинялись двері у хатах, скрізь вибігали надвір хлопці, дівчата, навіть чоловіки і жінки. Парубки перескакували через перелази і приставали до музик. Молодиці та баби тільки хитали головами, поглядаючи на Марію та Василину.

— Ну та й Янівна! Манить за собою цілу низку бурлак. Бий тебе сила божа! Ще й приманила до себе Василину,— говорили молодиці, спльовуючи набік.

— Невідомо, хто кого перетягне, чи Марія Василину, чи Василина Марію,— говорили чоловіки,— бач, як убралась! А станом крутить, як чорт перед заутренею. Треба держати дочок далі од цих писанок.

Музики перейшли місто і пішли в оранду. Як не держали матері дочок, а дочки все-таки повтікали з дому у оранду на музики. В оранді, у здоровій просторній хаті челядь посідала на лавках, по бочках з горілкою, а музики сіли на столі. Хлопців та дівчат натовпилось повнісінькі хати. Марія й Василина перші пішли в танець.

— Хлопці! Наймайте-бо нам музики, бо, їй-богу, не видержимо,— гуконули дівчата на хлопців,— і доки ці молодиці гацатимуть! Проженімо їх та ходім у танець.

Одначе Марія й Василина не так швидко потомились, як того хотілось дівчатам. Василина розчервонілась, як мак, і літала по оранді, неначе на крилах.

— Та й пальона ж оця бурлачка Василина! — гомоніли хлопці так тихо, що було чути на всю оранду.

— Їй-богу, дівчата, вона буде вибивати тропака до вечора й нам не дасть і ногою тупнути,— гомоніли дівчата, лузаючи насіння.

Тим часом в оранду поприходили хлопці з далеких кутків. У хаті стало так тісно, що трудно було протовпитись.

— Що це за молодиця танцює? — питали хлопці один у другого,— вона не стеблівська?

— Певно, якась бурлачка — гомоніли парубки.

— А хіба ж ви не знаєте? Це бурлачка Василина, недавно прийшла звідкільсь на заводи,— одказували дівчата.

— Чи вона вдова, чи покритка? — питали хлопці.

— А хто її зна. Підіть та спитайте у неї,— говорили дівчата.

— Та й гарна ж оця Василина! Дивись, бра, які в неї брови! Їй-богу, неначе хто намалював! А очі як блищать! — говорив один парубок, прицмокуючи.

Всі хлопці тільки й говорили, що про Василину, неначе більше молодиць та дівчат не було в оранді.

Василина й Марія потомились, стали у гурті між дівчатами і втирались хусточками. Мина крикнув на шинкаря. Шинкар виніс пляшку горілки. Мина почастував своїх приятелів музик, а потім Василину й Марію. Дівчата торкали одна одну ліктем і сміялись у рукава. Слава про Василину пішла скрізь по фабриках, по всьому містечку.

Ще довго грали музики, ще довго танцювали дівчата й хлопці. Вже надвечір Василина й Марія вийшли з оранди і пішли додому.

— Ну, нагулялась же я сьогодні, Маріє,— говорила Василина, скидаючи празникову одежу.— Так натанцювалась, так напилась горілки, що забула все своє горе. Нехай піде за вітром моє лихо! Добре жити у вас в Стеблеві! Їй-богу, весело.

— Чи набачила ж, Василинко, хоч одні чорні брови до вподоби? — спитала Марія.

— Ат, дай покій! — сказала Василина, зітхаючи.— Мені здавалось, що я до цього часу неначе лежала у домовині... І тільки тепер знов неначе розцвітається моє серденько. Як я давно весело гуляла! Як давно я тішилась та танцювала.

Василина сіла на лаві, підперла щоку долонею й задумалась. Вона пригадувала, коли вона в останній раз була щаслива, і ніяк не могла пригадати.

— А моє серце завжди неначе цвіте. Бодай же воно швидко не зів'яло. Я все шукаю тих чудових очей, тих чудових брів і ніяк не знайду. Мені все неначе хочеться пити; п'ю й ніяк не нап'юся, неначе я у гарячий час жито жну на полі,—сказала Марія.—Ой, очі чорні! Де мені знайти вас?

Вже сонце зайшло. Веселі молодиці повечеряли й довго не могли спати: музики, танці, чорні брови — все снувалось перед ними й дражнило, й манило. Василина почувала, що вся давнина одійшла од неї далеко і неначе потонула у якомусь тумані. Вона сама незчулась, як заспівала пісні про кохання козака й дівчини, про кохання до смерті, до чорної домовини; про таке гаряче кохання, котре не можна ні заспати, ні забути, ні вигнати зіллям-отрутою. Марія заспівала разом з Василиною, складаючи у скриню хустки та керсети. Світло ледве мріло в хаті, дві молодиці довго співали:

— Ой у мене та на мислі твоєю не бути.
Ой дай мені таке зілля, щоб тебе забути!
Буду пити труту-зілля, краплі не пропущу.
Хіба тебе я забуду, як очі заплющу.

Настала зима. Замерзла Рось. Ліс залиснів між двома стінами скель, наче дзеркало у темних рамах. Василина оговталась з людьми, привикла до Стеблева. Щонеділі за нею роєм вились бурлаки, наймали музики, поїли її наливкою та горілкою. Василина гуляла, та не знайшла чорних брів до вподоби...

VI

Проти острова Замка берег Росі дуже скелистий. Над самою водою стоять скелі рівною стіною, неначе виходять просто з води. В одному місці скелі розступились. Гора запала крутою невеличкою балкою. У тій балці, на крутому косогорі, неначе притулилось зелене гніздо з високих верб. То був грунт одного шляхтича-чиншовика Івана Михалчевського.

Од високої скелі, що стояла коло самого берега, починався рів, обсаджений густою дерезою, закручувався дугою вище балки на самому версі гори і спускався по другий бік косогору до другої скелі. На самій середині косогор був рівно скопаний настільки, щоб на йому вмістилась хата з маленькою повіткою. З того скопаного високого місця дивилась на Рось весела хатка Михалчевського з двома ясними вікнами, обведеними червоною фарбою. Одвірки коло дверей були помальовані темно-синьою, а двері ясно-синьою фарбою. До сіней була припнута повітка з широкими, плетеними з лози воротьми. Кругом хати жовтіла призьба, неначе жовтий пояс. Маленька тераса на сажень перед хатою була твердо втоптана. Кругом хати росли кущі бузку та густі вишні. Внизу, над самим берегом, росли здорові верби, спускаючи гілля над саму воду. Під скелею блищала у кам'яному жолобку криничка, в котру текла вода з узької розколини у скелі. Над самою криничкою, на кам'яній рівній стіні, було видно стерті сліди якогось напису слов'янськими буквами, од котрого зостались тільки титла. Окоп, обсаджений густою кучерявою дерезою, був схожий на зелену підкову, притулену до косогору. Біла хатка блищала серед того зеленого гнізда, як цяцька, й неначе дивилась на густі верхи верб, на Рось, на шпичасті скелі за річкою, на убогі хати других шляхтичів, котрі були розкидані по косогорах за Россю між камінням, між густими колючками та будяками. Ще за часів панщини пан подавав бідним шляхтичам такі вбогі грунти за чинш між скелями та глинищами, на сухих горбах та косогорах.

Іван Михалчевський служив за столяра на фабриках і заробляв чимало грошей. Дрібні стеблівські шляхтичі, не маючи свого поля, кидались до ремесла, служили на заводах за столярів, малярів, слюсарів, ковалів. Декотрі підряджались будувати доми, хати, церкви, а малярі найма-

лись розмальовувати церкви. Покійний батько Михалчевського був простим теслею, але як настали по селах фабрики, його син став на роботу на фабриках і під рукою німецьких майстрів вивчився столярувати і робити досить чисту столярську роботу: столи, стільці, шафи й канапи. Фабрики випустили багато добрих майстрів на селах та в містечках.

Іван Михалчевський жив у хатині з своєю старою матір'ю, Ганною. Хатина була багато більша всередині, ніж здавалось знадвору. Невеличка кімната була одділена од пекарні дощатою тонкою стінкою. У хаті було чисто й гарно, як у віночку. За чималими образами католицько-уніатського малювання біліли вишивані рушники. Замість лавок стояла канапка та жовті помальовані стільці. На мальованому зеленому з червоними рожами миснику стояли рядами порцелянові тарілки, лежало кілька ножів і виделок. У кімнаті стояло ліжко з подушками, прикрите зеленим ситцевим укривалом, стояла зелена скриня. Зелені одвірки коло вікон та дверей веселили білу чистеньку хатку.

Іван Михалчевський був нежонатий. Йому вже минуло двадцять шість років, і він ще не міг знайти собі дівчину по душі.

— Чом ти, сину, не женишся? — не раз питала Івана мати.

— Нема мені, мамо, в Стеблеві пари,— говорив Іван,— нема гарних дівчат у Стеблеві.

— Чи вже ж таки нема. Мабуть, ти, сину, не дуже до них придивляєшся. Як не знайдеш собі пари в Стеблеві, то пошукай в Корсуні.

— Вже я, мамо, передивився ввесь Корсунь і Богуслав, трохи не всю Україну, та не знайшов такої, щоб мені сподобалась. Я не оженюся абияк, заплющивши очі. Мені треба такої гарної, щоб була як намальована.

— Це ти, сину, мабуть, дуже вже начитався тих книжок... А тим часом твої літа не стоять. Вибирай, сину, швидше, бо люди розберуть і те, що є.

Михалчевський був письменний, вчився в церковній школі, читав і співав на криласі. Він доставав книжки у священика, в його синів, у шляхтичів, любив читати, купив і прочитав Шевченкового «Кобзаря». Про Тараса Шевченка тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках, кругом його рідного села Керелівки. Як умер Шевчен-

ко, як дійшла чутка за його смерть та похорон у Каневі, Михалчевський плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька.

Природжене почування краси, трохи розвите поезією, зробило Михалчевського щодо дівчат трохи вередливим. Багато дівчат йому й сподобалось, та ні одні брови й очі не причарували його навіки. Він перестав уже й придивлятись до дівчат.

Але раз весною, у неділю, Михалчевський пішов до церкви. Він надів синій жупан з фабрицького сукна, підперезався зеленим поясом. На йому були широкі штани по жовтому полю з темно-червоними кров'яного кольору вузенькими смужками, пасові чоботи на колодочках. Круглий чорний повстяний бриль прикривав чорне, як смола, волосся, з проділом збоку. Михалчевський був високий здоровий парубок, з великою головою, з дужими плечима, з високими грудьми та здоровими жилавими пальцями. В його лице було матово-біле й делікатне, як у панича, довгі чорні брови, темно-сірі, ясні очі, лоб високий та круглий, короткий, але тонкий ніс, короткі повні щоки. Чималі повні губи, рожеві й блискучі, дуже виразно червоніли з-під густих чорних вусів. Повна біла шия ще здавалась білішою од чорної хустки, з-за котрої висіли широкі комірчики з білого, не дуже тонкого перкалю.

Михалчевський прийшов у церкву й став на криласі. Служба ще не починалась. Старий дяк дав йому книжку й попросив прочитати часи. Народ входив у церкву через троє дверей. Молодиці й дівчата заступили ввесь бабинець і притвор. Люди товпились до іконостаса, ставили свічки перед образами. Густа маса народу подавалась то на один бік, то на другий, ворушилась, човгала чобітьми. Одчинились царські врата: почалася служба. Люди замахали руками, хрестячись та легко кланяючись. По церкві разом пішов якийсь шелест, неначе од вітру в бору, але швидко разом й затих. З криласа було видно всіх людей у церкві на всі боки до самих далеких кутків. Михалчевський кинув очима на середину церкви, залиту дрібними хлопцями, й повернув очима в бабинець. Бабинець цвів, як квітник: хустки всяких кольорів на молодицях, цілі вінки з квіток та стрічок на дівчатах, червоні намиста, парчеві широкі коміри на фабрицьких молодицях — все блищало й цвіло, неначе мак на городі. Між засмаглими лицями хліборобок біліли, як панські, лиця фабрицьких молодиць та

дівчат. Михалчевський повів очима по молодицях та дівчатах й вже хотів обернутись до іконостаса, але за однією високою хусткою блиснули чорні, як шовк, високі брови, неначе веселки, а з-під брів бризнули іскрами чорні круглі очі, забілів високий лоб, матово-білий, неначе виточений з слонової кості. Висока хустка на голові якоїсь молодиці закрила ті чудові брови й очі. Михалчевському здалося, що якась дивна зоря блиснула з-за хмари й знов зайшла за хмару. Він повернувся до іконостаса, але почував, що якась сила манить його знов оглянутись й подивитись на ті очі та брови.

Михалчевський знов оглянувся. Він ждав, чи не розступляться де голови, чи не виглянуть з-за голів ті очі, а хустки на головах неначе злились докупи, а між ними, неначе пучки вогню, червоніли квітки на дівчатах...

Заспівали «Херувими». Загули люди, замахали руками, закивали головами. Михалчевський ще раз кинув очима у бабинець, одразу вп'ймав очима біле Василинине лице з ясними очима. Очі блищали, як дорогі камінці, вправлені в слонову кість, й були такі веселі, такі ласкаві, що Михалчевський стривожився. Він знов глянув у бабинець і примітив, що під тим пишним лицем біліла тонка шия, кругом шиї блищав широкий викладчастий парчевий комір, ввесь у золотих квітках на червоному полі. Комір закривав усі плечі, обхоплював шию, а на тому комірі червоніло намисто. Одлиск од золотих квіток на комірі, од намиста падав на тонку шию, на рожеві пухкі губи, на щоки. Біле лице було матово-біле, без рум'янця, тільки світ од намиста грав знизу на щоках, як зоря грає рум'янцями на білих хмарках. Світ сонця лився через високе вікно трохи не під самою стелею й тихо лився вниз, як через густе сито, на Василинині плечі та на чистий блискучий лоб.

Михалчевський не міг одірвати очей од того пишного лиця. Він перестав співати, забув, що стоїть у церкві на криласі. Перед ним неначе мріли в небі тільки високі брови та чудові блискучі очі. Високо позав'язувані хустки на головах знов заворушилися і закрили од його очей те лице, що вперве на віку так уразило його серце; він ледве задавив у грудях важке зітхання і закрив очі. А те дивне лице так і сяло перед ним, як літнє палке сонце серед дня.

«Ще зроду я не бачив такої краси, навіть між паннами»,— подумав Михалчевський і заспівав голосніше. Йому хотілось чогось, щоб та чудова молодиця почула його голос, обернула очі й подивилась на його; йому хотілось, щоб служба тяглася без кінця. А час ішов; служба скінчилась. Народ заворушився й полився через усі двері течіями. Михалчевський вхопив шапку, кинувся на бокові двері, мало не звалив з ніг двох парубків і протовпився надвір, щоб зайти навперейми і подивитись на ту гарну молодицю. Молодиці й дівчата вже розсипались на всі боки: одна половина густою юрбою полилась вулицею на містечко, друга посипалась з скелистої гори до порона. Михалчевський не знав, кудою йти, де шукати, став коло брами і переглядів усіх фабрицьких молодиць. Чимало пройшло проз його молодиць в синіх жупанах з парчевими комірами, та між ними він не вглядів тієї гарної молодиці.

«Яка це молодиця? Певно, якась захожа. І чи заміжня вона, чи вдова, чи, може, покритка... Які ж у неї брови! Боже мій! Чи вже ж оце я закохався в тих пишних бровах?» — думав Михалчевський, вертаючись додому.

Михалчевський пообідав з матір'ю, а думка про гарну молодицю не виходила з голови. Він сів на призьбі, глянув на берег, де зеленіло гніздо верб, подивився на Рось, на скелистий противний берег на острові, а йому все привиджувались високі брови та очі пишні, як зорі. Над вербами, над водою, сяло ясне весняне сонце. Сірі скелі, густі лози під скелями неначе грілись в теплому світі. На скелях блищали кущі жовтих весняних квіток, неначе хто натикав їх у щілини. Купи зеленого молодого очерету ледве маяли зеленим довгим листом. Вода грілась і лисніла проти синього неба, а доходжале серце в парубка і собі ніби грілось в гарячому весняному теплі, розмлівало й розтавало, як твердий віск на вогні.

«І де б її побачити? І кого б розпитати за неї? — снувала думка в голові в Михалчевського.— Не забуду я й не засплю тих дивних брів. Чогось мені здається, що за ті брови, за очі я б оддав усе на світі, такі вони мені стали дорогі».

А весняний день розгорювався. Сонце котилось все вище та вище по небі. Світ палав в синьому небі, на вербах,

на воді. Пташки між вербами щебетали. Зелений острів заквітчався рясними жовтими квітками кульбаби, неначе хто посіяв по траві зорі. Вода в Росі мліла між теплими скелистими берегами, між лозами.

«Мліє моє серце, розвивається, як зелений пахучий садок!» — подумав Михалчевський і не всидів на призьбі. Він надів на густий чорний волос бриля і встав з призьби. Вгору по Росі було видно на скелі церкву, а за цвинтарем, обгородженим кам'яною стіною, над самою скелею, почали збиратись дівчата й хлопці, збирались на зеленій траві у купи, сиділи на камінні.

По Росі розлягався дівчачий голос: дівчата заспівали веснянки й почали грати у весняні іграшки, бігали, ловили одна другу, ловили хлопців. Михалчевський пішов на гору до церкви.

Коло цвинтаря між дівчатами з'явились молоді фабрицькі молодиці в синіх жупанах. Михалчевський вглядів сині жупани і почервонів. Він наблизився до тих синіх жупанів, але між ними не було тих дивних брів. Михалчевський сів на камені, де парубки грали в карти, посидів, подивився на Рось, на дівчат і пішов через хвіртку у панський сад. За хвірткою на косогорі сиділо ще кілька куп дівчат, хлопців та молодиць, але й між ними він не знайшов Василини. Вузенькою стежкою, що вилася понад самою кам'яною стіною, він спустився наниз, у глибоку вузьку долину, де текла у Рось маленька річка Боровиця, де був панський садок. Через річечку був перекинутий з скелі на скелю місток. Через місток ішли люди сюди й туди. За містком на камінні коло Росі сиділа ще одна купа хлопців та дівчат,— а Василини й там не було.

«Піду на місто, піду на музики до оранди, може, там побачу її»,— подумав Михалчевський і вернувся на гору до церкви та й пішов на місто.

Од церкви, через короткий переулок, попід самим панським садком, було видно, як на долоні, все місто, широкий вигін, обставлений жидівськими хатами. Неділя була не ярмаркова, і через місто сновигали сюди й туди кілька жидків та жидівок. Коли це з-за однієї жидівської хати висипалась чимала купа хлопців. Серед тієї купи грали музики, а між чорними шапками та брилями манячило з п'ять жіночих хусток, неначе п'ять маківок. Купа помалу посунулась через місто до оранди. Михалчевський трохи

не бігцем почав прямувати до тієї купи й догнав її серед міста. Через шапки та брилі він углядів парчевий комір, прийшов ближче й впізнав ті високі брови, те чудове лице, котре бачив у церкві. На ясному сонці пишні брови були ще чорніші, лице було ще біліше й неначе блищало у теплому сяєві.

«Це вона! Моє серце впізнало її, хоч би я й помилився»,— подумав Михалчевський і пішов слідком за музиками в оранду. «Але чого це коло неї в'ється така сила бурлак? Невже їх притягують ті дивні очі так, як і мене?»

В оранду зібралось дуже багато людей: почалися музики й танці. З п'ять пар дівчат та бурлачок-молодиць пішли в танець, і між ними танцювала Василина.

— А яка це чорнява молодиця у синьому жупані? — спитав Михалчевський у одного парубка.

— А хіба ж ти не знаєш? Та це ж Василина,— одказав парубок.

— Здається, вона не стеблівська: я бачу її вперше,— сказав Михалчевський, не зводячи очей з Василини.

— Якби ти ходив на музики, то давно б її побачив. Вона щонеділі отут гуляє та п'є з парубками та з своєю подругою Янівною,— сказав парубок.

«Щонеділі гуляє та п'є з бурлаками... Невже така краса, таке золото гуляє та п'є...» — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

— Чого це ти, Йване, так важко зітхаєш? Може, й тобі Василина спала на ум? — спитав парубок.— Постав їй четвертину горілки, то й перестанеш зітхати,— сказав парубок насмішкувато.

«Боже мій, як же я скажу матері про Василину...» — подумав Михалчевський, не спускаючи очей з Василини.

А Василина танцювала, як метіль. Михалчевський стояв, немов кам'яний. Василина чарувала його і бровами, і очима, й тонкою білою шиєю, і тонким станом, повитим у синій жупан з вусиками з золотих стрічок. Він бачив, як її очі розгорювались, блищали іскрами та закривались білими віками з важкими чорними віями. На чистому лиці не видно було ні кровинки, а все лице неначе сяло якимсь тихим світом, як од першого снігу. Михалчевський не зводив з Василини очей, як вона сіла коло столу, сперлась на стіл ліктем, як бурлаки поставили на стіл пляшку горілки, і Василина почала хилити чарку за чаркою. В оранді стояв шум та клекіт. Михалчевський не чув, що говорила Васили-

на до бурлак, він тільки бачив, як бліді, трохи рожеві губи ворушились і через губи блищали дрібні білі зуби. Василина ще вкинула в рот чарку, і її очі туманом вкрились. Бурлаки обсіли її навкруги, брали за руки, торкали за плечі та все частували. Михалчевського здавило у грудях. Йому хотілось кинутись на тих бурлак, розігнати їх ломакою, взяти Василину за руки й вивести надвір, у садок, на скелі над Россю, побалакати з нею.

Стало вечоріти. Дівчата й хлопці почали розходитись. П'яні бурлаки затягли хрипкими голосами пісні. Василина сиділа кінець стола і неначе дрімала, а Михалчевський стояв все на одному місці, неначе кам'яний, і не зводив з Василини очей. П'яні бурлаки вже завили, як вовки в лісі... Декотрі сиділи за столом, а декотрі вже звалились на лаву. Мина обняв Василину й ліз до неї цілуватись.

«Красо моя, роже моя! Що з тобою діється?» — подумав Михалчевський, тихо ламаючи руки. В його виступили на очах сльози.

Тим часом Марія Янівна потягла Василину за руку. Василина встала, й вони обидві, побравшись за руки, вийшли з оранди. Михалчевський мовчки вийшов слідком за ними. Марія й Василина, коливаючись, перейшли місто й повернули до суконної фабрики. Михалчевський догнав їх і пішов поруч з ними.

— Ой козаче чорнобровий! Упилася на меду та й додому не дійду! Доведи нас, Іване, додому, бо, їй-богу, самі не дійдемо,— обізвалась Марія до Михалчевського.

— Добре, доведу,— сказав Михалчевський.

— А як ми попадаємо, чи донесеш нас? — спитала Марія.

— Коли б пак подужав тебе підняти та ще й донести,— сказав Михалчевський.

Марія й справді заточилась і впала. Михалчевський підвів її за руку. Синій жупан замазався у пил.

— Ой Василинко, серце! Обтруси мене, бо я й руки не підведу,— насилу говорила Марія.— Іване! Обтруси-бо мене.

— Дома обтрусишся сама. Оце почну серед шляху тебе трусити,— сказав Михалчевський.

— Бодай же тебе трясця трясла! Якби Василина впала, то ви б усі її обтрусили ще й додому одвели б, а як Марія впаде, то ви ще й глузуєте з неї,— сказала Марія.

— Бо Василина краща й молодша од тебе.

— Куди ж пак! Моргну бровами, то ще й не один такий, як ти, мені музики найме,— сказала Марія.

— Де ви, Василино, живете? — вперше промовив Михалчевський до Василини.

— В Марії,— сказала Василина, липнувши на Михалчевського важкими віками.

Тим часом вони дійшли до Маріїної хати. Марія одімкнула двері. Вони увійшли в хату.

— От я у вас і гостем буду,— сказав Михалчевський.

— Про мене будь і гостем, тільки не ми тебе будемо вітати, а ти нас почастуй горілкою,— сказала Марія.

— Обтруси передніше жупана, Маріє,— сказав Михалчевський,— годі вже тобі пити. Сідаймо лучче та побалакаємо.

Василина й Марія дорогою трохи протверезились, поскидали жупани й повішали на жердці.

— То й посідаймо,— сказала Марія, сідаючи коло Михалчевського.

Василина сіла по другий бік стола і сперлась ліктем об стіл. Її втомлені очі дивились на Михалчевського тихо і з дитячою байдужістю. Вони втрьох сиділи й мовчали. Михалчевський роздивлявся на Василину, освічену тихим західним світом.

— Шкода, Іване! без чарки й розмова не розмова,— сказала Марія.— Бач, як ми понадимались, як сичі на стрісі.

— Чи й ви будете пити? — спитав несміливо у Василини Михалчевський.

— А чом же. Як почастуєте, то й вип'ю,— обізвалась Василина.

Михалчевський побіг до шинку і приніс кварту горілки. Випили по чарці й розговорились.

— Ви, здається, не з наших, не з стеблівських? — спитав Михалчевський у Василини.

— Я, козаче, з Непитайлівки: бурлачка собі, та й годі,— з неохотою обізвалась Василина.

Михалчевський догадався, що у самої Василини він нічого не допитається, й замовк.

Михалчевський знов почастував молодиць. Василина пила горілку як воду. Михалчевський почутив, що в його душа збентежилась. Перед ним майнув вид його матері, богомільної, поважної, доброї. «Як мені сказати за Василину? що скаже моя мати?» — вилась думка в його голові.

— Чи давно ви, Василино, живете у нашому Стеблеві? — знов спитав Михалчевський.

— Недавно: ще й року нема,— одказала Василина.

— Чи привикли вже до Стеблева, чи думаєте вертатись додому?

— Мусиш привикати, хоч і не хочеш, а додому моя дорога вже терном заросла,— сказала Василина й рукою махнула.

— Чи є у вас батько і мати? — знов спитав Михалчевський.

— Є батько й мати, убогі люди,— сказала Василина.

— Чого це ти неначе сповідаєш нас? Наші бурлаки ніколи не сповідають нас,— сказала Марія, присовуючись ближче до Михалчевського.— Коли ти, Йване, думаєш ходити до нас, то добре стережись! Ми бурлацькі молодиці.

— Чого мені стерегтись... Я ж не красти ходжу, а поговорити з добрими людьми. Мені дивно, що ви, Василино, живете у Стеблеві рік, а я вас вперше сьогодні побачив.

— Та й я вас вперше побачила сьогодні в церкві, на криласі, тоді як ви на мене дивились,— сказала Василина, пильно придивляючись до Михалчевського.

У Михалчевського загорілись очі. Він осміхнувся, примітивши, що Василинин голос став якось м'якіший й ласкавіший. Вона до цього часу знала тільки незвичайні бурлацькі жарти. Навіть господарські сини говорили з нею без поваги, і, зневажаючи, зачіпали її, як захожу бурлачку. Ласкавий голос Михалчевського, повага, яку не можна було не примітити в його розмові, все повіяло на Василину як тихий весняний вітер. Вона сама стала до його ласкавіша.

— А ви стеблівські? — спитала вона у Михалчевського.

— Я з діда й прадіда стеблівський шляхтич і живу з матір'ю над самою Россю. Марія мене добре знає,— сказав Михалчевський.

— Де ж ви на роботі? — спитала Василина.

— В рафинаді. Я там служу за столяра, а мати господарює дома,— сказав Михалчевський.

Василина хотіла спитати його, чи він жонатий, чи парубок, та не посміла.

— Іване, чом ти й досі не женився? — спитала в його Марія.

— Бо й досі не назнав собі дівчини або... молодиці,— сказав Михалчевський.

— Чи вже ж ти взяв би за себе молодицю? — радісно спитала його Марія.

— А чом же? Не всі ж женяться з дівчатами. Часом молодиці бувають кращі за дівчат,— сказав Михалчевський. Марія зареготалась і присунулась до Михалчевського ще ближче, заглядаючи йому у вічі. Михалчевський думав одсунутись од неї, та вдержався; од Марії так і тхнуло горілкою.

Марія думала, що вона багацько краща за Василину, хоч і старша за неї. В неї з'явилась думка, що Михалчевський прийшов до неї, а не до Василини. Вона почала вертіти головою й пишати губи.

— Чом тебе, Йване, ніколи не видно на музиках? — сказала Марія, моргнувши на його однією бровою.

— Коли нема часу ходити. В будень робота, а в неділю треба одпочити.

— Ти приходь до нас, та найми нам музики, то ми потанцюємо, а ти подивишся,— сказала Марія, нахиливши голову й поглядаючи на Михалчевського якось спідлоба, з-під брів.— Чого тобі сидіти з старою матір'ю? Коло старих і сам постарієшся, а коло молодих і сам помолодшаєш.

— Та я ще не дуже старий,— сказав Михалчевський, скоса поглядаючи на Василину.

— Так-то, Йване! Не засиджуйся коло матері та липни більш до нас, то, може, до кого й прилипнеш. Приходь у неділю на музики та й погуляємо,— сказала Марія й неначебто потерла рукою лоба. Вона пригладила пальцями брови.

— Коли будеш твереза, то й музики найму,— сказав Михалчевський.— А ви, Василино, будете танцювати в неділю?

— А чом же й не потанцювати? Тільки й нашого, що натанцюємось та нап'ємось,— сказала Василина.

— Чого ж «нап'ємось»? Хіба не можна гуляти, не пивши? — спитав Михалчевський.

— Чому не пити, коли поять, не знаю вже, чи добрі, чи лихі люди,— сказала Василина.

— Мабуть, лихі,— смутно обізвався Михалчевський.

— Тільки от що, Йване: як будеш йти до нас, то бери в руки доброго кия, бо кругом нас хлопці, як густа хма-

ра,— сказала Марія, одкинувши голову назад і запишавшись.

— Я й без кия зумію обійтись. Мені б хотілось побалакати з вами без тих густих хмар,— сказав Михалчевський.

— А коли хочеш обійти ті густі хмари, то виходь у ту неділю в панський сад. Ми там будемо гуляти у неділю по обіді, доки зберуться музики. Там гуляють фабрицькі пани й паничі, й ті залицяються до нас, от що! — сказала Марія, крутнувши головою і зовсім присунувшись до Михалчевського.

Михалчевський ледве видержав. Марія дихала на його якимсь чадом, як старе горілчане барило. Він встав, узяв шапку й попрощався.

— Виходь же до нас у садок, а коли хоч, то приходь до нас і на вечорниці. Та не забудься принести медяників та волоських горіхів,— крикнула з порога Марія.

— А ти таки любиш медяники, га? — крикнув з-за воріт Михалчевський.

Надворі почало темніти. Михалчевський пішов городами понад самою Россю. Стежечка вилася високо над скелями по зеленому косогору, то вибігала на вершок скелі, слалася по камінні, то знов спускалась у маленькі западини. Унизу глибоко мріла вода. Надворі було тихо й тепло, а на серці в хлопця було ще тепліше. Кохання обливало його душу теплом літнього тихого вечора. Він прийшов додому й сів на призьбі. Стара Михалчевська вийшла з хати і винесла на призьбу вечерю. На Михалчевській було убрання, як на простих сільських молодицях. Тільки широкий викладчастий комір перкальової сорочки, хустка на шиї, хустка на голові, зав'язана просто без очіпка одрізняли її од сільських молодиць. Вона простелила на призьбі рушник і поставила вечерю. Михалчевський скинув жупан і бриль, взяв кілька ложок страви й поклав ложку на рушник.

— Чому ти, сину, не їси? — спитала його мати.

— Чогось мені не хочеться їсти,— сказав тихо син.

— Де це ти, сину, так довго барився? — спитала мати.

— Гуляв. Надворі так гарно та тепло. Я забалакався з людьми на місті,— сказав син.

Мати пішла в хату й лягла спати, а син ще довго сидів на призьбі та все думав, схиливши голову. Над чорним високим берегом Росі чорніло дерево в садках, неначе

темні визубні були вирізані на гарячому червонуватому небі. Біла церква на скелі була легко облита рожевим одлиском. Внизу коло церкви на лиснячій воді чорнів серед Россі порон, а на йому ледве мріла біла сорочка поронщика коло кодоли. Рось мліла тихим олив'яним світом між чорними скелями, неначе засипала, дрімала. А в душі в Михалчевського розгорювалась любов все більше та більше. Василинин вид не сходив з його думки.

«Мабуть, Василина була нещаслива, коли не хоче нічого розказувати про себе. Чи вже ж я візьму її за себе, не допитавшись, хто вона й звідкіль вона?» — думав Михалчевський, дивлячись на тихий світ вечірнього неба.

Над червонуватим, неначе розпеченим у вогні небом на заході блищала вечірня зірка. Перед Михалчевським неначе блиснули круглі веселі чорні Василинині очі. Він неначе заглянув у ті чудові очі.

«Хто б вона не була, яка б вона не була, а я її любитиму, доки мого віку. Недобра людина не могла б дивитись на мене так ласкаво й весело, та ще такими чудовими очима»,— подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

Тиждень тягся, як вік, для хлопця. Він насилу діждався неділі, убрався і пішов до церкви. Неділя була ярмаркова. Велика церква була зовсім порожня, тільки попід стінами тулились діди, баби та малі діти. Ярмарок недалечко од церкви гув, як рій бджіл, і той гук лився у церкву через одчинені двері. Михалчевський переглядів усіх людей. Василини не було в церкві.

Зараз по обіді, убравшись та причесавшись, Михалчевський пішов у панський садок. Він переліз через перелаз коло самої церкви і пішов з крутої гори вузенькою стежечкою у сад. Панський сад був зовсім запущений. Молодий польський пан жив за границею й тільки на кілька місяців приїжджав навідатись до господи. Садок ріс на волі в глибокій долині. Та долина була не більше, як широка розколина у кам'яному грунті. Долина то звужувалась між кам'яними стінами, то розширювалась між крутими косогорами. А на дні тієї долини шуміла маленька річечка Боровиця по кам'яному дну, падаючи з каменя на камінь, й вливалась у Рось під самою високою скелею. Вся долина заросла високими старими вербами, осокорами, акаціями, липами та тополями. Розкішне дерево гналося понад водою вгору скільки в його було сили. Осокори й верби гніздами зеленого здорового гілля виганялися

вище од скель. Місцями дерево розстеляло свої верхи над скелями по зеленій траві. Над крутими, як стіни, скелями зверху був насаджений дикий виноград. Цілі куделі, цілі гнізда густого винограду хапались за верхи зеленого дерева, проривались через його й звішувались униз по кам'яних стінах, як розкішні дівочі коси, як руна дорогого зеленого шовку. Тонкі кінчики винограду були жовто-зелені й звішувались з сірих скель, часом заростих зеленим оксамитовим мохом, як нитки, як китиці оксамиту на дорогій зеленій тканці. Над густими зеленими масами дерева подекуди вискакували вгору високі тополі, рівні та тонкі, як воскові свічки. Одним одна доріжка, колись вимощена цеглою, тепер до половини заросла зеленим мохом, то вилася понад самою Боровицею, то йшла місцями під самою кам'яною стіною, прикритою зверху гніздами гілля та винограду. Світ сонця ледве пробивався через листя й падав на доріжку крапельками золота. Під самими скелями стояла густа тінь. Якась дивна свіжість була розлита під тими скелями, завішаними зверху зеленими завісами з винограду та листя...

От доріжка вийшла з-під скелі на маленьку долину, вкриту акаціями та густими старими кленками, й побігла знов під скелі в печеру. Камінь висунувся з гори, як шапка, й прикривав зверху куток між двома кам'яними стінами. Доріжка з печери круто повернула на кам'яну дорогу по кам'яних, зумисне покладених східцях й дійшла до брами старого, давнього, трохи не в руїнах, костьолу з двома баштами, обведеного високою білою стіною...

Садок був покинутий. Трава росла понад річкою по долині, як на сінокосі. Заяча салата, фіалки вкривали долину круглими, як п'ятаки, листками. Над річкою вихоплювались між камінням пучки осоки та жовтих водяних лілій. А зверху, на всю долину, на садок лилося розкішне ясне проміння, освічувало густі липи та акації, кидало снопи вогню у гущавину на саму річку, на зелений килим з листя, на сіре каміння, скрізь розкидане в річці й понад річкою. Світ падав на бризки білої хвилі, що лилася по камінні, й хвиля блищала у густій зеленій тіні, як снопи срібла та кришталю.

Михалчевський переліз у панський садок, став на горі й почав оглядатись на всі боки. Недалечко сиділа купа хлопців у празникових чорних жупанах. Хлопці грали в карти, а недалечко од їх співали дівчата, граючи у жель-

мана. Михалчевський зійшов нижче на одну скелю й глянув униз. Через дерево світилося дно долини. Там, де Боровиця вливалась у Рось, сиділи над водою парубки й малі хлопці з вудками. Діти печерували у Боровиці раки, лапаючи руками під камінням. За Боровицею на камінні сиділа купа дівчат та молодиць й дивилась на Рось. Михалчевський обвів очима всіх. Між ними не було ні Василини, ні Марії. Він зійшов униз в садок по широких сходах, складених з каміння, й пішов по доріжці попід скелями. Пройшло кільки фабрицьких панків та панів, а Василини не було.

«Не вийшла Василина до мене. Мабуть, забула за свою обіцянку. Але, здається, Марія не з таківських: не забуде»,— подумав Михалчевський, тихою ходою йдучи попід скелями по доріжці. Вода в Боровиці тихо шуміла по камінні й наводила на його душу смутні думи. Під однією скелею був неначе кинутий довгий камінь. Він тонув у траві та в зеленому вогкому мохові. На тому камені сиділи рядом дві молодиці, неначе виставились напоказ. Квітчасті хустки на головах дуже виразно манячили серед листя. Білі пікові керсети, білі сорочки з вишитими рукавами кидались у вічі здалека, як перший сніг. Михалчевський впізнав Василину й Марію. Обидві вони неначе не примічали його, сидячи до його боком, дивились на зелений лісок за річкою й лузали насіння.

Михалчевський підійшов до молодиць і поздоровкався. Марія почервоніла. Василина зиркнула на його очима й спустила довгі вії на щоки.

— Чого це ти, Іване, так довго барився? — спитала його Марія.— Може, тебе мати не пускала?

— Хіба я маленький,— сказав Михалчевський.

— Сідай коло нас! Чи, може, ти й молодиць боїшся, як боїшся дівчат,— задріботіла Марія й посунулась до Василини так, що трохи не зіпхнула її з каменя.

— Оце! Трохи мене не пхнула в траву,— обізвалась Василина, осміхаючись.

Михалчевський трохи постояв, подумав, а далі взяв та й сів з того кінця, де сиділа Василина, на самому кінчику каменя. Його плече торкнулось об Василинине плече. Василина повернула до його голову і глянула йому просто в очі.

Михалчевський почув, що його груди неначе зомліли. У густій тіні, у тихому світі, що лився зверху через листя,

Василина здалась йому ще кращою. Високі, як веселки, брови неначе сміялись на чистому лобі. Михалчевський не міг одвести од того лиця очей, а Василина несміливо ще раз обернулась до його, ще раз глянула йому у ясні тихі очі й почула, що її серце аж тепер почало оживати серед густого дерева, серед тихого весняного світу. Тихі ласкаві темно-сірі очі Михалчевського під довгими чорними бровами неначе повіяли на неї якимсь пахучим весняним духом.

— А я вже думав, що не знайду вас у садку,— промовив Михалчевський, обертаючись до Василини.— Ходив понад Россю, де гуляють хлопці та дівчата, заглядав за скелі, а вас не знайшов.

Низький голос Михалчевського пом'якішав, як тихий згук мідної струни. Той добрий голос неначе полився Василині на саме серце.

«Чи вже ж оце я знов покохаю...» — подумала собі Василина, пригадуючи, як вона гаряче колись кохала Ястшембського, як гаряче цілувала його повні, м'які, делікатні губи.

А тихий голос хлопця все м'якішав, неначе лився через саме серце, через саме кохання, лився, як тихий шум маленької Боровиці по дрібному камінні.

Василина глянула через дерево на гори, на синє чисте небо й легко зітхнула.

«Що ж вийде з цього кохання? Невже таке лихо, як вийшло й з першого?» — подумала Василина, схиливши голову.

З густого ліска вийшов молодий постригач, порівнявся з молодицями й на ході легко моргнув на них. Згодом на стежці з'явились якісь німкені з маленькими паннами і сердито обвели молодиць очима. Михалчевський встав з каменя, за ним встала Василина, а далі й Марія.

— Ходім звідсіль над Рось,— сказав Михалчевський,— тут ходять пани та якось скоса поглядають на нас.

Марія тихо посунулась по стежці. Вона спустила поділ дуже низько по-панській, так що зелена спідниця трохи не волочилась по траві. Як та пава, Марія посунулась по стежці, тихо махаючи набік одставленою правою рукою. Василина й Михалчевський пішли слідком за нею. Проти них вертався назад гарний білявий німець постригач. Марія не втерпіла й зачепила його.

— Де це ви, паничу, були? — сміливо спитала Марія постригача й спинилась.

— Ходив гуляти над Рось. Може, й ти зо мною підеш на гулянку? — сказав постригач.

— А чом би й ні. З таким гарним паничем я рада гуляти хоч би й до вечора,— сказала Марія, сміючись.

На стежці з-за скелі висунулись дві панни. Постригач підвів голову вгору й пішов далі. Марія й Василина з Михалчевським пішли над Рось. Вони пройшли між двома кам'яними стінами, між котрими ледве можна було пройти вдвох. Зверху над тим ходом ще держалась плетена дугою стеля, подекуди вкрита зеленими гніздами дикого винограду. Проти самого старого дерев'яного гульбища стежка йшла через Боровицю. Колись там був перекинутий з каменя на камінь місток, од котрого зостались тільки товсті залізяки, вбиті у камінь. Тепер доводилось скакати з каменя на камінь, що були розкидані по дні Боровиці. Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями. Василина легко поскакала по камінні й вискочила на другий берег; за нею стрибнув Михалчевський, аж каміння захиталось під його важкими ногами; Марія спинилась над Боровицею.

— Ой боже мій! Їй-богу, не перескочу! Ще впаду у воду,— репетувала Марія, підобгавши обома руками спідницю.

— Та скакай сміливо! Як трохи замочишся, то висохнеш,— сміявся Михалчевський з другого берега.

Марія похитала станом, помахала головою, стоячи на круглуватому камені, й скочила на другий камінь нелегенько. Камінь заворушився під ногами. Марія завищала з усієї сили, аж заглушила шум води. Покричавши, вона якось доскакала до берега й таки замочила один чобіт.

— Не глиняна, не розкиснеш,— жартував Михалчевський, поглядаючи скоса на Василину.

Вони вийшли до старого гульбища й вилізли по камінні на високий берег Росі. Дерево порідшало. Через високі стовбури верб та тополь блиснула Рось, як широкий шлях між скелями. Високі береги, зеленувата вода, лози й верби попід скелями — все було залите дивним гарячим сонцем. Василина й Марія прямували до дівчат, молодиць та хлопців, що сиділи купами по камінні над самою Россю.

Михалчевському хотілось поговорити з Василиною на самоті, признатись, що він її любить, а Марія не оступалась од його і вчепилась, як реп'ях.

Тим часом хлопці вгляділи Марію й почали перегукуватись з нею. Марія пішла до них, і хлопці разом обступили її навкруги. Весела молодиця розговорилась, розщебеталась з ними, а тим часом Михалчевський повернув назад, Василина пішла за ним, й вони обоє спустились вниз над Боровицею і неначе пірнули у каміння та в гілки. Михалчевський і Василина перескочили по камінні через річечку, повернули в садок і сховались у гущавині між кущами та здоровим камінням.

— Василино! — почав Михалчевський.— Я не знаю, хто ви, звідкіля ви, але як я побачив вас, то од того часу світ мені немилий. Я так люблю вас, що не можу без вас на світі жити.

Його голос задрижав, як струна. Він говорив й все оглядався назад, чи не йде Марія. Василина спахнула. Ласкавість, тихий голос, тихі очі під чорними бровами неначе гладили її по душі. Якась повага була розлита у словах, у голосі, у самому лиці молодого здорового хлопця, та повага, якої вона ще не зазнала ні на панському дворі, ні на заводі між бурлаками. Василина ніби почула голос рідної матері, ніби побачила її саму серед батьківського садка, у м'якій тіні груш та черешень. У неї на очах виступили сльози.

— Чого ви плачете? — знов спитав Михалчевський.— Може, я сказав що недоладне?

— Не того я плачу. Я згадала, що була дуже нещаслива,— тихо сказала Василина, озирнувшись назад.

— Та вже ж. Я знаю, що люди не од добра ідуть на заробітки на фабрики,— сказав Михалчевський.

— Не од добра й я прийшла сюди, та ніде дітись; нема куди голови прихилити,— сказала Василина й з тими словами заридала, як мала дитина. Все її життя встало разом перед її очима, неначе спахнуло вогнем: й Ястшембський, й втікання з Журавки, й страшна печера над Россю, й мала дитина, що так страшно бовтнула з її рук у воду, і п'яне бурлацтво.

Все лихо, що притаїлось і заснуло в її серці, все разом схопилось у думці, як страшна снігова буря, при одному ласкавому щирому слові любові. Була хвилина, коли Василина була ладна розказати Михалчевському всю свою душу, все своє горе, не виявлене ні одній рідній добрій душі, але сльози так лилися з очей, що вона не могла і слова

промовити. Вона перемогла себе й задушила у собі всі важкі страшні згадки.

Михалчевський стривожився. Він не знав, яка причина тих сліз, й тільки дивився розтривоженими очима на її заплакані очі.

А у садку тихо шуміла Боровиця, співали соловейки, аж сад розлягався; пишно блищав проти сонця зелений свіжий лист; тихо слалися тіні під кам'яними стінами на стежку.

— Не плачте, Василино, бо й мене жаль бере. Багато дівчат бачив я на своєму віку, та тільки без ваших брів та очей мені не жити на світі.

— Ат... що мені з тих брів, коли я гультяйка, бурлачка, та й годі,— сказала Василина, махнувши рукою.

Тим часом Марія, побалакавши з хлопцями, оглянулась назад: Івана й Василини не було, неначе вони провалились крізь землю. Марія вибігла на один камінь, глянула у долину на Боровицю й вгляділа через дерево червону хустку, що манячила далеченько над Боровицею. Вона побігла з пригорка, сміливо перескочила через Боровицю, вже й не пищала й не ойкала, й пустилась стежечкою наздогінці. Михалчевський оглянувся й вглядів Маріїну спідницю, що летіла за нею, неначе доганяла її.

— Марія доганяє нас,— тихо сказав Михалчевський і пішов хутчій вперед. Василина й собі похопилась, неначе хотіла втекти од Марії, а Марія не йшла, а бігла. Василина втерла сльози рукавом.

— Потривайте! Йване! Василино! Чого це ви так швидко йдете, неначе тікаєте або ховаєтесь од мене? — кричала Марія, наздоганяючи їх.

— Василино! коли ви звете себе гультяйкою, то й покиньте гуляти й пити з бурлаками. П'ють же люди, а прийде час, то й перестають,— говорив Михалчевський, поспішаючи вперед.

— Хто його зна, коли той мій час прийде,— сказала Василина, втираючи сльози.

— Чи ви подуріли, чи вас гедзь напав?! Потривайте! — репетувала Марія й пустилась бігти.

— А бач, таки й догнала нас, хоч трохи й пробіглась,— сказав Михалчевський.

— А що, Йване, чи приніс нам хоч одного медяника? — крикнула Марія, торкнувши Михалчевського долонею по плечі.

Михалчевському було зовсім не до медяників. Він мовчав.

— Еге, Василино! чи не од медяників ти оце плакала? — спитала Марія.— Гляди лишень, Іване, не зводь з ума наших бурлачок, щоб часом бурлаки не поламали тобі ребер. Втікають од мене, неначе од чуми. Це диво, та й годі.

— На, Маріє, медяника та не плач,— сказав Михалчевський, осміхаючись, й з тими словами й справді витяг з кишені коника і подав Марії.

— Тільки одного коника й приніс? Та ще, може, на нас двох? — спитала Марія.

— А ти хотіла б бігати на парі? Побігай тим часом на одному верхи, може, в інший час швидше доженеш нас у садку,— сказав Михалчевський і з тими словами витяг кілька жмень горіхів й подав Марії й Василині. Василина взяла горіхи й почала їх навіщось кусати. Вона навіть не вибирала й не їла зерен і викидала з рота зерна з лушпайками.

— Василино! чого це в тебе такі червоні очі? Чого ти плакала? — спитала Марія у Василини.

Василина нічого не сказала, тільки рукою махнула. Марія задумалась; вона догадувалась, що між Іваном та Василиною щось було.

— Василино! чого-бо ти плакала? Але яка ж ти потайна! В тебе нічого не випитаєш. А я ж розказала тобі за себе все дочиста: й кого кохала, й кому кохати присягалась,— лепетала Марія, трохи надувши губи.

— Та то, бач, Іван нарікає на те, що я п'ю та гуляю з бурлаками,— обізвалась Василина.

— А тобі, Іване, навіщо здалось знати, з ким ми п'ємо та гуляємо? Ти думаєш, я дуже сприяю бурлакам? Нехай мене поять та гостинці носять! Мені гостинці носить і той гарний панич постригач, що ото зачіпав мене на стежці,— лепетала Марія.

Молодий Монтаг й справді носив гостинці, тільки не Марії, а Василині. Бідна Марія думала, що тільки для неї сонце гріє й місяць світить.

— Чого ми будемо тут плутатись по цьому садку. Ходім лучче на місто та погуляємо на музиках,— сказала Марія.— Як тільки я не між людьми, не в гурті, то мене зараз нудьга бере.

— Про мене, й ходім,— сказав Михалчевський.

Марія пішла вперед. Михалчевський з Василиною мовчки пішли слідком за нею. Михалчевському хотілось поговорити з Василиною, розпитати в неї за все, заглянути в її душу, та Марія стриміла перед ним, як той становий.

Вони вийшли з садка по кам'яних сходах й пішли на гору до церкви. Марія перша скочила через перелаз і одбігла. Перелаз був високий. Поки Василина перелазила, Михалчевський встиг шепнути їй на вухо: «Як тільки надворі смеркне, я підійду під Маріїн двір. Чи вийдете до мене хоч на часину?»

— Добре, вийду,— тихесенько сказала Василина й скочила через перелаз.

Тільки що вони вийшли на місто, з однієї вулиці почулися музики. У Марії затанцювали очі. Навіть у Василини висохли сльози й у очах засвітилась веселість. З-за жидівської хати вийшла ніби весільна перезва. Серед ватаги бурлак йшли музики та душ з шість молодих бурлачок. Ватага простувала до оранди й на місті стрілась з Марією та Василиною.

— От бач, де вони! — гукнув з ватаги Мина до Марії та Василини.— А ми зумисне йшли проз ваш двір, щоб вас потягти на музики.

— Дурно заходив! Нас дома не було: задля тебе тепер нас нема дома,— залепетала Марія, поглядаючи на Михалчевського.

— А задля кого ж ви тепер дома? Може, задля того синього жупана,— гукнув нахабно Мина, поглядаючи на Михалчевського.

— Може, й для синього жупана,— дражнила Марія Мину.

— А тобі навіщо здався синій жупан? — спитав у Мини Михалчевський.

— На те, щоб він не топтав стежки до наших бурлачок. Буде з вас і ваших шляхтянок,— гордо сказав Мина.

— Бурлачки нічиї, хіба тільки свої,— сміючись, обізвався Михалчевський.

— Брешеш, шляхтичу, не свої, а наші,— чіплявся Мина, поглядаючи жадними очима на Василину.

— Хіба ти їх купив чи найняв за гроші? — спитав Михалчевський.

— Я їх не купив і не найняв, а так собі гуляю з ними. А як побачу тебе ще раз коло Василини, то так полатаю тобі ребра оцими кулаками, що ти й додому не дійдеш,—

сказав опришкуватий Мина ще й показав Михалчевському два здорові кулаки.

— Дивись, які! Бачиш? Не шляхетські, а бурлацькі,— сміявся Мина, тикаючи здоровими кулаками Михалчевському в очі; — як дам одного, то забудеш, кудою до Василини ходити.

— Поховай, парубче, свої кулаки у кишеню та понеси на снідання шинкареві. І в мене неабиякі! Ба! — промовив Михалчевський, показуючи кулаки, ще більші од Мининих.

— Дуже білі, шляхетські. Я оцими чорними бурлацькими як дам тобі стусана, то й юшкою вмиєшся,— сказав Мина, приступаючи до Михалчевського.

Ватага спинилась на місці. Музики перестали грати. Молодші бурлаки пороззявляли роти, поглядаючи на здорові, як довбні, кулаки. Василина злякалась, але не за Мину вона боялась, а за Михалчевського. Марія розсердилась: вона думала, що Мина ходить до неї, наймає музики для неї, а тут виявилось, що для Василини.

— Бурлако! не лізь! Кажу тобі, не лізь! — крикнув Михалчевський й зблід на виду.

— Не зачіпай Василини! Не ходи з нею, бо я тебе вб'ю! — крикнув Мина й собі побілів, як крейда.

— Яке тобі діло до Василини? Тобі нечля гуляти з нею! Хіба вона твоя жінка, чи що? Хіба ти з нею стояв під вінцем? — кричав Михалчевський.

— А хоч би й не стояв, що тобі до того. Мої гроші, моя горілка — то й моя жінка,— крикнув гордо Мина,— я не роблю назря нічого; кому нечля, а мені чля.

— Твоя горілка, та не твоя жінка. То у тобі кричить уже горілка, а не ти сам. Як дам тобі кулаками, то витече горілка твоїми боками,— сказав Михалчевський, замірившись кулаком, неначе довбнею. Він побілів, як стіна, а губи стали неначе одморожені.

— Ану, ну! Тільки зачепи! Побачимо, хто кому виточить горілку через боки,— сказав Мина, піднявши вище голови здорового кулака, у котрому пальці чорніли, неначе паліччя на сухому дереві, а нігті синіли, неначе гладенький кремінь.

— Дай боже вам побитись, а нам подивитись,— сказав один парубок.

— Та починайте ж! От і поставали, піднявши кулаки,— сказав другий парубок.

Чотири страшні кулачища разом впали на плечі, як залізні молотки на ковадло. Двоє здорових грудей разом загуло, неначе бондар набивав разом двоє барил. Михалчевський телепнув Мину по щоці. Кров задзюрчала у Мини з носа й полилась по губах, по комірі й по сорочці. Обидва парубки обхопили один одного руками й почали борикатись. Курява піднялась з-під їхніх ніг, неначе там бились два роздратовані воли. То подавався назад Мина, то оступався Михалчевський; то обидва вони крутились кружком, неначе дві дівки крутились у метелиці, то ніби замирали на одному місці й тільки давили один другого з усієї сили. Здорові страшні Минині руки вп'ялися у синій жупан Михалчевського, як обценьки. Нігті на руках посиніли, як запечена кров. Михалчевського руки блищали на Мининій свиті, як залізо, побілене фарбою. Михалчевський щільно притулився до Мининих широких грудей, поклавши йому голову на широке плече. Він розтер своєю щокою кров на Мининому лиці й замазав собі щоку, комір, синій жупан і навіть волосся на одному виску. Коли це разом Михалчевський, трохи вищий за Мину, вхопив його обома руками, підкинув угору й посадив на землю. Вся ватага, що мовчки дивилась на борикання та войдування, кинулась обороняти Мину й вирвала його з рук в Михалчевського. Михалчевський встав, плюнув і пішов до оранди, щоб обмити замазане кров'ю лице. А Мина схопився, став на одному місці й ніяк не міг перевести духу, тільки дивився чогось на оранду, витріщивши очі, неначе вглядів на оранді якесь диво.

Тим часом почали збігатись люди та жиди, щоб подивитись на ту бійку. Жиденята посипались з усіх хат через містечко. Василина плакала, Марія перелякалась, а люди дивились на Мину та тільки жартували. Мина стояв, стояв, а далі почав сопти й стогнати.

— Як стогне, неначе його чорти хапають,— промовив один чоловік.

— Чого ти, небораче, так пильно дивишся на оранду, неначе її зроду не бачив? — спитав один чоловік.

— Мабуть, тим, що оранда дивиться на його,— промовив другий чоловік.

Тим часом музики заграли. Парубки рушили в оранду, неначе нічого й не було на місті. За музиками пішли Марія та Василина. Марія зараз забула про ту колотнечу, а Василина ніяк не могла танцювати, пригадуючи страшну

подію на місті. Перед нею неначе манячило замазане кров'ю Михалчевського лице з блідими губами, з страшними очима. Мина вмився в жидівки у пекарні, заховав замазані кров'ю комірчики й прийшов гуляти на музики, неначебто били на базарі когось іншого, а не його. Василина подивилась на танці й, покинувши Марію, пішла додому. Михалчевський вмився, обтрусився, заглянув в оранду й побачивши, що Василина пішла з музик, потягся й собі додому.

Тільки що ступив він через поріг, стара Михалчевська скочила з ліжка і вдарила об поли руками: перед нею стояв розкудланий Іван, з лицем, замазаним порохом. На шиї червоніли краплі крові. Сорочка на грудях була поплямована круглими кров'яними плямами.

— Боже мій! що це з тобою, Йване! Чого це в тебе кров на сорочці?

— Та це, мамо, бився з одним вражим сином. Тільки не лякайтесь: це не з мене кров, а з його. Я йому спустив кулаками чимало мазки. Буде він пам'ятати мої кулаки.

— За що ж ви бились? — питала мати.

— Та бодай, мамо, не казати. Причепився бурлака до мене, що я одбиваю од його одну молодицю.

— Яку молодицю? — спитала мати.

— Та там одну бурлачку Василину.

— Бурлачку Василину! То ти, сину, за неї бився з бурлаками? — крикнула мати на всю хату.

— Не за неї, а може, через неї,— сказав син.

Стара Михалчевська не раз бачила, як бурлаки й парубки проводили ватагою через село Василину. Вона вже чула про неї.

— Чи ти ж, сину, не знаєш, що то за бурлачка Василина? — спитала Михалчевська.— Яке ж тобі діло було до неї?

— Не діло, мамо... а так собі стрівся з Марією Янівною та з Василиною, та й ідемо собі містом. А тут десь узялась ціла ватага бурлак з музиками. Один бурлака причепився до мене, буцімто я одбиваю од його Василину, та й сунувся битись. Я добре нам'яв йому боки. Буде він до смерті пам'ятати мої кулаки.

— Ой боже мій милосердний! Чи ти ж, сину, не знаєш, що це за бурлачка Василина? Та це ж покритка, перша гультяйка на всі три заводи.

— Не знаю, мамо, може й так!

— Та за нею тічкою бігають всі бурлаки. Це якась пропаща навіки молодиця,— сказала мати.

— Ні, мамо, не пропаща. Я почав їй розказувати про те, що вона п'є та гуляє, та себе збавляє, а вона почала плакати. Марія Янівна — оця так зроду не заплаче.

— Навіщо ж ти їй це говорив? Чого ти з нею говорив?

— Того, мамо, що вона мені сподобалась.

— Хто? Бурлачка Василина? — спитала мати.

— Бурлачка Василина,— тихо сказав син.

— Ой боже мій! — крикнула стара мати, обертаючись до образів, неначе стаючи до молитви.— Чи вже ж ти, сину, приведеш в мою хату за дочку бурлачку Василину?

— Не знаю, мамо, чи схоче вона прийти до нас,— сказав син.

— Де ж пак схоче! Ще погордує нами. Така писана красуня! Занапастить вона, сину, твій молодий вік. Ждав, ждав свого щастя, та от тобі й на! Таки діждався,— говорила мати, ламаючи руки.

— Не вбивайтесь, мамо, заздалегідь. Ще хто його знає, як воно буде,— сказав син, роздягаючись і наливаючи води в полумисок, щоб вмити лице й руки.— Я знаю, що її люблю, а чи любить вона мене, за те я добре не знаю.

— Сину мій, дитино моя! Покинь її, одцурайся од неї! Чи вже ж у нас не знайдеться гарних дівчат? Чи вже ж оце я візьму невістку п'яницю та якусь волоцюгу-бурлачку.

— Шкода, мамо! Вже я од неї не одкинусь. Я ще нікого не кохав так щиро, як кохаю Василину. Як не візьму її за себе, то не візьму нікого. Вона неначе розсипала на мене чари своїми карими очима та чорними бровами.

— Може, й справді вона причарувала тебе. Нечистий її знає, з ким вона знається на тих заводах,— сказала мати.

Тим часом Михалчевський вмився, зачесався, надів чисту сорочку і ліг в холодку на призьбі на причілку. Кругом причілка розрісся густий бузок. З-за бузку зеленіли блискучі верхи молодих вишень. Сонце пронизувало наскрізь кожний вишневий листок і чудовий зелений матовий світ сипався через вишні на чорно-зелений лист бузку. Михалчевський ліг на призьбі; очі пірнули глибоко в ту зелену гарну затишну тінь, й у тім переливанні тіні з світом сонця він тільки й бачив чудовий Василинин вид.

«Мати дурнісінько боїться Василини. Чи може ж бути недоброю людина з такою чарівною красою, з такими веселими, добрими, дитячими очима?»

А ті дивні веселі очі, обведені цупкими блискучими, як перли, віками, неначе все дивились на його з м'якого світу, що лився через блискучий вишневий лист на густі кущі бузку, на зелену траву.

Михалчевський насилу діждався вечора. Сонце спустилось над панським садком, й Михалчевський накинув на плечі жупан і пішов помалу понад Россю тією стежкою, що йшла городами через цілий куток, понад самими скелями. Він ішов помалу, то сідав на верхи скель, то знов вставав і все наближався до Василининої хати.

Сонце впало за гору, а надворі ще довго сяв тихий світ. Михалчевський почував, що в його не стає сили ждати, що його серце ніби розтає у грудях, як віск, ниє й болить, болить і ниє. Він дійшов до куща бузини, що ріс над скелею у маленькій долинці, й впав на траву.

«Боже мій, яку я терплю муку! Невже ніколи чорна ніч не впаде на землю?» — думав Михалчевський, прикладаючи гарячі щоки до холодної трави.

Тим часом ніч помаленьку крила землю. В Михалчевського думи змішались, десь ніби блукали то по якомусь лісі, то по якомусь степу, то у панському садку, то між скелями. І скрізь перед ним ніби манячив дивний Василинин вид, миготіли пишні очі. В кінці всього він опам'ятався, схопився з місця й побіг до Василининої хати. На небі вже горіли зорі. Надворі лягла чорна тінь, тільки небо на заході горіло червонуватим світом. Михалчевський перебіг через довгий вигон, на котрому білів довгий рядок мурованих хат, поминув фабрику, збіг з крутого горба у ярок і пішов яром. Над тим яром стояла Янівнина хата. У вікнах блищало світло. Марія поралась коло печі, а Василина сиділа на призьбі й все ждала та виглядала Михалчевського.

Василина підняла голову: за ворітьми щось затупотіло. Вона вибігла за двір і, хоч надворі було вже зовсім темно, впізнала високу постать Михалчевського і його широкі міцні плечі.

— Це ви, Василино? — тихо спитав Михалчевський.

— Я, Іване! — обізвалась ще тихіше Василина.

— А де Марія? — спитав Іван.

— В хаті, варить вечерю,— тихо сказала Василина.

«Любить вона мене. Якби не любила, то не вийшла б»,— подумав Михалчевський і сам незчувся, як пішов з Василиною в глибокий яр.

Вони пішли вздовж яру. Глибокий вузький яр ввесь заріс вербами. На його дні слизила цівкою криничана вода, падаючи по камінчиках. Під вербами була криниця з низькими цямринами. Од криниці йшла стежка у город.

Михалчевський переступив здоровою ногою через перелаз. Василина перескочила слідком за ним. У городі під самими вербами ріс густий вишняк, неначе зелене гніздо. Над вишняком стояла зелена гора, з гори спускалось вниз довге гарбузиння, виглядали на яр, примітні й уночі, жовті соняшники. Пахощі од м'яти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад, чарували, як мрія.

Михалчевський ступив по траві й став під вишнями. Василина ступала слідком за ним, і не встиг Іван обернутися до неї, вона впала йому на груди. Михалчевський впився в її щоку гарячими, як вогонь, устами і почув, що Василина плаче й її сльози сиплються йому на шию.

— Не плач, Василино! Ми будемо щасливі вдвох у парі. Ти мене любиш, Василино?

— Якби я тебе не любила, я б до тебе не вийшла. Од того часу, як я вийшла з батьківської хати, ти перший покохав мене щиро й пошанував мене, й пожалував мене. Коли б ти знав, я оце неначе десь блукала усе по якихсь пущах та нетрях і, як упала тобі на груди, то неначе знов вернулась додому, до рідної матері.

— Чи підеш ти, Василино, за мене заміж? — спитав її Михалчевський.

— Я піду з тобою на край світу, бо знаю, що ти не вчиниш мені ніякого лиха.

— Хіба ж тобі хто заподіяв яке лихо? — спитав Михалчевський.

— Од того часу, як я вийшла з батьківської хати на заробітки, я тільки зазнала одно лихо. Жила я в наймах у одного пана, він мене знеславив й трохи не вигнав з двору без шматка хліба. Прийшла я сюди на роботу на заводи, не було мені спокою, доки не прийняла мене у свою хату оця весела добра Марія, нехай їй бог дасть здоров'я. Кругом мене всі ладні гратись зо мною, поїти мене горілкою, але ніхто мене не пожалує, не приголубить.

— Чи здалека ти, Василино, сюди прийшла? — спитав Михалчевський.

— З Звенигородщини, з села Комарівки. В мене є батько й мати, брати й сестри, та я не можу тільки вернутись туди....

Василина замовкла. Михалчевський догадався, яка тому була причина, й не допитувався більше. На всіх заводах, одначе, всі говорили, що Василина покритка, хоть за те напевно ніхто не знав.

Ще довго розпитував Михалчевський Василину за її батька й матір, за журавського посесора Яштшембського, про заробітки на заводах. Василина вперше розказала йому все, все... окрім одного страшного вчинку: як вона вкинула дитину у Рось. Вона почувала, що їй на душі ставало все легше та легше, неначе вона скидала з себе якесь каміння, котрим вона була закидана. Але як дійшла розмова до того страшного вчинку, Василина спинилась, замовкла й почула, що один камінь зостався у неї на душі, й камінь найважчий. Вона знов впала Іванові лицем на широке плече, притулилась лобом до його м'якої шиї й якось тихо плакала, неначе хотіла задавити й перемогти якусь глибоку скорботу.

— Не плач, серце Василино! Як повінчаємось та поживемо у парі, то підемо у твій край, побуваємо у твого батька й матері. Ти побачишся з своїми сестрами та братами,— втішав Василину Йван.

Василина дивилась на темне глибоке небо й неначе бачила свою Комарівку в тихий вечір всю в садках, неначе бачила й свій садок, і батька, й матір, і сестер... «Мабуть, повиростали мої маленькі сестрички та братики!» — думала Василина, прихиляючись лобом до гарячої щоки Михалчевського.

— А я сьогодні говорив матері за тебе,— сказав несподівано Михалчевський.

Василина почутила, що всі дива неначе залила холодна вода. Вона побачила перед собою тільки чорне гніздо густих вишень.

— Що ж сказала твоя мати? Чи вона мене знає?

— Знає... вона трохи не плак... вона трохи боїться тебе,— насилу промовив Михалчевський.

— Знаю й вгадую. Я бурлачка, якась приблуда в Стеблеві. А тутечки як тільки бурлака, то всі кажуть, що то або злодій, або п'яниця, або ледащо-волоцюга. Люди не знають, яке то гірке бурлацтво.

— Мати, бач, боїться, що ти п'єш з бурлаками. Покинь, Василино, ту гулячу компанію, перестань з нею пити.

— Треба перестати. Я пила й гуляла, бо мені од того якось легше на душі ставало.

— Та, бач, гуляти й танцювати невелика біда, але п'янствувати, то це вже немала річ.

— Не сама я п'ю, а мене бурлаки поять. Як почнуть чіплятись, як почнуть липнути, то мусиш випити чарку, а за однією вип'єш й другу, та, їй-богу, незчуєшся, як напʼєшся й все лихо забудеш,— сказала Василина.

Вже на містечку стало скрізь тихо. В яру було так тихо, що було чути, де лазить у траві кузка. Верби й вишні чорніли, тільки високе небо горіло зорями од краю до краю й здавалось ще вищим, ще глибшим над глибоким вузьким яром.

Михалчевський вийшов з вишень й тільки що хотів переступити через перелаз, коло криниці йшло щось біле од голови до ніг, в білому картузі, в білому сюртуці й білих штанях. Вся постать біліла серед чорної ночі, неначе була вироблена з снігу й світилась сама з себе.

Михалчевський спинився, Василина притаїлась за його широкою спиною. Вона впізнала молодого постригача. Постригач пішов на гору, просто до Маріїної хати. Доки Михалчевський і Василина йшли попід вербами, постригач недовго барився на горі й зараз вернувся, спускаючись з крутої гори наниз. Страшна думка блиснула у голові Михалчевського: чи не ходить часом постригач до Василини.

Постригач пройшов проз Михалчевського й Василину, обернув до них голову й трохи неначе спинився на ході, приглядаючись до них.

— Василино! він до тебе ходить,— сказав Михалчевський Василині дуже тихим голосом.— Я його дожену й задушу отут на стежці.

Михалчевський вхопив однією рукою Василину за плече. Вона почула, що здорові пальці впилися у її плече, як обценьки. Рука трусилась так, що її плече затрусилось.

— Йване! бога бійся! Схаменись! Він ходить, мабуть, більше до Марії, ніж до мене. Але що тобі до того? Аби я до його не ходила та його не любила.

— Може, ти його любиш, то признайся мені. Не муч мене, Василино, бо я й так перемучився за тобою.

— Голубчику! Соколику! нащо ж ти себе мучиш, коли я тебе люблю? Нехай собі постригач топче стежку до наших воріт. На те він молодий панич. Я ні в чому тут не винна. А що ж я маю робити? Не повиколювати ж їм усім очей, коли вони на мене дивляться.

Михалчевський випустив з руки Василинине плече. Його важкий дух у грудях став легшим. Він похилив голову й мовчки пішов поруч з Василиною на гору. Мовчки вони дійшли до самих воріт, мовчки перейшли двір.

— Прощай, моє серце! коли ти мене вірно любиш й думаєш йти за мене заміж, то кидай бурлакувати; перестань пити та гуляти з бурлаками,— сказав Михалчевський вдруге,— виходь, моє серце, у цій добі до криниці, під вишні, хоч на годину, бо як не вийдеш, то я не знесу муки, а ти одна даси полегкість моєму серцю.

Голос його знов задзвенів ласкавим тихим, тихим тоном, у котрому було чути глибоку, щиру, палку любов.

Михалчевський пішов додому. Василина ввійшла у хату й почувала, що вона ще ніколи не верталась з гулянки, з музик такою веселою, такою щасливою та спокійною. Для неї здалося, що вона до цього часу все йшла та йшла якимсь довгим, скелистим шляхом на пекучому сонці, а тепер прийшла додому й сіла у холодку на одпочинок.

«Ой, час мені спочити на його міцному плечі, під поглядом його тихих, ясних, ласкавих очей. Вже я неначе втомилась, танцюючи та гуляючи»,— думала Василина, роздягаючись та ховаючи у скриню одежу.

— Зоряла зіронька, зоряла,— з ким ти, Василино, й досі стояла? — спитала Марія.— А тут у хату заглядав постригач, побачив, що тебе нема, та й зараз пішов.

— Нехай він одчепиться од моєї душі. Огидли вони мені всі,— сказала Василина.

Михалчевський вернувся додому. Мати вже лягла спати.

— Чи знов ходив до тієї Василини у гості? — спитала мати.

— Ходив, мамо. Ніде правди діти.

— Ти, сину, не дуже хапайся з тим сватанням. Василина молода. Нехай трохи перебіситься. Я знаю тих бурлачок. Як тільки зайде на заводи, то зараз починає дуріти та біситись, а потім як утомиться, то трохи й осяде. Може, й та Василина осяде.

Трохи не кожного вечора ходив Михалчевський до Василини; трохи не кожного вечора виходила до його Василина у вишневий сад коло криниці. В неділю Василина не ходила в оранду на музики: вона втікала од Мини та од других бурлак. Бурлаки стрічалися з нею, сміялись їй у ві-

чі Михалчевським і затягали в шинок. Василина одмикувала од гульні з ними.

Але однієї неділі Марія й Василина пішли за Рось у гості до якоїсь фабрицької молодиці. Тільки що вони перевезлися пороном через Рось, проти них йшла ціла валка бурлак й між ними Мина. Бурлаки вели за собою музики на місто до оранди, вгляділи Василину й Марію й обступили їх навкруги. Василина була прибрана, неначе цяцька. Щаслива од кохання, вона почала розцвітати. Щоки почали наливатись. На лиці, колись блідому, схопився легенький, наче тінь, рум'янець. Губи стали повніші й червоніші, а очі стали такі веселі, як сама радість.

Бурлаки роєм обступили Василину й не хотіли од неї одчепитись. Вони тягли її до заросянського шинку погуляти й потанцювати останній раз перед вінцем. Шинк був недалеко од порона під горою над самим шляхом. Було навіть видно од порона вікна й двері, й самого шинкаря на призьбі.

— Та ходім-бо, Василино, та вип'ємо останнього могорича,— говорив Мина, потягнувши Василину за руку.

— Та ну-бо, не пручайся, та йди з нами, козаками, медвина напийся. Та йди ж, коли тебе просять, а то й силою поведемо,— говорив Мина й вхопив Василину за рукав та сіпнув так, що сорочка залущала.

Другий бурлака попхнув Василину в плечі.

— Та ходім уже, Василино, та погуляємо останній раз. Це ж не оранда, а заросянський шинк. Хто нас тут побачить? Твій Михалчевський і не бачитиме й навіть не чутиме.

Василину й Марію повели до шинку. Ватага ввійшла в шинк й зачинила двері, щоб музики було чути не дуже далеко. Почалися танці, а за танцями могоричі. Мина обнімав Василину та все частував горілкою. Василина напилась і взрушилась. Мина почав плакати і прощатися дуже жалібним голосом, мішаючи докупи Василину й Марію.

— Прощай, Василино! «А вже мені не ходити в лісок по горішки, а вже мені минулися веселії смішки; а вже мені не ходити ранком-позаранком; а вже мені не стояти з козаком Іванком!» — затяг Мина плаксивим голосом пісні.

— Прощай, Мино! — прощалася Марія, неначе то вона виходила заміж, а не Василина.— Прощай, серце, та не журись!

— Отак буває на світі: з одним гуля, а з другим під вінець іде,— міркував п'яний Мина. «Ой як буду вінчатися,

прийду, серце, прощатися»,— затяг Мина таким страшним голосом, неначе вовк заскиглив.— А пам'ятаєш, Василино, як ми колись танцювали, а ти понабивала на лобі такі бурульбашки, як картопля? — питав Мина, не розбираючи Василини й Марії.

— Пам'ятаю, серце, пам'ятаю,— насилу лепетала язиком Василина.

— Все минуло, все минуло! Ой господи милосердний! Ой-ой-ой! Все минуло,— говорив Мина, важко зітхаючи.

— Все минуло,— сказала Марія, так само важко зітхаючи.

— І бурульбашки минули, і синяки минули,— насилу белькотав Мина і з тими словами звалився на лаву і стукнув головою, показуючи, що синяки і бурульбашки ще не зовсім минули для його.

— Маріє, прощай! А пам'ятаєш, як ти рила носом діл! Все минуло, все пропало,— хрипів Мина на лаві.

Бурлаки попились зовсім і затягли московської пісні високими дикими голосами, як вищать москалі. Їхні голоси рвались, наче гнила нитка; вони їх неначе ковтали і душились ними і знов викидали з рота. Здавалось, що вони не співали, а скиглили, мов тічка вовків.

Тим часом п'яні бурлаки почали розходитись. Декотрі попадали під шинком, декотрі тяглися до порона і порозсипались скрізь по дорозі до самої річки. Марія й Василина, коливаючись, зійшли на порон і перевезлись через Рось. Тільки що порон пристав до гатки і поронщик закинув вірьовку на причал, Василина скочила на гатку, ступила три ступені, зачепилась ногою за хворост, захиталась і впала навзнак. Марія потяглася собі на містечко, розмахуючи руками. Вона й не примітила, що Василина десь зосталась.

Василина лежала на гатці, бліда, як смерть, розкидавши руки. Гаряче сонце палило її просто в лице, сипало вогнем на груди.

Чудова квітчаста хустка на голові мокла в калюжі. Нова, зелена, в червоних квітках, спідниця розіслалась по тарасі та гною. На білому піковому керсеті чорніли бризки грязі. Василина спала як убита. Люди валками йшли і їхали проз Василину. Грязь од коліс падала на білу вишивану сорочку, на білий керсет. Декотрі люди, а найбільше молодиці, жалкували за Василиною, старі діди гримали з гнівом, чоловіки й парубки жартували і кепкували. Один чоло-

вік наливав воду в барило, глянув на бліде Василинине лице, набрав у черпак води і вилив Василині на голову й на лице. Хустка на голові вся змокріла. Вода полилась на намисто, на керсет, на сорочку і обмочила Василину до самого пояса. А Василина не поворушила навіть бровами і лежала наче мертва. Чудове лице, пишні брови на блідому високому лобі були схожі на дорогі перли, котрі неначе хто кинув в гній та в грязюку.

— Поверни її на другий бік! — крикнув один чоловік з порона.— Облий ще з другого боку, може, вона прочумається.

Чоловік підняв Василинину руку, рука впала на тарас, неначе кам'яна.

— Така гарна, така молода молодиця і так розпилася на тих фабриках,— гомоніли молодиці, стоячи на гатці над Василиною.

— Чи вона стеблівська, чи захожа? — питали молодиці з чужих сіл у стеблівців.

— Де там, серденько, стеблівська? Якась захожа бурлачка; і хто його зна, звідкіль вона приблудилась сюди. Чи то їх мало є тут на заводах? — говорили стеблівські молодиці.

Довго Василина пеклася, лежачи на сонці. У неї не було ні батька, ні матері, ні брата, щоб прийняв її з такого людного місця і прикрив її од людських очей.

Чужі люди йшли і минали її. Кожний хапався з ярмарку додому. В кожного був свій клопіт.

В той час Михалчевський сидів дома і нудився. Він пішов до Василини. Хата була замкнута; зайшов він в оранду, в оранді нікого не було. Михалчевський побрів з містечка шляхом у возвіз, пішов понад Россю проз порон; він хотів вийти на гору до церкви й зайти в панський сад, бо думав, що Василина й Марія пішли гуляти в сад.

Тільки що він вийшов з возвозу й перед ним заблищала Рось, його стріли люди і сказали йому, що Василина лежить на гатці п'яна, мов мертва.

У Михалчевського затрусились ноги. Він побіг вниз до порона. На гатці, на гарячому сонці зеленіла й біліла одежа, і бліде Василинине лице було таке, як в утопленика. Михалчевському чогось здалось, що Василина втопилась, що її тільки що витягли з води. Мокра одежа зразу навела його на ту думку. Йому здалося, що люди тільки дурили його, щоб його не злякати.

— Ой боже мій, боже мій! — заламав руки Михалчевський, стоячи над Василиною і дивлячись на її бліде лице, на мокру одежу.

Михалчевський вхопив Василину за плечі й підвів її дужими руками, наче билину. Василина схилила голову назад і опустила руки. Вона важко дихала. Плечі, руки й голова були розпечені й пашіли, як огонь. Люди на пороні сміялись, а Михалчевський нічого не чув і не бачив. Він зачерпнув води в пригорщі, полив Василині лоб, виски і лице, взяв її за стан і не повів, а ніби поволік в своїх дужих руках понад Россю до своєї хати. Стежка вилась на круту скелю. Михалчевський вивів Василину на гору, наче дитину, привів до своєї хати і поклав на призьбі на причілку.

Василина махала руками, щось лепетала та белькотала, а далі знов впала в важкий сон.

Стара Михалчевська вибігла з хати і вгляділа на призьбі Василину. Мокра одежа, грязь на керсеті, на лиці — все це злякало стару молодицю на смерть.

— Нещастя, сину? — спитала вона, збліднівши.

— Нещастя, мамо, і велике нещастя, тільки не для вас, а для мене,— сказав син, сідаючи в ногах у Василини.

Михалчевська придивилась до Василини і зараз вгадала, що Василина п'яна. Стара мати стояла, згорнувши руки, і тільки мовчки хитала головою.

— Не буде з неї, сину, людей,— тихо сказала мати, як говорять над слабими без надії.

Син мовчав, схиливши чорноволосу голову на широкі груди. Михалчевська важко здихнула, пішла в хату, винесла невеличку подушку, підклала Василині під голову, зняла з своєї шиї стару хустку, розв'язала мокру хустку з Василининої голови і зав'язала сухою, стягла мокрий керсет, зняла намисто й дукачі і прикрила Василину своєю старою кацавейкою.

Чудова голова, пишні брови, маленькі вуха, тоненька шия, пишна краса блідого лиця вдивила й вразила стару Михалчевську. Вона знехотя задивилась на ту красу і тільки важко зітхала. Їй жаль було такої молодої пишної краси.

Старій на думку прийшло, що в цієї молодої молодиці десь є батько й мати, і вони не знають, що сталося з їх безталанною дитиною на заробітках. В доброї Михалчевської виступили на очах сльози.

«Боже мій! А що якби моя дитина так десь поневірялась на фабриках»,— подумала Михалчевська.

І та думка змінила трохи сердито складені старі губи і обмочила старі очі сльозою. Ще раз глянула Михалчевська на бліде лице і пішла розвішувати на сонці мокру одежу. Михалчевський як сів в ногах у Василини, як спустив свою важку чорноволосу голову на груди, так і сидів, доки сонце не повернуло на вечірній пруг. Михалчевська кільки раз наверталась, заглядала за причілок: Василина спала наче мертва, а Іван усе сидів на призьбі, похиливши голову, і думав важку думу. Він терпів муку і од свого кохання, терпів і за Василину, неначе ввесь сором її перед людьми в той день впав на його.

Вже надворі стало вечоріти. Стара Михалчевська затопила в печі й зварила вечерю. Василина прокинулась, кинула кругом себе очима на зелені кущі бузку, на Рось, що лисніла глибоко внизу під вечірнім сонцем. Вона ніяк не могла пригадати, де вона лежала, що з нею трапилось, які то були кущі бузку, чия то була хата, під котрою вона лежала; Василина тільки чула, що в неї важка голова, неначе од якогось страшного чаду.

Михалчевський побачив, що Василина заворушилась, і спитав її:

— Чи ти, Василино, не спиш?

Василина зирнула на його і ще більше здивувалась. В неї в голові все переплуталось: і день, і вечір, і глибокий яр коло криниці, і той вишник, де вона сходилася з Іваном, і порон, і шинк...

— Чи це ти, Іване,— спитала вона в Михалчевського.

— Я, Василино,— смутно обізвався Іван.

— Де це я лежу? Що це сталося зо мною? Де ж це мій керсет? — питала Василина, озираючись на всі боки.

Михалчевський розказав Василині все,— як вона пила з бурлаками в заросянському шинку, як перевезлась через Рось і впала на гатці, як один чоловік облив її водою, як люди сміялись з неї, як він привів її до своєї хати і поклав на призьбі.

Василина слухала і почала пригадувати все, що діялось з нею з самого ранку. Вона почала гірко плакати. Для неї здалося, що Михалчевський одкинеться од неї після такого вчинку, а стара Михалчевська зроду не прийме її в хату як свою невістку.

— Не плач, Василино! Не плач, моє серце! Ти думаєш, що я буду на тебе сердитись та лаяти тебе? Я не буду тобі докоряти, бо ти вдруге не зробиш того, щоб над тобою всі люди знущались так, як сьогодні знущались на гатці коло перевозу.

— Іване, голубчику мій. Не женися ти зо мною! Я пропаща навіки на цім і на тім світі! Мабуть, мене бог карає за якісь тяжкі гріхи. Я всею душею рада б покинути пити й гуляти по шинках, та не маю сили. От і сьогодні... Тільки твоє кохання держить мене наче на крилах, і ти неначе м'ята та васильки для мого серця.

Василина затулила лице обома руками і почала плакати. Сльози річкою текли через її тонкі білі пальці і капали на призьбу. Вона неначе почула над собою якусь страшну силу, котра карає її за минувше життя, за тяжкий вчинок, за проступство.

— Серце Йване! пропаща я на віки вічні, пропаща, пропаща, пропаща! Прости мене, що я тебе так вірно любила. Я тобі тільки зав'яжу світ. Але ти ще молодий. Знайдеш кращу од мене і будеш щасливий.

— Не плач, Василино, і не вбивайся. Я тебе ні за що в світі не покину, хоч би з мене сміялися всі люди на світі. Як станеш господинею в моїй хатині, ти забудеш своє бурлацтво. Не плач, не край ножем мого серця. Я тебе ніколи не покину, і хіба тоді тебе перестану любити, як навіки очі заплющу. Нехай люди сміються з тебе, нехай глузують з мене,— мені байдуже, аби ти мене любила.

Тим часом прийшла на причілок Михалчевська і побачила, що Василина прокинулась. Михалчевська принесла їй висушену одежу і не промовила до неї ні одного лихого слова.

— На, дочко, свою одежу та приберись, щоб часом з тебе люди не сміялись, як будеш вертатись додому. Біжи, Йване, та принеси кухоль з водою та винеси рушничок! Вмийся, дочко, та йди повечеряєш з нами,— сказала Михалчевська.

Михалчевська знала, що син дуже любить Василину. Для неї шкода було сина, жаль було й Василини, її молодих літ та дивної краси. Її старе добре серце взрушилось і вона здержала докірливі слова.

Василина прибралась, умилась і ввійшла в хату. Михалчевська посадила її кінець стола. Василина покірливо сіла, наче мала дитина, і не сміла підвести очей. Для неї було

сором дивитись людям у вічі. Михалчевська зняла з мисника миску, зняла тарілки, витерла рушничком, поставила три тарілки на столі й почала насипати в миску вечерю. Василину обняло якесь тихе, хатнє спокійне життя. У печі весело палали соснові стружки. Чистий білий комин, чистий припічок аж лисніли проти ясного полум'я. Останні червоні проміння вдарили в одно вікно, й червоні огнясті пасма впали на мальований зелений мисник, на рядки чистих білих тарілок та полумисків на миснику. Хата була невеличка, але дуже чиста. Одвірки аж лисніли, так були чисто вимиті. В кутку на покуті висіли образи. На образах висіли вишивані білі рушники. Стіл був застелений чистою скатертю. Через двері в кімнаті було видно лежанку, ліжко, застелене веселим ясно-зеленим укривалом. Кінець стола проти Василини сидів Михалчевський і дивився на Василину тихими ясними очима з невимовною жалістю. Василина глянула в ті очі, і з тих очей неначе полився на неї тихий ласкавий світ.

Михалчевська поставила на стіл вечерю і сама сіла. За вечерею вона розпитувала Василину за її матір, за батька, про рідне село, а найбільше за матір. І Василині чогось здалося, що коло неї сидить рідна мати, така сама добра і ласкава, недокірлива, що вона сама сидить у батьковій хаті за столом, що тут недалечко за стінами росте розкішний батьківський садок, в садку цвітуть квітки. І на Василину разом повіяло рідним духом рідної хати, рідної сім'ї, рідного села. Вона почутила, як її серце пом'якшало, подобрішало, забажало рідної хати, свого кутка, де б можна було прихилити голову на все життя.

Всі встали з-за стола і перехрестились перед образами. Василина не сміла підвести очей на Михалчевську, тихо подякувала і попросила вибачити їй, нещасній, за той клопіт, який вона вчинила Михалчевській.

— Ти, дочко, приходь до нас щонеділі, та посидимо, та поговоримо. Я тебе поведу в гості до стоїх стеблівських людей, до знайомих. Одцурайся, серце, од тих бурлак. Ти така молода! Тобі так легко збитися з пуття у твоїх літах,— говорила стара Михалчевська на прощанні з Василиною.

— Спасибі вам за хліб, за сіль,— сказала Василина, виходячи з хати.

Михалчевський провів Василину через городи до самої фабрики і просив прийти до матері в гості другої неділі.

Вже сонце зайшло, як Михалчевський вернувся додому. Мати сиділа під хатою на призьбі й ждала його.

— А що, сину, буде з цієї Василини? — спитала в його мати.

— Кажіть уже ви, мамо, що з неї буде. Але що б з неї не було, я од неї не одкажуся до самої смерті. Вона мене навіки причарувала своїми очима.

— А як така чарівниця щонеділі буде качатись п'яна на гатці на сміховище людям? — спитала тихо й сумно мати.

— Не буде вона, мамо, щонеділі валятись п'яна на шляху. Її затягають та поять бурлаки, бо в неї така краса, що якби вона мене не любила, я б, мамо, сам пив до смерті й її поїв, щоб тільки вона дивилась на мене своїми веселими очима та моргала високими бровами.

— Цур вам і з тими очима й з тими бровами,— сказала мати.— І мені вона здалась людиною доброю, смирною й привітною. Її, може, справді бурлаки збивають з пуття. А ти, сину, все-таки підожди який там час. Вона ж не втече з Стеблева, а ти не вмреш-таки через її очі. А там побачимо.

Другої неділі, тільки що Василина пообідала з Марією, в хату всунувся Мина, а з Миною ще п'ять парубків. Василина неначебто вийшла в сіни, але з сіней тихенько вискочила надвір та через город втекла до Михалчевської. Михалчевська була дуже рада, тричі поцілувала Василину, посадила за стіл, любенько побалакала, а перегодя повела її в гості до своїх знайомих в Круглик.

— Чи ти, дочко, була коли в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Ні, не була ніколи,— одказала Василина.

— Ти, дочко, розказувала за свій край та за свою Комарівку, що вона вся в садках. От побачиш Круглик, то пригадаєш собі й Комарівку,— сказала Михалчевська, накидаючи на шию хустку.

Михалчевська з сином та з Василиною пішли в Круглик до своїх знайомих шляхтичів Мостицьких.

Куток Круглик стоїть вище од усього Стеблева на косогорі, котрий легко піднімається вище та вище вгору. Широкий косогор неначе луснув і запав посередині. Ввесь Круглик на косогорі до самого верху гори, вся довга западина серед Круглика — все потонуло в розкішних садках, в темній та ясній зелені, а сама середина яру неначе була закидана густими вербами.

Невважаючи на косогір, колись в тому довгому яру йшли рядком ставки. Ставки повисихали, і тепер зостались тільки левади — такі чудові, такі дивні, що на їх не можна й надивитись. Там, де колись були греблі, обсаджені вербами, тепер зосталися тільки рядки старих верб, пишних, чудових, неначе одна левада була одгороджена од другої чудовою зеленою стіною, підпертою знизу товстими колонами. По обидва боки ставків колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід горами довгими рядками над самими левадами і, замість води, спускають свої віти на пухку зелену, густу, як руно, траву. Через той довгий рядок левад стелеться маленька стежечка. Підеш серед гарячого літнього дня тією стежкою і неначе увійдеш в якісь дивні покої, дивніші й кращі од царських! Ідеш стежкою і неначе переступаєш з одного гарного залу в другий, ще кращий і дивніший. Зелені левади з чотирьох боків обставлені рівними рядками старих товстих верб. Верби старі, давні, товсті, як діжки. Може, сто раз зрубані верхи розрослися на столітніх стовбурах товстими гілляками. Гілляки такі здорові, як молоді верби, і такі густі та рясні, що кожна верба була похожа на густий гайок. Гілки виростали з товстих стовбурів, обхоплювали їх вінцем по краях, вилазили з середини густими пучками, гнучкими й гладенькими, неначе з діжки лізли вгору товсті гладенькі гадюки і піднімали вгору свої гіллясті кучеряві голови. Переходиш через одну леваду, вступаєш, неначе через двері в стіні, в другу і знов бачиш перед собою розкішну залу, з чотирма зеленими стінами. Серед тієї зали вискочив з землі здоровий круглий кущ калини з червоними китицями ягід, неначе хто поставив і засвітив серед зали розкішний канделябр. Перейдеш ще кілька покоїв, ніби висланих чудовими м'якими килимами, і перед очима знов впоперек яру стоїть вербова зелена стіна, неначе хто обставив леваду розкішними ширмами. Молоді буйні верби вже поросли тут подекуди по леваді. Одна верба опустила тоненькі віти з дрібненьким листом до самої землі і її матове листя неначе пилом припало. Друга верба розчахнулась однизу на два стовбури і погналась вгору двома зеленими гніздами з блискучим листом, неначе помазаним лаком...

По обидва боки левад, через високі стовбури верб, видно на косогорах густі садки. По один бік — густі старі груші вище й вище виганяються по косогорі, неначе густі хмари

наступають згори; по другий бік левади — страшенна садова гущавина; там, за вербами, густі вишняки, сливи угорки злились докупи з широкими кущами бузини та калини. Хміль вхопився за стовбур високої верби, обмотав її, в'язкою впав на вишню, обплутав увесь верх, перескочив на бузину, обмотав її рясними низками і сховався десь у сливах та в калині. Сонце било в ту гущавину навскоси, освічувало її наскрізь, пронизувало її золотими нитками, перероблювало листя на зелене скло. Все зелене гніздо світилося наскрізь, пашіло вогнем, теплом. Червоні кетяги калини під вербами, не сказати б, горіли на сонці, як свічки.

І по обидва боки тих левад, на крутих косогорах, скрізь видно розкішні старі садки. Садки неначе заглядають в долину через верхи верб, а ще вище од садків стоять на самих горах білі хати і неначе висять на зелених хмарах, пливуть проти синього неба, як на синьому морі! І всі рядки старих верб, і всі садки, як темні хмари, і вся розкіш густої трави на левадах — все залите гарячим, палким сонцем, все блищить та сяє; а з левад внизу видно ввесь Стеблів, всі фабрики, далекі гори під Корсунем, далекі старі ліси на покручених горах понад Россю до Богуслава...

Стара Михалчевська показувала Василині садки по обидва боки левад. Василині здалося, що вона перейшла одразу з Стеблева у Комарівку, у садок свого батька.

В левадах під вербами скрізь були рублені криниці. Вода в криницях стояла врівні з травою. Стара Михалчевська сіла на цямринах однієї криниці спочити. З гори прибігла стежкою дівчина, набрала в відра води, Михалчевські й Василина напилися води, трохи одпочили і пішли далі по левадах, а потім повернули на гору і пішли садком. То був садок далекого родича Михалчевських, шляхтича Мостицького.

Стежка йшла через старий садок. Старі груші були високі, як дуби, і стояли так густо одна коло другої, як дерево в лісі. Широкі яблуні неначе полягали на землю важким гіллям.

— Ой господи, які тут гарні садки! — сказала Василина.

— Чи такі, дочко, і у вас в Комарівці, як тутечки в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Такі. Як побачила я ліс та оці садки, то мені аж легше стало на душі,— сказала Василина.

Стежечка вела просто до хати. На краю старого садка, на самій горі росли густі вишні та черешні. Коло хати було невеличке порожнє місце, вкрите зеленою соковитою травою. Мостицького хата була стара, але чимала, з маленьким ганком, з мальованими зеленими одвірками коло вікон та дверей. Під вікнами по обидва боки ганку росли кущі бузку та рож. Густі кущі мальви цвіли здоровими червоними та рожевими квітками. Хата стояла на горі чиста, біла, весела, з блискучими вікнами.

Михалчевська з Василиною ввійшли у сіни. До них вийшла з світлиці вже немолода Мостицька, з повним свіжим лицем, з хусткою на шиї, і попросила їх у світлицю. Світлиця була просторна. Стеля трохи ввігнулась посередині. Ввесь куток за столом був завішаний образами. За образами були затикані васильки.

Господиня попросила гостей сісти коло стола. В світлицю ввійшов старий Мостицький, з сивим волоссям на голові, з чорними довгими вусами. Він сів коло Михалчевського і почав з ним розмовляти за фабрицьку роботу, за своє малярство, за свій підряд у сусідньому селі, де він малював церкву.

Стара Мостицька винесла пляшку горілки, а її дочка, молода дівчина, винесла на тарілці паляницю. Гості й хазяїн випили по чарці й розговорились. Молода дочка Мостицького покликала Василину в садок рвати черешні; Василина ввійшла в садок, обійшла його кругом і не могла натішитись.

— Ходю по тобі, садочку, та не находюся, гуляю — не нагуляюся! — говорила Василина.

Вона вилізла на товсту черешню, а з неї перелізла на другу, нарвала черешень повну козубеньку й понесла у ганок. Господар і гості вийшли на ганок, посідали на лавках й балакали до самого вечора.

Вже надвечір Михалчевська з Василиною та сином вернулася додому й попросила Василину помогти їй готувати вечерю. Василина скинула з себе керсет, обв'язалась рушничком й несподівано чогось їй здалось, що вона дома...

Кров кинулась їй у лице. Вона глянула на Михалчевського й трохи не кинулась йому на шию: потім розтопила в печі, приставила в вогонь горщик, поралась коло припічка, неначе в себе дома. Вона бачила, що тихі Іванові очі не сходять з її лиця, ходять за нею слідком, за її руками, за її очима. І тихе домашнє життя, тихе щастя у сім'ї

повіяло на Василину, неначе теплий, пахучий весняний вітер з заходу.

А сонце ясно било в двоє вікон, пронизувало всю хату золотими пасмами та стрічками, обсипало червоним жаром зелений мисник, чисті фарфорові тарілки, грало якимись червоними чудними взірцями на білому чистому комині, на білій сорочці у Василини, на її пишному білому лиці.

Вечеря була готова. Василина поставила на стіл тарілки, подала вечерю. Після вечері вона кинулась до посуду, перемила й перетерла й розставила на миснику. Вже пізненько Іван провів Василину додому. Тихо, помалу йшли вони стежкою понад скелями над самою Россю, часто ставали, дивились на Рось, на далекий порон, що переганяли люди з одного берега на другий, на високу скелю, де біліла церква в акаціях, на червоне небо на заході, проти котрого чорніли, неначе вирізані, визубні на верхах панського садка.

Вряди-годи тією стежкою йшли молодиці та дівчата, зглядалися між собою й осміхалися, показуючи пальцями на Василину та Михалчевського. До пізнього вечора вони стояли над скелями, доки висипали густі зорі й заблищали на небі й у воді під чорними скелями.

— Приходь же до нас, Василино, знов у неділю та знов підемо у Круглик,— сказав Михалчевський до Василини, й з тими словами він обняв Василину й не міг одірвати своїх гарячих уст од її лиця.

Другої неділі Василина знов прийшла до Михалчевських. Стара Михалчевська знов повела її у гості в Круглик до своїх родичів. Поки стара Михалчевська гостювала та балакала з старими, Василина з дочкою Мостицького бігала по садках, ходила до дівчат на кутку, гуляла у лісі, котрий ріс на горах зараз за садками, рвала квітки та ягоди.

— Ой рідний мій краю! Садки мої, ліси мої! Як гляну на вас, як ходжу у вас, то неначе подобрішаю й поздоровшаю,— говорила Василина, гуляючи у садках з дівчатами.

Минуло ще кілька неділь, Василина все приходила у неділю та в празники до Михалчевської, сиділа у неї, помагала в роботі або ходила з нею у гості до сусід, до родичів й потроху почала забувати оранду. Бурлаки почали одхилятись од Василини і вже більше не зачіпали її.

Після Пётра Василина одного дня вразила Марію однією звісткою.

— Чи ти пак знаєш, Маріє, що я цієї неділі повінчаюсь з Михалчевським,— сказала Василина.

— Невже? — крикнула Марія.— Чи вже ж ти, Василино, покинеш мене?

— Мушу покинути, моя голубко, бо перейду жити до Михалчевського,— сказала Василина.

Марія заплакала й задумалась.

— Як же я оце зостанусь сама у хаті? Важко мені буде жити без тебе, Василино. Я полюбила тебе, як рідну сестру, й звикла жити з тобою. Отака моя доля! Все я сама та сама, як билинонька у полі.

У неділю після Петра Михалчевський повінчався з Василиною. На вбогому весіллі було мало гостей. Зійшлися близькі сусіди та родичі Михалчевського, погуляли та й розійшлися. Весілля було неначе вдовине, не гучне. Зате ж Михалчевський та Василина були щасливі.

— Коли ти, серце, зросла у садках, то я обсаджу черешнями ввесь наш город, а берег засаджу червоною калиною, щоб мій садок нагадував тобі Комарівку,— говорив Михалчевський до Василини.

Іван справді обсадив навкруги свій город черешнями, насадив за хатою груш та яблунь, а у березі коло криниці посадив кущі калини. Садок пішов угору, верби буйно розрослися над водою, на калині показались червоні ягоди, а Василина вже мала сина й дочку.

Тихе життя у сім'ї з добрим ласкавим чоловіком, з доброю свекрухою, у чистій хаті, котра тонула у садочку та у вербах, неначе заколихали Василину в теплі та у добрі. Все минувше життя здавалось для неї якимсь важким сном, що снився довго-довго, але минув, як тільки ранок розігнав ніч. Тільки один страшний слід од минувшого зостався у її душі: то згуба її дитини. Той слід, як криваві плями на пальцях, за котрі розказують у казках, вона не могла ні змити, ні замолити, ні виплакати. Вона не говорила за той страшний гріх нікому, нікому, навіть чоловікові. Як тільки починалася весна, як починалося повіддя в Росі, як розвивалися садки, на Василину находив якийсь ляк од води й лісу, навіть страх од скель. Вона боялась у той час води і по заході сонця ні за що в світі не могла піти до річки або до криниці по воду. Василині здавалось, що з Росі або з криниці випливе її дитина зеленоокою русалкою й потягне її на дно або залоскоче на смерть.

Василина думала, що той страх колись минеться, колись таки забудеться, як забувається все на світі... Але раз вона запізнилась за Боровицею й верталась по заході сонця через панський сад... Вона йшла й навіть забула про свій страх, але тільки що спустилась по стежці у глибоку долину, де дзюрчала Боровиця, де густе дерево кидало на воду, на розсипане каміння чорну тінь, у неї у вухах задзвеніло й зашуміло. Страх напав на неї, неначе хто хапав її руками за плечі. Вона ступила на камінь. Вода бризнула й облила ногу. Василині здалося, що за ногу вхопилося дві маленькі холодні ручки...

Вона перескочила через річку й кинулась бігти через садок. Над самою Боровицею стояло два здорові камені, прикриті зверху третім. Там чорніла вузька печера, зовсім як двері у льох. В печері біліла вербова корчака, що весною була занесена водою. Василині здалось, що в печері стоїть біла дівчина, що вона заворушилась, от-от вийде з темної ями. Василина крикнула на ввесь садок і кинулась бігти на круту скелисту гору. Їй здалося, що під чорними скелями на дикому висячому винограді гойдаються маленькі діти, скакають додолу, скакають по камінні, хлюпаються у Боровиці. Василина вибігла сама не своя на гору й насилу добігла додому, обминаючи Рось як можна далі.

І як тільки надворі все цвіло, все зеленіло і пахло серед розкішного співу соловейків, Василину давила якась страшна кара, якийсь камінь лежав на її душі, доки не минав дивний час весни. Вона боялась русалок.

Ще довго збиралися у Марії вечорниці, довго гуляла в неї вечорами фабрицька челядь. Але час йшов та йшов. Марія постарілась, й її хлопці почали забувати. І на її душі під старість, неначе на воді, виплив наверх давній важкий гріх. Вона зав'язалась чорною хусткою, вбралась у чорний керсет, попродала намиста й квітчасті хустки й почала щороку ходити у Київ на прощу. Щопразника, щонеділі вона ходила до церкви на службу й на вечерню, й все гаптувала рушники та підризники на церкву. Вона часто ходила по хатах з другими богомольними молодицями, просила на церкву то борошна, то полотна, то пашні,— чого тільки можна було, потім продавала й справляла з другими молодицями до церкви або ризи, або корогву, або ставила новий образ.

Через кілька літ, весною, як уже підросли у Василини діти, Михалчевський та Василина пішли у Комарівку до

Василининого батька. Василина йшла знайомим шляхом і згадувала, неначе важкий сон, як вона колись йшла в Стеблів тим шляхом, тікаючи од батька, од матері. Тепер вона верталась тим шляхом щасливою. Другого дня засиніли далеко-далеко журавські садки, а ще вище, за ними, засиніли смугою на синьому небі комарівські садки та ліси. Василина впізнала ті далекі смуги рідних гір, рідних лісів і заплакала, мов дитина.

— Не знаю, чи застану я живими батька та матір: може, померли,— говорила Василина, ловлячи очима ліси та гори рідного села.

Вони ввійшли в Журавку. Перед ними на високому косогорі зеленів, як море, панський садок, а внизу білів панський дім. Василина почувала, що її здавило коло серця. Вона одвернула очі од того розкішного садка, од тих білих стін та здорових вікон.

— А хто у вас посесором? — спитала Василина у одного чоловіка.

— Жид Лейба,— сказав чоловік.

— Чи це той самий, що держав шинки у пана Ястшембського? — спитала Василина.

— Той самий. Теперечки він живе отам у панському дворі й держить посесію, а Ястшембського скрутив за довги та й випер з Журавки. Он у тих панських покоях тепер сам Лейба ще й шинк держить! — сказав чоловік.

Лейба й справді скрутив Ястшембського. Панна Броніслава не вийшла за його заміж. В неї були такі самі цікаві тітки, як і в Ястшембського; вони випитали в жидків, що у Ястшембського в кишені свистить дюдя, й повезли Броніславу назад з України на Волинь. У Ястшембського не стало грошей навіть на плату робітникам. Він позичив у свого шинкаря Лейби дві тисячі карбованців під заставу лісу. Тим часом недалечко од того лісу якийсь пан поставив сахарню. Лейба возив та возив посесорський ліс, доки набив добре кишеню. А тим часом проценти на довги росли. Ястшембський заплутався й мусив за довги оддати посесію жидові, хоч вона була записана на його ймення. Ястшембський мусив йти на службу за управителя до других панків, а Лейба сів у його посесії й завів шинк у домі, де колись Ястшембський справляв бали й для панни Броніслави, й для Василини.

— А зайдім у шинк до Лейби! — не втерпіла-таки Василина.

— То й зайдім та вип'ємо по чарці,— сказав Михалчевський.

Вони зайшли в знайомий Василині двір. Брама однією половиною теліпалась на стовпі, друга половина лежала на землі: огорожа розвалилася. Товар, свині й вівці блукали по розкішному садку. Дім стояв обколупаний, з побитими шибками. Василина вискочила по східцях й ввійшла в дім. У довгій залі, де колись стояли між вікнами здорові дзеркала, канапи та фортеп'ян, тепер стояли барила з горілкою. По хаті сновигали жиди й жиденята.

Василина подивилась на горниці, зітхнула, а потім засміялась і вийшла надвір. З усіх надвірних хат виглядали жиди й жидівки, неначе вони повиростали десь з землі.

— Цур їм, цим жидам! — сказав Михалчевський.— Кидаймо їх та ходім завидна у Комарівку.

— І справді цур їм,— сказала Василина, поглядаючи на той дім, де промайнув час її молодого життя.

Вже сонце спустилося над ліс, як Василина та Йван увійшли у комарівський ліс й почали спускатись лісом з гори до села. Через високе дерево заблищав яр, ввесь залитий садками. Біла церковця блищала проти сонця на пригорку й неначе пливла серед зеленого моря.

Якби не білі смужки диму над зеленими верхами, то можна було б подумати, що у тому селі нема ні однісінької хати, тільки одним одна церква.

— От і Комарівка,— сказала Василина смутним голосом, спинившись серед шляху. Сльози закапали з її очей.

«Тепер я йду до батька з своїм чоловіком; маю дочку й сина. А що б було, якби я була вернулася до батька тоді?» — подумала Василина й сльози ринули річкою з її очей.

Василина прийшла у батьків двір, стала серед двору й оглянулась навкруги. Все було по-давньому, неначе вона тільки вчора покинула рідний край. Василина з Іваном увійшли в хату і поздоровкались. Сім'я сиділа за столом і вечеряла. Василина впізнала батька, впізнала матір й не впізнала ні однієї сестри, ні одного брата. За столом сиділи рядками дівчата та парубки, чорняві, гарні, дорослі та здорові.

— Добривечір вам! — тихо сказала Василина.

— Доброго здоров'я,— обізвалась стара Паляничиха.

Василина мовчала і тільки плакала. Всі мовчали і дивились на неї та на Михалчевського. Стара Паляничиха гля-

нула на Василину, глянула на сльози, встала з-за стола і кинулась Василині на шию.

Мати перша впізнала дочку.

— Василино, дочко моя, голубко моя! — крикнула мати крізь сльози і кинулась обнімати й цілувати дочку.

— Це я, ненько моя рідна, та ще й з своїм чоловіком Іваном Михалчевським.

Батько й діти покидали ложки і разом повставали з лави. Всі очі обернулись на Василину. Василина плакала та обнімала матір.

1876 року, 14 лютого.

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

Повість

I

Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсаджені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір кругом яру зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів. В гарячий ясний літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами

стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу.

Під однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком.

Одного літнього дня перед паликопою Омелько Кайдаш сидів у повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь у воротях повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш у білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широкі рукава закачались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче лице вченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і наставала возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русяві, з довгими, тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лиця з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодою парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

— Карпе! — промовив Лаврін,— а кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться,— знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба,— сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку,— сказав Лаврін.— В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем,— сказав Карпо.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся,— сказав Лаврін.

— Коли в Химки очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати і почав прислухаться. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й базікали, поспиравшись на заступ. Кайдаш скочив з ослона й вибіг з стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомольний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говів два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постить; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постить у ту п'ятницю, той не буде в воді потопати.

— А чого це ви поставали, та руки позгортали, та ще й верзете бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів.— Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язики? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме в воді і не вмре наглою смертю.

— В Семигорах нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліна,— сказав Карпо.

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як бог дасть, то і в калюжі втопишся,— сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи...— сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика! Все допікаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругать вісь.

Хлопці трохи помовчали, але перегодя знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

— Карпе! — тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат.— Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

— Ат! Одчепись од мене,— тихо промовив Карпо.

— Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

— Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

— Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

— Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

— Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну,— сказав Лаврін і засміявся.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду у неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

— Ну, то бери Ганну.

— Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з'їси, поки кругом обійдеш, а як іде...

Карпо прикинув таке слівце, що богомольний Кайдаш плюнув і знов вибіг з повітки.

Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

— Господи! чи в вас бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язики? Чи вам не треба поми-

рать, чи ви не соромитесь святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте, згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чорт зна що верзете! — крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махать стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервний і сердитий, та ще більше сердився од того, що в його од самого ранку й рісочки не було в роті.

— Тату! — сказав гордо Карпо,— ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто вщипнув. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, невважаючи на святу п'ятницю, та й пішов у повітку. Сини почали знов розмовлять.

— Коли я буду вибирать собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо,— сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку,— сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї й серце з перцем,— сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Він неначе бачив, як пашіло її лице з рум'янцем на всю щоку, як біліли її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вглядів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем.

— Карпе! чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота? — спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів та все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнать з-перед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його.

Сонце почало повертать на вечірній пруг. Кайдашиха вийшла з хати і прикрила очі долонею. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем. Маруся Кайдашиха замолоду довго служила в дворі, у пана, куди її взяли дівкою. Вона вміла дуже добре куховарить і ще й тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на хрестини та на храми. Вона довго терлась коло

панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Вона любила цілувать їх в руки, кланятись, підсолоджувала свою розмову з ними. Попаді й небагаті пані частували її в покоях, садовили поруч з собою на стільці як потрібну людину. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало щось уже дуже солодке, аж нудне. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на ввесь рот. Маруся була сердита.

— А йдіть, діточки, полуднувать та й батька кличте!— крикнула Кайдашиха тонким голосом.

Лаврін покинув заступа й пішов до хати. Карпо стояв, спершись на заступ.

— Карпе! йди, серденько, полуднувать! кидай роботу. Омельку, кидай майструвать. Вже з півдня звернуло.

— Покинь мені полудень на столі: я зараз прийду,— обізвався Кайдаш з повітки, не повертаючи голови.

Сини з матір'ю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував. Він не обідав тієї п'ятниці і не пішов полуднувати.

Сини пополуднували й пішли знов до роботи, а старий Кайдаш все працював. Вже сонце низько спустилось над лісом, а він і не думав полуднувать.

На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задрижав і розлився по селі на всі долини. Він ударився об близьку гору, вкриту лісом, одскочив і залунав коло дальшого шпиля, а там далі розлився десь далеко понад густим лісом та все лунав слабко та тихіше й замирав десь в тихих лісових западинах. Старий Кайдаш кинув струга і перехрестився. Він надів свиту й шапку, підперезався й пішов на гору до церкви.

— Омельку! Омельку! — гукнула Кайдашиха тонким голосом.— Не забудь зайти з церкви до пана та візьми гроші за вози, бо завтра треба йти в Богуслав на ярмарок. Адже ж завтра в Богуславі ярмарок. Ти чуєш?

— Та чую, чую! — обізвався Кайдаш з-за двора й пішов на гору до церкви.

— Та, будь ласка, не заходь до шинку. Проп'єш гроші, не матимеш з чим іти на ярмарок,— знов крикнула Кайдашиха, виглядаючи з сіней.

Кайдаш прийшов до церкви; церква була ще заперта.

Він сів коло дверей на кам'яних східцях і поклав шапку коло себе. На горах за шпилями, вкритими лісом, пишно горів вечірній світ сонця. Всі шпилі чорніли в тіні, а між ними в долини проривався світ пучками, заливав западини золотими пасмами, пронизував кожний верх дерева і блищав крізь зелений лист, як через кришталь. Над лісом розлився дивний спокій, а дзвін гув та дрижав над шпилями, тричі одбиваючи свій згук. Кайдаш сидів, мов дерев'яний, і на його лиці розливався якийсь смуток та жаль. Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок. Кайдаш кинувся, аж затрусився.

Одчинили церкву. Прийшов священик з дяком і почав правити вечерню. Паламар був у полі. Кайдаш пішов у вівтар служить за паламаря, посвітив свічки перед образами й подав священикові кадильницю...

Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках. Кайдаш молився, стоячи навколішки, не зводив ясних очей з царських врат, а його широке бліде лице стало жовте, як віск, жовте, як лице вченця.

Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми. Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала і заробляв добрі гроші, але ніяк не міг вдержати їх у руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток.

Забравши гроші, Кайдаш пішов додому, але при самій дорозі стояв шинок. Кайдаш не їв цілий день. Голод затяг йому живіт. «Треба випити хоч одну чарку горілки: одна чарка не гріх, бо вже од голоду аж шкура болить»,— подумав Кайдаш і зайшов у шинок.

В шинку було кілька чоловіків. За столом сидів його кум з лисиною на всю голову. Кайдаш сів з ними за стіл і почав балакати, випивши чарку горілки.

— Оце, куме, так натомився, аж спина болить,— промовив Кайдаш.

— Що ж ти таке важке робив? — спитав його кум.

— Та все лагоджу вози та підробляю осі. Ота мені каторжна гора потрощила не одного воза! А вже скільки я осів поламав через ту іродову гору, то й полічити не можна.

Дорога в село йшла коло самого Кайдашевого городу. Вона спускалась з крутого шпиля, як з печі. Вози з снопами часом котились з гори і тягли вниз за собою й волів.

— То застав синів трохи розкопать шлях,— сказав кум.

— А хіба ж я один возитиму тудою снопи? Адже ж і

ти возиш. Чом би пак і тобі не розкопати,— сказав Кайдаш, випиваючи другу чарку.

— Нема, бач, мені діла. Ніби я сиджу, згорнувши руки,— обізвався чоловік,— а воно було б дуже добре розкопать возвіз, та ще так трошки навскоси.

— Авжеж навскоси, щоб, бач, було не так круто: так, приміром, од того чагаря та до мого тину,— сказав Кайдаш, ще й пальцем махнув навскоси.

— Або хоч і так, приміром, навскоси од твого тину, де стоїть стара груша, та до чагарника,— сказав кум і махнув пальцем навскоси на другий бік.— От і вози були б цілі.

— Так було б ще лучче... та ще якби взяти заступом поза тим сучим горбом попід самим тином,— сказав Кайдаш, випивши чарку і запаливши люльку.— Та вже й посадило той горб, неначе оту гулю на твоїй лисині, куме! Вже той каторжний горб сидить мені отут у печінках.

— Коли б ти знав, то я вже через його підірвався: мене вже поруха взяла. Коли не їдь, то все підпирай воза спиною,— сказав кум,— всю спину поколов ік бісовому батькові.

— Та, здається, куме, і ти сам котився з тієї гори з своєю Ганною, вертаючись з хрестин? — обізвався з кутка чоловік.

— І як ті люди їздили з такої гори і не розкопали, одколи Семигори стоять,— говорив Кайдаш, наливаючи чарку з кварти.

Вже сонце зайшло, вже стало надворі поночі, а Кайдаш усе пив у шинку, доки не пропив половини грошей, і вже п'яний потягся додому.

Кайдашиха з синами вже повечеряла. Вже в хаті полягали спати, як батько застукав у двері.

— Жінко, одчиняй! — закричав Омелько й почав лупить з усієї сили кулаком у двері.

— А де ж ти, волоцюго, волочився до цього часу? — крикнула Кайдашиха з хати.— Не одчиню! ночуй надворі, коли пропив гроші. Про мене, лягай там під тином.

— Одчини, бо вікна поб'ю! — репетував Кайдаш і лупив у двері ногою так, що поганенькі двері аж торохтіли.

— Як поб'єш, то й повставляєш. Одначе завтра в Богуславі ярмарок,— обізвалась з хати жінка.

Лаврін устав і одчинив батькові двері. Батько переступив поріг, заточився, поминув хатні двері та й пішов лапать стіни в темних сінях. Замість дверей він налапав дра-

бину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовснув у воду обома руками. Кайдашиха наносила повнісіньку діжку води. Вода через верх полилась додолу.

— Жінко! де ти у вражого сина діла двері? — кричав Кайдаш.— Чи це я вліз у ставок? Покарала мене свята п'ятінка! Прийдеться пропасти.

Кайдашеві здавалось, що він іде через вузеньку греблю попід вербами і що він шубовснув з греблі у ставок.

— Хіба ж ти не бачиш, що ти в сінях,— сказала Кайдашиха.

— А може, це я згубив очі на греблі? Нічогісінько не бачу! Їй-богу, нічогісінько! А може, кум повидирав мені баньки з лоба,— говорив Кайдаш сам до себе,— оце лиха моя годинонька! Як же оце я прийду додому без очей?

Кайдаш махнув рукою й зачепив горщик на полиці. Горщик полетів Кайдашеві на голову й гепнув об землю.

— Яка це іродова душа кидається горшками? Марусю! та не кидайся-бо! При... присягаюсь, що вже більше не буду.

Кайдашиха схопилась з постелі, кинулася до печі й почала роздувати жар, притуливши до його суху тріску. Вогонь блиснув на всю хату і полився через одчинені двері в сіни.

— О! кум вернув мені очі. Постривай же, лисий дідьку! Я тобі завтра... я тобі оддячу!

І з тими словами Кайдаш вліз у хату. Лице його було жовте, як віск. Рукава по лікті були мокрі, із їх текла патьоками вода. На землі з'явились смужки з водяних крапель, неначе разки намиста, розкидані й поплутані на всі лади.

— Побила мене лиха година та нещаслива! — загомоніла Кайдашиха.— З чим же ти поїдеш завтра на ярмарок, коли пропив гроші? Треба солі, треба горшків, треба смоли. Чим ти будеш мазати вози? Настає возовиця. Та треба дечого накупить ік весіллю. Адже ж думаєш женить сина.

— Брешеш! Я не пропив грошей. Осьдечки гроші, та тобі не дам,— сказав Кайдаш, вдаривши рукою замість кишені по припічку.— Дулю візьмеш, а не гроші.

— От тепер, тату, вже не будете в воді потопати та од наглої смерті помирать,— обізвався з лави Карпо насмішкуватим голосом.

— А ти чого обзиваєшся? Матері твоїй сторч та в борщ! Спи отам, коли ліг, а то я тебе палицею зверху,— сказав Кайдаш, заточившись і впавши на лавку.

— І годі вже тобі! ще мало того крику,— спиняла мати Карпа.

Кайдаш кинув свиту на лаву в куток, звалився, але не дістав головою до свити. Голова стукнула, неначе хто кинув на лаву гарбуза. Він як упав, так і захріп на всю хату. Кайдашиха погасила каганець, і в хаті все стихло і втихомирилось. Тільки собаки надворі ще довго брехали, роздратовані криком та світлом у хаті в таку пізню добу.

Всі поснули в хаті, тільки Карпо довго не спав і все неначе бачив під зеленою яблунею свою мрію в червоних кісниках на голові та в червоному намисті з дукачем.

II

Другого дня, в суботу, на свято паликопи, Кайдаш з жінкою поїхав на ярмарок, звелівши синам забрать заступи та розкопать трохи дорогу з гори. Карпо й Лаврін зостались дома. Минув день. Сонце стояло на вечірньому прузі, а Кайдаш не вертався додому. Карпо накинув свитку на плечі й пішов на той куток, де жила Мотря Довбишівна. Од учорашнього дня вона не виходила в його з думки.

Довбиш був багатий чоловік; він жив на самому кінці села, там, де глибокий яр входив у ліс вузьким клином. В самому кутку того яру блищав маленький Довбишів ставочок. Над ставком стояла Довбишева хата, вся в черешнях. Од вулиці було видно тільки край білої стіни з сінешніми дверима. Густі високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна й стіни, наче густий ліс.

Карпо йшов помаленьку, скоса поглядаючи на Довбишів двір. Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчинені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги. Довбишева хата була нова, велика, добре вшита, з чималими вікнами. Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою.

Карпо став за двором і сперся на ворота. Мотря вийшла з хати з глиняником у руках. Вона збиралась мазать червоною глиною припічок. Другий глиняник з білою глиною стояв коло порога.

— Будь здорова, чорноброва! — сказав Карпо, не здіймаючи бриля і легенько кивнувши головою.

— Будь здоров, нечорнобровий! — обізвалась Мотря.

— А йди лишень сюди, Мотре, щось маю тобі казать.

— Як схочеш, то й сам прийдеш. З чорнявим постояла б, а рудому — зась.

Карпо був білявий, але волосся на його голові звершечка було трохи рудувате.

— А хіба ж я рудий? То тільки собак дражнять рудими,— сказав Карпо.

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум із завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шиї.

— Мотре! чи дома твій батько та мати? — спитав Кайдашенко з-за воріт.

— Нема, поїхали на ярмарок. А тобі нащо?

— Так собі питаю,— сказав Карпо і помаленьку, не хапаючись, переліз через перелаз у двір.

— Чого це ти, Кайдашенку, лазиш через наші перелази? Наші пороги для тебе дуже низькі,— сказала Мотря.

Карпо не зачіпав дівчат, не жартував з ними. Дівчата звали його гордим.

— Та хоч би й високі, то перескочимо. Здорова була, Мотре! — сказав Карпо, подаючи їй руку.

Мотря руки не подала і підставила глиняника. Карпо взяв її руку вище од ліктя і здавив так, що Мотря крикнула на ввесь двір.

— Оцього я вже не люблю! — крикнула Мотря.

— Мотре! хто тобі купив оті червоні кісники?

— Купив хтось та не скажу. Не питай, бо старий будеш,— задріботіла Мотря й блиснула двома рядками маленьких дрібненьких зубів.

— Та покинь отого глиняника! — сказав Карпо і хотів одняти од неї драного горшка.

Мотря сіпнула глиняника до себе; шматок горшка зостався в Карпових руках. Червона глина полилась по землі.

— Геть, одчепися од мене, бо мати лаятиме, що я й до-

сі припічка не підвела,— сказала Мотря, але не пішла в хату підводить припічок, а почала мазать призьбу. Мотрі хотілось пожартувать з Карпом. Тільки що вона почала мазати призьбу од порога, Карпо сів на призьбі.

— Ей, встань, бо я й тебе підведу червоною глиною: будеш ще рудіший,— сказала Мотря, махаючи віхтем коло самого Карпа.

— Мотре! хто це тобі купив таке гарне намисто? — спитав Карпо.

— Та вже ж не ти,— сказала Мотря і знов махнула віхтем коло самого Карпа; Карпо посунувся ще далі.

— А якби я купив тобі намисто, що б ти сказала?

— Не знаю, що б я сказала,— промовила Мотря.

Карпо одсунувся на самий край призьби; далі вже й призьби не було.

— Вставай, бо зіпхну! — крикнула Мотря.

— Ану пхни, чи подужаєш?—промовив Карпо й осміхнувся.

— Тікай, бо, їй-богу, пхну. Я не подивлюсь тобі в вічі,— крикнула Мотря й замахнулась на Карпа віхтем. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку.

Карпо схопився й зачепив ногою глиняник. Глиняник перекинувся й покотивсь з горбика. Карпо обернувся, щоб не замазать чобіт, і зачепив п'ятою другого глиняника з білою глиною, що стояв коло самого порога. Глиняник покотився на середину двору, а за ним простяглася біла стежка, неначе хто простелив од порога білий рушник.

— Чи ти здурів, чи ти збожеволів! — крикнула Мотря на ввесь двір.— Ой лишечко мені! Що ж оце буде, як мати надійдуть з ярмарку?

Карпо стояв серед двору й осміхався. Він ніколи не сміявся гаразд, як сміються люди. Його насуплене, жовтувате лице не розвиднювалось навіть тоді, як губи осміхались.

— Візьми ж та поприбирай, бо я не знаю, що це мені мати скажуть. Це ж мати купила на ярмарку вальок отієї червоної глини за цілого п'ятака,— промовила Мотря жалібним голосом.

— Ану, Мотре, заплач! Я ще зроду не бачив, як дівчата за глиняниками плачуть.

— Добрі смішки! Як візьму оцього віхтя та обмажу тобі голову, то ти більше не будеш мені глиняників перевертать.

Мотря нахилилась, вхопила з землі віхтя з червоною глиною і вже замахнулась, щоб кинуть ним на Карпа.

— Не сердься: найму завтра музики,— промовив Карпо.

Мотря бачила, що Карпо залицяється до неї, і здержувала свій гнів. Другому парубкові вона б і справді обмазала глиною потилицю.

Тільки що Мотря замахнулась віхтем, за вербами заторохтів кінський візок. Мотря опустила руку.

— Боже мій! Їй-богу, мати з батьком їдуть з ярмарку.

Карпо скочив через перелаз і пішов попід тином. По другий бік вулиці котився візок і підкотився під ворота. Довбишка зараз угляділа під хатою дві смуги розлитої глини і два глиняники, що качалися серед двору.

— А це, дівко, що таке? — крикнула мати з воза.— Чи ти п'яна, чи твереза, що поперекидала серед двору глиняники?

— Та тут ускочив у двір чийсь кабан. Як почала я ганяться за ним, а він, проклятий, як дременув попід хатою, та й поперевертав обидва глиняники,— говорила Мотря.

— Це, мабуть, рябий Парасчин кнур? він, каторжний, скакає через тини, як собака,— промовила мати.— Чом же це ти не підвела перше припічка, та заходилась коло призьби? — говорила мати, ввійшовши в хату.

— Оце, господи! Чом та чом? — крикнула й собі Мотря.— Якби не той каторжний кнур, бодай він луснув, я б досі все діло поробила,— казала Мотря, осміхаючись до стіни.

Карпо тим часом прийшов додому й застав уже батька й матір дома. Тільки що він увійшов у двір, батько спитав його:

— Де ж це ти, Карпе, був? Може, розкопував шлях через гору?

— Через яку гору? — спитав Карпо, не дивлячись на батька.

— А через оту-о! Хіба не бачиш? — сказав Кайдаш, показуючи рукою на крутий шпиль, що трохи не висів над його садком.— Я ж вам обом казав, щоб ви трохи розкопали дорогу навскоси. Одначе сьогодні не можна жати, а копать можна.

— Хіба я здурів, щоб гори розкопував,— сердито обізвався Карпо.

— А як же ми возитимемо снопи? — сказав батько.

— Так, як і возили,— знехотя сказав Карпо.

— А хіба ж мало осів ми там поламали?

— То ще з одну або зо дві поламаємо. Цілий куток їздить через гору, а я буду її розкопувать. Оце справді штука!

— А хто ж її розкопає, як ми не почнемо? Комусь треба почати,— сказав батько.

— Як хтось почне, то й я копирсну заступом скільки там разів,— сказав Карпо і пішов у хату.

— І я так само,— обізвався Лаврін та й собі пішов у хату.

Старий Кайдаш тільки рукою махнув, розпрягаючи воли: були пани, шляху не розкопали, настала волость, а шлях все-таки не розкопаний.

— Не буду ж і я його копать. Нехай його чорти розкопують, коли знайдуть у йому смак,— бубонів сам до себе Кайдаш.

На дзвіниці вдарили в дзвін. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви, загадавши синам ладнувать два вози з рублями для возовиці. Другого дня світом вони збирались їхати на поле по снопи, незважаючи на те, що була неділя. Селяни поважають неділю й празники і не роблять ніякої роботи, але не мають за гріх одного діла: возити в неділю та в празник снопи.

У неділю вранці перед службою Мотря Довбишівна прибиралась до церкви. Вона принесла з хижки зав'язані в хустці квіти та стрічки і розсипала їх по столі, застеленому білою скатертю; принесла й поставила на лаві червоні сап'янці. Довбишівна сіла на круглому дзигликові коло стола, а подруга-сусіда наділа Мотрі на голову кибалку, вирізану з товстого паперу, схожу на вінок; на кибалку, над самим лобом, поклала вузеньку стрічку з золотої парчі, а потім клала стрічки одну вище од другої так, що над лобом було видко пружок од кожної стрічки. Всю кибалку кругом і всі коси вона обтикала квітками з червоних, зелених, синіх і жовтих вузеньких стьожок. За вуха вона позатикала пучки дрібненького барвінку, качурині кучері та павині пера і потім розстелила по спині двадцять довгих кінців стрічок до самого пояса.

— Нащо це ти, Мотре, так прибираєшся? — спитала в неї мати.— Тепер же не велике свято. Нащо ти надіваєш всі квітки та стрічки?

— Та коли залежались у скрині. Хочу трохи провітрить,— сказала Мотря, але в неї була зовсім інша думка. Карпо обіцяв для неї найнять музики. Вона сподівалась побачиться з ним у церкві.

Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, підперезалась довгим червоним поясом і попускала кінці трохи не до самого долу, одяглась в зелений з червоними квіточками горсет, взулась в червоні чоботи, наділа добре намисто, взяла в руки білу хусточку та й пішла до церкви. Вся її голова аж ніби горіла квітками проти сонця. Павине пір'я блищало й миготіло, а золотий пружок парчі на чорних косах сяв і надавав краси тонким чорним бровам та блискучим очам.

Вона дійшла до Кайдашевого двору. Саме тоді з крутого шпиля з'їжджали два вози з снопами, неначе два стіжки котилися з гори. То віз снопи Кайдаш з двома синами. Високі вози посхилялись на воли й кололи їх в спину гострою соломою та остюками. Воли аж позадирали голови вгору та повитріщали здорові очі.

— Карпе! Держи-бо цабе! — крикнув батько на сина.— Поминай колесом отой каторжний горбок.

— Цабе, сірий! Цабе, моругий! — крикнув Карпо і крутнув батогом над рогатими головами.

Але саме в той час він глянув униз. Проз їх двір ішла Мотря в квітках та стрічках. Червона запаска, червоні чоботи, червоний, як жар, пояс — усе блищало й сяло проти вранішнього сонця, як щире золото. Карпо задивився на те диво, а віз вискочив уже одним колесом на крутий горбик.

— Держи цабе! — скрикнув не своїм голосом старий Кайдаш, побачивши, що віз нахиляється на один бік.— Чи ти оглух, чи ти осліп! Карпе, держи-бо цабе!

Карпо не міг одірвати очей од Мотрі, а віз усе нахилявся набік. Батько кинув заднього воза і побіг з гори до переднього та все кричав: цабе, сірий, цабе! Віз вискочив колесом на горбок і перекинувся набік. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в рівчаку.

— Ой, лиха моя година та нещаслива! — крикнув Кайдаш.— Це ж мене покарала свята неділя. І нащо було сьогодні їхати по снопи?

Не встиг Кайдаш набідкаться, як задній віз нагнався на передній і перекинувся.

Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони. Всі люди, що сиділи коло церкви, повставали й почали хреститься.

Кайдашеві було видко увесь шпиль, на котрому стояла церква, всіх людей коло церкви. Він зняв шапку і почав хреститись.

— Господи милостивий та милосердний! Покарала мене й свята неділя й свята п'ятниця. Тепер хоч сядь та й плач! — говорив Кайдаш і трохи не плакав.

— Вас, тату, все карає, як не п'ятниця, так неділя,— сказав Карпо насмішкувато.

— Ти вже в нас великорозумний. Коли б пак було копирснуть хоч раз заступом того каторжного горбика! Що ж тепер будемо на світі божому робити? — бідкався старий Кайдаш.

— Кидаймо снопи та ходім до церкви,— сказав Карпо.

У старого батька й справді була така думка. Йому хотілось одмолитись за свій гріх. Карпові ще більше хотілось до церкви. Він тільки поглядав, як Мотря йшла на гору до церкви, як увійшла в браму, як перейшла цвинтар під зеленими вишнями й стала коло самих дверей, коло дівчат.

Карпо глянув на вози й важко здихнув. Треба було браться за роботу.

Вже задзвонили на «достойно», як Кайдаш з синами вправся коло воза, одвіз снопи в двір, а на горі зостався тільки поламаний віз.

Старий Кайдаш накинув свиту й пішов до церкви одмолюватись за свій гріх. За ним слідом пішов і Карпо, щоб подивиться на Мотрю.

Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг кинути очима на Мотрю. Вона зумисне стала коло дівчат з самого краю. Карпо ледве вглядів на ходу її гострі, як ніж, очі, вхопив її блискучий погляд з-під вінка квіток та зеленого листя.

Виходячи з церкви, Карпо догнав Мотрю за брамою. Її довгі стрічки маяли на вітрі, неначе листя розкішного хмелю, що почіплявся на тополі. Мотря затулила губи хустиною, але зараз їх одтулила й сміливо спитала:

— Чи вийдеш по обіді на музики?

— Вийду! А ти, Мотре, вийдеш?

— Вийду, хоч би мати й не пускала,— одказала Мотря і побігла на греблю та й сховалась за вербами, тільки червоні стрічки блищали між зеленим листом.

«Ой, важу я на цю дівчину вражу, та не знаю, чи буде вона моєю: в'ється, як в'юн у руках, та коли б не вислизнула з рук»,— подумав Карпо та й пішов у хату.

По обіді на вулиці вдарили троїсті музики і пішли через все село до корчми, вигравaючи дорогою. Заворушились дівчата на городах та в садках, висипались на вулицю, аж перелази затріщали. Жнива кінчались, настав вільніший час. Дівчата збирались на гулянку під корчмою. Корчма стояла коло одної греблі над ставком між високими вербами. Всі дівчата були тільки в червоних кибалках, одна Мотря прийшла у квітках та в стрічках. Дівчата зглядались одна з другою та все поглядали на Мотрю. Між парубками зачорніла висока смушева Карпова шапка. Карпо найняв музики дівчатам. Усі дівчата здивувались. Ніхто не догадавсь, що він найняв музики для однієї Мотрі. Мотря пішла у танець і повела за собою других дівчат. За дівчатами пішли в танець хлопці. Тільки Карпо стояв оддалеки, заклавши одну руку за пояс. Він не любив і не вмів танцювать. Оддалеки він спідлоба дивився на Мотрю, як на її плечах манячили довгі кінці стрічок, як дріботіли в танцях її червоні чоботи, як бряжчало на шиї добре намисто з дукачами.

Музики разом стали, неначе струни порвали. Дівчата перестали танцювать. Карпо все стояв та скоса поглядав на Мотрю. Він не приступав до неї, не розмовляв з нею. Мотрю почала брати злість. Надвечір дівчата почали розходиться. Пішла додому й Мотря, трохи сердита на Карпа. Карпо наздогнав її і пішов з нею поруч, але довго не промовляв і слова. Мотря мовчки лузала насіння. Довбишів двір був недалечко. Вже було видко садок і задимлений верх. Вони пішли греблею.

— Чого це ти, парубоче, слідком ідеш за мною? Мати вглядить та ще й вилає,— сказала Мотря, не дивлячись на Карпа.

— А як я свисну за садком, чи вийдеш?

— Я б обсадила черешнями двір, щоб і твого голосу не було чуть.

— Чому ж так?

— Хто тебе знає, чи ти гордий, чи ти пишний, чи гордо несешся? Я не знаю, чи ти мене вірно любиш, чи з мене смієшся. Ще й слави на все село наробиш.

Карпо спинився під вербою на греблі. Мотря і собі стала.

— Я не гордий, я не пишний і гордо не несуся. Я тебе, Мотре, щиро люблю і з тебе не сміюся.

Мотря стала якось добріша і ласкавіша. Вона осміхну-

лась і глянула Карпові просто в вічі. Її блискучі очі неначе легка роса присипала.

— Як зійдуть зорі на небі, я видам матері вечерю та й вискочу на часок у садок. Прощай, Карпе! — сказала Мотря і крутнулась перед ним так швидко, що її стрічки обсипали йому лице, ніби пухом.

«Ой ти, дівчино, з кучерявої рути-м'яти звита та з гостролистої шельвії!» — подумав Карпо і повернув назад додому.

Минуло неділь зо дві. Вже кінчалось літо. Перед самим Семеном Карпо заслав до Мотрі старостів. Старости заміняли хліб; Мотря не цуралася Карпа.

На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свиту, засунув за пазуху паляницю, взяв у руки ціпок і пішов з своєю жінкою до Довбишів в гості. Кайдашиха вбралась, як у неділю, в горсет, в жовті чоботи, в нову білу свиту, ще й засунула в рукав білу хусточку. Довбиші були багатенькі, і Кайдашеві хотілось себе показать перед багатирями.

Кайдаш з жінкою ввійшов у Довбишів двір. Надворі було гаряче, як літом. Сонце тільки що звернуло з півдня. Кайдашиха стала коло воріт і обтерла полою пил з жовтих чобіт. Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі. Її руки ходили ходором. Терниця гавкала під її руками, як сучка, дрібно та голосно, аж скрипіла, аж вила. Жменя конопель маяла в її руці, неначе лисичий хвіст.

— Добридень, моя дитино! Боже, поможи! — промовила Кайдашиха до Мотрі тоненьким голосом.

— Доброго здоров'я! Спасибі! — обізвалась Мотря з садка, і її руки не переставали ворушити мечик терниці. Вона тільки підвела голову вгору і знов спустила очі на терницю.

— Чи батько та мати дома? — спитала Кайдашиха.

— Дома. Вони в хаті,— обізвалась Мотря, і терниця замовкла на хвилину та й знов загавкала на ввесь садок.

Довбишка виглянула в вікно й догадалась, що Кайдаші йдуть на розглядини. Вона миттю заслала скатертею стіл, поклала на столі хліб, накинула на себе горсет, а Довбиш вискочив у сіни, вскочив у хижку і накинув на себе свиту.

Ще Кайдашиха розмовляла в дворі з Мотрею, а Довбишка одчинила сінешні двері й стала на порозі. Кайдаші привітались до Довбишки. Хазяйка попросила їх у хату.

В сінях гостей стрів Довбиш і поцілувався з ними. Всі вони ввійшли в хату, і гості знов поздоровкались з хазяїнами.

Кайдашиха поклала на стіл паляницю. Довбишка взяла паляницю в руки, поцілувала і знов поклала на стіл.

— Як вас, свахо, бог милує? Чи живі, чи здорові, моє серденько? — говорила Кайдашиха тонким голосом та все пишала губи.

— Спасибі вам, свахо! живемо потрошку, хвалити бога. Сідайте, свахо, щоб старости сідали,— просила хазяйка.

— Та дай же, боже, щоб старости сідали. Як дасть господь милосердний, то, може, й справді старости незабаром сядуть у вас,— говорила Кайдашиха, втираючи губи й вид хусточкою, хоч на губах і на виду нічогісінько не було.

— Чи це ви, свахо, запилились? — спитала в Кайдашихи хазяйка.

— Еге, моє серденько. Надворі душно, неначе серед літа,— сказала Кайдашиха і знов удруге обтерла вид хусточкою. Вона любила чепуритись і держала себе дуже чисто. Все на їй було чистеньке, неначе нове.

Кайдашиха сіла коло стола на ослоні. Кайдаш балакав з хазяїном.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл! — просила хазяйка.

Кайдашиха пересіла з ослона на лаву. Вона дуже церемонилась і була прохана. Пробуваючи на службі в панів, вона набралась од їх чимало пишання.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл, будьте ласкаві. Оце, господи! А ви, свату, чого це стоїте? Сідайте за стіл, а то ще й старости наші спротивляться.

Кайдаш поліз за стіл. Кайдашиха тільки трохи посунулась по лаві до стола й очі спустила додолу.

— Оце, господи! Сідайте-бо, свахо, коли ваша ласка, на покуті! Ви таки наша сваха! — припрошувала хазяйка Кайдашиху.

Кайдашиха зовсім спустила очі, запишалась, втерла губи хусточкою і посунулась на саме покуття. Вона ледве підвела очі й глянула на хату.

— Де це моя Мотря? Оце загаялась за тією роботою. Вже й час полуднувать,— говорила хазяйка, вештаючись по хаті.

— Та й робоча ж ваша дочка! що за золота у вас дитина. Там так пильнує коло роботи, що й не розгинається. Ото, моє серце, гарну невісточку матиму, коли дасть гос-

подь милосердний довести діло до ладу,— заговорила Кайдашиха, неначе в розмові мед розлила по хаті.

Довбишка гукнула на Мотрю. Мотря ввійшла в хату і стала коло порога. Мати загадала їй зібрати з глечика сметану та накришить сала. Сама хазяйка накраяла хліба, а хазяїн вніс з хижки бокату пляшку горілки і поставив на стіл. В горілці плавав червоний стручок перчиці, неначе тільки що вирваний на городі. Кайдаш глянув на перець, і в його слинка потекла.

Мотря поставила на стіл полумисок з сметаною й тарілку з шматочками сала. Кайдашиха не зводила з Мотрі очей, неначе хотіла випитать всю її душу. Її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати.

— Спасибі тобі, моє серце кохане, що ти нас вітаєш,— промовила Кайдашиха до Мотрі, і знову на її уста прилинув осміх, а з словами неначе полилась патока з уст.

Кайдашиха сіла, згорнувши руки, ніби тільки що запричастилась й прийшла з церкви.

Мотря підвела на будущу свекруху гострі очі й постерегла ту патоку своїм пронизуватим розумом. Той солодкий медок одразу не сподобався Мотрі.

Тим часом Довбишка звеліла дочці розкласти в челюстях трісок і спрягти яєчню. Мотря почала поратись коло печі. Хазяїн налив чарку перцівки. В Кайдаша натекло повний рот слини. Він насилу здержався.

Хазяїн підняв чарку вгору і почав приказувать: «Даруй же, боже, нам щастя й здоров'я, а помершим пошли, господи, царство небесне. Поможи нам, боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова. Як будеш свекрові та свекрусі покірненька, буде твоя голівонька веселенька».

Хазяїн випив усю чарку до самого дна, щоб не зоставалось на сльози, знов налив і подав Кайдашеві. Кайдаш устав, приказав до чарки кілька слів і швидко вкинув у рот горілку. Хазяїн знову налив чарку і подав Кайдашисі. Кайдашиха взяла чарку і наговорила приказок живим і мертвим повнісіньку хату.

— Даруй же, боже, нам і нашим дітям вік довгий та щасливий, щоб ти, моя доню, була здорова, як вода, щоб цвіла довіку, як рожа, щоб ти закрасила мою хату, моя втіхо, як зозуля садочок, приголубила мою старість. Пошли тобі, боже, вік веселий, як рибі в морі.

Кайдашиха ледве помочила губи в горілці, хоч і любила горілочку.

Кайдаш глянув на жінку і подумав: «І на якого нечистого вона розпустила язика!» Йому дуже заманулось випити по другій.

— Що це ви, свахо, так мало випили? — припрошувала хазяйка.

— Ой, буде, буде! — залепетала Кайдашиха,— така гірка, як полин! Я не знаю, як ті п'яниці її п'ють.

— Та випийте-бо, свахо, більше. Невже оце ви зоставляєте стільки на сльози? — просила хазяйка.

Кайдашиха знов притулила губи до чарки і трохи не помилилась та не хильнула до дна, але якось схаменулась, вкинула в рот один ковток і дуже скривила губи.

— Та випийте-бо, свахо, повну!—знов просила хазяйка.

— Ой, буде, моє серденько! Коли б не впиться,— сказала Кайдашиха і оддала хазяйці чарку в руки, закусивши хлібом та салом.

Довбиш налив чарку і покликав до стола Мотрю. Мотря взяла чарку, ледве промовила кілька слів, дуже швидко притулила чарку до губ і ще швидше її одвела, неначе губи чаркою попекла, і одвернулась, втираючись рукавом. Гості й хазяїни почали полуднувать, знов випили по чарці й розговорились. Кайдашиха щебетала, але все крадькома скоса поглядала очима на скриню, що стояла на полу, на жердку, на подушки. Вона дуже любила чванитись і почала розказувать, як її шанували пани та попи.

— Оце недавно, серденько моє, просили мене готувать обід аж у Дешки: у священика були хрестини. Господи милосердний! Наїхало гостей повнісінькі хати, а я на всіх настачила. Вже як пороз'їздились гості, а матушка й кличе мене в покої, садовить мене на стільці за столом, сама сідає зо мною вечерять. Так мене частувала, спасибі їй, та все припрошує: та випийте-бо, пані Марусю, та їжте-бо, пані Кайдашихо. Їй-богу, правду кажу, п р о ш е вас.

Мотря одвернулась до порога й засміялась. З того п р о ш е сміялись по всьому селі і дражнили через те слово Кайдашиху пані економшею.

— Коли б мені тільки господь віку продовжив, а я вже доведу до пуття тебе, Мотре. Господи, чого я не повиучувалась в панському дворі!

Та згадка за панський двір навела думку про недавню

панщину, навела сум на всіх. Кайдашиха примітила теє і звернула на іншу стежку.

— А що вже за своїх синів, то, їй-богу, гріх буде не хвалити їх. У мене два сини, неначе два соколи. Що вже що, а на старість прикриють мене орлиними крилами. Хвалити бога, буде до кого прихилитись. Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким: оце було покину в колисці, піду на город, вернуся, а він лежить — ані писне. Мої сини неначе пахучі васильки на городі.

Довбиш і Довбишка слухали, слухали Кайдашиху, аж роти пороззявляли, а Кайдаша брала злість. Він усе ждав, щоб його жінка хутчій стулила рота та щоб хазяїн наливав по чарці. Червоний перець у горілці дражнив його, неначе цяцька малу дитину, а жінка розпустила розмову на всю губу. Він не видержав.

— І годі тобі хвалитись дітьми. Хвалила ж сова своїх дітей, що нема кращих на світі, а яка ж там совина краса? — сказав Кайдаш.

— Авжеж, що правда, то не гріх,— притакнула Довбишка й неначе підлила масла в вогонь.

— Я не хвалю своїх синів, але, коли правду сказати, то на всі Семигори немає таких хлопців, як мої. Що вже роботячі, слухняні, покірливі, то дай, боже, таких дітей усякому. Мого Лавріна, п р о ш е вас, хоч у пазуху сховай, а як іде селом, то дівчата аж перелази ламають.

Кайдашиха й сама не вважала, що перейшла міру. Карпо зовсім не слухав не тільки її, але навіть батька, а покірним він не був навіть малим хлопцем.

Мотря напрягла яєчні й подала на стіл. Довбиш знов почастував гостей. Кайдашиха випивала вже по повній, не кривила рота й губів не витирала хусточкою. Чарка частіше пішла кругом стола. В пляшці вже зостався на дні тільки червоний стручок. У Кайдаша і в його жінки посоловіли очі. Вони встали з-за стола й почали прощатись, обніматься та цілуватьcя. Кайдашиха спіткнулась на порозі.

— Дасть бог, поженимо дітей, то я для Карпа приробю хату через сіни,— сказав Кайдаш, виходячи за ворота.— У мене синами не поле засіяно. Лаврін зостанеться в моїй хаті, а Карпо житиме через сіни в противній хаті.

— І то добре, свату! як будуть шануватись, то помиряться, а як не схотять, то як схотять! — сказав Довбиш, випроводжаючи сватів за ворота.

— Де вже, щоб мої сини та не помирились! на цілому світі нема таких слухняних дітей, як мої сизопері орли! — хвалилась Кайдашиха, виходячи через ворота на вулицю.

— Прощайте, зоставайтесь здорові! спасибі вам за хліб, за сіль та за вашу ласкавість! — прощалась Кайдашиха, гукаючи за ворітьми.

III

Після другої пречистої Карпо повінчався з Мотрею. Чотири дні грали музики, чотири дні пили й гуляли гості в Довбиша.

В четвер ранесенько, тільки що почало на світ благословиться, Кайдашиха прокинулась і збудила невістку.

— Мотре! вставай, моя дитино, затопи в печі, та як будеш розкладать дрова, то поклади на двох полінах переклад, та вибирай, моє серденько, товстенький переклад, щоб дрова швидше розгорілись. А як приставиш окріп, то піди видій корову та оджени вівці до череди.

Мотря прокинулась і через сон насилу розчовпала, що свекруха вчить її розкладать дрова в печі, неначе її й того мати не навчила. Мотря встала, розпалила в печі й приставила чавун з водою.

— Піди ж, моя доню, видій корівку. Я трохи ще полежу. Чогось я нездужаю. Так у мене болять ноги! Ох-ох-ох! — застогнала на печі Кайдашиха, укриваючись рядном.

В хаті ще всі спали. Мотря пішла, видоїла корову, процідила на цідилок молоко й погнала до череди корову. Вертається вона в хату, а свекруха спить на печі, аж хропе.

— Чи одігнала до череди? — спитала спросоння Кайдашиха, прокинувшись.— Візьми ж, моє серце, начисть картоплі на борщ та накриши буряків, а я ось зараз встану та покажу тобі, як борщ накладати.

Мотря заходилась чистить картоплю, а Кайдашиха знову зо сну охала на печі й встала тоді, як надворі зовсім розвиднілось. Вона вмилась, стала перед образами й довго молилась, доки Мотря не наклала в горщик картоплі, буряків та капусти. Свекруха хрестилась, а скоса все поглядала на невістчині руки. Розумна Мотря й собі спідлоба поглядала на свекруху й постерегла той косий погляд.

Кайдашиха помолилась богу й почала знов навчати невістку, як наливать борщ, як затовкувать, коли вкидати сало. Вона стояла над душею в Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду.

— Як приставиш до вогню борщ та кашу, то вимети хату та накришиш сала на вишкварки до каші,— знов порядкувала Кайдашиха, згорнувши руки, а далі знов полізла на піч, заохала й знов лягла одпочивать.

Мотрі стало легше, що свекрушині очі не слідкують за її руками. «Але чом оце свекруха не береться до роботи?» — подумала вона.

Кайдашиха була зовсім здорова й дурила свою невістку. Вона була рада, що взяла в свою хату добру робітницю, і почала залежуватись. В печі зашкварчав горщик.

— Мотре! — крикнула вже не дуже солодким голосом свекруха з печі,— чом-бо ти не глядиш страви? Адже ж як збіжить сало, то борщ доведеться хоч собакам виллять.

Мотря замітала сіни. Вона кинула об землю віником і побігла до печі.

— Якби я могла розірватися надвоє, то я б і сіни мела, і коло печі стояла,— промовила Мотря неласкавим голосом.

В хату перегодя ввійшов Кайдаш з синами і звелів подавать обід. Мотря подавала обід на стіл, а мати сиділа за столом, неначе в гостях.

— Борщ зварила добре, а каша вийшла трохи рідка,— сказала Кайдашиха й почала знов навчати Мотрю. Мотря тільки очі спускала додолу.

По обіді Мотря почала мити горшки та миски. Вона взяла ніж і почала вишкрібать вінця старого засаленого горшка. Горщик завищав під ножем, наче цуценя.

— Не шкреби, дочко, ножем, бо в мене неначе хто в голові скромадить,— сказала Кайдашиха.

— А як же його шкребти, щоб не було чуть! — не видержала Мотря й підняла свій твердий голос.

— Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то горщик не буде скавучать, наче собака, що зав'язла в тину.

Мотря замовкла й кинула ніж на лаву. Ніж задзвенів. Свекруха тільки скоса поглянула й трохи постерегла Мотрині норови.

По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна, а потім вчинить діжу, а сама знов полізла на піч спати, а виспавшись, встала й пішла до сусіди в гості. Мотря задумалась, соваючи ситом по сійцях, перекладених уподовж ночовок. Вона догадалась, що її свекруха недобра і що під її солодкими словами ховається гіркий полин. Але Мотря була не з таківських, щоб комусь покорятись.

Другого дня Кайдашиха знов збудила рано невістку, а сама вкрилась з головою на печі й заохала. Мотря вже не йняла віри тому оханню. Вона зварила обід, замісила діжу. Роботи було багато. Невістка вештalась, наче муха в окропі, скрізь встигала, а свекруха, вставши з печі, тільки хату вимела, ще й сміття покинула зараз за порогом. Мотря вже сердито поглядала на свекруху й насилу здержувала свого язика. Виплескала вона хліб, посаджала в піч і подала на стіл обід. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила й не їла борщу.

— Недобрий, дочко, сьогодні зварила борщ. Мабуть, і сьогодні сало збігло,— сказала Кайдашиха.

— Бо ви, мамо, не дуже помагали мені варити, а в мене не десять рук, а тільки дві,— одрізала Мотря.

— Хто видав так говорить матері! — сказала Кайдашиха навчаючим голосом.— Коли не вмієш гаразд, то треба вчитись. І я не вміла, але пани вивчили мене на економії.

— Я, хвалить бога, панщини не робила й у панів не вчилась,— знов одрубала Мотря.

Кайдашиха замовкла й прикусила язика. Вона догадалась, що Мотря не замовчуватиме.

Настала субота. Роботи було ще більше. Кайдашиха тільки хату замела та й сіла коло вікна старі сорочки латать. Мотря підмазала стіни, обмазала комин, грубу, припічок. Кайдашиха прийшла до комина, заклала руки за спину, нахилила голову до комина і роздивлялась, чи добре невістка помазала.

— Помаж, моя дитино, комин ще раз. Як мажеш, то не крути дуже віхтем, а так, моє серденько, дрібненько та дрібненько перше вподовж, а потім упоперек, отак, отак, отак! А то, бач, скрізь віхті знать,— сказала Кайдашиха. Мотря глянула на комин, а комин був добре обмазаний і тільки де-не-де було знать віхоть.

— Матері було все вгодиш, а вам не потрапиш вгодить,— несміливо обізвалась невістка.

— Я, серце, бувала в світах і знаю, як що робиться. Я було як мажу панські покої, то неначе вималюю. А ти, серденько, як будеш мене слухати та будеш пильнувать, то й собі навчишся,— сказала Кайдашиха та й знов сіла коло вікна шити, ще й пісні затягла.

— Чи ти, стара, здуріла на старість, чи що? — обізвався Кайдаш.— Сьогодні субота, а вона пісні затягла.

Кайдашиха замовкла. Їй було сором перед невісткою.

Минув тиждень. Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричать, а далі й докоряти. Мотря насилу вдержувала язика й тільки поглядала на свекруху сердитим оком.

Настала пилипівка. Потяглися довгі, як море, ночі. Молодиці на селі почали вставати вдосвіта прясти.

— Мотре! — кричала з печі Кайдашиха,—вставай прясти. Чи ти не чуєш? вже треті півні проспівали, а ти спиш. Треба прясти на полотно. Мотре! чи ти спиш?

Мотря встала, засвітила світло, розпалила в челюстях тріски й сіла коло печі прясти. Карпо й Лаврін повставали й стали коло припічка ногами м'яти коноплі, а Кайдашиха вкрилась з головою й знов заснула. Вже Мотря напряла півпочинка й почала приставлять до печі обід, як Кайдашиха злізла з печі й сіла за гребінь. Вже надворі стало світати. Мотря стала оджимать сорочки з відмоки, а Кайдашиха навіть хати не вимела.

Діло ніби горіло в Мотриних руках. Вона оджимала плаття й разом поралась коло печі. Кайдашиха разів зо два одсунула горщик од жару, вимішала кашу, а хати все-таки не замела. Мотрю взяла злість. «Не буду замітать хати,— подумала вона,— ану, чи вимете свекруха».

Вже сіли за обід, а хата була незаметена.

— Чом це ти, Мотре, хати й досі не замела? — сказала Кайдашиха.— Чи ти хочеш, щоб з нас люди сміялись?

Мотря натомилась коло роботи. Її взяла злість. Вона вилила з ночовок у помийницю луг і так кинула ночовки на ослін, що вони посковзнулись і полетіли на землю.

— Легеньку руку маєш! Легенько ставиш, невістко! — крикнула Кайдашиха на Мотрю.— Одні ночви маємо, а ти й ті розбий.

— Як розіб'ю, то купите другі,— одрубала Мотря.

Кайдашиха побачила, що невістка сердиться на неї. Її саму взяла злість.

Настав вечір, а в хаті було сміття трохи не по кісточки. Кайдашиха стала й собі оджимать сорочки, а хати не замела.

— Чому це у вас і досі хата неметена? — спитав Карпо, увійшовши в хату.

— Бо твою жінку сьогодні перелоги напали,— сказала вже сердито Кайдашиха.

— Не знаю, кого напали перелоги,— ледве обізвалась Мотря й так скрутила сорочку в руках, що вона чвакнула, ніби закричала, а бризки хлюпнули Кайдашисі в очі.

— Якого це ти нечистого так ляпаєш? ще мало сміття в хаті, то нехай буде грязь,— крикнула Кайдашиха.— Чом ти своїй жінці нічого не скажеш? — сказала Кайдашиха до Карпа.— Хіба ти не бачиш, що вона мене не слухає та діла не робить.

— А це хіба ж не діло? Не в піжмурки ж граю,— крикнула й собі Мотря.

— Чому ти, Мотре, і досі не замела хати? — промовив Карпо до жінки.

— Не замела, бо гуляю од самої півночі. Ось уже й рук і ніг не чую, так натанцювалась,— промовила Мотря.

— Та чого це ти кричиш, як на батька! — крикнула Кайдашиха,— мені вух не позакладало: чую.

— Я на батька не кричала ніколи, а в вас мусиш кричать, коли робиш на всю сім'ю сама.

— А хіба ж ти робиш сама? — спитала Кайдашиха.

— А хто ж мені помагає, коли хата й досі не заметена,— крикнула Мотря.

— Чого це ти, Мотре, кричиш на матір? Мати тебе не наводить на злий розум, а на добрий,—обізвався Карпо.

— Мала розум, а в вас, мабуть, оце загубила,— сказала через зуби Мотря. Вона оджимала так здорово, що аж намисто бряжчало і дукачі коливались.

Мотря поскладала плаття на коромисло й пішла прати на ставок. В хаті стало тихо. Кайдашиха взяла віник і вимела хату й сіни.

— Ти, Карпе, не потурай своїй жінці, а то вона мене не слухає, ще й лає. Вона мене зовсім не має за матір. Що з того, що вона робоча, коли хата три дні стоїть неметена?

— Не три дні-бо, а тільки один день,— сказав Карпо.

— Так, сину, так! Держи руку за жінкою, а матері не можна буде далі в своїй хаті й слова промовити. Мотря молода, то нехай робить, а я вже стара, підтопталась. Мені можна й одпочити. А ти жінці не потурай, бо вона й над тобою далі коверзуватиме.

Карпо узяв шапку та мерщій з хати. Йому було жаль жінки, жаль і матері.

Поки Мотря прала сорочки, Кайдашиха затопила в печі й приставила вечерю. Вже смерком прийшла Мотря з сорочками й склала їх на лаві. По хаті пішов холод та вог-

кість. Свекруха поралась коло печі мовчки. Невістка достала з полиці хліб та сіль і сіла полуднувать. Вона кинула оком на діл: хата була заметена.

«Не буде моя невістка покірна та слухняна,— думала Кайдашиха, стоячи коло печі,— не одпочину я на старість од роботи». І Кайдашиха важко зітхнула. Мотря зрозуміла те важке зітхання, наче докір собі.

Чоловіки посходились у хату й сіли за стіл. Мотря кинулась насипать галушки в миску.

— Геть! — крикнула Кайдашиха,— сама зумію насипать. Не ти напартолила. Сідай та запихайся!

Мотря одійшла набік, згорнула руки й собі зітхнула.

— Чого це ви гризетесь? — обізвався старий Кайдаш.— Чи вже не помиритесь коло однієї печі? Ти-бо, Мотре, повинна таки поважати матір, бо мати старша в хаті,— почав навчать старий батько,— треба ж комусь порядкувати в хаті та лад давати. Дасть бог, приставлю через сіни хату, тоді будеш собі господинею, але в гурті все-таки лучче жити...

Всі вечеряли мовчки. Мотря стала коло мисника, мов укопана. Вона не сіла вечерять.

— Годі тобі, дочко, гніватись,— знов почав батько,— сідай та вечеряй, бо ти натомилась.

Мотря стояла коло мисника й з місця не рушила та все дивилась у піч, де тлів жар у попелі, неначе хотіла розвеселить свої очі веселим вогнем. Всі встали з-за стола, подякували богові та Кайдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї. Карпо сів на лаві й насупив свої рудуваті брови. Між бровами було знать дві зморшки, в котрих чорніла густа тінь.

В хаті стало тихо, як у вусі. Керосинова невеличка лампа без скла блимала на столі. Старий Кайдаш, Кайдашиха й Лаврін стали перед образами й почали молиться богу, а Карпо все сидів на лаві, а Мотря все стояла коло мисника. Світло погасло. Карпо й Мотря полягали спати, помолившись у темряві. Мотря чула, що на її душу лягло щось важке, але ні одна сльоза не виступила на її очах.

Другого дня вранці Мотря замітала сіни. Чує вона, Кайдашиха говорить надворі з якоюсь жінкою та все за неї. Мотря виглянула крадькома з сіней: Кайдашиха стояла, спершись на ворота, а проти неї за воротьми стояла її кума, голова проти голови, неначе вони цілувались. Кайда-

шиха почала говорить тихо, але так тихо, що було чуть на все подвір'я.

— От, мабуть, Довбиші надавали за Мотрею всякого добра,— говорила кума,— ще й ти, кумо, забагатієш за невісткою.

— Де там, моє серденько! я думала, що такі багатирі наженуть мені повний двір волів та корів, а вони пригнали одну дурну вівцю та ще й перше вовну обстригли. Щось моя невістка не одчиняє при мені своєї скрині; мабуть, тим, що порожня.

— Чи робоча ж твоя невістка? — спитала кума,— чи тямить хоч трохи в хазяйстві?

— Хліб їсти добре тямить,— сказала Кайдашиха.— Я думала, що ті багатирі вміють добре спекти, зварить. Але мені довелось всьому вчити невістку. Та то, моє серденько, моя невістка незугарна тобі ні спекти, ні зварити, ні прясти, ні шити. Оце як сама не догляну, то напартолить такого борщу, що й собаки не їдять; як помаже комин, то всі віхті знать. А вже лаятись та мене не слухати, мабуть, учив її сам Довбиш укупі з Довбишкою. Я скажу слово, а вона десять. А вже що лінива, то й сказати не можна. Вранці буджу, буджу, кричу, кричу, а вона вивернеться на полу, здорова, як кобила, та тільки сопе...

— Од кобили чую! — крикнула Мотря, висунувши голову з сіней.— Ще й одної сорочки мені не справили, а судите на все село.

Кайдашиха замовкла й не знала, де очі діти. Кума десь ділась, неначе крізь землю провалилась.

Мотря поралась в хаті й разу не глянула на свекруху. Вона вибрала сорочки з жлукта, пішла на ставок прать й прийшла додому аж увечері.

— Потривай же, свекрухо! — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину,— будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе.

На другий день удосвіта Кайдашиха закричала з печі на Мотрю:

— Мотре! вставай вже прясти! Мотре! чи ти чуєш?

Мотря прокинулась, але не обзивалась.

— Мотре! вже треті півні співали! вставай та розкладай у печі тріски.

— Ох-ох-ох! — застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом, як стогнала Кайдашиха,— так у мене болять крижі, що я і з постелі не встану.

Кайдашиха впізнала Мотрину кумедію й розсердилась.

— Чого це ти дражнишся зо мною? Ти думаєш, що мене піддуриш? Годі тобі брехні справлять. Вставай та в печі розтоплюй.

— Мамо! годі вам спати! вставайте та в печі розтоплюйте! — крикнула й собі Мотря з полу,— а я трошки покачаюсь!

— Оце довелось на старість терпіти таку напасть од своїх дітей,— промовила Кайдашиха.— Карпе! штовхни під бік свою жінку, нехай устає до роботи.

В хаті всі спали, аж хропли.

— Якби я була кобила, то я б давно встала. Нехай вам кобили прядуть та варять.

Кайдашиха прикусила язика, але її розбирала злість.

— Чи ти здуріла сьогодні, чи наважилася мене з світу звести? Омельку! — крикнула Кайдашиха на свого чоловіка,— чи ти чуєш, що витворяє твоя невістка?

Старий Кайдаш лежав на лаві догори лицем і важко дихав. Він звечора таки добре випив у шинку й спав як убитий. Жіночий крик, гострі жіночі голоси стривожили його, і він почав кричать через сон диким, чудним голосом. Йому приснилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза з червоними очима, з вогнем у роті, освітила огнем хату, вхопила в передні лапи кочергу й почала поратись коло печі та все клацала до його червоними огняними зубами. Він хотів підвести руку та перехреститься, але руки стали неначе залізні. А коза все крутилась коло печі, а далі почала танцювати, висолопивши язика на піваршина. Дивиться Кайдаш на ту козу. З кози стала кобила з здоровою, як ночви, головою, з страшними червоними очима, з огняним язиком. Кайдаш закричав не своїм голосом. Сини повскакували з постелі й кинулись до батька. Мотря й Кайдашиха перестали свариться і собі повставали. Карпо перекинув батька на бік, і він тільки тоді прокинувся й опам'ятався.

— Тату! чого це ви так кричите? мабуть, вам щось страшне приснилось? — питав батька Карпо.

Кайдаш підвівся, сів на лаві й довго протирав очі. Страшний сон перелякав його. Він устав з лави, почав молитись богу перед образами. Йому все здавалось, що його карає свята п'ятниця за те, що він не додержував посту в п'ятницю і ввечері в шинку напивався горілки.

Такий несподіваний випадок зав'язав рота свекрусі й невістці. Вони обидві кинулись до роботи, але Мотря не

вимітала хати та все поглядала скоса на свекруху. Свекруха так само поглядала то на віник, то на невістку, а далі витягла з скрині сорочку й сіла коло вікна шити. Мотря одімкнула свою скриню, витягла стару сорочку й собі сіла латать коло другого вікна.

Обід докипав у печі. Борщ, приставлений до жару, дув бульки й клекотів вряди-годи, неначе хто в йому ляпав ложкою. Хата стояла неметена. Свекруха глянула на невістку спідлоба й промовила:

— Чого це ти, Мотре, сіла шити? Хіба ти не бачиш, що в печі обід недоварений, а хата стоїть і досі не метена?

— Та вже ж бачу, не повилазило,— обізвалася Мотря, затягуючи нитку в вушко.

— Гляди лиш, щоб тобі й справді не повилазило. Сядеш собі шити по обіді, як упораєшся.

— Ох-ох! так у мене чогось болить спина, так ниють руки,— почала Мотря тонесеньким голосом, передражнюючи свекруху.

— Дражнись, дражнись! — сказала свекруха.— Кидай лишень сорочку та вимітай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують.

— А я вам, мамо, не наймичка. Я й в своєї матері не була наймичкою. Коли пішлось на колотнечу, то нам треба робить діло пополовині. Поганять і в мене стало б хисту, аби було кого.

— Не видумуй чорт зна чого. Як була я в панів, то робила за двох таких, як ти: варила обід на двадцять душ; а ти й на п'ять душ не попнешся.

— Робили, бо над вами пан з нагайкою стояв.

— Коли хоч, то я й над тобою стану з нагайкою. Цить! а то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш,— крикнула Кайдашиха й скочила з місця.

— Ви мені не рідна мати: не давали зубів, не маєте права й вибивать. В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас.

— Карпе! чи ти чуєш, що твоя жінка витворяє? Чом ти їй нічого не скажеш?

Карпо слухав усю ту розмову й не знав, що їм казать. В хату ввійшов Кайдаш. Кайдашиха почала йому жалітись на невістку.

— І хто нараяв нам брати невістку з тих багатирів? — крикнула Кайдашиха.— Лучче було взяти циганку, ніж багачку з порожньою скринею.

— Я вашого сина не силувала мене брати; я до вас з хлібом з сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала. Ви самі до мене прийшли,— сказала Мотря трохи тихішим голосом, остерігаючись свекра.

Старий Кайдаш розсердився на невістку й почав на неї гримати.

— Мотре! коли ти наша, то слухай матері та роби діло. Не сьогодні ж до нас привезена. Наш хліб їси, нам і роби, а як ні, то ми тебе й попросимо слухати.

— Хіба ж я дурно їм ваш хліб? Од ранку до вечора й рук не покладаю...

— А ти хотіла згорнути руки та й сидіти? Чого це ти розходилась? Та я тобі не подивлюся в зуби! — крикнув Кайдаш, і його темні очі заблищали: він замахнувся на Мотрю рукою.

— Тату, в Мотрі є чоловік,— сказав понуро Карпо,— ви не дуже на неї махайте кулаками.

Кайдаш спахнув полум'ям.

— А ти чого оступаєшся за своєю жінкою? — крикнув він на Карпа.— Коли хочеш, то я й тобі носа втру.

— Ба не втрете! Я вже не маленький,— одрубав Карпо.

Бліде батькове лице стало жовте, неначе віск. Він кинувся до Карпа. Карпо встав з лави й став, неначе стовп.

— Що ви мені цвікаєте в вічі, неначе змовились. Хіба я не ваш батько? Хіба мені не можна в своїй хати порядок дати?

— Тату! не махайте на мене руками, бо й у мене руки є! — сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно.

— Як візьму налигача, то я вас обох так обчухраю, що ви будете мені покорятись.

— Тату! оступіться, прошу вас,— сказав Карпо, блідий, неначе смерть,— бо й я налигача знайду.

Кайдаш побачив, що Карпо не жартує. Він не мовчав батькові й маленьким, а тепер по всьому було видно, що він говорив не на вітер.

— Пху на тебе, сатано! — плюнув набік Кайдаш і хрьопнув дверима так, що з полиці полетіло горня й розбилось на шматочки.

— Так, сину, так! добре говориш з батьком, ще й жінку свою навчаєш! Ти візьми ремінні віжки та загнуздай її так, щоб вона й не поворухнулась. Ну, взяла собі невісточку! Взяла собі в хату біду!

Мотря сиділа коло вікна, червона, як жар, і плутала ниткою вздовж і поперек, і по комірі, й по пазусі. Карпо вийшов з хати й собі хрьопнув дверима так, що вікна задзвеніли. Кайдашиха й Мотря зостались у хаті вдвох, сиділи коло вікон одна проти другої й ніби шили, не підводячи очей од шитва. В хаті стало тихо, тільки борщ бризкав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала в горшку, підіймаючи затужавілий вершок угору. А зимнє сонце глянуло весело в вікно й заграло рожевим світом на білому комині, на білій грубі й намалювало долі чотири шибки з чорними рамами, з чудними малюнками простого прищуватого скла. Молодиці все сиділи одна проти другої, все шили й понашивали од злості таких безконечників, що потім прийшлось їм довго випорювать та розплутувати. Вони шили, а скоса все поглядали на того капосного віника, що стояв у кутку, під мисником.

В хату ввійшов Лаврін, узяв віник і почав мести діл. Од вікон до самої печі простяглися ніби огнячі стовпи, виткані з сонця та дрібного пороху, котрий зорушився в ясному промінні, неначе дрібнісінька мошка.

Чоловіки посходились в хату, Мотря стала насипать борщ. Чоловіки посідали за стіл; сіла й Кайдашиха.

— Чи помирились? — спитав батько, обертаючись до молодиць.

Свекруха й невістка мовчали. Карпо сидів за столом і обідав мовчки. Після того, як він оженився, він ніби виріс у своїх очах. Кожний батьків докір здавався йому тепер удвоє важчим. Його думка літала коло якоїсь хати, в котрій він живе сам з своєю жінкою, сам господарює без батька, без матері і ні од кого не чує ніякого приказу та загаду.

Од того часу вже не було ладу між свекрухою та невісткою. Вони поглядали одна на другу спідлоба. Мотря не дуже вважала на Кайдашиху й Кайдаша, але для неї все здавалось, що в хаті чогось тісно, неначе її душать стіни, душить стеля, душить піч.

Вже було недалеко до різдва. Роботи було ще більше. Мотря вимазала сіни, помила лави, мисник, полиці. Перед празниками закололи кабана. Почався в хаті гармидер. Кайдашиха все гукала на Мотрю, а Мотря ніколи не змовчувала свекрусі.

— Мамо! не кричіть на мене,— говорила Мотря, по-

раючись коло ковбас.— Я й сама пороблю діло й без вас. Лучче лягайте на ліжко та, про мене, беріть у руки бандуру, куріть люльку, як наша пані економша.

Перед святками Мотря ждала, що Кайдашиха справить для неї будлі-яку нову одежину. Кайдашиха одрізала для неї нову запаску.

На третій день різдва Мотря витягла з скрині нову спідницю, привезену од батька. Спідниця була дуже гарна та рясна, зелена, з червоними густими рожами. Вона повісила спідницю на сволоці, на кілку. Кайдашиха тільки скоса поглядала на ту спідницю.

Мотря пішла в хижку, наділа спідницю й червону запаску, ввійшла в хату та все походжала по хаті та розправляла широкі фалди кругом себе, перед самим носом у свекрухи. Свекруха ніби не дивилась на спідницю.

— Ото спідницю справив мені Карпо ік празнику! — сказала Мотря й стала перед Кайдашихою, ще й обома руками розтягла широку спідницю на обидва боки.

— Батькові своєму покажи, однак багатий! — сказала Кайдашиха, не дивлячись на спідницю.

— Сьогодні піду до батька та й покажу, тільки не ту чорну запаску, що ви справили мені ік празнику.

— Ой господи! доведеться лаяться на різдво до служби,— сказала Кайдашиха,— через тебе нема мені ні празника, ні неділі. Хіба не чуєш? он до церкви дзвонять!

У великий піст Кайдашиха принесла от ткалі гарне тонке полотно й рушники. Вона сховала його в свою скриню, ще й замком замкнула.

— Та не замикайте, мамо! хоч і я рук до полотна докладала, та не буду красти,— промовила Мотря; але їй дуже хотілось одкраяти свою частку й сховать в свою скриню.

Настав великий піст. Вже до великдня було недалеко. Весна була рання. На п'ятім тижні пішов на поле навіть удовин плуг. Мотря почала вговорювать Карпа.

— Чи ти бачиш, як мене водить твоя мати. Моя мати квітчала мене, як рожу, а твоя мати водить мене, неначе старчиху. Попроси батька, щоб дав мені грошей на нову хустку та на спідницю. Куплю собі ік великдню нову одежу та хоч уберуся по-людській.

Карпові й самому хотілось прибрать свою жінку, як прибирається квітка навесні. Він почав просити в батька грошей.

— А де я тобі наберу стільки грошей? — сказав батько.— Твоя жінка не дівка: їй заміж не йти. Піде мати до Корсуня на ярмарок, то й справить, що там буде треба.

Кайдашиха й справді поїхала на ярмарок. Мотря просилась й собі, але свекруха її не взяла.

Ввечері Кайдашиха привезла Мотрі з ярмарку хустку й матерії на спідницю. Мотря розгорнула хустку в руках. Хустка була чорна, з маленькими квіточками.

— Мабуть, хочете мене в черниці постригти,— сказала Мотря й кинула хустку на стіл. Вона глянула на матерію, набрану на спідницю; матерія була убога, темненька, з червоними краплями. Мотря навіть не розгорнула її та й одійшла од стола.

— Я знала, що тобі не вгоджу. Я не знаю, хто тобі й вгодить,— сказала Кайдашиха, розсердившись,— де ж пак! зросла в такій розкоші.

Мотря мовчала. А для неї, молодої, так хотілось зав'язать на празник голову розкішною червоною хусткою. Вона тільки легко зітхнула.

«Не моя воля волить у цій хаті»,— подумала вона. І для неї схотілось волі та своєї хати.

IV

Настало літо. Почались жнива, почалася в полі робота.

Сім'я літом мало сиділа в хаті, менше стало колотнечі. За гарячою роботою в полі не було часу сваритись. Кайдаші вижали свій хліб і стали заробляти у пана за сніп. Мотря жала дуже швидко й заробила з Карпом більше кіп, ніж Кайдаш з Кайдашихою.

Восени Мотря ородинилась. Кайдаш справив хрестини. Карпо ще більше ніби виріс сам у своїх очах. Він тепер вважав себе за правдивого хазяїна, у всьому рівного батькові. В йому десь узялась повага до самого себе. Батько був дуже радий онукові й обіцяв на хрестинах приставити для Карпа хату через сіни. Мала дитина наче трохи помирила свекруху з невісткою. Кайдашиха припадала коло свого онука, неначе коло своєї дитини, вчила невістку, як дитину купать, як сповивати, і знов заговорила до невістки солодким голосом. Мотря ненавиділа той облесливий голос, але стала ласкавіша до свекрухи. Поки

вона слабувала після родива, Кайдашиха стала для неї в великій пригоді. Але не так сталося, як дитина почала підростать. Кайдашиха тішилась онуком, колихала його, гойдала, а Мотря мусила робити всю важку роботу за себе й за свекруху.

Карпо й Мотря, заробивши літом собі хліба, вже знали, що вони їдять свій хліб, а не батьківський. В стіжках стояло жито й пшениця, до котрого вони приклали більше праці, ніж батько та мати. В скрині в Кайдашихи лежало полотно, в котрому, може, третя нитка була напрядена Кайдашихою. Карпові та Мотрі стало ще важче дивитись батькові в руки. Лихо в хаті тільки затихло й притаїлось, неначе гадина зимою. Весняне тепло кинули на ту гадину перше молодиці. І гадина підвела голову, засичала на всю Кайдашеву хату, на все подвір'я.

Після покрови Кайдашиха витягла з скрині два сувої полотна: один сувій давніший, товстого та недобре вибіленого полотна, а другий — тонкого, гарного, напряденого вдвох з Мотрею. Кайдашиха покраяла товсте полотно на сорочки для старого Кайдаша, для Карпа, Лавріна й Мотрі, а собі одрізала тонкого полотна на три сорочки і зараз сховала сувій у скриню.

— А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники? — спитала Мотря, насилу здержуючи голос.

— Мене товста сорочка ріже в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи тим часом товсті сорочки,— сказала Кайдашиха.

— А ви думаєте, мене товста сорочка не ріже в тіло?

— Та бач, дочко, ти не ходиш до панів, а мене пани й попи просять варити обід, кличуть до себе в покої вечерять, ще й у покоях кладуть спати і подушки під боки стелять. Як же таки мені йти між такі люди в товстій сорочці?

— Хоч мені й пани не стелять під боки пухових подушок, але ж і я пряла на тонке полотно, може, більше од вас,— сказала Мотря.

— От і більше! що лаялась, то й справді більше. Не звикай до тонких сорочок, бо ще хто зна, як буде тобі на своєму хазяйстві,— сказала Кайдашиха.

— Як уже там не буде, а гірше не буде, як у вас. Коли б хоч одну тонку сорочку одкраяли на святки. Чи вже ж я у вас і того не заробила?

— Оце причепилась причепа! Про мене, бери все полотно та й закутайся в його з головою. Так уже настирилась мені, що вже й не знаю, як од тебе одчепитися,— сказала Кайдашиха.

Мотря одвернулась до вікна і вперше заплакала од того часу, як переступила через свекрів поріг. Вона почутила, що свекруха кривдить її в тому, до чого вона доклала багато праці своїх рук. Вона втерла крадькома сльози рукавом.

Мотря взяла одкраяне для неї полотно і швиргонула його на лаву. Довго лежало воно на лаві надувшись, неначе сердилось на невістку. Мотря достала з скрині червоної та синьої заполочі і вже надвечір сіла вишивати рукава квітками. Квітки виходили здорові та лапаті, неначе вона вишивала їх на мішку або на рядні. Мотря плюнула, покинула шити розкішний хміль і тільки подекуди поцяцькувала рукава пружками та маленькими зірками.

Пошила Мотря сорочку, випрала й наділа. Товсте полотно синіло, неначе буз. Вона глянула в дзеркало, і для неї здалося, що в такій сорочці в неї лице почорніло й брови стали не такі гарні.

«Була я в батька, було моє личко біленьке й брови чорненькі, а в свекра личко моє змарніло й брови полиняли,— подумала Мотря, роздивляючись на себе в дзеркалі.— Із'їсть свекруха, люта змія, мій вік молоденький».

Свекруха пішла до шинку та напідпитку судила свою невістку на все село, що вона нічим не догодить невістці; що справить, то все для неї погане, та дешеве, та не до лиця.

Молоді молодиці все чисто переказували Мотрі, як її судить у корчмі свекруха.

«Постривай же, свекрухо, не буду я більше для твоєї панської шкури на тонке полотно прясти»,— подумала Мотря, і з того часу вона стала прясти починки собі окремо та ховати в свою скриню.

— Навіщо ти, Мотре, ховаєш починки в свою скриню? — спитала Кайдашиха.

— На те, що треба; не буду ж їх їсти,— одрубала Мотря.

— А може й поїси: хто тебе знає,— сказала Кайдашиха.

— Не бійтесь, не понесу в шинок, не проп'ю і не буду напідпитку судити, як ви мене судите.

Високоповажаному Добродієві
Іванові Франкові, товари-
шеві по праці за літературно-на-
родній ниві об щирого серця.
ПОВИСТИ
ИВАНА ЛЕВИЦЬКОГО.

автор

1890 р.
17 декабря
Кіев.

ТОМЪ I.

КАЙДАШЕВА СИМЯ.

Повисть.

КІЕВЪ.
Типографія Г. Л. Фронцкевича, Крещатикъ, Пассажъ, № 34.
1887.

Титульна сторінка повісті «Кайдашева сім'я» з присвятою І. Франку.

— Що ж ти з ними думаєш робити? — спитала мати.

— Помотаю на мотовило, осную та вироблю собі тонкого полотна на сорочки. Може, й під мої боки хтось постеле подушки...

Кайдашиха догадалась, до чого воно йдеться, і трохи стурбувалась. Вона пряла ліниво, а Мотря дуже пильнувала коло гребеня. Вона боялась, щоб Мотря часом не випряла всього прядива.

— То це ти думаєш збиратись на своє хазяйство моїм прядивом? — спитала Кайдашиха.

— Прядиво таке ваше, як і моє. Хіба я не брала конопель, не мочила, не била на бительні, не терла на терниці, може, більш од вас?

Кайдашиха замовкла. Для неї здалося, що невістка того не зробить, а тільки мститься над нею за товсті сорочки.

Одначе одного дня по обіді Мотря витягла з своєї скрині десять товстих починків, взяла мотовило й хотіла мотать. Кайдашиха побачила, що то не жарти, і спахнула.

— Чи ти жартуєш, молодице, чи зо мною дражнишся? — спитала в Мотрі свекруха.

— В мене нема жартів,— сказала Мотря, махаючи мотовилом, котре гойдалось в її руках і черкалось об сволок.

Кайдашиха зобідилась.

— Дай сюди мотовило! це не твоє, а моє. Принеси од свого батька та й мотай на йому, про мене, свої жили,— крикнула Кайдашиха й ухопила рукою мотовило.

— Ба не дам, бо й мені треба,— одказала Мотря, не випускаючи з рук мотовила.

— Дай сюди, кажу тобі! — крикнула на всю хату Кайдашиха, люта од злості.— Я сама зараз буду мотать.

— Ба не дам! у вас нема чого мотать, бо ви нічого не напряли,— крикнула й собі на всю хату Мотря й ухопила мотовило обома руками.

— Геть собі ік нечистій матері! дай мотовило, кажу тобі! — зарепетувала Кайдашиха вже не своїм голосом і вхопила мотовило обома руками, ще й потягла до себе.

— Ба не дам! хіба будемо битись, чи що? — крикнула Мотря й сіпнула до себе мотовило.

— Дай!

— Ба не дам!

— Дай, кажу тобі!

— Ба не дам!

Молодиці підняли страшний гвалт. Чоловіки позбігались у хату. Їм здалось, що молодиці б'ються. Серед хати стояли свекруха й невістка і сіпали кожна до себе мотовило. Обидві були люті, в обох очі блищали. Починок качався долі. Старий Кайдаш, Карпо й Лаврін повитріщали на молодиць очі, не знаючи, од чого скоїлась між ними така сварка. Свекруха й невістка так розлютувались, що не примітили чоловіків.

— Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш! — кричала Кайдашиха й сіпала до себе мотовило.

— Одчепіться, бо й я вмію пхатися,— кричала Мотря несамовито й тягла до себе мотовило.

— Чи ви подуріли сьогодні, чи показились,— сказав Кайдаш,— чи в хрещика граєтесь? Покиньте мотовило!

Молодиці його не слухали й тягались по хаті з мотовилом, невважаючи на його слова.

— Та це вони, мабуть, в ворона граються,— обізвався насмішкувато Лаврін.

— Це добра іграшка! Мотре, покинь мотовило, бо як ухоплю кочергу, то поб'ю тобі руки.

Кайдаш ухопив кочергу й замірився на молодиць; вони його ніби й не бачили і все репетували та лаялись. Старий Кайдаш постив, бо тоді була п'ятниця. Він був голодний та сердитий. Жіночий крик дратував його.

— Покиньте мотовило, бо так і впечу обох по спині кочергою! — крикнув він на всю хату.

Молодиці стояли бліді, як смерть, і од злості ледве дихали. Вони вже не мали сили самі покинути те мотовило. Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вихопив з їх рук мотовило і потрощив його на цурпалочки. Свекруха й невістка розійшлись набік.

— Чого ви лаєтесь? Чого ви сваритесь? — почав Кайдаш.— Господи! сьогодні свята п'ятниця, а вони тобі, неначе на злість, тільки до гріха доводять. Нащо тобі, Мотре, те мотовило?

— Буду свої починки мотать. Одначе в вас доброї сорочки не заслужиш,— сказала Мотря.

— Вона хоче прясти собі на полотно нарізно од нас,— сказала Кайдашиха, ледве дишучи.

— Нащо тобі прясти нарізно? Чи тобі хто полотна не дає, чи що? — спитав Кайдаш у Мотрі.

— Хочу прясти, бо маю право,— сказала Мотря.

— Ставте, тату, мерщій хату через сіни,— обізвався Карпо.

— Ти б лучче свою жінку трохи приборкав, щоб не так високо літала,— сказав батько.

— Хіба моя жінка курка, щоб я їй крила обборкав,— сказав Карпо.

— Карпе, не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна.

— Далеко вам до моєї чуприни! — обізвався Карпо.

— Ти думаєш, що в мене руки не доросли до твоєї чуприни? — крикнув батько.

— Мабуть, уже переросли... Мати кривдить жінку, а ви мене,— сказав Карпо.

— Хто ж тебе зобіжає? Хіба я тобі їсти не даю? — крикнув батько.

— А хіба ж ви дали мені коли хоч копійку в руки? Я роблю, а ви гроші в свою скриню ховаєте.

— Нащо тобі гроші? хіба хочеш їх пропить? — сказав батько.

— А хоч би й пропить. Яке вам до того діло? — сказав Карпо.

— То ти мене будеш на старість вчити! — кричав старий Кайдаш, блідий, як смерть, та все приступав до Карпа.

— Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро. Одрізніть нас.

— То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке в вічі! Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? — крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотовилом.— Чи ти хочеш бути найстаршою в хаті, чи що? чи ти хочеш, щоб мати була тобі за наймичку? Я тобі полічу ребра оцим мотовилом.

Кайдаш махнув на Мотрю мотовилом і зачепив її по руці.

Між батьком і Мотрею став Карпо, неначе з землі виріс.

— Тату, не бийте Мотрі,— крикнув він несамовито,— яке право ви маєте бити мою жінку?

— А чом же вона не слухає матері та тільки збиває бучу в моїй хаті?

— Ба не Мотря винна, а мати. Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки походеньки та посиденьки справляє.

— То це ти таке говориш за свою матір? — крикнув Кайдаш.

— То це ти мені колеш очі через свою жінку? — крикнула Кайдашиха, приступаючи до Карпа з другого боку.— От чого я діждалась на старість од своїх дітей!

— Як ти смієш таке говорити на свою матір? — суворо крикнув Кайдаш і приступив на ступінь ближче до Карпа.

— Тату! не наближайтесь,— говорив спокійно, але понуро Карпо, стоячи стовпом на одному місці.

— Через твою жінку, через оте ледащо та я буду на старість таке лихо терпіти! — крикнула, аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа.

Карпо навіть не одхилив голови й не кліпнув очима. Він тільки витріщив їх ще більше, так що вони стали зовсім круглі.

— Я поб'ю на тобі оце мотовило на трісочки, як ти не впиниш своєї жінки! — крикнув Кайдаш, приступивши до Карпа ще ближче.

Карпо не оступився й не одхилився і тільки зблід та понуро поглядав на батька.

— Тату! оступіться! не вводьте мене в гріх,— сказав Карпо.

Кайдаш з Кайдашихою то приступали до Карпа, то оступались, як хвилі б'ють у скелистий берег та знов одходять од його. Карпо стояв, неначе скеля. Дуже дражливий старий Кайдаш розходився, кинувся на Карпа з кулаками й штовхнув його рукою в груди. Карпо зблід, як смерть, а тонкі губи, міцно стулені, стали зовсім білі, неначе полотно.

— Тату! не бийтесь! — ледве промовив Карпо.

Кайдаш, блідий, з темними блискучими очима, знову кинувся на Карпа.

— Тату! візьміть лучче сокиру та за одним разом зарубайте мене,— промовив Карпо, ледве дишучи; він почутив, що вся кров налилась в його голову, заливала йому вуха, очі; він почув, що в його вухах задзвеніло й зашуміло, й зашелестіло, а в очах все в хаті почало крутиться.

— Не лізь, бо задушу, іродова душе! — крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди.

Старий Кайдаш, як стояв, так і впав навзнак, аж ноги задер. Поламані шматки мотовила випали з його рук і вдарились об грубу.

Кайдашиха, Мотря й Лаврін крикнули в один голос. Лаврін з матір'ю кинувся обороняти старого батька і заступив його собою. Карпо оступився на два ступені до стола і знов став непорушно, неначе скеля, білий, як крейда. Його темні очі погасли й ніби померкли, а волосся на голові настовбурчилось і стирчало, неначе в їжака. Мотря злякалась, що за її мотовило син побив батька.

Лаврін з матір'ю підвели батька й посадили на лаві. Кайдаш не говорив ні слова й тільки стогнав. Він не стільки забився об діл, як стривожився. Непопага од сина й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — все злилось докупи в його душі, запекло його в грудях так, що йому здавалося, ніби Карпо вбив його на смерть.

— Нема в тебе бога в серці! недурно ж ти до церкви не ходиш,— через силу вимовив Кайдаш та все стогнав.

Кайдашиха почала голосно плакати. У Лавріна брови насупились. Він був ладен кинутись на Карпа й обірвать йому волосся на голові. Одна Мотря спокійно сіла на лаві, згорнула руки й дивилась то на піч, то під піч.

У Карпа кров почала одходити од очей. Вже перед ним перестав крутиться світ. Він узяв шапку й вийшов з хати.

— Це все через тебе, невісточко! — промовила Кайдашиха і вдарила до Мотрі кулаком об кулак.

— Може, через мене, а може, й через вас,— спокійненько промовила Мотря, дивлячись під піч.

— Цур вам, пек вам! поставлю вам хату через сіни та, про мене, там хоч голови собі поскручуйте! — сказав Кайдаш.

— Та перше зробіть мені й матері двоє мотовил,— спокійненько промовила Мотря.

— Бодай тобі добра не було з твоїм мотовилом. Через твоє мотовило син побив батька. Ой, світе мій! не дадуть діти своєю смертю вмерти,— бідкалась Кайдашиха.— Хоч зараз вибирайся до сусід з своєї хати.

Сумний зимній вечір заглянув через вікна в хату. Густі діди стали по кутках і навели, як бліда та сумна смерть, покій на роздражнену, розгнівану сім'ю. Молодиці замовкли та тільки важко зітхали. На лаві сидів старий Кайдаш, сидів мовчки й собі важко зітхав, підперши голову долонею й спершись ліктем на коліно. На його ши-

рокому блідому лобі, на його спущених віках лежала глибока, важка туга, лежав сором, перемішаний з жалем. Він не їв цілий день. Його тягло за живіт. Він накинув на себе свиту, надів шапку та й пішов до шинку поминати святу п'ятницю та запивати сором.

Карпо вийшов з хати в одній сорочці. Він пішов і став за повіткою під грушею. Свіжий перший сніг укрив гори й долини ніби тонким дорогим полотном. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе молочним туманом. Карпо дивився на голі білі гори, що зовсім зливалися з білим небом у вечірній імлі так, що не можна було розібрати, де кінчались гори, де починалось небо. Він дивився на чорний довгий рядок гір, котрі чорніли од густого дубового лісу, неначе обкутані чорним сукном, і він нічого того не бачив. Уся його душа десь заховалась глибоко сама в собі; він ніби здерев'янів од тієї страшної події, котру недавно вчинив. М'який перший холод ніби протрезвив Карпа. З його голови почав виходити якийсь чад, і він потроху почав примічать хати, гори, ліс; він примітив, як батько вийшов з двора, пішов шляхом поза ставком на греблю, увійшов у шинок, як у шинку в вікні заблищав вогонь. Він примітив купку чоловіків, котра чорніла й ворушилась коло шинку на білому снігу. І все те він бачив, неначе десь у воді, одкинуте зверху од високого берега, або десь на дні неглибокої прозорої річки.

Холод почав проймати Карпа. Він почутив, що його тіло труситься од голови до самих пальців на ногах, що в його голова горить, ніби вогнем. Він повернувся на місці й зачепив головою гілку груші, вкриту снігом. Сніг, неначе пух, посипався на його голову, на плечі, на голу шию, за пазуху. Тоді тільки він опам'ятувався, набрав у руки сніг, приклав до голови й тихою ходою пішов у хату.

В хаті було тихо й сумно; ніхто не говорив ні слова, тільки вогонь палав та тріщав у печі і здавався однією живою веселою істотою в мертвій хаті. Вже в хаті і світло погасло, а Кайдаш сидів у шинку, пив з кумом горілку й там заночував.

На другий день перед обідом Кайдаш увійшов у хату і уніс двоє нових мотовил.

— Нате вам двоє мотовил та, про мене, очі повиколюйте собі,— сказав Кайдаш, кидаючи мотовила на лаву.

Мотря весело глянула на мотовила, зараз по обіді витягла з своєї скрині починки й почала мотать. Нове мо-

товило аж гуло в її руках і вряди-годи черкалось об сволок, об стелю. [Ні один цар не махав з такою втіхою скипетром, як Мотря своїм мотовилом.] Вона почула в собі дух господині, самостійної господині. Свекруху брала злість. Для неї невістчине мотовило гуло, неначе кусливі джмелі кругом її голови.

«Пропадуть мої конопельки! Похоплива невісточка попряде їх собі на полотно поперед мене»,— подумала Кайдашиха.

А невістка мотала починки, полічила чисниці та пасма, скинула півмоток з мотовила й сховала в свою скриню.

— Ховай, невісточко, в свою скриню, що запірвеш. Швидко сховаєш усе наше добро, ще й нас убгаєш у свою скриню,— промовила свекруха.

— Не бійтесь! такого добра не сховаю, а якби вас знайшла у своїй скрині, то ще б і надвір викинула,— сказала невістка.

Другого дня Мотря позбирала свої й Карпові сорочки й намочила в лузі.

— Чом же ти не забрала та не помочила всіх сорочок? — спитала мати.

— Тим, що вас усіх більше обпирати не буду. Періть собі самі; адже ж маєте руки.

— Нащо ж той захід на два рази? Хіба ще мало гармидеру в хаті? Нащо ти наляпуєш зайвий раз у хаті? — сказала Кайдашиха.

Мотря не слухала матері. Вона пооджимала свої сорочки, другого дня одзолила, попрала й покачала. Кайдашиха мусила заходжуватись сама коло своїх сорочок. Вона вже й не говорила за те чоловікові, тим що боялась колотнечі. Вона думала, що все те якось перетреться, перемнеться та й так минеться. Але воно таки не минулось.

Раз Мотря спекла хліб. Хліб не вдався. Вона подала його на стіл до борщу; хліб вийшов липкий, з закальцем на два пальці. На біду й борщ вийшов недобрий.

— Недобрий борщ,— сказав Лаврін.

— Але й хліб спекла, хоч коники ліпи! — сказала сердито Кайдашиха.

— Аж у горлі давить,— обізвався і собі старий Кайдаш.

Як на лихо, Лаврін, жартуючи, взяв та зліпив з м'якушки коника, поставив його на столі, ще й хвоста задер йому вгору.

Мотря зирнула на коника та й скипіла, неначе хто линув на неї окропом. Вона лучче витерпіла б лайку, ніж смішки.

— Лаяли, били, а це вже знущаються надо мною! — крикнула Мотря й кинула об стіл ложкою.

— Чого ж ти кидаєш ложкою нам усім у вічі? Честі не знаєш, чи що? — сказав старий Кайдаш.

— Коли хочеш сердитись, то сердься, а не кидай на святий хліб ложкою,— обізвався вперше сердито на свою жінку Карпо.— Позабризкувала стравою усім очі. Щось ти справді вже дуже розібралась.

— То варіть та печіть собі самі. Я нічим вам не вгоджу,— сказала Мотря, одійшовши до печі.

— Якби ти була наймичка, то ти б собі одійшла од нас, а ми пекли б та варили самі собі,— сказав Кайдаш.

«Будете ви й так самі пекти й варити»,— подумала Мотря й задумала на другий день варити обід тільки для себе та для Карпа.

Другого дня Мотря встала дуже рано, сіла собі прясти, потім затопила в печі, знайшла два невеличкі горщечки й приставила в одному борщ, а в другому кашу; якраз стільки, скільки треба було на дві душі. Вона задумала й вечеряти з Карпом окремо.

Кайдашиха спала собі гарненько на печі та викачувалась. Полум'я тріщало в печі, окріп булькотів, а вона потягалась на печі в теплій постелі, думаючи, що невістка варить обід на всіх. Вже стало розвиднятись, Кайдашиха злізла з печі, глянула в піч і вгляділа двоє маленьких горнят.

— Що це ти, Мотре, вариш у тих горнятах? — спитала вона.

— Борщ та кашу,— одказала Мотря.

— Нащо ж ти приставила страву в таких маленьких горнятках? Сьогодні ж не п'ятниця: і батько буде обідати.

— Буде обідати, як ви наварите, бо я на вас усіх не буду більше варити. Я вам нічим не догоджу. Варіть самі собі, одначе ви вчились у панів.

Надворі вже світало. Сім'я обідала рано, а Кайдашисі прийшлось тільки що заходжуватись коло сирих буряків та коло капусти.

— Ой господи милосердний! Мабуть, ти наважилась звести мене з світу! — крикнула Кайдашиха.— Що це ти витворяєш?

— Те, що бачите.

— Приставляй у більшому горшку борщ!

— Навіщо? Мій борщ уже докипає,— сказала Мотря спокійно, але насмішкувато.

Кайдашисі довелось самій приставлять другий борщ та другу кашу.

Зійшло сонце. Мотря покликала Карпа обідати і поставила на стіл борщ. Сам Карпо здивувався.

— Що це ти, Мотре, вигадуєш? Ти хочеш знов розсердить батька? — сказав Карпо.

— Сідай та їж! розносився з батьком. Батькові наварить борщу мати, а я більше не буду варити на всіх.

Карпо не знав, чи сідати за стіл, чи ні.

Кайдашиха наробила крику на всю хату, на все подвір'я. В хату вбіг Кайдаш, а за ним Лаврін.

— Подивись, що твоя невісточка витворяє! — крикнула Кайдашиха, вихопивши з печі мале горня з кашею.

Старий Кайдаш витріщив очі на горня і не знав, до чого воно йдеться.

— Глянь! що це таке! — сказала Кайдашиха, тикаючи під самий ніс Кайдашеві горня з кашею.

— Каша. Що ж воно, як не каша,— сказав Кайдаш. Він не доглядався, в якому там горшку зварили кашу.

— Подивись лишень, в якому горшку приставила твоя невісточка оцю кашу,— сказала Кайдашиха.

— В щербатому б то, чи що,— сказав Кайдаш.

— В щербатому... А чи стане цієї каші на всіх? — спитала Кайдашиха, сердита, що Кайдаш не розуміє діла.

— Чорт вашого батька знає, в якому там горшку ви приставляєте кашу. Бийтеся собі вдвох, а мене не зачіпайте,— сказав Кайдаш, сердитий на жінок.

— Та це твоя невісточка зварила обід тільки для себе та для Карпа. Вона хоче обідать окремо,— сказала Кайдашиха.

— Та нехай, про мене, обідає й сама, ще й розпережеться,— сказав Кайдаш.— Нехай, про мене, з'їсть оцю кашу з горшком...

Старий Кайдаш пам'ятав мотовило. В його й досі щеміла спина.

— Я вже не знаю, що це далі буде. Візьму та й піду в комірники. Чом ти, Омельку, нічого не скажеш отій сатані?

Омелько боявся, щоб не довелось через ту кашу вдруге задерти ноги догори, і мовчав.

— Коли ти нічого не скажеш, то я сама викидаю отой обід свиням,— сказала Кайдашиха і швиргонула горщик з кашею в помийницю. Горщик гепнув у шаплик. Помиї бризнули на стіну й облили її потьоками до самої полиці.

Мотря аж зверетенилась.

— Коли ви викидаєте мою страву в помийницю, то я не буду їсти вашого хліба. Ваш хліб давить мене отут у горлі, як важкий камінь. Нате вам і цей борщ, що я наварила, та, про мене, оддайте його собакам.

Люта Мотря вхопила з столу миску з борщем і кинула її під ноги свекрусі. Миска розлетілась на черепки: картопля покотилась аж під припічок.

— Пху на вас! — плюнув старий Кайдаш на розлитий борщ і пішов у повітку робити воза.

— Пху! — плюнув і собі Карпо та й вийшов з хати.

Лаврін присів і жартівливо плюнув на самісіньку копичку буряків та квасолі та й собі пішов з хати.

В хаті зостались самі молодиці. Кайдашиха стояла коло печі над розбитою мискою, мов кам'яна. Мотря стояла коло стола, як стовп, і дивилась на широкі потьоки на стіні коло помийниці.

В хаті було тихо, тільки в печі на жару шкварчала ринка з вишкварками так сердито та голосно, неначе кричало десять бабів разом, вхопившись за коси. Сало шипіло, як змія, булькотало, кувікало, як свиня в тину, геготало, як гуска, гавкало, як собака, пищало, скреготало, а далі ніби завило: гвалт, гвалт, гвалт! Ринка, вся промочена салом, зайнялась. Сало загуло й підняло здоровий огняний язик, лизнуло челюсті і загуло вітром у комині.

Кайдашиха обернулась, глянула на вогняне море в челюстях, вихопила з печі ринку і накрила її ганчіркою. Ринка погасла, а по хаті пішов такий чад, такий смердючий дим, що Кайдашиха закашляла. Погасивши ринку, вона крикнула на Мотрю:

— Візьми ж віник та підмети, коли насмітила своїм борщем серед хати, або, про мене, сховай оте добро в свою скриню.

Мотря взяла віник, згорнула черепки, буряки та картоплю до помийниці й укинула в помийницю.

— Зварила обід для свиней; хто вже хто, а свині тобі сьогодні подякують за хліб, за сіль,— сказала Кайдашиха.

Мотря мовчала, тільки зуби зціпила. Вона вхопила кожух, накинула на себе та й побігла до своєї матері.

— Дайте, мамо, пообідать,— сказала вона Довбишці.

— А чом же ти не пообідала вдома? — спитала мати.

— В мене свекруха люта змія: ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа гонить дим кужелем. На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то од її очей молоко кисне.

— Кажи, дочко, свекрові, щоб вас одрізнив, а то ви колись з свекрухою спалите хату,— сказала Довбишка, насипаючи в миску борщу.

Колотнеча в Кайдашевій хаті не переставала. Кайдашиха не говорила з Мотрею по три дні, хоч Мотря вже не сміла варити собі обід окремо. Стара Кайдашиха дуже любила свого онука, колихала його, цілувала, пестила. Мотря не давала їй дитини й одганяла її од колиски. Тільки вночі, тоді як Мотря спала міцним сном, Кайдашиха вставала до дитини, забавляла, як вона плакала, та годувала її молоком.

Кайдаш побачив, що справді треба одрізнити дітей. Він боявся Карпа. Карпо, побивши батька, забув про те і нітрішки не жалкував, неначе він побив якого-небудь парубка в шинку.

У Кайдаша в повітці лежало чимало деревні. Кайдаш прикупив трохи колодок, щоб поставить Карпові хату через сіни. Тільки почалася надворі весна, він закопав слупи. Мотря посіяла на тому місці пшеницю. Пшениця зійшла, то був знак, що місце для хати було чисте.

Кайдаш з Карпом закидав стіни, вшив покрівлю, а Мотря валькувала стіни. Стара Кайдашиха не поклала своїми руками ні одного валька глини.

Настало літо. Хату освятили. Карпо й Мотря перейшли у свою хату. Мотря вимазала чисто хату і тільки половину сіней, неначе мотузком одміряла. Вона мазала сіни та все голосно співала:

Коли б мені господь поміг
Свекрухи діждати!
Заставила б стару суку
Халяндри скакати.
Скачи, скачи, стара суко,
Хоч на одній ніжці,
А щоб знала, як годити
Молодій невістці.
А у батька свого горе —
В свекра погуляти!
А у свекра гірше пекла:
Світа не видати.

Мотря співала на злість свекрусі голосно на всі сіни. Двері були одчинені. Кайдашиха зачинила двері з притиском, а Мотря ще голосніше гукала:

Заставила б стару суку
Халяндри скакати.

Карпо з Лавріном перенесли Мотрину скриню в нову хату.

Мотря сіла на скрині й промовила:

— Тепер я зовсім пані!

[Вона гордо сиділа на своїй скрині, як цар на престолі.]

— Як же, Карпе, тепер буде у нас з хазяйством? Чи тільки Мотря одділить свої горшки, чи й ти думаєш одділятися з худобою та з полем?

— Лучче, тату, зовсім одрізниться з худобою і полем,— сказав Карпо.

— Гляди, щоб навпісля не жалкував. Ми робили в гурті однією худобою, а ти знаєш, що в гурті каша їсться, а гуща дітей не розгонить.

— І вже, тату, нас гуща давно розігнала! Як уже буде, так і буде. Одрізніть мене з худобою і з полем. Буду плакати на себе, а не на вас.

— То ти і свій тік закладеш? У нас грунт такий тісний.

— Та вже де-небудь притулюся, хоч у куточку,— сказав Карпо.

І батько мусив одділить синові хазяйство: дав йому пару волів, воза, борону і мусив виділить частку поля.

Мотря з того часу у своїй хаті ніби на світ народилась. В свекрушину хату вона ніколи й не заглядала.

V

Раз перед зеленими святками Кайдаш послав Лавріна до млина. Лаврін запріг воли. Батько виніс з комори два мішки жита й поклав на віз. Мати дала Лавріновi торбину з харчю.

— Їдь же сину, до млина, та не гайся. Тепер у млині не завізно: млива там небагато. До вечора змелеш і додому вернешся.

Син рушив з двора, виїхав з села й поїхав понад Россю. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над самою Россю. Млин був під самим Богуславом. Лаврін звернув на малий шлях у глибоку долину і виїхав до річки.

Молодий парубок сидів на возі і навіть не поганяв волів. Він задивився на річку, на зелені верби понад водою. Веселе сонце грало маревом над вербами, над водою, над камінням. Воли ліниво сунулись по дорозі. Лаврін дивився на річку і співав пісні.

За Россю під високою скелею блищав на сонці новий гарний панський млин, увесь обтесаний, обмальований, як цяцька, з покрівлею з дощок, з двома вікнами, з білими стовпами, навіть з ганком. Четверо коліс неначе залюбки та заіграшки крутились на ясному сонці й сипали бризками на всі боки. Вода гула на лотоках, шуміла білою піною нижче од коліс, бризкала ніби туманом, в котрому неначе грали в хрещика маленькі веселки.

Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав під верби, розпріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати. Виспавшись добре в холодку, він скупався в Росі, пополуднував і пішов у млин. Мірошник уже насипав борошном його мішки.

Надворі починало вечоріти. Лаврін виніс на віз мішки і почав запрягати воли.

Не встиг він закласти заноза в ярмо і ненароком кинув очима за Рось: за Россю, коло скелі на долині, вкритій зеленим житом, червоніла якась велика квітка.

«Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова?» — подумав Лаврін.

Коли дивиться він — та червона квітка ніби пливе межею, поміж зеленими колосками. З-під квітки виринула з колосків голова з чорними кісьми і неначе поплила понад колосками. Лаврін углядів, що ту чорноволосу голову двічі обвивали жовтогарячі кісники, а за кісники були затикані цілі пучки червоного маку. З жита ніби виплила молода дівчина з сапою в руках. Лаврін задивився на неї й покинув запрягати другого вола. Дівчина прийшла до Росі, стала на плисковатому камені й почала мити ноги. Лаврін знехотя задивився на її чорні брови.

Дівчина перейшла через греблю, ступила на місток на лотоках, сперлась на поренчата й задивилась не так на воду, як на свою вроду. До неї з води виглянуло її лице, свіже, як ягода, з чорними бровами. Дівчина милувалась собою та червоним намистом на шиї.

Лаврін стояв під вербою недалечко од дівчини й дивився на неї. Сонце грало на червоному намисті, на рум'яних щоках. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як стру-

на, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообраза, повновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк.

Лаврін дивився на дівчину, як вона спустила на щоки довгі чорні вії, як вона потім повернулась боком, дивилась на воду, на скелі, як блищав її чистий, рівний лоб.

«Ой, гарна ж дівчина, як рай, мов червона рожа, повита барвінком!» — подумав Лаврін, запрягаючи другого вола.

Дівчина вирвала з верби гілку й кинула далеко на воду. Гілка сунулась по воді поволі, а далі ніби побігла на лотоки і шубовснула під колесо. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, шугнула зозулею проз Лавріна, блиснула на його карими очима і повернула на шлях.

Лаврін почутив, що вона ніби освітила всю його душу, освітила густу тінь під вербою, неначе сонцем, і побігла на горку зіркою.

«І де ти, красо, вродилася! — подумав Лаврін,— з твоїми шовковими бровами; коли б ти була зозулею в гаю, то я тебе й там упіймаю».

Лаврін махнув батогом на воли і, замість того, щоб їхати додому через греблю, повернув цабе на пригорок за дівчиною.

Дорога од млина розходилась на три шляхи. Кругом було дуже густо сіл, і Лаврінові дуже хотілось знати, з якого села та дівчина. Дівчина пішла середнім шляхом. Лаврін повернув за нею. Він погнав воли й не міг одірвати очей од тонкого стану, загорнутого в горсет, од тонкої загорілої шиї. По обидва боки стояло високе жито, неначе дві зелені стіни. Дівчина ішла попід самою зеленою стіною, висмикувала з жита сині волошки й затикала за вуха. Лаврін догнав її й порівнявся з нею.

Вона глянула на його своїми темними очима, і йому здалося, що на житі блиснули дві зірки.

— Добривечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? — спитав Лаврін.

— До якого села тобі треба? — спитала дівчина, і її голос рознісся, неначе в житі затуркотала горлиця.

— До того села, звідкіля ти сама,— сказав Лаврін.

— Не питай, бо швидко старий будеш,— сказала дівчина й осміхнулась.

Вона задивилася на Лавріна.

Лаврін сидів на возі, спустивши ноги на війя, і махав батогом на воли.

«Який гарний парубок, хоч і білявий, які в його веселі очі!» — подумала дівчина, поглядаючи скоса на Лавріна.

Дівчина пішла уперед. Лаврін погнав воли за нею. Йому хотілось, щоб вона йшла як можна тихіше, як можна довше, щоб надивитись на неї.

— Чого це ти так хапаєшся? — спитав Лаврін.

— Щоб мати не лаяли,— одказала дівчина.

— А де ж ти була?

— Панські буряки полола за Россю, а це йду додому,— сказала дівчина і вже сміливіше глянула на Лавріна. Вона пішла тихіше, розмовляючи з парубком.

— Та скажи-бо, дівчино, з якого ти села, чи з Бієвець, чи з Дешок?

— З Бієвець,— сказала дівчина,— а тобі нащо?

— А хіба не можна спитати? Як тебе звуть?

— Мелашка. Оце, який ти цікавий!

— А як твого батька прозивають?

— Охрім Бáлаш. Може, хочеш знати, як і матір звуть? — спитала дівчина й засміялась.— А ти сам бієвський?

— Ні, я з Семигор. Мене звуть Лаврін Кайдашенко.

— А чого ж ти їдеш з борошном не в Семигори, та в Бієвці?

— Та це мене батько послав...— сказав Лаврін та й не доказав.

Вузька дорога йшла на гору й прорізувала високе жито до самого лісу. На горі було видко лісок. Дорога ховалась в лісок і знов зараз спускалася дуже круто в глибокий вузький яр, зарослий густим лісом. Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку.

В долині вже стояла під деревом густа тінь. Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось докупи й закривало небо. Старі дуби й граби стояли в тіні стовпами, а на противній горі верхи дерев ще горіли на червоному вечірньому сонці.

Мелашка йшла стежкою й плуталась між високою смілкою та дзвониками. Її чорноволоса голова з маковим

вінком здавалась квіткою між високою травою на окопі, між синіми дзвониками та червоною смілкою.

Лаврін не зводив з дівчини очей. Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою.

Мелашка заспівала пісні. Пішов гул по лісі і розлився по долині срібною луною.

«Нема в Семигорах ні однієї такої гарної дівчини»,— подумав Лаврін. Він скочив з воза, кинув воли й пішов стежкою поруч з Мелашкою. Дівчина липнула на його своїми очима, мов блискавкою, почервоніла й спустила очі вниз.

Густа тінь під зеленим гіллям розлила якісь чари. Мелашка здалась йому тепер вдвоє кращою. Червоний мак на голові зблід перед її красою.

— Скажи мені, Мелашко, де ти живеш? Покажи мені хату твого батька.

В Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі.

— Наша хата край села в яру, на Западинцях,— сказала вона дуже тихо й зовсім спустила вії на щоки.

Воли помалу плентались дорогою. Лаврін мовчав, і Мелашка мовчала.

В лісі було тихо, як у хаті. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце. На високому дубі, над самими головами парубка й дівчини, затріпала крилами якась птиця. Вона злякала їх обох так, що вони аж кинулись.

— Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом,— як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився.

Мелашка засоромилась і дивилась у землю. Вона мовчала. Птиця на дереві затихла, і знов у лісі стало тихо, як у хаті.

— Твоя краса, твої чорні брови, неначе моє здоров'я. Як глянув я на тебе, то неначе набрався здоров'я,— знов почав Лаврін.

По дорозі проти їх ішла якась молодиця, спускаючись з гори, Лаврін замовк.

Ліс кінчився на горі. За лісом починалось село, розкидане на горах та в глибоких ярах. Лаврін сів на віз. Мелашка одійшла набік і пішла попід тином. Вони поминули

церкву, знов спустились возвозом з крутої гори й повернули в вузький, як рукав, яр. Лаврін поїхав за нею. Яр крутився гадюкою на всі боки. Хати були подекуди розкидані попід горами.

— Оце наші Западинці, а ондечки біліє наша хата! — сказала Мелашка, показуючи на одну маленьку хатину під самою крутою горою в кінці вузької тісної долини.

Хата була третя од кінця й стояла край вишневого садочка. Вона була мала, стара, аж похилилась набік. Коло хати стриміли хлівці та повітка. Було по всьому видно, що Балаш був чоловік убогий.

— Мелашко, я прийду до тебе на вашу вулицю. Чи прийти, чи не треба? — спитав Лаврін.

— Приходь,— сказала Мелашка,— але поспішай додому, бо тебе батько лаятиме.

— А може, ти вийдеш до млина завтра надвечір, під ту вербу, де я стояв з волами. Однак завтра неділя. Я одпрошусь в батька або прийду і батька не питаючись.

Мелашка йшла осторонь і мовчала. Вона думала.

— Чи прийдеш, Мелашко? Бо я прийду, хоч би мене батько прив'язав.

— Прийду,— насилу почув Лаврін од неї тихе слово.

Лаврін спинив воли й водив слідом за Мелашкою очима, доки вона ввійшла в свою хату. Тоді він повернув воли назад і поїхав додому. З Бієвець до Семигор була простіша дорога, але Лаврін поїхав назад тим самим шляхом, кудою йшла Мелашка. Йому здавалось, ніби дівчина погубила за своїм слідом квітки та зорі.

Лаврін приїхав додому аж опівночі. Батько напнув його мокрим рядном:

— Чого це ти так довго барився, неначе їздив з мішками в Крим?

— Та там у млині так завізно, що трудно було дотовпитися, мусив застоювати черги до самого вечора,— одбріхувався Лаврін.

— А я думав, чи не поламав ти часом воза,— говорив сердито батько.

Мелашка ввійшла в свою убогу хатину й стовпом стала. Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти на неї неначе південне сонце світило, а як увійшла в хату, для неї неначе сонце впало з неба, і одразу стала темна ніч. Мати загадувала їй роботу: робота випадала з рук. Вона пішла в садок, стала під вишнями, схиливши голову, і для неї все здава-

лось, що вона йде зеленим гаєм поруч з Лавріном і ніяк не перейде того гаю... От вона ніби сходить з гори, входить у темну долину, а з долини знов виходить на гору й знов поруч з Лавріном спускається в яр попід дубами, а Лаврін ніби дивиться на неї ясними веселими очима та все говорить, мов соловейко щебече... Тихій та смирній дівчині йшла на душу пісня.

— Чи ти, дівко, сьогодні здуріла, чи на тебе насланo? — крикнула мати.

Мелашка була з поетичною душею, з ласкавим серцем. Часом вона в своїй розмові несамохіть вкидала слова пісень.

І зелений гай, і Лаврін, і його очі — все разом щезло. Мелашка важко зітхнула і пішла в хату до роботи.

Другого дня, в неділю, Лаврін не міг діждати вечора. Ніколи йому день не здавався таким довгим. Надвечір Лаврін накинув на плечі свитку, взяв у руки сопілку й пішов до млина. Йому здавалось, що його туди несуть крила. Цілу дорогу то сопілка його грала, то пісня ніби сама співалась.

Лаврін прийшов до Росі. За високою скелею перед ним розгорнулась долина з вербами: гребля, Рось, млин над Россю. Вечірнє сонце, так як і вчора, обливало ясним промінням усю долину. Вода під колесами шуміла... Лаврін глянув на місток на лотоках. Мелашки не було; подивився під ту вербу, де він стояв з возом, і там її не було.

Понад Россю над самим берегом росли довгими рядками верби та лози. На одному камені під вербою сиділа Мелашка. Лаврін углядів її голову з вінком квіток. Сопілка сама защебетала, як перепілка. Мелашка вгляділа Лавріна на греблі, встала з каменя й стала над водою, похиливши голову.

Лаврін перейшов через греблю й насилу продерся через густі верби та лози, переплетені білими крученими паничами та ожиною.

— Добривечір, Мелашко! — тихо промовив Лаврін, взявши її за руку.

— Доброго здоров'я! — обізвалась ще тихіше Мелашка, і її очі стали повні сліз, як криниця води,— я думала, що ти не прийдеш. Чого ти так забарився? Чи тебе мати не пускала, чи батько сварився?

— Сядьмо, Мелашко, та поговоримо.

Вони сіли на довгому, як стіл, камені. Сонце світило на

їх з-за Росі й пронизувало зелені верби, кущі високої осоки коло самого каменя в воді, високий кущ очерету з кудлатими китицями, що закривав їх од млина.

— Чого ти, Мелашко, така смутна? Брови твої чорні й лице біле: де ж дівся рум'янець з твого лиця?

— Я цілу ніч спала, як не спала. Все ніби гуляла з тобою в зеленому гаю та квітки рвала; все ніби дивилась на тебе — не надивилась, говорила з тобою — не наговорилась.

Лаврін розпитував Мелашку про її батька, матір, за сестер та братів. Вона йому розказала, що її батько бідний, що мати її дуже любить і жалує, що в неї багато маленьких сестер та братів. Лаврін обняв її тонкий стан, і вона схилила йому на плече голову, заквітчану маком, настурцями та м'ятою. На Лаврінове лице похилились свіжі квітки маку та пахуча м'ята й прохолоджували його гарячу щоку, неначе холодна роса.

Мелашка розпитувала Лавріна про його батька, про село, за семигорських дівчат. А вода в Росі тихо плинула, лотоки гули, неначе десь далеко в лісі, тихо коливалась осока та латаття на водяній бистрині коло каменя, неначе дерево на тихому вітрі. Сонце сідало за Россю, за Богуславським лісом. Жита ніби дрімали. А в молодих душах розгорювалась любов, як розгорюється сонце літнім ранком.

Вже сонце зовсім зайшло, і надворі стало сутеніти. Мелашка встала.

— Чи це ти підеш уже додому? — спитав Лаврін.

— Боюся опізнитися. Мені дорога додому через гай.

— То я тебе проведу,— сказав Лаврін.

І вони обоє знялися з каменя й пішли між житами на гору. Лаврін провів Мелашку до села. Вже було видно хати. Треба було прощатися.

— Дівчино моя, краща од сонця, не маю сили одірватись од тебе! Де збирається ваша вулиця? Йди додому, а з дому виходь на вулицю. Я там тебе ждатиму.

— Наша вулиця збирається недалеко од церкви, під вербами, коло криниці. Але як ти вернешся додому вночі? Що тобі батько скаже?

— Вже про те не питай! Те буде, що бог дасть.

Мелашка пішла додому, а Лаврін пішов до криниці, де збиралася вулиця.

Надворі смеркало. Під вербами, недалеко од криниці, заворушились дівчата й хлопці. Лаврін стояв під вербою

коло тину. Парубки вгляділи його, поздоровкались з ним і зараз примітили, що Лаврін був їм незнайомий.

— Що ти за людина? — спитав Лавріна один парубок,— ти, здається, не з нашого кутка... А чого це ти, вражий сину, ходиш до наших дівчат, на нашу вулицю, нас не спитавшись?

Парубки обступили Лавріна навкруги.

— Я не бієвський. Я прийшов у Бієвці недавно й шукаю собі роботи,— обізвався Лаврін.

— Ого-го, добрий робітник! Роботи не знайшов, а на вулицю зараз дорогу знайшов! — крикнув другий парубок.

— Коли хочеш з нами гуляти та до наших дівчат ходить, то став нам могорича, а то ми тобі киями покажемо дорогу з нашої вулиці.

Лаврін знав парубоцький звичай і повів усю парубочу ватагу в шинок. Він поставив їм могорича і вже в згоді з ними вернувся на вулицю.

Мелашка незабаром вибігла на вулицю. Лаврін пізнав її й одрізнився з нею од челяді. Вони стали осторонь, під вербою коло тину, з-за котрого виглядали широкі квітки соняшників. Лаврін прикрив Мелащині плечі своєю свитою і обняв її за стан.

Зорі висипали на небі. Село заснуло. Дівчата співали та жартували з хлопцями. А Мелашка, як горлиця, горнулась до Лавріна. Вже вулиця розбіглась. На небі зійшла зоря, а Лаврін усе стояв з Мелашкою і не мав сили одійти од неї.

— Коли ж ти прийдеш до мене? — спитала Мелашка.

— Я до тебе ладен щоночі ходити. Прощай, чорнобрива! Прощай, моє ясне сонечко! Десь ти, моя мила, з рожі та з барвінку звита, що додержала мене до самого світу,— сказав Лаврін.

— Коли я твій голос коло двора почую, я зараз вилину до тебе,— сказала Мелашка.

— Як я тебе за себе візьму, чи не будеш нудитись в Семигорах? — спитав Лаврін.

— Чого мені нудитися з тобою? Як ляжу спати, твоя тінь ніби в головах стоїть у мене. Я б прикрила твій слід листом, щоб його вітер не завіяв, піском не замів,— сказала Мелашка.— А може, ти оце підеш за ту діброву та й занесеш навіки свою любу розмову?

— Не бійся, Мелашко, я тебе не покину! Післязавтра виходь на вулицю. Я прийду, хоч маю пропасти. Прощай,

моя мила, краща од золота, краща од сонця,— сказав Лаврін і поцілував Мелашку, наче впік її душу своїми гарячими устами.

Лаврін прийшов додому вже світом і ліг спати в повітці. Вже всі повставали, а Лавріна не було видно. Вже сонце високо підбилось угору. Батько знайшов Лавріна в повітці і не міг добудитися.

— Десь Лаврін блукав цілу ніч,— сказав Кайдаш жінці.— Ходить коло роботи, мов п'яний, і походя спить.

— На вулиці гуляв,— сказала Кайдашиха.

Минув день, минула ніч, а на другу ніч Лаврін знов майнув у Бієвці темної ночі при ясних зорях. Мелашка знов до його вийшла, і знов він вернувся світом додому, знов не виспався і так ізнемігся, що, без сорому казка, пішов по обіді в клуню, ліг у засторонку на соломі й спав до самого вечора.

— Занапастив себе парубок! — бідкався Кайдаш.— І де ти бродиш, де ти волочишся цілу ніч? — питав Лавріна батько.

— Там, де й ви волочилися, як були парубком,— сказав Лаврін.

Лаврін ходив у Бієвці до Мелашки через день і зовсім розледащів. Без Мелашки йому став світ немилий. Йому стала немила мати, став немилий батько, стало погане село. Як тільки наставав вечір, як тільки висипали зорі на небі, його тягло в Бієвці. Він не зводив очей з тих гір та лісів за Россю, де стояли Бієвці.

— А що, жінко, настають жнива, а з нашого Лавріна не буде ніякої роботи,— говорив Кайдаш до жінки.— Ходить по садку, неначе напившись отрути.

— То, про мене, нехай жениться. Треба ж його колись одружити. Але де його брати собі невістку в нашому селі, коли вже ось маємо одну сатану в хаті. В цих Семигорах усі дівки тепер, мов чорти.

— То оженимо його будлі-де: хіба нема більше сіл на світі,— сказав батько.

Мати пішла в садок, де під яблунею лежав Лаврін.

— Чого ти, сину, став такий смутний? Чи в тебе що болить, чи ти щось на думці маєш?

Лаврін мовчав, тільки рукою махнув. Його очі дивились у зелену гущавину з яблунь та черешень.

— Я оце говорила з батьком за тебе. Батько хоче те-

бе оженити. Посилай, сину, старостів до Катрі Головківни. Катря тиха дівчина й гарна, мов калина процвітає.

— Правда, що процвітає, як макуха під лавкою. Нема мені в Семигорах пари.

— А до кого ж ти ходиш на вулицю?

— Та я, мамо, ходжу на вулицю аж у Бієвці.

— Аж у Бієвці! — крикнула мати і в долоні плеснула.

— В Бієвці, мамо! Там набачив я дівчину! Брови чорні, очі карі — любо подивитися; личко, як калина, а як гляне, засміється, в мене серце в'яне.

— Та, про мене, шли старостів і в Бієвці... Чия ж вона дочка?

— Балашова. Її звуть Мелашкою.

— Чи ти ж знаєш, що за люди ті Балаші? Чи ти ж знаєш Мелащині норови? Стережися, сину, щоб не взяв такої, як Карпо.

— Як з нею не оженюся, то в Росі втоплюся,— сказав Лаврін і одвернув лице од матері.

— Чи робоча ж вона? Чи має що за душею її батько?

— А чом же? Балаш, здається, людина з достатками, але я в його скриню не лазив.

— То, про мене, посилай старостів і до Балашівни, а я з батьком поїду на розглядини та подивлюся і на твою милу, і на її батька-матір.

Лаврін так і зробив, як йому раяла мати: причепурився, взяв двох старостів та й пішов у Бієвці.

Балаш не сподівався так рано старостів до своєї дочки. Мелашка була дуже молода. Наставали жнива. Мелашка була потрібна в господі як робітниця. Балаш одказував старостам ні се ні те. Мелашка стояла коло печі й заливалась слізьми. Батько постеріг, чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини. Мелашка втерла сльози рукавом і подала старостам рушники.

В неділю Кайдаш з Кайдашихою збирались їхати в Бієвці на розглядини до Балаша. Лаврін, веселий та щасливий, запрягав воли.

— Чи гарна ж, сину, хата в твоєї Мелашки? — питала мати в Лавріна.

— Ого-го! Ще й яка гарна! Здається, і в цілому селі кращої нема,— говорив Лаврін.

— Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питала мати.

— Та там такі робочі люди, що в нас у Семигорах і не-

ма таких,— хвалив Лаврін, бо йому й справді Балаші здавались луччими од усіх людей на світі.

— В Бієвцях мене знають: я варила обід у попа, як він видавав заміж дочку. Я там у поповому дворі частувала всю громаду. О, там, моє серденько, є добрі хазяїни. У нас в Семигорах і справді таких нема,— говорила Кайдашиха.

Кайдашиха наділа тонку сорочку, зав'язалась гарною новою хусткою з торочками до самих плечей і понадівала всі хрести й дукачі, наділа нову юпку, нову білу свиту, ще й в жовті чоботи взулась.

«Треба гарненько вбиратись; мене знають усі Бієвці»,— думала Кайдашиха й загадала Лаврінові намостити на возі високо сіна, ще й заслати килимом.

Кайдашиха вгніздилась на ввесь віз, Кайдаш сів спереду й поганяв воли. Лаврін ішов за возом. Кайдашиха проїхала коло шинку, де стояла купа чоловіків, гордовито підняла голову й «добридень» людям не сказала.

— Ого-го, наша пані економша вилізла трохи не під небо! — загомоніли чоловіки.— Видно, що їде на розглядини.

Кайдашиха виставила навмисне напоказ громаді жовті нові сап'янці. Сонце грало на чоботях. Сап'янці жовтіли на всю вулицю.

— Їй-богу, підняла свиту зумисне вище колін та показує жовті сап'янці,— сміялись чоловіки.— Везе Кайдаш свою жінку, неначе на ярмарок на продаж.

Кайдаші переїхали греблю, виїхали на гору і в'їхали в Бієвці. Кайдашиха обтерла білою хусточкою сап'янці і гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі. яка панія їде до вас у гості.

Чималі хати блищали між садками. Коло церкви стояла здорова хата з новими вікнами.

— Чи не тут живе Балаш? — спитала в сина Кайдашиха.

— Ні, мамо! це дякова хата. Балаш живе трохи далі,— сказав Лаврін, показуючи вулицю, кудою треба було повертать.

Віз повернув поза церквою. В одному садку біліла здорова хата, з мальованими одвірками та дверима.

— Мабуть, це Балашова хата,— говорила Кайдашиха

— Ні, мамо, Балаш живе ген-ген на отому кутку, в яру, на Западинцях.

Вже вони минули село. Хат було видно дуже мало. Дорога спускалась з крутої гори в глибокий яр. У яру подекуди біліли вбогі хати, неначе білі вівці.

— Оце, мамо, й Западинці,— сказав Лаврін, і його очі весело заблищали.

Кайдашиха насупилась. На Западинцях не видно було ні однієї хазяйської, доброї хати.

— Куди ж ти оце везеш нас? Здається, ми вже й село минули? — спитала мати.

— Встаньте, мамо, з воза, бо тут гора дуже крута,— сказав син.

Кайдашиха не встигла встати з воза. Воли розбіглись з крутого, як піч, горба. Кайдаш скочив з війя, побіг за волами, спиняв їх, бив пужалном по мордах, але важкі воли не могли здержати воза. Віз пхав їх ззаду, і вони поперли з усієї сили наниз. Кайдашиха вхопилась за полудрабки і трусилась, як у пропасниці. Віз натрапив колесами на горб і перекинувся. Кайдашиха викотилась з воза, неначе м'яч. Сіно вкрило її зверху. Воли потягли воза по долині.

— Тпру, сірий! тпру, моругий, бодай ти сказився! — кричав Кайдаш і сам летів з гори з усієї сили, незгірше волів, а воли басували, мов коні, задерши голови, та тільки рогами крутили.

— Оце завіз мене в Западинці, бодай вони пропали! — кричала Кайдашиха на весь яр.— Трохи в'язів не скрутила.

Кайдашиха вкачалась у сіно та в пил і тільки обтрушувалась. Сіно почеплялось до червоних торочок на голові, поналазило за комір, у пазуху, заплуталось у хрестах та в дукачах. Пил набився їй у ніс, у вуха і навіть у рот. Вона розперезалась, витрушувала сіно з-за пазухи та пирхкала, як кішка, що понюхала перцю. Полудрабок обшмульгав жовтий сап'янець і зробив смугу через усю халяву й передок.

— А бодай ці Западинці були запались, ніж мала я в них їхати! — лаялась Кайдашиха, витягаючи сіно з-за пазухи, висмикуючи його з голови.— Оце заквітчалась сіном, як вівця реп'яхами: каторжне сіно коле в спину, хоч спідницю скидай!

— Та тут хоч спідницю скинь та й по яру бігай! Ніхто не побачить, бо щось тут і хат не гурт видно,— сказав Кайдаш.

Лаврін помостив на віз сіно, заслав килимом. Кайда-

шиха зовсім очепурилась, сіла на віз та все лаяла Западинці.

Поїзд рушив далі. Яр закрутився на всі боки. Хат було видно все менше та менше. Хати були все бідніші.

— Та й крутяться каторжні Западинці, аж голова в мене вже крутиться! — гомоніла на возі Кайдашиха.— Де ж хата твоєї Мелашки? — питала вона в Лавріна.

— Ото третя од кінця,— сказав син.

Високі, зовсім голі гори стояли по обидва боки, як стіни. Зверху було видно невеличку смужку синього неба. В самому кінці було видно три убогі хатини.

— Оце завіз мене в якийсь вулик. Це не Западинці, а якийсь чортів мішок. Сюди тільки чортам збиратися битись навкулачки, а не господарям їздити. То це ті твої здорові хати! Та тут, мабуть, живуть старці, а не хазяїни.

Віз під'їхав під ворота. Балашова хата була мала й стара, вона розсунулась, випнула задвіркову стіну і ніби присіла на одпочинок, неначе стара баба. На причілку хата була підперта двома стовпами, обмазаними білою глиною. Маленькі віконця ледве блищали.

Кайдашиха сиділа на возі і не хотіла злазити. Вона зовсім розсердилась. Лаврін одчинив старі ворітечка. Вони заторохтіли в його руках, неначе кістки сухих ребер. Кайдаш погнав воли в ворота. З-за хати вибігла суха собака, кудлата, як вівця, і зашавкотіла на гостей. З хати вибігло п'ятеро невеличких дітей, а за ними вийшла з хати Балашиха в товстій сорочці, в убогій старій хустці на голові.

Кайдаш і Лаврін поздоровкались з Балашихою. З-за Балашихи з сіней виглянула Мелашка, мов квітка, блиснула чорними очима, пахнула рум'яним лицем і знов сховалась у хату. У Лавріна зомліло серце.

— Просимо якнайласкавіше до хати! — промовила Балашиха й поклонилась Кайдашисі.

Кайдашиха була сердита на Западинці, аж сопла. Вона простягла з полудрабка жовті чоботи й показала їх Балашисі до самих колін.

З сіней вийшов Балаш, ще молодий чоловік, привітався до гостей, кланявся сватам і просив їх у хату.

Кайдашиха нахилила в низьких дверях голову, і для неї здалося, що вона влазить в якусь скриню в дірочку. Хатні двері були ще нижчі. Кайдашиха нагнулась і тільки що хотіла гордо підняти голову, та з усієї сили лусь тім'ям об одвірок!

Кайдашиха почутила, що в неї на тім'ї вискочила гуля. Вона вхопилась за тім'я. Гуля заболіла так, неначе хто сунув у тім'я розпеченим залізом. У Кайдашихи виступили сльози на очах, защеміло коло серця, але вона мусила мовчати й терпіти.

«Ой, крикну! — думала Кайдашиха,— ой, не видержу, заохаю! Оце сором! Ой, вилаю в батька-матір і Лавріна, і цих поганих Балашів!» — думала вона й мусила зуби зціпить, щоб вдержати язика.

Малі діти зареготались. Кайдашиха мовчки кляла в батька, в матір і Бієвці, і Балашову хату. Вона полапала рукою тім'я — високий очіпок поламався й увігнувся. Кайдашиха стала шута, як безрога корова.

Балашиха попросила Кайдашиху за стіл. Кайдашиха глянула на вбогу сім'ю, на вбогу хату і не церемонилась; вона просто полізла за стіл і сіла на покуті, запишавшись та втираючи губи хусточкою.

Хата була дуже низька. Маленькі віконця були ніби сліпі. Через старі шибки, вкриті зеленими та червоними плямами, не видно було навіть неба. Стара лежанка з каміння неначе присіла й роз'їхалась. Каміння повипиналось з неї, неначе сухі ребра в худої шкапи. На полу в кутку стояла стара невеличка скриня. Стеля ввігнулась, а серед хати стояв тонкий побілений стовп: він підпирав сволок.

Кайдашиха гордим оком окинула хату і обернула голову до образів. Її червона, високо зав'язана хустка на голові придавила коліна святій Варварі на чималому образі. Вона одсунулась од образа й сіла проти вікна.

Малі діти поставали серед хати й повитріщали на Кайдашиху оченята. Коло дітей терлась кішка, обстрижена од голови до самого хвоста. Кайдашиха глянула на дітей, глянула на чорнобриве Мелащине лице й трохи пом'якшала. Вона любила дітей.

— Чом ти, Лавріне, не сказав, що в моїх сватів є маленькі діти? Ото, який же ти! Я була б вам, діточки, привезла гостинця. В мене ж є й горішки, є мед і мак; була б спекла маківників. Ото, боже мій! — бідкалась Кайдашиха.

Діти пороззявляли роти. Горішки і маківники залоскотали у їх ротиках. Вони дивились на багату тітку і все ждали, що з-під її поли от-от посиплються горішки, а з-за пазухи повискакують маківники.

— Оце, боже мій! Не взяла дітям нічогісінько. Нате ж вам хоч по шажку.

Кайдашиха витягла з пазухи хусточку, розв'язала вузол і роздала по шагу. Діти дивились на шаги й не знали, що з ними робити.

— Чи можна, мамо, їсти дзеню? — спитала маленька дівчинка і полизала язиком свою дзеню.

— Не бери, серце, в рот! бе, пхе! — сказала Кайдашиха.

— Кака дзеня! Якби маківників,— сказав хлопчик.

— Мамо, хочу маківників! — зарепетувала дівчинка.

— Які в тітки жовті ноги, неначе в нашої зозулястої курки,— сказав голосно, але ніби про себе, старший хлопчик.

— Хто видав так говорити! ось я тобі дам! Ідіть собі гуляти надвір,— сказала Балашиха й випровадила дітей з хати.

Балаш з Кайдашем посідали кінець стола і почали розмовляти за жито та пшеницю, за сіно та за ярину. Балашиха послала найстаршого хлопця в шинок по горілку.

— Оце, боже мій! Гарні гості, та не знаю, чим вас і вітати. Тепер петрівка, такий важкий час,— бідкалась Балашиха.

— Адже ж, мамо, я принесла з лісу глечик суниць,— вихопилася Мелашка.— Зварім на полудень вареники з суниць та з полуниць.

— Одже ти, дочко, добре радиш,— сказала Балашиха.— Побіжи вибери свіжих огірочків та й заходжуйся коло варенників, а ми з свахою трошки побалакаємо.

Мелашка завешталась по хаті, зняла з кілків ночви, винесла в сіни й пішла в хижку за борошном.

Кайдашиха не зводила з неї очей. Мелашка була молоденька й невеличка на зріст, але проворна, жвава.

«Ну, невеличка поміч буде мені з такої невістки. Для неї ще б тільки на припічку кашу їсти»,— думала Кайдашиха.

Хлопець приніс кварту горілки. Балашиха накраяла хліба. Балаш почастував гостей горілкою. Кайдаш вихилив чарку до дна, а Кайдашиха, по своєму звичаю, тільки губи вмочила й утерлась хусточкою. Вона взяла скибку хліба, щоб закусити. Хліб був чорний, як земля, глевкий та несмачний. Кайдашиха через силу проковтнула шматочок. Хліб давив їй у горлі.

«Чи ці люди вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка? Довго прийдеться мені вчити цю Мелашку,— подумала

Кайдашиха і важко зітхнула.— Коли б хоч не була така сатана, як Мотря. І в Мотрі не погані брови, а за тими бровами ціла купа лиха».

— Погана у вас в Бієвцях горілка, неначе сироватка з перцем,— сказав Кайдаш, згадуючи ту чудову запіканку з червоним перцем, що він пив на розглядинах у Довбиша.

— Погана, бо іродів шинкар розводить водою,— промовив Балаш.— Бодай йому смерть така, як оця горілка.

— Так, тільки смердить горілкою,— сказав Кайдаш.

Хазяїн почастував Кайдашиху. Кайдашиха багато приказувала, а мало випила.

«Ну, та й горда моя сваха! Тільки полоще губи в чарці»,— подумала Балашиха.

Поки старі балакали та пили, Мелашка затопила в печі і поліпила вареники. Кайдашиха не зводила з неї очей та все скоса поглядала на чорні, неначе житні, вареники на ситі.

Незабаром і вареники поспіли. Балашиха одцідила їх на друшляк і подала на стіл.

— Вибачайте на цей раз, будьте ласкаві. До вареників нема меду,— сказала хазяйка.

— Та обійдемось, моє серденько, і без меду. Чи це житні, чи пшеничні вареники? — спитала Кайдашиха.

— Та це в нас така пшениця вродила,— сказала хазяйка,— не пшениця, а якась мішанина з житом.

Кайдашиха полизала вареники, виїла полуниці, а тісто покинула в полумиску.

Полуднуючи, свахи зговорились, щоб зараз після Петра в першу неділю справити весілля. Лаврін пішов з Мелашкою в садок і не міг з нею наговоритися.

— Якби батько не оддав мене за тебе, то я б сама собі смерть заподіяла,— говорила Мелашка до Лавріна.

— Чи не буде, Мелашко, тобі скучно за Бієвцями? — спитав Лаврін.

— Там мені буде веселенько, де ти будеш зо мною, моє серденько,— сказала Мелашка.

Балашиха вийшла й покликала Лавріна й Мелашку полуднувать. Балаш почастував їх з своїх рук і налив чарку Кайдашисі. Кайдашиха взяла чарку в руки, і хоч була сердита, але таки не вдержалась і розпустила на всю хату мед своїм язиком.

— Будь же, дочко, здорова, як риба; гожа, як рожа; весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля. Дай тобі, боже, спішно робити; щоб твої думки

були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Дай вам, боже, і з роси, і з води; нехай ваше життя буде між солодкими медами, між пахучими квітками.

Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась, як середа на п'ятницю. Мелащина краса таки розв'язала їй язик й витягла з його меду цілий вулик.

Кайдаші надвечір розпрощались з новими сватами і поїхали додому.

— Горді наші свати, нема що казати,— сказала Балашиха.— Не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в цієї чепуристої свекрухи,— промовила вона до Мелашки.

Нешвидкою ступою потяглися Кайдашеві воли вздовж Западинців. Кайдашиха сиділа високо на возі і вже поховала свої жовті сап'янці, прикривши їх свитою. Лаврін ішов осторонь коло воза.

— Ой, поганяй швидше воли! — крикнула Кайдашиха на чоловіка.— Коли б завидна вилізти з цього каторжного вулика. Буду пам'ятати, коли їздила на ці Западинці. Не заманите мене сюди й калачем. Поробили двері, нічого сказати! Трохи собі голови не знесла, а на очіпку зробила собі правдиві Западинці.

— Зате ж, мамо, в вас на голові, мабуть, набігли цілі Семигори. Чи велика, мамо, моргуля на голові? — спитав насмішкувато Лаврін.

— Моргуля! твоя теща правдива моргуля. Хліба не вміє доброго спекти. Набралася лиха, поки вивчила багачку Мотрю, а за цією невісткою наберуся три копи лиха, ще й з верхом. Мотря пригнала в двір стрижену ягницю, а твоя Мелашка, мабуть, прижене оту стрижену кішку.

Кайдашиха лаялась та все подивлялась набік, чи часом не вглядить де знайомих людей. Їй здавалось, що проти неї назустріч вийде вся бієвська громада з головою на чолі.

— Поганяй-бо швидше! Може, забіжу на часок до попаді та хоч пополудную гаразд, та досхочу нап'юся наливки. Я в тутешньої попаді, як у себе вдома.

Воли виїхали на гору. Коло попового двору Кайдашиха встала й пішла в двір.

— Та не баріться, мамо, не залежуйтесь довго на пухових подушках,— гукнув матері вслід Лаврін.

— Гляди, лиш, побачимо, яких пухових подушок навезе твоя Мелашка,— обізвалась Кайдашиха, обтираючи хусткою чоботи.

— Хоч між дровами, аби з чорними бровами! — сказав Лаврін.— Хоч під лавкою, аби з гарною панянкою.

— Побачиш, краси на тарілці не краяти! Чорними бровами не нап'єшся й не наїсися,— сказала Кайдашиха й пішла в двір.

— І на чортового батька їй здались ті попаді! Хочеться ж дражнити попових собак! — бубонів собі під ніс Кайдаш.

Вже сонце зайшло, вже надворі смеркалось, а Кайдашиха сиділа та щебетала в попаді. Воли стояли, похиливши голови. Лаврін сперся на тин і думу думав. Кайдаш заснув, простягнувшись на возі.

Забрехали собаки в дворі. Кайдашиха вийшла з хати весела, неначе прийшла з церкви.

— От хто мене вітав! Не так, як Балашиха. І, господи! не знали, де й посадити мене. Частувала мене матушка і чаєм, і горілкою, і наливкою,— хвалилася Кайдашиха й тим трохи примирилась з Западинцями.

Через тиждень Лаврін повінчався з Мелашкою і привіз її в батькову хату.

VI

Тиждень прожила Мелашка в свекровій хаті, як у раю. Після вбогої батькової хати вона ніби ввійшла в панські покої. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах. І зелений садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмова з Лавріном за пасікою — все ніби заквітчало свекрову хату квітками та залило пахощами. Тиждень минув, як одна година.

Мелашка ніби не бачила, як п'яний свекор лаявся з свекрухою, ніби не чула, як свекруха одразу обсипала її неласкавими словами.

Кайдашиха привітала старшу невістку перше солодкими медовими словами, а потім уже дала їй покуштувать полину. З Мелашкою вона обійшлась інакше: вона одразу почастувала її полином. Вона не злюбила Мелашиних батьків, і як тільки бралась за тім'я, то згадувала Западинці і свої розглядини в Балашів. Мелашка була молода, незугарна до важкої роботи, а Кайдашисі дуже бажалось на старість полежати та одпочить.

Тільки тиждень після весілля Кайдашиха змовчувала та скоса поглядала на Мелашку, показуючи їй роботу. На другий тиждень вона вже лаяла невістку і глузувала з неї.

Одного дня ще вдосвіта Кайдашиха збудила Мелашку і загадала їй місить діжу, а сама поралася коло печі. Мелашка влізла руками в діжу і ніяк не могла вимішати тіста з самого дна: діжа була здорова, а вона сама була невеличка на зріст і не могла дістать руками до дна.

— Лавріне! підстав своїй жінці під ноги стільчика, бач, не дістане руками й до половини діжі.

Лаврін узяв маленького стільчика і підставив Мелащці під ноги. Мелашка вилізла на стільчик і, запнувшись білою фантиною, неначе боролася з здоровою діжою, тикаючи в тісто маленькими кулачками та тонкими руками. Лаврін не зводив очей з Мелашки і милувався, як вона проворно орудувала руками, як стільчик хитався під ногами. В неї на лобі виступив піт.

— Лавріне! втри жінці піт з лоба, а то ще в діжу покапає,— знов сказала сердито Кайдашиха.

Лаврін обтер своїм рукавом гарячого Мелащиного лоба. Мелашка, як дитина, глянула на його темними очима й осміхнулась. Свекрушин докір полетів проз її вуха й не зачепив душі.

— Лавріне! — знов гукнула Кайдашиха,— утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають,— вже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелащині руки.

Мелашка осміхнулась, але якось жалібно глянула на Лавріна, вона неначе не дочула свекрушиного слова, хоч розкуштувала полин.

Лаврін мовчав і тільки глянув на матір.

В хату ввійшов Кайдаш. Він виголодався за роботою і почав гримати, що Кайдашиха опізнилась з хлібом.

— Опізнилась. Чому, пак, не опізнитись, коли понабирали в хату невісток з Западинців. Коли з Довбишами не могла увинутись, а з Балашами й потім... Он бабляється з діжею од самого ранку, неначе дитина пічки копає.

Кайдашиха заглянула в діжу. Тісто було зовсім невимішане: на йому було видно бульбашки, неначе горіхи.

— Геть вилазь з діжі, бо сьогодні не будемо обідать! — крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка витягла з діжі руки в тісті, скочила з стільчика й стала серед хати. В неї на лобі блищали здорові

краплі поту. Кайдашиха помила по лікті руки й кинулась з злістю на діжу, як на свого ворога. Тісто в діжі аж запищало і неначе заплямкало губами під її руками. Мелашка знала, що не догодила свекрусі, і стояла ні в сих ні в тих серед хати та дивилась на замазані руки.

— Чого ти стоїш, ніби сьогодні привезена? Он зосталось тіста на руках на цілий хліб. Пообшкрябуй ножем тісто в діжу та порайся коло печі.

Мелашка зітхала. Вона почутила, що рідна мати і б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками.

Мелашка мила руки, але руки в тісті не швидко обмивались.

— Чого ти там бабляєшся? Мий хутчій руки, бо прийде батько вдруге до хати, то він нам поб'є спину! — вже крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка затріпала рученятами, неначе пташка крилами. Ще гаразд не обмила тіста на руках, обтерла їх сяк-так рушником і кинулась вимішувати лемішку. Вона сіла долі, поставила в колінах горщик, обвернутий ганчіркою, і, хапаючись, так повернула кописткою в горшку, що вона зав'язла в густій лемішці, хруснула й переломилась.

— Ой боже мій, з цим недбайлом! — крикнула Кайдашиха, глянувши на Мелашку,— тепер, про мене, стромляй руку в лемішку та й мішай.

В Мелашки затрусились руки. Вона вхопила ложку і почала вимішувати лемішку ложкою.

— Мати твоя, мабуть, вимішувала лемішку ложкою та й тебе навчила! — крикнула з злістю Кайдашиха.

Мелашку здавило в горлі. Вона заплакала.

Тільки що Кайдашиха виплескала хліб, а Мелашка посаджала, посипаючи лопату межисіткою, голодний Кайдаш знов увійшов у хату і почав лаяти жінку й невістку.

— Якого ви недовірка вдвох робите, що в вас і досі обід не готовий! — крикнув Кайдаш на всю хату.— Піди, Мелашко, до Мотрі та позич хліба на обід.

Тільки що Мелашка ступила на поріг, Кайдашиха крикнула так, неначе на неї хто линув кип'ятком:

— Не йди до Мотрі позичати хліба, бо ноги рогачем попереби ваю! В неї снігу зимою не дістанеш.

У Карповій противній хаті двері були одчинені. Мотря почула ці слова.

— Як тільки котра з вас ступить на мій поріг, то я вам обом попереби ваю ноги оцією кочергою! — крикнула

Мотря з свого порога і показала кочергу.— Сплять до обіду та ще мене й судять: судіть уже Мелашку, а мене не зачіпайте.

Мотря причинила свої двері, аж горище загуло. Мелашка побігла до сусіди позичать хліба на обід.

Мелашка позичила хліба і верталась через свій садок. Вона вгляділа в садку Лавріна.

— Зобіжає тебе, моє серце, мати,— сказав Лаврін і неначе закрасив материну лайку своїми ласкавими словами.

— Дарма, що мати лає, аби ти мене тішив своїми очима,— сказала Мелашка, глянувши Лавріновi в самі сині очі.

Йшла вона за хлібом, садок неначе пов'яв для неї й листя пожовкло, а як верталася назад, глянула милому в вічі, і для неї знов ніби садок розвився й зазеленів, і сонце весело на йому заграло.

І знов у Кайдашевій хаті почалася колотнеча. Кайдашиха почала свариться й стала дуже лайлива та опришкувата. Вона нападалась на Мелашку сливе кожного дня, точила її, як вода камінь. Мотря не любила Мелашки і все чогось підкопувалась під неї, мов річка під крутий берег. Мелашка жила з Кайдашихою в одній хаті, а через Кайдашиху Мотря була недобра й до Мелашки.

Настали жнива. Кайдашиха запрягла Мелашку до роботи, як у віз. Мелашка вже нудилась за Бієвцями, за батьком, за своєю доброю матір'ю. Вона просилась в свекрухи в гості до батька, свекруха її не пустила. Кожної неділі просилась Мелашка в гості, і кожної неділі Кайдашиха знаходила для неї роботу. Мелашка зажурилась.

— Чого ти, Мелашко, журишся, аж з лиця спала? — питав у неї чоловік.

— Скучила за матір'ю. Вже й жнива минають, а я ні разу не була в матінки в гостях. Цієї ночі мені снилось, що я стала зозулею та й полетіла в Бієвці. Прилітаю в батьків садок та й сіла на вишні. Батько неначе виходять у садок та й просять мене до хати. Я влітаю в хату, дивлюсь, а моя мати лежить на лаві мертва, заверчена наміткою, укрита чорним сукном, згорнула руки на грудях і жалібно дивиться на мене.

— Коли мати не пускає, то я попрошу батька. Вижнемо ярину, то, може, й підемо в гості.

— Проси, Лавріне, батька, бо я з нудьги не знаю, де дітись. Шумить діброва на горі та тільки жалю мені завдає. Щовечора дивлюся на заросянські гори, щовечора

пориває мою душу! Якби я мала крила, я б, здається, зараз одвідала свою неньку. Така нудьга мене бере, що, здається, якби я зозулею летіла, то ліси б посушила своєю нудьгою, крилами садки поламала б, степи попалила б своїми сухотами і зелені луги сльозами залила.

Молода молодиця залилась сльозами, як мала дитина. Лаврінові стало жаль молодої жінки. Він пригорнув її до себе, вговорював ласкавими словами.

— Здається мені, що до моєї матінки й дорога терном та колючою ожиною заросла,— сказала Мелашка.

Лаврін таки впросив батька, а батько почав вговорювать Кайдашиху. Кайдашиха пустила невістку до родини, а сама таки не поїхала. Навіть попадині пухові подушки та наливка не заманили її на Западинці. Кайдашиха вговорювала поїхать до сватів Кайдаша. Кайдаш не схотів, бо в Бієвцях була недобра горілка.

— Візьми ж, Мелашко, паляницю батькові, а дітям я передам гостинця; ось бач, яка паляниця! На Западинцях, мабуть, і не бачили таких паляниць, не тільки що не їли,— сказала Кайдашиха, подаючи Мелашці пухку паляницю.

Мелашка взяла паляницю в руки. Паляниця, через свекрушин докір, стала для неї важка, як камінь.

Лаврін пішов з Мелашкою в Бієвці.

Тільки що Мелашка ступила на батьків поріг, та й залилась дрібними сльозами, впавши матері на груди.

— Я думала, дочко, що ти вже од нас одцуралась. Ждала я тебе в гості, в вікна виглядала, та вже й перестала.

— Не пускав нас батько, не пускала й мати,— сказав Лаврін,— в жнива було дуже багато роботи.

— Чого ж це ти, дочко, так розплакалась? Мабуть, дуже нудилась за Бієвцями та за нами,— говорила мати,— привикай, серце, до чужого села та до нової рідні. Адже ж люди якось звикають. Не дурно ж кажуть: дівка, як верба: де посади, то прийметься.

— Не так легко, мамо, прийнятись,— говорила Мелашка,— коли посадили ніби на гарячому піску.

Мати задумалась: вона догадалась, який то був гарячий пісок.

— У нас була, як рожа цвіла, а тепер така стала, як квітка в'яла,— сказала Балашиха словами пісні, роздивляючись на свою дочку.— Чого ти, дочко, зблідла та неначе

пилом припала? І голос твій став такий тихий та смутний.

— Нема мені од чого цвісти. Якби не Лаврін, то я б, здається, ладна й до вас вернутись.

— Не можна, дочко! зав'язала голівоньку, не розв'яжеш довіку,— сказала Балашиха, осміхаючись через сльози.

Матері все здавалось, що Мелашка нудиться за Бієвцями, що вона ще дуже молода й жалкує за дівоцькою красою та за чорною косою. Вона не думала, що Мелашці було важко в свекрухи.

— Звикай, серце! як я вийшла заміж за твого батька, то й я плакала, а далі звикла. Така вже жіноча доля.

Мелашка обцілувала маленьких братів і сестер, розв'язала хустку з гостинцями. Діти вкрили хустку, як мухи мед, а в тій хустині було всякого добра: і горіхи з насінням, і груші, й яблука, ще й медяники. Діти аж плескали в долоні та щебетали на всю хату.

Балашиха застелила стіл скатертею, поставила пляшку з горілкою. Балаш частував зятя, а Мелашка з матір'ю пішла в садок, жалілась на свекруху й свекра, виплакала всі сльози, що зібрались за всі жнива, і полила ними материн садок. Мати стояла під вишнею й собі плакала.

— Я тижня не пробула в свекрухи і вже сльозами облилася,— говорила Мелашка.— Якби Лаврін не оступався за мною, то вони б мене з'їли. А збоку через сіни живе Карпова Мотря, наче люта змія, не сприяє мені через свекруху. Заскубуть, заклюють вони мене, мамо, як лихі шуляки голубку.

— То ти, дочко, не потурай свекрусі. Адже Мотря не мовчить, то й ти не мовчи.

— Коли, мамо, кругом мене все чужі люди, чужий рід, чуже село. Я одна, як билина в полі, а вони всі на мене, як вітер на билину.

Поплакала Мелашка з матір'ю в садку, ввійшла в хату, сіла за стіл полуднувать і не полуднувала.

«Якби мені перекликать сюди Лавріна, я б навіки зосталась у матері!»,— думала Мелашка, поглядаючи на убогу хатину.

Мелашка посиділа у батьків до вечора, пішла до сусід, побачилась з сусідами, наговорилась і вже смерком розпрощалась з ріднею. Перейшла вона двір до воріт і стежку облила слізьми. Йшла вона долиною та все оглядалась назад на батькову хату; вийшла на гору, ще раз подивилась на вишневий садочок.

«Прощай, мій спокою! мій віночку, вишневий батьків садочку!» — подумала Мелашка і пішла селом додому з Лавріном.

Вже вночі пізненько вони прийшли додому.

«Потривай же, Мотре, замітала я сіни, виносила і своє й твоє сміття, а завтра не винесу,— думала Мелашка, згадуючи напутіння своєї матері,— нехай вже лає мати, а то й вона кричить».

Другого дня Мелашка вимела свою хату і половину сіней, неначе мотузком одміряла.

— Як вимела рівненько! чи не поясом міряла сіни? — питала Мотря в Мелашки.

— А хоч би й поясом, що тобі до того! Не буду мести твоєї половини сіней та виносити твого сміття,— сказала Мелашка.

— А хіба ж ти не міряла сіней мотузком, як мазала діл та стіни? — обізвалась Кайдашиха.— Міряєте ви, бодай уже міряла вас лиха година!

Од того часу Мелашка знайшла собі ще одного ворога. Мотря не давала їй перейти сіни: вона була сердита на Мелашку за те прокляте сміття. Од того часу в хаті гризла Мелашку свекруха, в сінях та надворі стерегла її Мотря.

Настала зима, настав важкий час для Мелашки. Кайдашиха напосілась на неї, як лиха доля: сама спала досхочу, робила легку роботу, а всю важку роботу скидала на Мелашку, наче на свою наймичку. Молода Мелашка, вкинута в чуже село, між чужі люди, не сміла нічого говорити проти свекрухи і мовчки робила все, що загадувала свекруха. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась в гості до батька, та й те траплялось дуже рідко. Старий Кайдаш пив у шинку, приходив п'яний додому і зганяв злість більш на невістці, ніж на своїй жінці. Мотря не пропускала Мелашки через сіни і зачіпала її ущипливими словами. Лаврін оступався за неї та й годі сказав.

Настав страсний тиждень. В великий понеділок до Кайдашів зайшла баба Палажка Солов'їха. Вона була дуже богомольна і щороку їла паску в Києві в Лаврі. І тепер вона збиралася в Київ, але самій іти до Києва було невесело, а ще до того вона трохи боялась сама виряджатись в далеку дорогу. В неї була думка підмовить самого Кайдаша, бо з чоловіком у дорозі все-таки бабі безпечніше.

— Помагайбі вам! поздоровляю вас з великим понеділком,— промовила Палажка.

— Спасибі, будь і ти здорова,— одказала Кайдашиха,— сідай, Палажко, в нашій хаті.

Палажка сіла на лаві й скорчилась в три погибелі. Вона за великий піст так спостилась, що в неї тільки очі блищали.

— Чи підеш, Палажко, і цього року до Києва? — спитала Кайдашиха.

— Як господь поможе та сподобить, то чом би й не піти. З'їла я двадцять пасок у Києві, то, може, бог поможе з'їсти і двадцять першу. Стара Головчиха зохотилась іти зо мною, та, може, хто із вас піде з нами, бо як з хати піде їсти паску в Київ хоч одна людина, то бог благословить усю сім'ю і на хліб буде поліття. А як хто їстиме щороку в Києві паску та ще й умре на великоднім тижні, той піде просто в рай, бо на великоднім тижні царських врат не зачиняють і в церкві, і в раю; душа через царські врата так і полетить просто в рай.

Палажка оберталась до Кайдаша. Вона знала, що він богобоящий.

— А хто постить дванадцять п'ятниць на рік, той не піде просто в рай? Чи не чула ти, Палажко, чого про те на печерах або в Лаврі? — спитав Кайдаш.

— Ні,— сказала з повагом Палажка,— хто постить у ті п'ятниці та носить при собі сон богородиці, той не буде в воді потопати, в огні горіти, од наглої смерті помирати, а в рай просто не піде. А хто піде в Єрусалим або щороку в Києві в Лаврі паску їстиме, або вмре на самий великдень, той спасеться, того душу янголи понесуть просто до бога.

Мелашка слухала, і в неї робота випала з рук.

— Треба в Києві на великому тижні висповідатись, в чистий четвер одговіться, треба молебень на печерах найнять, на часточку дать, на святі мощі по шагу покласти, то тоді господь і помилує нас,— навчала баба Палажка, піднявши вгору палець.— А хто купить мира од мироточивих голів або оливи з лампад над святою Варварою та буде мазать собі очі та лоб, в того ніколи не болітимуть очі й голова. Я знаю в Києві всі мощі, всі церкви. Оце я ходжу по печерах та по церквах, то за мною іде слідом сотня або й друга людей, а я всім розказую, в якій церкві які мощі, показую, де лежить пір'я з архангела Гавриїла в панянському монастирі, де стоїть молоко богородиці, де святий Миколай притиснув до стіни своїм образом злодія, як той хотів обікрасти церкву.

— Невже притиснув? — спитала Мелашка, розплющивши широко очі.

— Авжеж притиснув, ще й рукою ухопив та й держав, доки ченці з усього Києва не посходились. А од образа пішов світ на всю церкву, неначе од сонця. Ченці думали, що в церкві пожежа, та й позбігались. Коли глянуть на те чудо, та мерщій на себе ризи, та зараз вдарили в дзвони, та позабирали в руки свічки, та давай перед Миколаєм править та молитись. Тоді образ і пустив злодія. А той злодій зараз постригся в ченці та й став святим.

В хаті всі слухали Палажчину розмову. Молодиці позгортували руки та важко зітхали, приказуючи:

— Ой боже наш, боже наш!

[— А я оце як прийду до того Миколая, та як почну розказувати, то мене люди обступлять та й слухають, та аж шапки поздіймають та хрестяться. Я знаю і де гроші коло образів класти, а де гроші черницям та ченцям просто в руки давати. А за мною люди так і валять валкою, а я їх воджу од Воєнного Миколая до Десятинного, од Десятинного Миколая до Доброго, од Доброго Миколая до Малого, а далі до Мокрого Миколая, а потім до Притиского Миколая.]

— Ой, пустіть мене, мамо, в Київ з бабою! — просилася Мелашка.— Я й зросла, а в Києві не була. Мене й господь не помилує на тому світі.

— А церкви там усе з золотими верхами. В печерах лежить двадцять братів, що будували лаврську дзвіницю. Кажуть, що як будували, то вона все входила в землю, а однієї ночі вийшла вся з землі. Од того часу всі брати постриглись в ченці. Господи, скільки я переводила людей на самий верх дзвіниці до великих дзвонів!

— Ой, пустіть мене, матінко! здається, вмру, як не піду в Київ. Чи то правда, що там є такий лев, що з рота вода тече?

— Авжеж є: а на левові сидить святий Самсон та щелепи йому роздирає. Як піймав його на Подолі коло Дніпра, як роздер щелепи, та й сам каменем став, і лев каменем став, а в лева з рота вода потекла. Та якого там дива нема! Якби розказувать за все, то не то що дня було б мало,— тижня мало! — говорила Палажка й підвела очі до образів, підняла обидві руки вгору, ще й пальці розчепірила. [— Там на Андреївській горі під престолом є джерело, а в те джерело щороку забивають віз

вовни. Як тільки покажеться зверху роса, то зараз знов запихають туди віз вовни, бо якби полилась з того джерела вода, то ввесь світ залила б. Я сама чула, як янголи бовтають воду під престолом.] — Ой господи! помилуй нас, грішних! — сказала Палажка і зітхнула на всю хату.

Старий Кайдаш сидів, похиливши голову, а Мелашка плакала.

— Піду я з бабою до Києва та одговіюся в Лаврі. Як не пустите мене, то я, здається, вмру,— сказала Мелашка.

— Авжеж, Марусе, пусти невістку, бо як не пустиш, то буде тобі великий гріх од бога,— навчала Палажка, тикаючи пальцем на образи.

— Та коли ж на великому тижні багато роботи,— обізвалась Кайдашиха.

— Я, мамо, ладна день і ніч не спати, пороблю вам усю роботу та й піду,— просилась Мелашка, втираючи сльози.

— Та, про мене, йди та й за нас подаси на часточку,— сказав Кайдаш.— Пішов би й я, та настає чоловіча робота на полі.

— А коли, дочко, думаєш іти, то спечи собі святу пасочку та калач, та вкинь у торбу крашанок, та кільце ковбаски, та шматочок сала, щоб розговітись свяченим у Лаврі, то тебе господь простить і помилує,— навчала Палажка.— А я вже тобі дорогу скрізь покажу, як по-писаному. Мене всі прочани знають з усього світу, я їм усім даю привід у Києві. В Києві вони всі ходять за мною, неначе вівці за пастухом.

Баба Палажка розпрощалась і пішла з хати. Кайдашиха вчинила тісто й спекла Мелащі маленьку паску. Баба Палажка назбирала по селі десять бабів і другого дня зайшла за Мелашкою. В Палажчиній торбі була й паска, і чималий калач, і сало, і сіль, і навіть крашанки. Вона кланялась кожному в хаті й просила простити її гріхи. Прочани пішли до Києва.

— Та не барися, дочко, вертайся додому! — наказувала Кайдашиха невістці, стоячи за воротьми.

— Як господь не прийме нас до себе, то й вернемось,— говорила Палажка, кланяючись до дзвіниці трохи не до самої землі.

Йдучи селом, Палажка заходила в декотрі хати, щоб попрощатися з тими молодицями, з котрими вона лаялась;

але як вона лаялась з цілим селом, то для неї довелось сливе не минати ні одної хати і ходити з хати в хату, як ходить піп з молитвою.

Прочани йшли день, упросились в одному селі на ніч до добрих людей, переночували й раненько знов пішли в дорогу. Мелашка неначе на світ народилась: її не допікала тут ні свекруха, ні свекор, ні Мотря. Понад дорогою зеленіли молоді жита, синіли далекі гори та могили. Надворі було тепло й ясно. Мелашка ніби набиралася здоров'я на волі.

Вже звернуло з півдня. По один бік дороги була чимала гора, а на горі могила. Баба Палажка повела молодиць на ту могилу. З тієї могили вже було видно Київ з церквами та дзвіницями. Тієї могили прочани не минали ніколи.

Палажка вийшла на могилу, впала навколішки й почала молитись. З могили було видно на горах високі дзвіниці, церкви з золотими верхами. Кругом Києва в долині зеленів густий ліс, синів за Дніпром, ніби повитий сизим туманом, бір, а між соснами подекуди блищали широкі плеса розлитого Дніпра. В лісі блищали золоті хрести монастирів, неначе дорогі камінці, розкидані зверху на бору. Сонце світило на київські гори; золоті верхи сяли й неначе горіли. Баба Палажка припала до землі головою, а за нею й молодиці почали бити поклони.

Палажка встала і, піднявши руки вгору, почала розказувати прочанам:

— Онде велика лаврська дзвіниця, а ото коло неї сама Лавра, а то далі свята Софія, а то свята Варвара,— говорила вона.

Молодиці водили очима слідком за її рукою, а Мелашка стояла, мов кам'яна. Ті золоті верхи та білі дзвіниці здавалися для неї якоюсь дивною казкою. Вона вперше йшла до Києва. Прочани перейшли бір і прийшли на заставу. На заставі стояла черничка й причепилась до їх:

— Спасайтеся, люди добрі! Нехай вас господь спасеть і помилує. Йдіть говіти в наш монастир на Подолі до святого Фрола й Лавра. [У нас більше мощей, ніж у других монастирях; у нас є частка младенця, убитого Іродом, є риза христова і кров з христових ран, і пір'я архангела Гавриїла, й молоко богородиці.]

Прочани прибували до застави сотнями. Черниця намовляла й заманювала їх до свого монастиря. Сотня про-

чан пішла за нею. [На других заставах так само стояли черниці й затягали до себе богомольців.]

Баба Палажка не послухала черниці. Вона гордовито одказала, що вже йде в Київ їсти двадцять першу паску й знає всі церкви й монастирі.

Надвечір Палажка привела прочан у Лавру.

— Чи тут той лев, що з рота в його тече вода? — спитала Мелашка.

— Де там тобі тут! — гордовито сказала Палажка.— Покажу тобі й лева, а це, бач, велика дзвіниця, а оце Лавра; тут лежать мощі святого Феодосія...

Мелашка глянула на дзвіницю і трохи злякалась. Для неї чогось здавалось, що дзвіниця впаде на неї й розчавить її.

Прочани пішли в церкву. В великій лаврській церкві йшла одправа. То було саме на страсть в чистий четвер. Вся велика церква ніби палала свічками і була набита народом. По церкві неначе розливалось огняне море, заливало закутки, йшло поза стовпами, переходило на стіни, спалахнуло на високому іконостасі до самої бані, розтопило на щире золото іконостас і повисло під банями огняними краплями на панікадилах. Після кожної євангелії дзвонили в дзвони. Серед церкви виходиличенці, ставали півкругом і співали страсні пісні.

Палажка й Мелашка посвітили свої свічки й впали навколішки. Сорок душченців у чорних клобуках співали серед церкви такі жалібні пісні, неначе хотіли виплакати в піснях всесвітнє горе народу. То був не жаль, не плач горя, а якийсь слізний крик, якесь море сліз, що зливалось тисячі літ, і злилось докупи, і полилось піснями з грудей. [Здається, в тому морі сліз текли ріки народного горя од самого початку світу, горя од холоду й голоду, од меча, од огню, од татар, од царів, од панів, од жидів, од дужого й багатого, од дикого звіра...]

Якась надзвичайна туга лилася слізьми з тих давніх лаврських пісень, складаних сотні літ... і Палажку, і Мелашку здавило за серце. [В тих словах співу ніби текли ріки їх власних сліз од їх бідності, од панщини, од московських та польських закуцій, од давнього польського ярма, од жидівського здирства...] Палажка плакала, аж ридала, Мелашка ніби почула в тих піснях, впізнала своє горе в свекрушиній хаті й залилась слізьми.

— Рятуй мене, боже! рятуй, бо я, молода, загину! —

молилася Мелашка, стоячи навколішки коло Палажки й заливаючись слізьми.

Вони вийшли з церкви. Надворі була північ. З церкви висипала сила народу. [Коло Лаври була гостинниця тільки для панів.] Весь народ покотом ліг кругом церкви на кам'яних плитах. [Багата Лавра не спромоглася поставити гостинницю для народу, хоч забагатіла народними грішми.]

Висипали зорі на небі. Мелашка не могла заснути. В неї над головою ніби висіла дзвіниця, а в вікна виглядали здорові дзвони. Вона й дивувалась і боялась тих дзвонів та все розпитувала в Палажки про печери, про святих у печерах, за лева [та про пір'я з архангела Гавриїла.] Для неї так хотілось побачити всі дива, що вона не почувала, як у неї боліли ноги, нили коліна.

На другий день баба Палажка повела молодиць по церквах. До неї пристало ще з п'ятдесят молодиць. Всі вони йшли за нею, наче сліпці за поводатарем. Палажка водила їх од одної церкви до другої, так що прочани погубили лік церквам. Прочани прийшли в Софію. [Серед церкви на амвоні стояв митрополітанський стілець з червоною подушкою. Один дзвонар поклав на ту подушку образок, поставив олив'яну тарілку, вдарив поклона й поклав на тарілку шага. Баба Палажка й собі вдарила перед стільцем три поклони, поцілувала образок й кинула на тарілку шага. За нею посипали молодиці. Посипались п'ятаки на тарілку. Дзвонар зібрав з тарілки гроші й сховав собі в кишеню.

— Святий сидів на цьому стільці! Йдіть цілуйте образ та кладіть по шагу,— говорила баба Палажка до молодиць.]

З Софії Палажка повела прочан до Михайлівського монастиря й найняла молебень святій Варварі. За нею слідом і другі молодиці клали гроші на молебень. Од Варвари Палажка повела їх до святого Андрія, а звідтіль на Поділ у панянський Фроловський монастир.

[— Наймайте молебінь святому Флору й Лавру! — шептала черниця молодицям.— Жертвуйте на святі мощі, а гроші давайте мені до рук.

Деякі молодиці оддали гроші черниці в руки. Черниця сховала їх десь під свою чорну рясу.

— Чи показують ризу господню та пір'я з архангела Гавриїла? — спитала баба Палажка.

— Од пір'я ключі у матушки ігуменії. Ви не сподобитесь його сьогодні бачити, а ризу господню я вам покажу.]

Черниця повела бабів за колони, зняла з однієї срібної домовини з мощами червоне покривало. Під ним було друге — дороге, все золоте, з золотими китицями.

— Спасайтеся! прикладайтесь до господньої ризи! — говорила черниця [плаксивим голосом.— В цій ризі Христа жиди мучили.]

Баба Палажка впала навколішки, залилась слізьми й поцілувала кінчик золотого покривала. Мелашку взяв якийсь страх, як вона доторкнулась губами до золота та до оксамиту.

Для неї здалося, що вона бачить самого Христа й цілує його одежу. Всі молодиці плакали та втирали сльози, [а черниця плаксивим голосом розмальовувала, як жиди Христа мучили, як накладали на голову терновий вінець, як били вірьовками і розпинали на хресті. Богомольці кидали на ризу гроші, а черниця забирала і ховала їх десь під рясою та все поглядала на двері, щоб часом не надійшла мати ігуменя.]

У велику п'ятницю Палажка повела прочан на Поділ. Прочани заночували в Братському монастирі. [Утреня мала початись в третій годині опівночі. Богомольці зібрались лягти спати покотом на траві під липами просто чернечих келій. З одних дверей келії за богомольцями слідив очами один чернець, молодий, здоровий та повновидий, з довгою чорною бородою. Він набачив у церкві Мелашку. Її краса так вразила його, що він не міг одірвати од неї очей. Він вийшов слідком за нею з церкви, підглядів, як вона сіла з богомольцями під липами полуднувати, і все стояв на дверях, доки смерклось на дворі і богомольці полягали рядом на траві. Він нагледів, що Мелашка лягла другою од краю і пішов у свою келію.

З самого краю коло Мелашки лягла баба Палажка і ніби стерегла своє стадо, як добрий пастир. Але одна семигорська молодиця десь спізнилась, прийшла до гурту і лягла спати коло баби Палажки з самого краю, підмостивши під голови клунок з харчами. Баба Палажка лежала тепер од краю другою.

Вже пізненько, як усі богомольці поснули таким сном, що їх не розбудили б і лаврські дзвони, чернець вийшов

з келії, знайшов той ряд, де лежала Мелашка, як йому здавалось, другою од краю, підкрався тихесенько та й натрапив якраз на бабу Палажку.

Саме тоді бабі Палажці приснилось, що вона вилізла на лаврську дзвіницю та й стала під великим дзвоном. Дзвін одірвався та й упав на неї. Вона закричала з усієї сили, але дзвін надавив її важким серцем і затулив рота. Прокидається вона і чує, що на її лиці чиясь здорова борода, а чиїсь губи так вчепились в її губи, що вона ніяк не могла розтулити рота. Вона хотіла підняти руки, але хтось держав її за руки, придушивши їх, ніби залізом, до землі. Вона хотіла повернути головою, а в неї на лиці плуталась страшна борода, повні губи так цілували її, що в неї губи аж пристали до зубів.

Баба Палажка перелякалась. Їй здалось, що на неї справді впав дзвін, що то не був сон, а правда. Але вона якось покрутила головою і так крикнула на все горло, що побудила всіх богомольців. Піднявся гвалт, шум. Богомольці заворушились, зашуміли, а повні губи цілували бабу в щоки, в брови, в очі, а далі щось чорне знялося і, як куля, полетіло між липи.

«Що це таке? — думав чернець.— Така гарна молодиця, а лице таке тверде, як дірявий горщик; аж губи щемлять!»

— Що там таке! Чи злодії, чи що? — питали сонні богомольці.

— Це тебе, Палажко, хтось чи цілував, чи хотів обікрасти,— обізвалась крайня баба.

— Ой, щось побігло! — крикнули молодиці, і кожна почала облапувати свій клунок під головами.

— Це нечиста сила мене давила,— говорила баба Палажка.— Це він мене скушав, бо я вже висповідалась і завтра мала причащатись. Оце, боже мій, який гріх трапився! Двадцять пасок з'їла в Києві, а за двадцять першою такий гріх трапився. Послинив нечистий усе лице й губи, й щоки. Пху на тебе, сатано!

— Та то якийсь послушник побіг до келій,— говорив один чоловік.

— Еге! добрий послушник! Се, дух святий при нас, чорт! Цур їм таким послушникам. Прийдеться завтра другий раз сповідатись. Оце одговілась! Боже мій, яка мені напасть од скусителя,— бідкалась баба Палажка.

— Мабуть, якийсь послушник, бо я чула, як він вас, бабо, цілував,— сказала простенька Мелашка.

— Оце вигадала! — сказала баба Палажка.— Чи то можна, щоб в монастирі були такі ченці. Неначе я оце вперве в Києві. Говорить, неначе маленька. Ще рознеси по Семигорах, як вернешся додому.

Баба Палажка дуже обідилась. Вона бачила, що Мелашка підривала її повагу, буцімто чорти вже звернули на неї свою увагу й почастували своїм жениханням та поцілунками.

Одначе на другий день баба Палажка боялась зоставатись на ніч у монастирі і] повела прочан говіть в одну церкву на Подолі під самою Андріївською горою. В тій церкві був старий священик. Він збудував для богомольців, зараз коло цвинтаря, на церковному дворі довгу комору з перегородками, але без вікон, і пускав туди прочан на ніч. [Тією коморою він притягував до себе велику силу богомольців і заробляв добрі гроші. Монастирі навіть не поробили для селян і таких комор.]

Баба Палажка завела прочан у ту комору. Там вони поскладали свої клуночки й замкнули двері. Раненько в велику суботу прочани пішли в церкву говіти.

[Старий священик сповідав людей. Сотня богомольців стояла кругом його і ждала. Баба Палажка кивнула на своїх рукою і повернулась до дверей. Вона боялась, що не діждеться сповіді. А гріх тієї ночі мучив бідну бабу, як пекельний огонь.

Тільки що семигорці застукотіли чобітьми по залізному помості, священик покинув сповідати якусь бабу, обернувся, махнув до баби Палажки рукою і крикнув на всю церкву:

— Куда ви, бабки! Йдіть до мене сповідатись! В мене шагом дешевше, ніж у Мокрого Миколая. Вертайтесь сюда! В мене сповідь шагом дешевше й покута більша.

Баба Палажка махнула до своїх, і вся ватага повернула од дверей назад і знов застукала чобітьми по залізному помості.]

Тимчасом як баба Палажка сповідалась, Мелашка вийшла з церкви й сіла між довгими рядками бабів на церковних східцях, під стовпами. Скраю недалечко від неї сиділа старенька проскурниця й продавала проскури.

Мелашка задумалась. Третій день прожила Мелашка в Києві, як у раї. Вона згадала, що через день для неї

треба буде вертаться додому, і зітхнула дуже важко. Сльози виступили на її очах. Вона в Києві не бачила ні свекрухи, ні свекра, ні Мотрі, не чула ні од кого лихого слова. Ніхто не гриз їй тут голови.

Проскурниця почула те важке зітхання, глянула на молодицю й задивилась на неї.

— Чого ти, молодице, так важко зітхаєш? — спитала вона Мелашки.

— Господи, як тут у Києві гарно! а як подумаю, що треба вертаться додому, то мені здається, що оце треба через день умирать.

Мелашка розказала проскурниці за своє горе. Добра проскурниця слухала й жалкувала за нею. В Мелашки блиснула в голові чудна думка. Несподівано їй спало на думку зостаться в Києві. Краса міста, краса церков, монастирів одібрала од неї думку навіть про Лавріна.

— Найміть мене, матушко, за наймичку. Не піду я додому.

— Коли хоч, то й ставай помісячно. В мене одна робота — пекти щодня проскури,— сказала проскурниця.

Мелашка сподобалась проскурниці, а од неї саме тоді одходила наймичка.

— Тут у церкві наші односельчани. Сховайте мене, матушко, в свою хату, поки вони підуть з Києва додому.

Проскурниця повела її в свою хату. Хата була зараз коло церкви на цвинтарі, в великому домі, в нижньому етажі, тільки двері в хату були за брамою, на другому дворі. Проскурниця привела Мелашку в пекарню. Пекарня була невеличка, але висока, з одним здоровим вікном, переплетеним залізними гратками. Під вікном од стіни до стіни стояв довгий стіл. Ввесь стіл був укритий рядками проскур і великих, і маленьких, і малесеньких. На ліжку коло печі, на подушках, застелених білим простирадлом лежали здорові проскури, як паляниці. Наймичка печатала проскури знамеником.

Проскурниця звеліла Мелашці помить руки і поставила її в кінці стола вирсблять проскури. Мелашка викачувала тісто та все поглядала на двері. Вона боялась, щоб баба Палажка не вислідкувала її.

Здорова піч була вже витоплена й пашіла вогнем. Через двері було видно маленьку кімнату, де жила проскурниця. В кімнаті було чисто й гарно, як у віночку. На ліжку біліли чисті подушки. На вікні червоніли між зеле-

ним листом китайські рожі. Коло образів з золотими широкими рамами блищала лампадка. На Мелашку неначе повіяв теплий вітер у літній день, такий спокій був розлитий у тих кімнатах. Вона викачувала проскури, а її думки літали в Семигорах, коло Лавріна. Сльози закапали в неї з очей. Вона втерла їх рукавом.

«Не вернуся додому, зостанусь тут, що бог дасть, а потім що буде, то й буде»,— думала Мелашка, втираючи сльози рукавом.

Тим часом баба Палажка простояла службу, запричастилась і повела бабів з церкви. Вона хотіла вести їх у печери, але на цвинтарі оглянулась на всі боки й примітила, що нема Мелашки.

— Де ж це ділася Мелашка? — питала Палажка, оглядаючись на всі боки,— чи не зосталась у церкві?

Палажка вернулась до церковних дверей; паламар зачиняв двері і замикав замком.

— Куди це вона пішла? Може, вона десь за церквою? — говорили баби.

Палажка обійшла з бабами кругом церкви, заглянула в комору, обдивилась увесь двір,— Мелашки ніде не було.

— Оце, боже мій! де це вона загаялась? — бідкались баби і посідали під стовпами на східцях.

Сиділи вони, сиділи, ждали-ждали, а Мелашки не було.

— Куди це її нечистий поніс? — почала вже лаятися Палажка; — а може, вона потяглася з другими людьми. Та чого ми будемо її ждати.

— Авжеж ходім, а то ще й в печери опізнимось.

Баби знялися з місця й швиденько почимчикували з цвинтаря.

Ввечері баби вернулись з Лаври за Мелашкою. А Мелашка не приходила. Палажці треба було йти знов у Лавру на діяння, щоб їсти паску в Лаврі, а Мелашка неначе крізь землю пішла. Баби пішли в Лавру, діждались свяченого, розговілись, знов вернулись на Поділ, а Мелашка все-таки не приходила. Вони заметушились і забідкались, кинулись шукати Мелашку по монастирях, скрізь питали в прочан і нічого не допитались. Просиділи ще день-другий у Києві та й пішли в Семигори.

Баба Палажка, вернувшись в Семигори, боялась зайти сказать Кайдашам про Мелашку, пішла собі додому та й

сіла. Але по селі пішла чутка, що Мелашка десь одбилась од своїх людей і не вернулась в Семигори. Та чутка дійшла до Кайдашів: її принесла баба Параска Гришиха, лютий Палажчин ворог, відома на все село брехуха.

— Христос воскрес! з святками будьте здорові! — сказала Параска, переступаючи через Кайдашів поріг.— Чи ви пак знаєте, де ваша Мелашка? Це ж наша Палазя розгубила свою череду десь по Києві. Водила, водила, поки доводилась. Мелашка зосталась у Києві, а з Києва, мабуть, пішла на заробітки за границю або на Басарабію. Вже правда! Палажці тільки б сліпих блиндарів водити по селах, а не людей до Києва.

— Та це я перечула вже через людей на селі,— сказала Кайдашиха,— а Палажка завела нашу Мелашку десь, мабуть, під шум чи під греблю та й очей не показує.

[— Еге! Знаєш ти, чого вона ходить щороку до Києва паску їсти? Та вона цілу ніч в Братському монастирі обнімалась та цілувалась, вже й не знаю, чи з ченцями, чи з чортами. Знає вона там усі входи! Побачиш, коли вона не принесе з Києва другого байстрюка в приполі, бо одного вже має; ще й твою невістку навчить добру.

Параска розказала Кайдашам всю кумедію з бабою Палажкою в Братському монастирі у велику п'ятницю.

— Ти, Кайдашихо, не пускай з нею більше Мелашки до Києва, як ще Мелашка вернеться додому. Тепер я знаю, як вона розговляється в Києві,— говорила баба Параска.]

Лаврін стояв ні живий ні мертвий. В його й руки опали.

— Ой боже мій! що ж тепер нам робити? Де Мелашки шукати? Завела ота стара, бодай її завело в безодню,— говорила Кайдашиха.

— Та піди в волость та попроси, щоб її погнали в Київ шукать Мелашки. Нехай знає, як поводатарювать,— намовляла Параска,— та піди та побий їй морду, та натовчи добре потилицю. Шкода, що вона не завела моєї невістки. Я б оце показала їй Київ.

— Це, мамо, Мелашка покинула нас через вас,— обізвався Лаврін.

— От і через мене! ще що вигадай! Хіба я гнала її в потилицю до Києва, чи що? — говорила Кайдашиха.

— Бо ви її гризли, гризли, доки до свого не догризлись. Як пропаде Мелашка, то я вам цього не подарую,—

говорив Лаврін, блідий, як смерть.— А оту стару відьму я за коси потягну в Київ, нехай мені шукає Мелашку.

— Авжеж за коси, та ще й батогом ззаду підганяй!— намовляла Параска.— Та чого ви сидите? Чом ви не підете до неї? Ви думаєте, що вона сама до вас прийде? Підіть до неї та розпитайте, та наступіть на неї, та придавіть коліном, то вона й розкаже вам, де діла Мелашку. Певно, завела десь на спасіння.

— А справді ти, Параско, добре радиш,— сказала Кайдашиха,— ходім та присікаймось до тієї дурисвітки, може, вона знає, де Мелашка, та тільки не хоче признаватись.

— Авжеж, ідіть усі гуртом та насядьте на неї, то вона й признається, де старців водила,— намовляла Параска.

Кайдаш, Кайдашиха та Лаврін пішли з бабою Параскою до Палажки.

Палажка сиділа під хатою на призьбі й грілась на весняному сонці. Вона вгляділа Кайдашів з бабою Параскою за воротями, догадалась, чого вони до неї йдуть, і трохи злякалась.

— Христос воскрес, Палажко! — сказала Параска.— А я оце до тебе гостей навела і сама в гості прийшла.

Баба Параска одчинила ворота, впустила Кайдашів, знов зачинила, сперлась на ворота обома руками, поклала голову на руки і тільки поглядала на Палажку веселими сірими очима. В неї губи осміхались, неначе хто їх помазав свіжим медом. Вона налагодилась дивиться на кумедію.

Баба Палажка не одказала на її привітання. Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима. Кайдаші обступили Палажку.

— А що, Палажко! водила, водила нашу Мелашку, доки не завела,— сказала Кайдашиха.— Де наша молодиця?

— А хіба я знаю, де вона! одбилась од нас коло церкви на Подолі, ще й нам наробила клопоту. Ми через неї просиділи в Києві цілих два дні, ще й мусили бігати по монастирях та по церквах.

— Чом же ти хоч не зайшла до нас та не сказала? — спитав Кайдаш.

— Де ви, бабо, діли Мелашку? — кричав Лаврін.— Куди ви її завели? Навіщо ви її покинули в Києві?

— Оце, боже милостивий! Хіба ж я її в пазуху сховала, чи з'їла, чи що? Завела та й завела... Хіба Мелашка мала дитина, що я її за руку заводила!

— Навіщо ви її підмовляли йти в Київ? Чого ви притаскались до нас з своїми брехнями, розпустили дурного язика про чуда? Навіщо ви підманили молодицю? — репетував Лаврін, згорнувши руки на грудях.

— Про які брехні це ти провадиш? Я розказувала про чуда, а не про якісь брехні. Бреши сам, бо ти од мене молодший. Не на те я щороку ходжу в Київ, щоб брехні точити. В тебе, Лаврін, молоко на губах не обсохло, а ти брехню завдаєш преподобним жонам.

— Йдіть, бабо, до Києва та пошукайте Мелашки, бо як не підете, то я вас силою потягну,— сказав Лаврін.

— Авжеж потягни, та ще й за коси, та підганяй її батогом ззаду! — крикнула з-за воріт баба Параска.

— А тобі яке діло? чого ти прийшла паскудити мої ворота! Он послинила ворота, як скажена корова! — крикнула од призьби баба Палажка.

— Я, бабо, піду в волость жалітись на вас. Вас волосний присилує йти в Київ за Мелашкою.

— Ти залигай її віжками та й веди! Чого ти на неї дивишся, як на святу та божу! — гукала за ворітьми баба Параска. [— Цілувалася в Києві з ченцями та з чортами, доки не розгубила своєї челяді.

— Хто? Я? — крикнула Палажка й скочила з призьби.

— А то ж хто? Вже чи не я. Добре розговілася, нічого сказати,— говорила Параска.]

— Йди, Палажко, з нами в волость,— сказав Кайдаш,— нічого тобі не поможе. Там даси одвіт перед громадою.

— Де ви діли мою жінку? Куди ви її завели? — кричав Лаврін.

[— Та вона завела її в монастир до ченців! — кричала Параска за ворітьми.]

— Вбирайся та йди з нами! Нічого тобі не поможе. Підеш ти з Лавріном знов до Києва та хоч покажеш, де загубила мою невістку,— гомонів Кайдаш.

[— Як підеш другий раз у Київ, то не цілуйся з ченцями! — крикнула Параска на всю улицю.

— Хто? Я? То це ти на мене таке говориш? — закричала Палажка і вхопила граблі: ось я тобі, стара відьмо, покажу ченців та чортів!]

Палажка покинула Кайдашів, кинулась до воріт і вперіщила граблями по воротях. Параска одскочила. Граблі перебились пополовині. Половина одскочила за ворота й зачепила по руці Параску. Параска вхопила шматок граблів і шпурнула ними через ворота на Палажку. Палажка поперла держалном на вулицю на Параску. Параска прийшла під ворота, плюнула в двір і пішла по вулиці.

— Бодай тебе побила лиха година та нещаслива. Ще й вона чіпляється до мене, неначе я згубила з світу її невістку,— голосила крізь сльози Палажка, вхопившись руками за голову.— Це не Мелашка, а смерть моя. Коли вона зосталась у Києві, то, певно, через тебе, Кайдашихо. Про мене, йди собі в Київ чи хоч і за границю та й шукай її,— сказала Палажка, обертаючись до Кайдашихи.

— Що ти кажеш? Через мене Мелашка покинула нас? Тобі, Палажко, час помирати, а ти набріхуєш на мене! Схаменися, стара бабо! Що ти верзеш? Сама ходить по хатах, піддурює людей іти з собою, а на мене складає пеню.

— Ба через тебе. Хіба люди не говорять за тебе на селі? Хіба не знаємо, як ти нападалась на невістку? Отак якраз, як ота стара сука, Параска, на мене, що я через неї і світу не бачу.

— Палажко, не бреши на старість. Ти гріха не боїшся,— сказала Кайдашиха.

— Ба не брешу. Бреши сама! — крикнула Палажка і кинулась на Кайдашиху, як півень кидається на другого півня.

— Ба брешеш! яке тобі діло до мене та до моєї невістки? Яке тобі діло до того, що в нашій хаті робиться? Нащо тобі заглядати в наші горшки?

Кайдашиха кричала й совалась з кулаками до Палажки. Палажка кидалась до Кайдашихи й била кулаком об кулак. Вони то збігались, то розбігались, як ті півні, що кидаються один на одного.

— За мої горшки, за мою невістку ось тобі на! — сказала Кайдашиха і дала Палажці дулю під самісінький ніс, так що вона аж голову задерла.

— А тобі ось дві!

Палажка стулила дві дулі, покрутила одну кругом другої і сунула обидві під самий ніс Кайдашисі.

Кайдаш побачив, що непереливки, пхнув одну бабу на один бік, а другу на другий.

— Куди яка панія! проше та проше, пані економша!— дражнилась Палажка з Кайдашихи,— це по-панській дулі сучиш; нічого казати, звичайна!

— Не твоє діло, по-панській чи не по-панській! Вбирайся та ходім у волость, от що! — репетувала Кайдашиха.

— То й піду! Ти думаєш, я тебе боюся? То й піду. Піди вперше вберися в жовті чоботи та в червоне намисто, пані економшо, коли хочеш вести мене позивати в волость.

— Не тільки в жовті, в червоні чоботи взуюсь, а таки тебе в тюрму посаджу,— кричала Кайдашиха й крутилась на одному місці, неначе козачка танцювала.

Кайдаш і Лаврін микались і собі в бабську змажку, кричали на все горло, змагались разом з бабами й підняли такий гвалт на весь куток, що люди повибігали з хат. Параска знов вернулась, сперлась руками на ворота і з злістю осміхалась своїми сірими очима.

Кайдаші таки потягли бабу Палажку в волость. Параска пішла за ними назирці оддалеки. Палажка ніби почула її плечима, обернулась, взяла грудку землі та й пожбурила на неї.

— На свого батька кидай! скажена! — крикнула здалека Параска.

— На, цю-цю! на, сіра! — крикнула Палажка і знов пожбурила на Параску грудкою.

— Понеси своєму чоловікові та дочці на закуску!— крикнула Параска і все-таки йшла за Кайдашами в волость.

Кайдаші прийшли з Палажкою в волость. Волосний розпитав про їх діло, вилаяв Палажку, але не присудив їй іти в Київ шукати Мелашки. Він сказав, що Мелашка не маленька, а коли зосталась у Києві, то вона мала свій розум у голові для того.

Палажка вийшла з волості з Кайдашами, скрутила дві дулі, тикнула їм у вічі й пішла додому. Лаврін спустив очі, похилив голову і гукнув до Палажки:

— Як не знайду Мелашки, то я вас, бабо, вб'ю або повішу!

— Повісь свою маму на сволоці на кілочку, ще й убери в червоні чоботи! — обізвалась Палажка й дременула додому. Позад неї здалеки йшла Параска. Її сірі очі притухли: Палажки не посадили в холодну.

Лаврінові доводилось самому йти до Києва шукать Мелашки. Він ходив по селі та розпитував тих баб, що ходили до Києва разом з Мелашкою. Всі вони казали, що Мелашка покинула їх коло тієї церкви, що стоїть під самою Андріївською горою, на Подолі, а як звали ту церкву — ні одна баба не знала. Під тією горою на Подолі стоїть не одна церква.

Лаврін усе думав, що Мелашка от-от прийде додому, а вона не приходила. З Києва вертались прочани й розказували багато дива, як буває між прочанами. Одна баба розказувала, що сама чула од людей, а ті люди казали, що ніби на свої очі бачили, як у Лаврі ходив якийсь чоловік, у котрого руки приросли до материних кіс. Так той син з матір'ю й ходять по всіх київських церквах та монастирях та просять, щоб їм господь простив гріх. Друга баба принесла з Києва звістку, що якась молода молодиця ходила в Києві по Лаврі та по печерах та все кричала не своїм голосом. Люди говорили, ніби її прокляв батько, прокляла мати, прокляв увесь рід, і вона з того часу ходить у Києві по монастирях в одній сорочці, боса й простоволоса, бліда, як смерть, нічого не їсть, не п'є й не говорить та все просить бога журавлиним та совиним голосом, то нявкає, як кішка, то реве, як товаряка. Всі Кайдаші стояли кругом баби, посхилявши голови, і тільки важко зітхали. Кайдашисі здалося, що та молодиця була Мелашка. Вона боялась, що її проклін побив Мелашку, як лиха година, почутила свою провину і тільки плакала мовчки.

Через кілька день через Семигори йшли з Києва люди й розказували, що коло Києва в бору знайшли вбиту молодицю. Та чутка полетіла по селі. Баба Параска принесла ту звістку до Кайдашів. Кайдашиха дуже стривожилась. Її серце пом'якшало, і вона дуже жалкувала за тим, що недобре обходилась з своєю невісткою.

Тим часом чутка про Мелашку пішла по близьких селах, дійшла до Бієвців. В Бієвцях скрізь говорили і про сина, що приріс руками до материних кіс, і за молодицю, прокляту родом, і про вбиту жінку в бору. Мелащин батько та мати побігли в Семигори до Кайдаша. Вони довідались, що Мелашка й справді пропала десь у Києві.

Бідна Балашиха голосила; Балаш і собі плакав; Кайдашиха ридала, бо почувала свою провину; Лаврін стояв коло порога й собі плакав. Карпо з Мотрею, забувши про колотнечу з матір'ю, і собі ввійшли в хату і сумно

дивились, підперши руками голови. В хаті неначе лежала на лаві мертва Мелашка, і вся рідня зійшлась на її похорон.

— Боже мій милостивий! — голосила Мелащина мати,— якби Мелашка вмерла дома, мені не було б так жалко; я б знала, що вона вмерла; я б її оплакала по-людській, а то, може, її тіло звірі рознесли по лісі. А все, свахо, через вас. Чи то раз Мелашка приходила до мене та заливалась слізьми?

Кайдашиха втерла сльози рукавом і терпіла не менше од Балашихи. Несподіване горе впало на неї, неначе камінь з неба. Довго плакали та сумували Кайдаші й Балаші. Кайдашиха, Балашиха та Лаврін постановили йти до Києва та шукать Мелашки. Балашиха вернулась на час у Бієвці, щоб тільки забрати на дорогу одежу та харч, і вони втрьох зараз-таки того дня пішли до Києва.

Тим часом Мелашка служила в Києві в проскурниці. Вона прожила перший тиждень тихо, спокійно, як у бога за дверима. Робота в проскурниці була неважка після важкої роботи в свекрухи. Харч була добра. Сама проскурниця була добра женщина, не лаяла, не гризла Мелашки з ранку до вечора, як гризла свекруха. Перший тиждень Мелашка одпочивала. Але другого тижня, після провід, Мелашка почала нудитися за Лавріном. Вона виробляла проскури, а її думки літали в Семигорах коло милого. От їй здається, що вона стоїть з Лавріном у садку під черешнею, розмовляє з ним, дивиться йому в очі. Лаврін докоряє її за те, що він любив її, як свою душу, жалував її, як мати дитину, а вона покинула його. От вона примічає в його очах сльози: сльози виступили з його синіх очей і полились по рум'яних щоках на траву.

Мелашка одразу заплакала так, що сльози полились з її очей річкою на стіл. Вона ледве встигла перехопити їх рукавом.

— Чого ти, Мелашко, плачеш? — спитала проскурниця.— Чи жаль тобі села, чи матері, чи чоловіка?

— Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли одразу так залило мою душу сльозами.

— То вернись додому, коли тобі за ним жалко,— говорила проскурниця.

— Не вернуся, матушко, мені здається, що треба вертатися в пекло, як тільки я згадаю про свекра та свекруху.

— Якби мені прикликати сюди Лавріна, я б до смерті не вернулася в Семигори,— згодом сказала Мелашка. Вона посаджала в піч проскури, вийшла в двір і стала на воротях. Ворота виходили в цвинтар; через їх було видно високі стовпи церкви з широкими залізними східцями. На східцях сиділи і стояли прочани. В церкві правили вечерню. Мелашка обвела очима прочан і вгляділа семигорських молодиць. Вона так зраділа, що крикнула й хотіла побігти до їх розпитать про Лавріна, але схаменулась і оступилась за браму. Вона дивилась з-за брами на своїх людей і неначе побачила Лавріна та рідну матір.

Вечерня скінчилась. Люди розійшлись; пішли з цвинтаря й семигорські молодиці. Мелашка слідкувала за ними, доки вони не зайшли за залізні гратки. Молодиці обернулись, вгляділи її, але вона так швидко одскочила за ворота, що молодицям здалось, ніби вони бачили мару, схожу на Мелашку.

Надворі стало смеркатись. Мелашка вийшла на цвинтар, стала під липою й згорнула руки. Вона все думала за Лавріна, як він сумує, як плаче за нею, а сльози лилися з її очей.

На цвинтарі було тихо, як у хаті. Тополі й липи мліли в теплому повітрі, а Мелашці ніби снився семигорський садок; вище од садка на горі семигорська церква, під церквою ставок; в садок виходить до неї на розмову Лаврін, бере її за руку.

— Боже мій! прийми мою душу до себе,— говорила бідна молодиця,— лучче мені каміння носити, ніж таке горе терпіти. Полинула б я через бори, через степи та хоч би глянула свого милого. Гріх мені, що я мучу його й себе!

Над цвинтарем ніби висіла Андріївська гора з гострим верхом, а на самому вершечку стриміла Андріївська церква і ніби висіла на ясному темно-синьому небі, що блищало на заході. Легкі хмарки сунулись по небі. Мелашка задивилась на гору, на церкву; їй здалось, що не хмарки летять у небі, а тонкі, з самих стовпів, бокові бані на церкві заворушились, що сама церква почала коливатися на гострому версі гори. На неї напав страх. Вона глянула ще раз угору, і їй здалось, що хрести на церкві трусяться й коливаються, що коливається вся гора, от-от впаде на неї. І вона прожогом побігла з цвинтаря до хати.

Проскурниця посадила Мелашку вечерять — вона й ложки не вмочила. Лягла вона спати, її сон не брав. А журба та туга давила її коло серця, як важка гора. Тільки що вона заснула, аж їй сниться, що вона йде з Лавріном зеленим бієвським гаєм, йде по пояс у траві та в квітках, а далі вийшла на шлях і пішла з ним між двома стінами зеленого жита, прийшла до млина й сіла з ним над Россю на камені, обняла його й приголубила. Коли гляне вона на Рось, аж Лаврін пливе, потопає серед річки. Бистра вода несе його серединою. Лаврін то поринає з головою, то виринає, виставляє руку й махає на неї. Вона хоче кинуться у воду, рятувать його, а її ноги приросли до каменя, ніби пустили вербове коріння. А вода клекоче, булькотить та все несе Лавріна далі на гостре каміння, де вода реве та стогне, ніби весною. Мелашка хотіла закричати і тільки ніби зашуміла листом. А за Россю в Семигорах десь дзвін сумно дзвонить на гвалт, і тиха луна йде над водою, над шумом, понад дібровою.

Мелашка прокинулась. На дзвіниці дзвонили на утреню. Вона схопилась з постелі й перехрестилась. Надворі почало на світ благословиться.

«Боже мій! Він за мною побивається! Я взяла на свою душу великий гріх»,— думала Мелашка.

Минув другий тиждень. Мелашка почала потроху привикати до нового місця: пекла проскури, ходила по церквах, по монастирях і вже сама добре не знала, чи вертаться, чи не вертатись додому.

Тим часом Мелащина мати з Лавріном та Кайдашихою йшли до Києва, стрічали дорогою силу прочан та все розпитували, чи не бачили вони молодої молодиці, що одбилась од гурту, чи не чули чого про таку молодицю між прочанами в Києві? Вони вступили в великий бір під Києвом і разом усі троє заплакали та все дивились по дорозі між сосни: їм здавалось, що Мелашка лежить десь у бору вбита. Бір жалібно гув на тихому вітрі, неначе бджоли в здоровій пасіці, і тільки їм жалю завдавав.

Прийшли вони в Київ, зайшли в Лавру. Коло Лаври сновигала велика сила людей з усяких країв. Вони втрьох ходили, розпитували, чи не чув хто, чи не бачив молодої чорнявої молодиці, чи не шукала, чи не питала вона про своїх людей. Прочани розказували, що недавно одна мо-

лодиця одбилася од своїх людей і шукала їх на печерах, але та молодиця була русява й немолода.

[Лаврін з матір'ю та з тещею зайшов у новий Іоніївський монастир. Між богомольцями походжав старий ігумен в шовковій чорній рясі, розпитав їх, чого вони шукають, і почав уговорювати Лавріна, щоб він зостався в тому монастирі на роботу на год або на два за спасіння душі, доки не знайде в Києві своєї жінки. Чернець лякав його тим, що господь покарав його за якийсь гріх, як не свій, то батьків або материн. Лаврін трохи вже не зостався, але йому дуже хотілося знайти Мелашку!]

Всі вони троє пішли шукати тієї церкви на Подолі, що стояла під самою Андріївською горою, але таких церков було доволі. Вони ходили, розпитували в людей і зайшли на той цвинтар, де жила Мелашка.

Під стовпами коло церкви Лаврін сів з матір'ю на східцях.

Проскурниця сиділа на самому нижньому східці й продавала проскури. В той час Мелашка вибігла з пекарні й хотіла побігти до проскурниці за щось спитати. Вона виглянула в ворота й почала роздивляться на прочан. Обвела вона очима по східцях раз і нікого знайомого не побачила. Народ сновигав коло церковних дверей, як бджоли коло вулика. Коли вона зирк! — коло самої проскурниці сидить молодий чоловік, зовсім такий, як Лаврін. Він сидів до неї боком, Мелашка впізнала Лаврінову русяву кучеряву голову, рівний лоб, рівний тонкий ніс. Але чого він став такий блідий, такий смутний?

«Чи Лаврін, чи ні? — думала Мелашка.— Де ж дівся з лиця його рум'янець? Чого він став такий блідий, як смерть, та нужденний, неначе слабий?»

Вечірнє сонце світило на високі білі стовпи, на людей, що вештались у промінні, неначе мухи сновигали й грали проти сонця. Промінь упав на Лаврінове лице.

— Це він! — сказала сама до себе Мелашка і вхопилась за серце. В неї заморочилась голова; вона крикнула і трохи не впала на місці.

— Адже ж ото моя мати! — зашепотіла Мелашка, вглядівши свою матір коло товстого білого стовпа.— А ондечки й моя свекруха...

На Мелашку неначе хто линув водою з льодом. Вона одхилилась за ворота й одну хвилину не знала, чи бігти до їх, чи тікать в пекарню. Але Лаврін обернувся до неї

лицем. Мелашка глянула на його ясні очі, заридала, як мала дитина, і, як стояла в одній сорочці, так протовпом і кинулась між люди просто до Лавріна.

Лаврін углядів її й тільки подивився на неї смутними докірливими очима.

Вона прибігла до його й заголосила на весь цвинтар.

Мати й свекруха вгляділи Мелашку й кинулись до неї з плачем.

Народ обступив їх навкруги.

— Ой боже мій! нащо ти, дочко, нас мучила! — перша почала говорити Мелащина мати.— Ти знаєш, якого ти жалю нам завдала?

— Ми думали, що тебе вже й на світі нема,— говорив Лаврін,— ми тебе оплакали, як померщу.

Мелашка стояла та тільки хлипала, як хлипають малі діти. Вона й слова не могла промовить. І сльози, і кривда, і радість так здавили в грудях, що вона ледве зводила дух.

— Де ж ти, дочко, тут пробуваєш? — спитала Мелашку свекруха, плачучи.

— Отут служу в добрих людей, стала в матушки за наймичку,— насилу промовила Мелашка, показуючи рукою на проскурницю.

— Це, Мелашко, мабуть, за тобою прийшли родичі?— спитала проскурниця.— Шкода мені тебе! В мене ще не було такої доброї та робочої наймички, як ти.

— Ми, матушко, візьмемо з собою Мелашку,— обізвалась мати.— Господи, як вона вимучила нас, доки ми її знайшли. Слава тобі, господи, що таки знайшли.

Народ ворушився, гомонів, розпитував. Цікаві молодиці обступили Мелашку, її матір та свекруху. Проскурниця покликала Мелащину рідню до себе в хату.

— Вертайся, дочко, додому; тобі ніхто й лихого слова не скаже,— викручувалась свекруха ласкавими словами.

— Та вже ж вернуся, ніде не дінусь. Якби ви не знайшли мене, то я, мабуть, сама вже не вернулась би.

Другого дня Мелашка з рідною вийшла з Києва. Всі йшли бором смутні та невеселі. А бір гув, як море в негоду, од найтихішого вітру та наводив сум на сумні й без того душі.

Мелашка прийшла додому, і свекруха справдила своє слово; од того часу вона знов облила Мелашку солодким медом, а полин неначе сховала десь у комору для Мотрі.

Кайдашиха боялась, щоб Мелашка знов не чкурнула на Басарабію або й за границю. Сльози та несподівана тривога помирили сім'ю, неначе всіх помиряюча смерть.

Вернувшись додому, Кайдашиха поїхала в Богуслав на ярмарок, набрала Мелащі на спідницю й на хвартух, купила здорову гарну хустку й новий жовтий з червоними квітками очіпок. Через два тижні Мелашка ободинилась: вона мала сина.

VII

У Кайдашевій хаті стала мирнота: свекруха помирилась з невісткою. Зате на дворі, між двома господарями, старим і молодим, почався нелад. Лаврін уже вважав себе за господаря. Він був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро — все те його добро. Він перестав слухати батька, а батькові хотілось порядкувать в господарстві. Кайдаш постарівся і став ще частіше заглядать в корчму, запиваючи давнє панщанне горе. Всі гроші, що він заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку.

Він не давав Лаврінові грошей до рук, і Лаврінові стало важко покорятись дражливому та лайливому батькові.

У петрівку починалась косовиця та грабовиця, а тим часом достиг і ранній ячмінь-рихоль.

Старий Кайдаш загадав звечора Кайдашисі та Мелащі гребти сіно, а Лаврінові косити ячмінь. Другого дня Мелашка взяла на руки дитину, причепила на спині колиску й триноги для колиски; Кайдашиха забрала граблі, тикву з водою, і вони вирядились у поле.

Старий Кайдаш порався в повітці коло свого майстерства. Коли дивиться він, серед двору Лаврін запрягає воли, а коса лежить на призьбі.

— Чом це ти, Лавріне, і досі не йдеш у поле? Чи ти не бачиш, що сонце вже от-от поверне на полудень? — спитав Кайдаш.— Та нащо ж ти оце запрягаєш воли?

— Поїду до млина. Казала мати, що нема борошна,— обізвався Лаврін, завертаючи воли до воза.

— А я ж тобі велів іти косити ячмінь?

— Постоїть до завтра, не де дінеться, не втече.

— Ти ж знаєш, що ячмінь зовсім стиглий: зараз висиплеться.

— Ячмінь ще не зовсім стиглий, ще два або й три дні постоїть,— обізвався Лаврін.— Гей, перістий! Ший ставай! — крикнув він на вола.

— Іди в поле косити, кажу тобі! Як треба буде до млина, то я сам поїду.

— І я дорогу знайду. Ідіть, тату, в повітку та майструйте коло воза.

Син не слухав батька.

Старий Кайдаш плюнув і пішов у повітку, а Лаврін почав запрягать воли.

«Заженуть мене синки швидко на піч»,— думав старий Кайдаш, майструючи в повітці.

Другого дня Лаврін узяв косу і пішов з Мелашкою та з матір'ю до ячменю. Батько мовчав та тільки поглядав на Лавріна.

— Чи це йдеш на поле, не питаючись мене? — спитав Лавріна батько.

— А хіба ж Карпо вас питається, як іде на поле? А чим же я гірший од Карпа? — обізвався Лаврін, кинувши косу й перевесла на плечі.

— А як прийдеться платить подушне та за землю, то й тоді мене не спитаєшся? — спитав Кайдаш.

— Ви берете гроші в свої руки, то ви й платіть. Давайте мені гроші до рук, то й я буду платить,— сказав Лаврін.

— Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові?

— Нащо? ваша частка — і моя частка; ви сьогодні господар, а я завтра,— сказав Лаврін.

— Добре поважаєш старого батька! Покарає тебе господь за мене, а як не тебе, то твоїх дітей,— сказав батько.

— Не питай старого, а питай бувалого,— сказав Лаврін.— Карали ви Мотрю, карали вже й Мелашку і без господа; буде з нас тієї кари.

З того часу Лаврін загарбав хазяйство в свої руки. Батько мусив мовчати і рідко коли вмикувався в хазяйство. Він більше майстрував, заробляв гроші, постив усі п'ятниці та з горя сливе щодня вертався ввечері додому з шинку п'яний. Його голова стала сива, аж біла, тільки брови чорніли на широкому блідому лиці та темні очі блищали, неначе в ямках, глибоко позападавши під бровами.

Раз у спасівку старий Кайдаш пішов у суботу на вечерню. Сонце стояло над лісом. Церква була порожня. В бабинці стояла одним одна баба. Кайдаш став навколішки і бив поклони. Дяк співав жалібну церковну пісню. Коли це чує Кайдаш, щось потягує тоненьким голосом за дяком. Голос лився, як срібло, десь зверху. Він підвів очі й глянув на іконостас. Зверху на іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи. Кайдаш глянув на янголів, вони розтулювали роти і співали разом з дяком тоненькими голосами. Кайдаш стривожився й одвів очі. Глянув він на намісні образи, і вони співають, а разом з ними співають усі образи в церкві... Кайдаш перелякався і став на ноги. Слухає він і дивується. Кайдаш повертав головою на всі боки, всі образи співали. Дивиться він на образ Варвари. Варвара заворушила пальцями, повернула очима; на їй убрання замаяло. На образі Параскеви П'ятниці, з розкішними, розпущеними по плечах кісьми, з квітками на голові, квітки на голові затрусились, неначе од вітру. Параскева-П'ятниця повернула очима на його, мов жива.

Кайдаш злякався і вийшов з церкви. У притворі на стіні висів здоровий образ страшного суду. Кайдаш глянув на його скоса; на образі внизу була намальована в пеклі здорова коняча голова з білими гострими зубами; та голова засміялась до його. Полум'я в її роті загойдалось, мов свічка од вітру. Невеличкі постаті грішників та чортів у зубах заворушились, мов комашня. Маленькі хвостаті та рогаті чортики висолопили до його язики.

Кайдаш перелякався, одвів очі од страшної картини і вийшов надвір. Він сів на східцях і схилив голову. Надворі було тихо, як у хаті. Сонце стояло низько над самим лісом і пронизувало світом верхи лісу, зелені, як трава на степу. Над лісом од сонця тяглися неначе довгі стьожки та стрічки, виткані з світу й золота. На заході стояла одним одна хмарка на чистому небі, вся золота, з червоними краями.

Смутне Кайдашеве бліде лице освітилося рожевим світом, наче лице в мерця. Він підвів блискучі очі, глянув на ліс і побачив, що над самим шпилем, серед лісу, на хмарці стояв чоловік, прозорий, як туман, і неначе кивав рукою до його, ніби кликав.

Кайдаш встав і пішов з гори. Він зійшов наниз, пішов далі шляхом, а те диво на хмарі одсунулось од його ще далі за ліс. Він вийшов на гору за село. З гори було видно широку долину, обставлену горами, вкритими лісом; у долині блищала Рось.

Кайдаш пішов на греблю, не знаючи для чого. Колеса в млині крутились, вода шуміла й розливала голосний гук по долині. Коло млина стояли вози, вештались люди. Проз Кайдаша проїхав чоловік возом, а далі пролетів пан на баских конях і трохи не зачепив його колесом.

Кайдаш одступився на кінець греблі і трохи не впав у воду. Він напружив свої сили, одскочив набік і опам'ятався.

— Боже мій! де це я? Чого це я зайшов на цю греблю? Чи мені треба було йти до млина, чи в Бієвці? — питав сам у себе Кайдаш. Він згадував, згадував і нічогісінько не згадав, вернувся у Семигори і тільки тоді згадав, що був у церкві, що з ним там діялось щось чудне.

Кайдаш уже смерком вернувся до хати. Сім'я вже повечеряла й полягала спати. Він підійшов під двері й хотів постукать. Коли гляне — з-за угла кинулась на його собака, здорова, як годований кабан, з кінською головою, з рогами, і заблищала страшними очима. Він оступився назад і махнув на неї руками. Гляне він, аж до його лащиться сірий Барбос.

Кайдаш увійшов у хату. Кайдашиха засвітила лампу, думала, що він був у шинку і зараз почне коверзувати. А Кайдаш сів кінець стола, блідий, як смерть, і задумався.

«Боже мій! що це зо мною діялось? — думав Кайдаш.— Чи це мене бог карає за гріхи, чи показує свою ласку за правду?»

— Де це ти бродиш? Чого ти став такий жовтий, як віск? — питала в Кайдаша жінка.

Кайдаш махнув рукою, послався на лаві і ліг спати. Другого дня в неділю Кайдаш ходив цілий день смутний та задуманий. У понеділок він пішов у поле косити, а нудьга давила його, як камінь. Вертаючись з поля, Кайдаш забалакався з людьми коло шинку, зайшов з ними в шинок і випив півкварти горілки. Іде він через греблю попід вербами, коли гляне в воду, з-під греблі вискочив чорненький хлопчик з маленькими ріжками, з здоровою головою та й побіг за ним слідком. Кайдаш пішов швидше, а чорний

хлопчик біг за ним та приказував за кожним його ступінем: туп, туп, туп, туп! Кайдаш обернувся й махнув на хлопця косою. Хлопець неначе в землю ввійшов. Кайдаш пішов через місток, коли оглядається, а хлопець знов біжить за ним по містку та все приказує: туп, туп. Кайдаш пішов стежкою понад ставком, з берега плигали цілими сотнями маленькі, як жаби, чортики, пірнали, знов виринали й дражнились з його язиками.

Кайдаш прийшов додому. Ввійшов він у двір, дивиться в той куток, де росли густі колючки, аж там замість колючок ростуть маленькі чортики з ріжками, схожими на цвяхи. Кайдаш махнув косою, і йому здалося, що ті чортики полягли покосами та тільки ніжками дригають. Він викосив усі колючки, коли гляне за двір, аж і там, замість кропиви та лопуху, ростуть чортики. Кайдаш давай косити кропиву. З хати повиходили сини й невістки. Карпо гукнув до батька:

— Що ви, тату, робите? чи вам діла нема, що ви косите на вулиці кропиву?

— Еге, кропиву! Добра кропива! Хіба ти не бачиш, скільки наросло тих чортів, бий їх сила божа! Ось я вас, проклятих, усіх викошу!

Сини й невістки бачили, що батько п'яненький, і почали над ним глузувать. Кайдашиха вийшла з хати і почала його лаять.

В той час з поля йшла череда. Кайдашеві здалося, що на кожній свині сидить верхом по чортові. Чорти волокли довгі хвости по землі, штовхали свиней під боки ногами й поганяли їх макогонами та кочергами. Свині вибрикували, неначе баскі коні, а чорти гецали зверху та махали руками.

— Жінко! чи ти бачиш, що то їде верхом на свинях? — крикнув Кайдаш до жінки.

— Схаменися, п'янице! чи ти здурів, чи ти знавіснів! Гара, що вже горілки напився!

— Еге, здурів! чи ти ба! Чорти їдуть верхом на свинях! А бий вас сила божа! Дух святий при нас і при хаті! А ондечки на панському бугаєві який сидить пузатий, та витрішкуватий, та рогатий! Такого оканя та пузаня я й між панами не бачив. А бодай вас хрест побив! А ондечки між вівцями скільки їх плутається.

— Та йди в хату та вечеряй! — крикнула на Кайдаша жінка.— Та протри лишень свої п'яні баньки!

Кайдаш увійшов у хату. На комині блимала лампа без скла й більше чадила, ніж світила. Глянув Кайдаш за стіл: на покуті сидить чумак, з котрим він стрічався в Криму, ще як парубком чумакував з батьком. Коло того чоловіка сидить Кайдашів покійний батько і неначе розмовляє з тим чоловіком. Кайдаш придивлявся до їх, впізнав чумака й батька, сів і собі кінець стола і почав з ними балакать.

В хаті всі стривожились. Усім було не до сміху. Кайдашиха перестала вже лаяться.

— Омельку, стань та помолись богу! Що це з тобою діється?

— Еге, а хіба ти не бачиш, що батько прийшов до мене в гості та ще з херсонським чумаком,— говорив Кайдаш.

Молодиці полякались. Мелашка побігла до сусідів і покликала кілька чоловіків. Чоловіки прийшли і почали вговорювати Кайдаша, щоб він помолився богу та лягав спати. Кайдаш став перед образами і почав голосно молиться, як моляться маленькі діти. Кайдашиха хрестила ножем вікна й двері, дістала пляшечку свяченої води і дала Кайдашеві напитись. Мотря побігла за бабою Палажкою. Палажка на селі була знахуркою. Кайдашиха на той час забула про свою змажку та колотнечу з Палажкою.

Одчинились двері; з темних сіней увійшла в хату баба Палажка повагом та тихо, в білій катанці, зав'язана чорною хусткою. Вона так загоріла в жнива, що її вид чорнів, та ще проти білої свити, неначе був помазаний сажею. Маленькі чорні очі блищали, як жар.

«Чорна, як сам чорт,— подумала Кайдашиха,— ще перелякає мого чоловіка».

Баба Палажка переступила поріг і зараз почала хреститись та нашіптувать. Вона вступила в хату, неначе піп прийшов з молитвою.

— Чи ти ба! на Палажчиній голові чортячі роги! — сказав Кайдаш.

— Іду я, раба божа Палажка, до раба божого Омелька все лихо одганяти з його жил, з його жовтої кості, з його червоної крові, з семидесяти суставів, з його сивого волоса, з його голови, з його булави, з його очей, з його плечей. Зійди на ті болота, на ті очерета, де глас божий не заходить, де люди не ходять.

Кайдаш стояв серед хати й голосно молився. Всі вийшли з хати, зосталась тільки з Кайдашем Палажка та Кайдашиха.

Баба Палажка налила в миску з кухля води, влила з пляшки трохи свяченої води, вкинула в воду жарину й шматочок печини, взяла в руки веретено, вмочила його в воду і черкнула шпинькою навхрест по крисах миски; потім взяла ніж, вмочила його в воду і знов черкнула ним так само по мисці, та все нашіптувала:

— Як пішла я понад очеретами та болотами та зійшла я на високу могилу: ой там на могилі, на Осіянській горі, там стоїть церковця, бубликом замкнута, медяником засунута. Одкусю я медяника, одкусю я бублика та ввійду в ту церковцю. Святая святиця, небесна цариця! П'ятінко-матінко, і ти, святий понеділочку, божий клюшничку! Мокрино, Марино, Агапіте, Алипіє, Іване, Дем'яне й ти, Миколає, Мирликийський чудотворче! Пом'яни, господи, раба божого Омелька, та ті книжки, що в церкві читають: єрмолой, бермолой, савгирю і ще й тую, що телятиною обшита. Радуйся, Охрімку й Пархімку, і ти, невісточко, свята покрівонько, що в Лаврі замурувалась. Наберу я в черепок хуху, та виллю я на раба божого Омелька. Алилуй же його, господи, і шарпни його по боках, по ребрах, по кістках, по чреслах, коло його скотини. Хрест на мені, хрест на спині, уся в хрестах, як овечка в реп'яхах. Помилуй його, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю! Саранда-ра, марандара, гаспіда угас, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміня доганяє!

Баба Палажка дмухнула на воду тричі навхрест і дала Кайдашеві напитись. Потім вона викликала Кайдашиху в сіни і звеліла їй утопить в горілці маленьке цуценя, намочить в тій горілці на три дні оселедця і дати ту горілку Кайдашеві на похмілля. Кайдашиха витягла з скрині чималий шматок полотна ще й копу грошей і дала Палажці за труда.

Кайдашиха так зробила, як їй раяла Палажка. Кайдаш, нічого не знаючи, як напився тієї знахурської горілки, заправленої цуценям та оселедцем, то пив поспіль три дні. Кайдашиха тільки рукою махнула й послала його до священика. Кайдаш розказав йому про своє нещастя, найняв молебень Ісусові й акафист богородиці, ходив говіти в Богуславський монастир. Він перестав пити на той час, і дідьки перестали йому привиджуваться.

— Це моя смерть іде за мною, коли вже до мене приходив небіжчик батько,— говорив Кайдаш.

— Добра смерть, коли ви, тату, й не перестаєте пити,— говорив Лаврін.

Од того часу Лаврін забрав у свої руки і воли, і вози, і все господарство. Загнали діти батька на піч на одпочинок.

— Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця,— говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку.

Терпів Кайдаш, а далі не витерпів: знову почав заходити в шинок.

Раз була місячна ніч. Кайдаш спав на лаві. Чує він, щось рипнуло дверима, і в хату ввійшов його давній знайомий — херсонський чумак. Кайдаш встав і почав балакати з чумаком. Побалакавши в хаті, Кайдаш вийшов на двір і пішов з ним за ворота. От вони вийшли на вулицю і пішли ніби до шинку, але перейшли через греблю, минули село, а шинку все не було. Ідуть вони шляхом та все балакають. Вже вони зійшли з гори, прийшли до Росі, перейшли Рось через греблю, а шинку все-таки нема. От уже перед ними ліс. Місяць світить на полі, а під лісом лежить густа тінь. Кайдаш увійшов у ту тінь і загубив дорогу. Дивиться він, чумака нема, а кругом його товсті дуби та липи. Зверху через гілля промикується світ місяця, й подекуди його проміння блищить на землі, неначе жовті ясні хустки, розстелені по траві, або золоті яблука, розкидані по землі. Кайдаш глянув униз, перед ним росла купа здорових та високих, до самих колін грибів, з блискучими, як вогонь, вершками. Купа грибів заворушилась, з-під неї вискочили малесенькі зайчики й почали плигати один через другого. Зайчики почали сміятись, наче малі діти, а над ними піднявся розкішний кущ папороті й зацвів блискучими іскрами. Квітки сипалися, наче іскорки з печі, а далі з куща виросла здорова, як миска, квітка, вся виткана з золота й вогню, з червоним жаром в осередку. З квітки знялась вогняна птиця й пурхнула на дерево. Кайдаш підняв голову вгору, стукнув лобом об дуба та й.... прокинувся.

— Боже мій! де це я? — говорив сам до себе Кайдаш.

Він стояв у одній сорочці серед густого лісу. Над лісом між гіллям висів повний місяць на небі. Товсті стовбури лип та дубів ледве мріли кругом його, а білі берези блищали, неначе білі воскові свічки. Кайдаш обернувся назад і побачив між деревом поле, облите місячним світом. Він вийшов з лісу, глянув на поле і вглядів шлях. Місце

було зовсім незнайоме. Він пішов шляхом з гори й дійшов до Росі. Млинові колеса зашуміли й притягли до себе його увагу. Кайдаш прийшов до млина і тільки тоді зовсім опам'ятався та роздивився, куди він зайшов.

На Кайдаша найшов страх. Йому здалося, що його водить нечиста сила. На його спину неначе хтось сипнув приском; волосся на голові піднялося вгору. Але він прийшов до млина, вглядів людей; люди ходили, розмовляли, носили мішки на вози. Кайдашеві стало веселіше. Один чоловік поїхав возом через греблю. Кайдаш пішов за його возом, розговорився з ним і йшов з ним до самого села.

Вже другі півні проспівали, як Кайдаш прийшов додому і побудив усіх у хаті. Мелашка засвітила світло, глянула на Кайдаша і злякалась: він був жовтий, як віск; його очі блищали й горіли, як свічки.

— Де ти ходиш, де ти бродиш? — почала гримати на чоловіка Кайдашиха: вона думала, що він пив до півночі в шинку.

— Еге, ходиш... Добре ходжу... Не сам ходжу, а мене водить,— промовив Кайдаш через силу, схиливши голову на руку.— Завела мене нечиста сила аж у богуславський ліс.

Кайдашиха не йняла йому віри: вона все думала, що він п'яний. Кайдаш підвів очі і глянув на комин, на шию коло комина, під шиєю була дірка на піч. Дивиться Кайдаш, з тієї дірки вискочив чортик, такий завбільшки, як кіт, та й знов сховався на піч. Кайдаш не встиг одвести очей, а з-під шиї вискочило вже два чорти, показали йому язики і знов сховались у дірку. Кайдаша взяла злість, він ухопив макогона, кинувся до комина та як трісне макогоном по шиї, аж шматки глини одколупились і посипались додолу.

— Омельку! чи ти здурів, чи ти з глузду з'їхав? — крикнула Кайдашиха.

— Еге, здурів! хіба ти не бачиш,— он чорти вискакують із дірки.

— Свят, свят, свят! перехрестися! Де ті чорти взялися! — говорила Кайдашиха.— Нап'ється в шинку та тільки дуріє.

Кайдаш обернувся од комина, коли гляне під стіл, під столом лежить здоровий, як кабан, та кудлатий чорт, з страшною чорною мордою, з рогами, з ротом до вух, з білими здоровими зубами. Кайдаш злякався і сів на лаві. Він

зирнув на піл, на лаві й на полу сиділи рядком здорові чорти і клацали до його зубами, неначе вовки. Кожний держав по жарині в роті: жар світився в їх зубах, зубаті пащеки червоніли. Один чорт показував йому на сокиру під лавою й шепотів: «Візьми сокиру та зарубайся!» Другий показував на налигач під полом і шепотів: «Піди в клуню та повісся!» Третій підказував: «Піди до ставка та втопись!»

— Жінко! чи ти пак не бачиш, скільки чортів сидить на лаві? — говорив Кайдаш, а сам трусився, аж зубами цокотів.

— Господи милосердний! тільки нас лякаєш,— говорила Кайдашиха.

Мелашка стояла коло печі ні жива ні мертва. Лаврін схопився з постелі.

— Виведіть мене надвір! Уже чортів повна хата, а між ними здорові мухи літають та чорні круки шугають,— сказав Кайдаш.

Лаврін узяв батька за руку і вивів у двір. Мелашка злякалась і вибігла слідком за ними. У Кайдашихи трусились ноги од переляку. Вона дістала свяченої води, покропила хату, засвітила страсну свічку перед образами.

Кайдаш провітрився надворі. Лаврін увів його в хату. Страхіття десь зникло.

— Треба мені висповідатись,— сказав Кайдаш,— це, мабуть, смерть моя наступає.

Кайдашиха й Лаврін насилу вмовили його лягти на постіль. Тільки що він виліз на піл і хотів лягти, йому здалось, що на постелі лазять здорові раки та чорні павуки. Прудкі павуки, так завбільшки як гусенята, кинулись до його, як собаки. Він підвівся й почав обтріпувати одежу.

— І де та нечисть набралася на полу! — крикнув Кайдаш, обтрушуючи сорочку.— Лавріне! Візьми віника та позмітай оту погань.

Лаврін узяв віника і ніби щось змітав з постелі. Тоді Кайдаш ліг на постіль і заснув.

На другий день Кайдаш пішов до священика, висповідався, але все те нічого не помогло. До його внадився херсонський чумак, приходив до його уночі та все неначе водив його десь по пущах та по нетрях.

Через тиждень той чумак завів Кайдаша знов на греблю, а вранці його знайшли в воді на лотоках коло самої заставки. Мірошник прийшов підняти заставку і вглядів у

воді неживого чоловіка. У млині мололи семигорські люди і впізнали Кайдаша.

Волость приставила до втопленика сторожу. Три дні лежав під вербою Кайдаш, покритий старою свитою, доки приїхав становий і звелів синам узяти батька та поховать.

— Постив батько дванадцять п'ятниць, щоб не вмерти наглою смертю та в воді не потопати, а проте втопився. І п'ятниці нічого не помогли,— говорив Карпо.— Варто було мучити себе цілий вік.

VIII

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священика занести батька в церкву; як ховали, то читали євангелію трохи не коло кожної хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедру милостиню, дала священикові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитись батьківськими спадками.

— А що, Лавріне,— сказав Карпо,— розділим тепер грунт пополовині, а то батько одрізав мені городу, неначе вкрав.

— То й розділимо,— сказав Лаврін.— Чи підемо в волость, чи обійдемось і без волості?

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо пополовині город та пополовині садок, та й годі,— сказав Карпо.— Хіба таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі,— сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину і почав з Лавріном міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж пополовині й позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому й стоїть і твоя й моя повітка та загорода,— сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так,— сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть,— сказав Лаврін, про матір уже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав,— сказав Карпо.

Тільки що вони переміряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а од низу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла грунт очима. Лаврінова частка здалась їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Переміряла вона вдруге,— ой лишечко! Лаврінова частка була більша аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце переміряли,— сказала сама до себе й заходилась мірять поясом грунт вподовж: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком на вулицю в бузину.

— Потривайте ж! — крикнула Мотря на весь город,— це, мабуть, свекрушище помагала їм мірять! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на весь город. Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мотря вхопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю так міряли город, бодай вас міряв сей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повитріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін.— Чого це ти кричиш, неначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек!

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема,— сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре,— спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спиною.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Іди в волость, нехай волость вас розділить, а не свекруха,— репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха.— Бере моє добро, ще й мене лає.

— Ідіть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикидаю за тин, а таки свого докажу,— кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом: впоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене,— крикнула Кайдашиха,— свою половину міряла, то натягувала, аж пояс лущав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть, погана! Дай я сама переміряю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла весь город упоперек,— і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха.— Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш. Ти б людей соромилась! Тобі тільки б сидіти з жидівками в крамницях та обдурювати на аршині людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба,— сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину ввігнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійсь, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де ж його діть, коли він вигнався на вулицю,— сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилась до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона.— Адже ж пасіка батькова! Гара, що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і однією яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авжеж полічила, і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський,— сказала Мотря.

— То пересади на свою половину! — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадиш, то підвередишся,— сказала Мотря.

— О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не поможе,— сказав, сміючись, Лаврін.

— Вже хоч і підвережусь, чи ні, а таки свого докажу,— гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак,— ходім лиш зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте лишень нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую,— кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивись лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней,— сказав Карпо.

— Овва, який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха.— А батька хто лупив у груди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав! — сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батькове добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха.— Ти хочеш з своєю Мотрею мене, сироту, скривдить? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить!

— Як громада, то й громада! Ходім у волость, бо я своєю часткою не поступлюсь,— сказав Карпо.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли в волость, а Мотря з Мелашкою зостались у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за життя батька. Як почула це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостю.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердилися з Лавріном та з Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила,— дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку,— говорила Мотря і трохи не плакала од злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилась пожежа. Та іскорка незабаром впала поперед усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмела коло своєї призьби, змела сміття до порога та й пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме

тоді Мотря вибігла з сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметене аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти од тієї іродової Мелашки! — крикнула Мотря на весь двір; вона вхопила деркача та й розкидала сміття попід Лавріновою призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли гляне вона, сміття розкидане геть попід її призьбою й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Мелашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою призьбу, бо я тебе ним колись нагодую,— сказала з злістю Мотря.

— А зась! Не діждеш ти мене сміттям годувати. Нагодуй свого Карпа,— сказала Мелашка і почала змітати сміття докупи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані. Покаляєш, княгине, золоті підківки,— сказала Мелашка.

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила,— сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спалахнула од сорому.

— А, ти, паскудо! То ти смієш мені таке говорити? Хіба ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мовчатиму? — розкричалася Мелашка.— То ти мене вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття деркачем на Мотрину призьбу, на стіни, на вікна, аж шибки в вікнах дзвеніли, а що було мокре, те попристава̀ло до стіни.

Мотря глянула й рота роззявила. Вона не сподівалась од Мелашки такої сміливості й спочатку не знала, що казати.

— То це ти так! То це та, що од свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікатиму і мовчать тобі не буду. Ось тобі на,ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка в повітрі, у Мелашиних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулась до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша і випустила його з рук. Мотря замахнулась на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що в вікна щось порощить. Йому здалося, що в вікна б'є град.

«Що це за диво! Небо ясне, а в вікна порощить град»,— подумав він.

— Гвалт! Гвалт! — закричала Мелашка.— Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?!

З хати вибігла Кайдашиха просто од печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач угору і ладна вперіщити Мелашку, і махнула на Мотрю кочергою. Мотря одскочила од призьби, кочерга потрапила в Мотрине вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалось на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодиці вчепилися до кочерги та до деркача, кричали, тяглись, сіпали ті причандали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалась з деркача, неначе пір'я з гуски. Чоловіки розборонили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря.— Бери, Карпе, сокиру, та зараз одривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру та й заходжусь коло хати.

— Чи ви показились, чи знавісніли? — говорив Карпо.— Хто це розбив вікно?

— Твоя мати! Це вже пішлося наче з петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі! — крикнула Мотря й почала хапать рукою з калюжі грязь і кидати на Мелащину хату. Біла стіна стала ряба, неначе її обсіли жуки та гедзі.

— Бий тебе сила божа! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою,— крикнула Кайдашиха й погналась за Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала з-за вугла й репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне! Одривай їх хату. Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти або під греблю; я з нею зроду-звіку не буду жить під однією покрівлею,— кричала Кайдашиха.

— Карпе! Одривай хату, бо я підпалю й їх, і себе та й на Сибір піду,— кричала Мотря.

— Лавріне! Одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратись. Зараз піду в волость, та нехай громада зійдеться та розкидає їх хату,— кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла в волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривать хати, а то тільки полаялись та побились молодиці. Волос-

ний вигнав Кайдашиху з хати. Слідком за Кайдашихою прибігла в волость Мотря й почала розказувати, починаючи од сміття. Волосний слухав, слухав та й плюнув.

— Ідіть ви собі ік нечистій матері та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна,— сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора Кайдашиха повечеряла з дітьми і вже лагодилась лягать спати, коли чує вона — на горищі закиркали на сідалі кури, закричали й кинулись з сідала.

— Ой, тхір на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злодюга лазить,— сказав Лаврін.

Кайдашиха вхопила лампу і вискочила в сіни; за нею вискочили в сіни Лаврін та Мелашка.

В сінях було ясно. Хтось лазив на горищі з світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін.

З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, неначе її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хіба ти не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хіба ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін.— Чи шапку перед нею здіймали, чи що?

— Верни лишень мені яйця, бо моя чорна курка вже давно несеться на твоєму горищі.

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидались по горищі, падали в сіни на світ.

— Ой боже мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене з світу зжене! — говорила Кайдашиха,— ще хату підпалить лампою. Покарав мене тобою господь, та вже й не знаю за що!

— Мабуть, за вашу добрість,— обізвалась Мотря з горища й спустила з горища на щабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища й погасила світло. В сінях стало поночі. Лаврін стояв, сп'явшись на драбину. Мотря штовхнула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка посунулась по його лиці. Мотря ладна була сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову! — крикнув Лаврін і почав трясти драбину.— Не лізь, бо я тебе, сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіни і почав хитать драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолу, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище,— кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні. Половина Мотрі теліпалась на стіні, а друга половина вчепилась у бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі у неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялась наробить в пазусі яєчні, держалась за бантину й ніяк не могла видертись назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой, лишенько, ой, упаду, ой-ой-ой, гвалт!..— заре-петувала Мотря не своїм голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті й вискочив у сіни з світлом. Лаврін стояв серед сіней з драбиною. Мотря теліпалась на стіні, неначе павук на павутині.

— Драбиною її плещи, та добре! — кричала Кайдашиха.— Нехай не збирає яєць на нашому горищі!

Кайдашиха кинулась до драбини й була б справді почастувала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи не перекинулась, і підставив драбину під Мотрю. Вона злізла додолу з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! Нащо ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла,— говорила Мотря, втікаючи в свою хату.

— А хіба ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яєць, я піду в волость,— говорила Кайдашиха.

— Про мене, йдіть і за волость,— кричала Мотря з своєї хати, витираючи ганчіркою яєчню в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сінях свої кури й повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату од цих злиднів! — говорила Мотря в своїй хаті Карпові.

— Чи ти здуріла, чи що? Неначе хату одірвати так легко, як шматок хліба одкраять? Ти не знаєш, що то буде коштувать.

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву,— говорила Мотря.

— Ану, ну, спробуй! Оце вигадала таке, що й купи не держиться.

Одначе швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалось купи.

На другий день Кайдашиха прибралась і пішла до священика жалітись на Мотрю. Вона розказала все діло не так священикові, як матушці. Матушка дала бабиним онукам коржиків та бубликів, печених з сахаром. Кайдашиха принесла ті гостинці, роздала Мелащиним дітям. Мотрині діти почули носом гостинці й повибігали в сіни. Кайдашиха роздала й їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка,— крикнула Мотря з своєї хати.

Діти забрали гостинці та й давай махати рученятами на бабу та промовлять ті слова, що їм доводилось не раз чути од матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

— А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте,— сказала Кайдашиха і заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала од дітей бублики та й кинула собакам.

— Чи ти людина, чи ти звірюка,— сказала Кайдашиха, втираючи сльози.

Того-таки дня Мотрин старший хлопець напився з Мелащиного кухля води коло Мелащиної діжки, бо в сінях стояло дві діжки з водою: Мотрина по один бік, Мелащина по другий. Малий хлопець, не розбираючи материного погляду на право власності, вхопив кухоль з тієї діжки, що стояла до його ближче, але якось не вдержав кухля в руках, упустив та й розбив.

Кайдашиха вискочила з хати і наробила галасу.

— Бач, іродова душе, вчила дітей мене лаяти, а твої діти мені шкоду роблять,— крикнула Кайдашиха до Мотрі в двері,— іди лишень сюди та подивись!

Мотря вибігла з хати й подивилась. Черепки лежали долі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кухоль з Мотриної діжки та — хрьоп ним об землю.

— Оце чорт його й видав. Старе, як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до моєї діжки.

— То сховайте свою діжку в пазуху, а кухля мені купіть, бо ви не дитина,— сказала Мотря.

— Овва! гара, що розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не діждеш,— сказала Кайдашиха.

— Коли так, то й я вам оддячу! — сказала Мотря.

При тих словах вона побігла в Лаврінову хату, вхопила з полиці горшка і хрьопнула ним об землю. Мелашка і Лаврін тільки роти пороззявляли.

Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської закуції,— закричала Кайдашиха і, як несамовита, вбігла в Мотрину хату, вхопила з припічка здорову макітру та — хрьоп нею об землю.

Карпо схопився з лави. Йому здалося, що мати збожеволіла.

— О, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! За таку макітру я знаю, як вам оддячити! — закричала Мотря, бліда, як віск. Вона вскочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали; черепки посипались додолу.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кочергу, Мелашка вхопила рогача та в Мотрину хату! Кайдашиха лупила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипались з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашенки так здивувалися, що їм здалося, що молодиці зовсім показились. Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака. У Карпа була така сама думка. Йому здалося, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з полиці сипляться горшки, а з мисника миски, та давай оборонять полицю та мисник. Карпо насилу поборов матір і одняв од неї кочергу. Лаврін висмикнув з Мелащиних рук рогача і спас життя трьом полумискам.

Усі три молодиці насилу дихали. Вони разом верещa-

ли, гвалтували, лаялись. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря.— Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови.

— Хто? ти? мені? своїй матері? — сичала Кайдашиха.— Карпе! ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориш мені, своїй матері? Карпе, візьми вірьовку та повісь її зараз у сінях на бантині, бо як не повісиш, то я їй сама смерть заподію.

— Карпе, візьми налигача та прив'яжи на три дні свою матір серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює! Вона мене або отруїть, або зарубає,— верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, та прив'язав налигачем серед вигону на сміх людям? — сичала Кайдашиха.— Ось я візьму мішка та напну тобі на голову, мов скаженій собаці, бо ти нас усіх покусаєш.

Кайдашиха витягла з-під лави порожнього мішка й кинулась до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухать: чи вішати жінку, чи прив'язувати налигачем матір.

— Ти злодійка! ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулась до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панщину,— кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха.— Чом тебе чорти не понесли на Басарабію або за границю?

— Овва, через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря.— Ти злодюга, ти відьма!

— Хто? Я відьма? я злодюга? — сичала Кайдашиха.— Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркача і сунула держалом Кайдашисі просто межи очі.

— Ой лишечко! Виколола проклята зміюка мені око! — заплакала Кайдашиха і вхопилась за праве око.

В неї з ока потекла кров. Лаврін та Мелашка побачили кров і розлютувались. Вони кинулись оборонять матір.

Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала сторчака на лаву. Карпо кинувся обороняти Мотрю і пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, посипались йому на голову.

— Одривай, Карпе, хату, бо я тебе покину з твоєю проклятою матір'ю, з твоїм іродовим кодлом! — репетувала Мотря.

— У волость її, розбишаку! В тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу та буду зривати кулики.

Лаврін і справді розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стріхи, вискочив на покрівлю й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипались на землю. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра.

Тим часом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала з-під очіпка волосся та й побігла до священика, а потім у волость і наробила там гвалту.

— Ой боже мій! Дзвоніть в усі дзвони! Карпо з Мотрею вбили Лавріна, вбили Мелашку, вбили й мене! Рятуйте, хто в бога вірує! — кричала не своїм голосом Кайдашиха в волості.— Скликайте громаду та зараз, зараз!

Волосний і писар, побачивши окривавлену Кайдашиху, полякались і побігли до Кайдашенків. За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село. Волосний з писарем прибігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики. З хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря.— Як мене знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в бога вірує!

— Чого це ти, навісна, кричиш? — спитав голова.— Адже ж ти жива.

— Рятуйте мене, вона мене вже вбила! — репетувала Кайдашиха.

— Чи ви показились, чи що? — сказав писар.— Бігає по дворі й кричить, що її вже вбили. Що тут у вас скоїлось?

— Ось що скоїлось! — ткнула пальцем на око Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова до Лавріна.— Зараз мені злазь та давай одвіт перед нами.

— Не злізу, доки не одірву Карпової хати,— говорив Лаврін і швиргонув куликом волосному на голову.

— Якого ти нечистого кидаєшся куликами? Зараз мені злазь, а то я полізу та сам тебе стягну та всиплю тобі сотню різок,— кричав волосний.

Лаврін трохи прохолов, зірвавши півсотні куликів, і зліз додолу. Волосний з писарем пішли в хату: в Лавріновій і Карповій хаті валялись купами черепки.

З хати повибігали діти, вгляділи страшне закривавлене бабине лице й підняли гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. З села почали збігатись люди. Волосний з писарем та з кількома громадянами повели в волость Кайдашенків, їх жінок та Кайдашиху. Вони насилу розплутали їх справу і присудили Карпові одірвати хату й поставити окроми на своєму городі, бо Лаврін, як менший син, мав право зостаться в батьковій хаті і за те був повинен додержать матір до смерті. Громада присудила розділити грунт між Кайдашенками пополовині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха заслабла. В неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але од того часу вона осліпла на праве око.

— Господи! Од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха.— Це воно не дурно: це, мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу.

Кайдашиха надумалась піти до священика й просити його, щоб він освятив хати. Не сказавши нічого Лавріновій й Карпові, щоб вони часом тому не спротивились, Кайдашиха побігла до священика й попросила його освятить хати.

Наступав храм у семигорській церкві, і молодиці на селі почали мазати хати. Мотря якраз того дня полізла в піч, щоб її вимазать.

Кайдашиха прийшла додому з священиком, з ними прийшов і дяк з паламарем.

Священик покропив свяченою водою хату й сіни. Кайдашиха просила його посвятить і Карпову хату; їй усе-таки шкода було сина.

Кайдашиха одчинила двері в Карпову хату, а там з припічка теліпались ноги п'ятами догори, пальцями вниз. Товсті литки стриміли, наче дві деревини. В печі лежала Мотря.

Священик покропив Карпову хату.

— Нащо ви, мамо, святите мою хату? Хіба я вас просив, чи що? — сказав матері Карпо.

— На те, щоб твоя жінка не била горшків та не вибивала очей,— сказала Кайдашиха.— Нашу хату майстри закладали на твою Мотрю.

— То святіть, мамо, перше себе, бо й ви не безвинні: набили горшків удвох з Мелашкою більше од Мотрі,— сказав Карпо.

—Не жартуй, сину! Ти ще молодий. Пам'ятай: у тебе діти, в тебе худоба. Гляди лишень...

— Та вже святіть не святіть мою хату, а я її одірву та й не буду закладать на колотнечу,— сказав Карпо і зараз заходився одривати хату та ставить на своєму грунті.

Двір був невеликий, а як його розділили, то, очевидячки, обидві половини стали ще менші. Стара хата стояла на вулицю боком, бо хати в селах ставлять вікнами і дверима на південь, а південь припадав не на вулицю. Карпо поставив свою хату недалечко од Лаврінової. Вона стояла до Лаврінових дверей задвірком. Мотря намагалась, щоб Карпо загородив такий тин, щоб і птиця через його не перелітала. Карпо мусив перегородить і двір, і город.

— Отак би ти, Карпе, давно зробив, то були б і горшки цілі, і в твоєї матері очі не повилазили б,— говорила Мотря.

Перебули Кайдашенки зиму на опрічних дворах, і дві сім'ї почали потроху миритись. Спершу почали забігати з однієї хати в другу діти. Їм байдуже було про батьківську колотнечу. За дітьми почали забігать один до другого батьки для своєї господарської справи: то за стругом, то за свердлом, то за сокирою спершу в повітки, а потім і в хати, а вже за ними почали любенько через тин розмовляти й жінки. Тільки Кайдашиха не ходила до Мотрі: сліпе око навіки загородило їй стежку до неї. На Кайдашевій давній оселі повіяло миром. Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили в дворі через тин перелаз.

Мир між братами поміцнішав ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди.

Карпо, одрізнившись од батька, спочатку таки набрався багато лиха, поки зібрався на своє хазяйство. Він був чоловік гордий, упертий, не любив нікому кланятись, навіть рідному батькові. В його була тільки пара волів, і як йому треба було спрягаться під плуг, він ніколи не просив волів у батька, а напитував супряжичів між чужими людьми.

В Лавріна зосталась пара батькових волів. Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох у супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за погонича. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці і в сівбі, і в заволікуванні, і в возовиці.

Саме тоді пішла залізна дорога з Києва недалечко од Семигор. Селяни почали держати коні і ставали під хуру возить на залізну дорогу сахар з ближчих сахарень, борошно з панських та єврейських млинів. Карпо й Лаврін купили й собі по коняці. А так як на одному коні далеко не заїдеш і багато ваги не завезеш, то вони спрягались кіньми під одну хуру й ділились заробітками пополовині.

Податі були великі, плата за землю була чимала; і Карпо й Лаврін побачили, що поле не настачить їм грошей на податі, і мусили шукати заробітків в осінній та зимній безробітний час.

Громада в волості обрала Карпа за десяцького.

— Карпо чоловік гордий та жорстокий, з його буде добрий сіпака, може, його боятимуться хоч баби та молодиці,— говорила громада.

— А може, панове громадо, ми оберемо за десяцького Мотрю,— прикинув слівце один жартівливий чоловік.

— Не можна, вона повибиває всім бабам очі,— гукнули чоловіки, сміючись.

Прийшов приказ з волості рівняти шляхи, лагодить мости та насипать на багнах греблі. Карпо загадував людям на роботу і попереду усього звелів скопать той капосний горбик на горі, вище од свого городу, на котрому його батько поламав десятків зо два возів.

— Ану, Лавріне, бери заступа та йди на роботу,— загадував Карпо братові.

— Піди вижени на роботу свою Мотрю,— промовила стара Кайдашиха.

— І Мотрю вижену. Ви думаєте, що пожалію? — говорив Карпо.

Він і справді мусив вислати на роботу й свою Мотрю. Люди прокопали спуск навкоси, так як колись радив старий покійний Кайдаш, ще й горбик молодиці знесли в приполах під Карпів тин.

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювать за свою вигоду, за своє громадське право.

Тим часом громада почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі право поставить на селі на панській землі шинки. Він заквітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку по дешевшій ціні, ніж в громадському шинку. Люди кинулись за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній, в його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

— Панове громадо! — говорив Карпо,— нехай ніхто з села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинків десяцьких та соцьких, нехай дрючками одганяють людей.

— Я сам сяду з дрюком і буду одганяти хоч би й свою рідню! — гукав Лаврін.— Нехай жиди посидять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

— Добре Кайдашенки радять! — загула громада.— Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки.

Громада порадилась і розійшлась.

Жид побачив, що непереливки, взяв відро горілки, одніс волосному; друге одніс писареві, зібрав до себе в шинк десять чоловіка таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

— Чого нам змагаться,— говорив хитрий жид,— нащо вам мене кривдить. Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну в своїх шинках таку, як у вашому, ще й зараз заплачу в волость сорок карбованців одчіпного.

— Чи вже заплатиш? — гукнули чоловіки.

— Ой-ой, чом і не заплатить для добрих людей; ви думаєте, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет, та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри.

І жид перехрестився зовсім по-християнськи.

— Чи ти ба! Жид хреститься! — гомоніли люди.

— Ви думаєте, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з вами, як з братами,— підлещувався жид.— От вам ще відро горілки! Суро! А винеси гостям оселедців та паляниць! — гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона винесла й поклала перед людьми на столі.

— Їжте, люди добрі! Ви думаєте, що я шкодую для

вас? — говорила Сура,— ой вей мір, ой-ой! — прикинула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люди пили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщанники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців, і за оселедці, і за ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх-таки кишень — то недоливками, то водою, підлитою в горілку, то більшою платою.

Люди розтали, як віск, і почали хвалити жида. Декотрі вже були зовсім п'яненькі.

— Так що ж, панове, та ще й які панове! Що тепер пан перед вами! Ви, Грицьку, тепер пан! От хто пан! Що схочете в волості, те й зробите! Ви, Петре, тепер господар на все село, ніби князь! Тепер ви пани, а пани вже перевелись на Іцькову сучку,— підлещувався Берко до мужиків.— Так що ж, панове, чи згодитесь громадою оддати мені й свій шинк, і будете пускати людей в мої шинки? Я подарую сорок карбованців на волость, а за ваш шинк зараз покладу гроші на стіл!

— А добрий жид! — гукнув один п'яненький мужик,— що й гроші зараз дає. Будемо стояти на сході за його!

— Авжеж будемо, бо ще й на церкву покладе!

Саме в той час Карпо Кайдашенко їхав з ярмарку, вглядів коло панського шинку купу людей та й став. Берко знав, що Карпо горілки не любить і на сході йде все проти його. Він сховався в кімнату.

— Здоров був, Карпе! — гукнув Грицько і почав обнімать та цілувати Карпа. Гостра неголена Грицькова борода колола Карпове лице, неначе голками.

— Та здоров був...— говорив Карпо, одвертаючи лице,— та годі вже!

— Здоров був, соколе! Та зайди-бо в шинк та випий хоч чарочку з нами! — молов Грицько і знов ухопив Карпа руками за шию і цмокнув його в щоку.

Грицькова борода подряпала Карпові щоку, аж кров виступила.

— Та одчепись ік нечистій матері. Оце припало тобі цілуватись! Аж кров виступила на щоці!

— Серце! голубчику! чи вже ти оце не вип'єш з нами хоч по одній чарці, хоч півчарки! Та тут же такий добрий жид! А! Що вже й казати!

Грицько розвів знов руки і наставив губи.

— Та одчепись собі! Піди обніми та поцілуй мою коняку, коли вже припала охота цілуваться,— говорив Карпо.— А нащо це ви горілку п'єте в жидівському шинку? — спитав Карпо.

— Та бодай не казати...— сказав Грицько,— тут такий добрий жид, такий добрий, чорт його знає, де він такий добрий взявся. Благодареніє богу і всім святим, він і на церкву дасть! Ото кумедія!

— А ви забули, що самі на громаді постановили?

— Серце, голубчику, білий лебедику! — говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс.— Та не цурайся-бо нашого хліба-солі.

Карпо бачив, що з п'яним розмовлять — тільки гаяти час, вдарив коняку батогом. Віз покотився.

— Карпе! Карпе! Та зайди-бо та хоч по крапельці, хоч півкрапельки! — гукав ззаду Грицько й біг за возом.

На другий день зібралась громада. Прийшов Карпо і вдивився.

Громада співала вже іншої; волосний та писар тягли за громадою і кричали, щоб оддати Беркові й громадський шинк, не тільки що пускать людей по горілку і в жидівські шинки... бо Берко зараз плате гроші...

— Панове громадо! Погана ваша рада; я не пристаю на це! — сказав понуро Карпо й одійшов од громади набік.

Громада оддала Беркові громадський шинк, хоч Берко на церкву грошей не дав, а тільки дурив п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жидові...

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його шинком, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

IX

Цілу зиму й весну Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилась на Мотрю, але невістки на те не вважали і жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи її не то

що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тином.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зійшли, як зелене руно. Показались ранні огірочки. Мотрин півень перескочив через тин та давай вибирати Мелащині огірки. Півень сокотав та скликав курей. Усі Мотрині кури перелетіли через тин в огірки. За курми полізли крізь тин курчата. Квочка вигребла яму саме серед огудиння.

Стара Кайдашиха вийшла на город, угляділа таку шкоду та аж за голову вхопилась. Вона налапала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень киркнув і потяг через тин перебиту ногу. Двоє курчат лягло на місці.

Мотря вибігла і вгляділа свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моєму півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплатите! Хіба в нас волості нема,— говорила Мотря.— Не було, пак, вам на городі місця для огірків; насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить,— спокійно обізвався Карпо.

— Карпе! Піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей,— чіплялась Мотря.

— Гм? — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпе! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря.

Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе! чи ти глухий, чи ти хочеш мене з світу зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Іди та й лайся, про мене, хоч до самого вечора,— сказав дуже спокійно Карпо.

— Так, їй-богу, так. Оце добре! Мати вбила двоє курчат, перебила півневі ногу...

— Підсипай, підсипай перцю,— насмішкувато сказав Карпо.

— Біжи! нехай Лаврін заплатить за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— Ану голосніше, бо не чую! Підкидай солі до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Піди посип перцем своїй матері в носі та в роті,— верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Вже дуже наперчила!

— Бий тебе сила божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! — промовив спокійно Карпо, скоса подивившись на Мотрю й насупивши брови.

Мотря оступилась.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угляділа Мотря, як ухопить хворостину, як вперіщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, вгляділа кабанчика й наробила галасу на ввесь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря з-за угла своєї хати.— Нехай не лазить в мій огород. Оце вам за мого півня.

Мотря стояла за своєю хатою і виглядала зумисне Кайдашиху. Вона гукнула до Кайдашихи одривчасто, крутнулась і побігла в хату.

— Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати і дивились на бідного кабанця. Їх узяв жаль та досада.

— Це вже Мотря і справді не знати що виробляє,— сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за вугла, як козак з маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене клянете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулаком об кулак, нахилившись через тин, як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла достати кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе на повітрі розлетілась.

— Постривай же ти, суко! Скручу я голову твоєму півневі,— сказала Кайдашиха.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла прясти за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин; потріпав крилами, закукурікав та — шубовсть у Лаврінові огірки. Кайдашиха схопилась з місця та давай закрадаться до півня з кужелем. А півень клює огірки та тільки: со-ко-ко-ко! неначе дражниться з баби. Баба як поперла кужелем та лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, опарила, обскубла та й укинула в борщ.

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелащиних дітей гулять. Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добридень. Ой таточку! ой лишечко! з горшка й справді стриміла здорова перебита півняча нога з товстою гулею посередині і з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи,— побіг півень з горшка, тільки патьоки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щоки. Мелащі стало ніяково. Лаврін осміхнувся.

Мотря вбігла в свою хату з півнем у руках та сунулась до Карпа.

— Чи ти ба, що твоя мати виробляє! Ото тобі перець з сіллю. Піди насип своїй матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказилась і без перцю. Адже ж це наш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. Навіщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у свій борщ укинула. Піди та виколи своїй матері друге око! Який ти господар! Чом ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма; та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піди та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на матір за такі збитки і мусив іти лаятись з матір'ю та Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймать Мелащиного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того було і треба. Вони покатали на Лаврінів город, впіймали чорного півня й принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакать свині. На другий день у Карпів город ускочив Лаврінів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгляділа кабана й наробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги і гуртом кинулись за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана в свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричать через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— Авжеж! Кабан твій у займанні. Викупи, то й візьмеш,— гукнула Мотря через тин,— а як не викупиш, то верни мені півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи зціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі стояла коняка, прив'язана до воза, й їла сіно. Карпові діти одв'язали коняку і почали їздити верхом по дворі. Коняка зірнула з гнуздечки, на радощах хвицнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звився, як полотно, під кінськими копитами і поліг на городину. Коняка пішла пастись на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату і дали знати бабі та батькові. Всі повибігали з хати, побрали дрючки та давай ганяться за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні у баби, зачинена в хліві.

Карпо й Мотря вже трохи були напідпитку й побігли додому.

— Як! чи то можна! За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень,— говорив сердитий Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вештalась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусились до лайки, та не було з ким лаяться. Вона вгляділа Мотрю й затрусилась.

— А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала,— обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одежу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанцях, у сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Сліпе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких рясних синіх з білими смугами штанях, у чоботях. Мелашка розцвіла і стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце лляло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяла, як кущ калини, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, перелива-

лося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей. Їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— Нащо ви одв'язали нашого коня та заперли в свій хлів? — крикнула Мотря.— Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його!

— Одчепись, сатано! Хто його одв'язував? То твої діти їздили по дворі та й упустили його,— крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по дворі! — брехали Мотрині діти з-за угла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впустив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш город! — кричав Лаврінів хлопець.

— Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня,— кричала баба Кайдашиха.

— Як то? за свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан,— кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала,— кричала Мотря до Мелашки.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, піду в волость тебе позивати,— обізвалась Мелашка.

— Ще й вона піде в волость! Утри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость,— кричала Мотря.

— Не лайся, бо я тобі в вічі плюну,— говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігались і дивились у ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха.— Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.

— Та годі вам лаятись! — гукнув з-за тину один чоловік.

— Як же годі! Та це ж ті підтикані, задрипані Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! — кричала Мотря.— Он зав'язалась, як на великдень, а батько ходить по селі з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! У тебе й до того розуму та хисту нема,— кричала Мелашка.

— В тебе вже розуму, як у дірявому горшку; стільки, як у твоєї свекрухи! — кричала Мотря, взявшись за два кілки і висунувшись у Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? — крикнула Кайдашиха і кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки і оступилась од тину.

— Оддайте мені коня! — крикнув Карпо після всього,— бо як не оддасте, то я й сам візьму!

— Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати,— обізвався Лаврін.

— А завіщо я буду тобі платить? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила в твій! Оддай коня, бо піду з дрючком одпирати хлів,— гукав Карпо.

— Ба не оддам! Про мене, йди в волость позивати,— кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. В його голові трохи шуміла горілка. Він ухопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище од дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі в дворі стояли та мовчки дивились на Карпа; всі боялись його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулась до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув, як несамовитий:

— Нате, їжте мене, або я вас з'їм!

Карпо затрусив матір'ю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголосила, випручалась та навтьоки з двору. Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка і так покатала з двору, як мала дівчина. Важкий Карпо в здорових чоботях ніяк не міг догнать матері.

— По спині лупи її! Виколи дрючком їй друге око! — кричала з двору Мотря.

Лаврін з Мелашкою побіг слідком за Карпом оборонять матір.

Кайдашиха побігла з гори і добігла до ставка. Карпо наздогнав її. Вона вже чула над головою дрючка і з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинився.

— Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! — гукнув він на березі.

— Гвалт! рятуйте, хто в бога вірує! Ой, утопить мене,— кричала баба, стоячи по коліна в воді.

— Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна,— сказав один чоловік, що напував воли.

Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. Кайдашиха вилізла з води мокра до самого пояса і заляпана по саму шию та й побігла просто до священика. Вона йшла через село й голосила та жалілась людям на сина, на Мотрю.

Лаврін, Мелашка, їх діти і юрба людей — усі йшли слідком за бабою через село. Кайдашиха прийшла до священика і почала плакати та жаліться на Карпа і на Мотрю.

— Батюшко! зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись. Мотря вибила мені око, а Карпо трохи мене сьогодні не втопив.

Священик одіслав Кайдашиху в волость. Вона пішла в волость. Слідком за нею йшли люди й діти. У волості присудили або дати Карпові десять різок, або заплатить матері п'ять карбованців, як тільки Карпо не перепросить матері і не помириться з нею.

Карпо надвечір проспався. Його покликали в волость і, хоч він був десяцьким, хотіли його простягти і всипать десять різок.

Карпові стало сором. Він не робив панщини, і його пани не били. Він перепросив матір, і між двома Кайдашенками знов настав мир. Щоб свині не скакали через тин, вони восени перекопали батьківський город ровом, ще й дерезою обсадили.

Знов почалася згода між Кайдашенками. Малі діти знов перші почали прибігать одні до одних гуляти; за ними почали заходить один до другого брати, а після всіх пересердились їх жінки, хоч од їх перших усе лихо починалось. Брати зовсім помирились, і Лаврін держав до хреста Карпову дитину.

Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погналася вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріновою. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко й високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля аж гнулось додолу.

Лаврінові діти довідались, що та груша не дядькова, хоч стоїть у дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! це не ваші груші. Бабуся казали, що це груша батькова, а не дядькова,— говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я нарву кропиви, та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудою втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш,— обізвалась з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша; хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осиці кислиці,— говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступаться за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати й вже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Ідіть, діти, та рвіть груші сміливо! Це наша груша,— говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій огород вдруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся й мамуся кажуть, що можна й треба рвати.

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спини.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялись вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость,— говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись,— говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огород, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти в волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо.— Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір,— говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийнять,— говорив у волості голова,— а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідіть собі з богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості і ніби помирилися. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давати половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ло-

макою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вшир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знов почалась та сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалась за своїх дітей, як вовчиця, кинулася до Мотрі й трохи не здерла з неї очіпка. Карпо і Лаврін пішли до священика. Священик раяв їм зробити так само, як передніше раяли в волості.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчіпного три карбованці, і нехай груша буде навіки твоя. Ти, Лавріне, пристаєш на те? — спитав священик.

— Чи то можна пристати на те,— сказав Лаврін.— Я щороку продам груш за три карбованці, а то щоб я взяв три карбованці раз та й годі. От нехай мені Карпо одріже на два аршини землі з грушею та й одгородить. От на це я пристану.

— Авжеж! у мене й так огороду обмаль, ще й одріж йому на два аршини. Я на це не пристану,— сказав Карпо.— Про мене, Лавріне, бери грушу та пересади в свій город.

— То діліться щороку грушами пополовині,— сказав священик.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лазять у город, вибачайте, як свині, й толочать огородину, а стара мати ще й намовляють їх,— сказав Карпо.

— Бо твоя жінка таки гадюка, вибачайте в цім слові, батюшко. Твою жінку тільки посадить в клітку та показувати за гроші, як звірюку, на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, й нашу матір, вибила їй око, й моїх дітей так і лупить ломакою, по чому влучить,— жалівся Лаврін.

— Ну, то як же воно буде? — спитав священик.

— Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудите, так воно вже нехай і буде! — сказали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотири карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами,— знов сказав священик.

— Зроду на це не згоджусь! — сказав Лаврін.— Там, батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки. Я щороку продам груш два або й три мішки за три або й за чотири карбованці.

— Ну, то ти, Карпе, одріж йому землю з грушею.

— Хіба я таки сказився, чи з глузду з'їхав, щоб одрізувать землю,— сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдавіться тими грушами разом з своїми жінками,— сказав священик, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо і Лаврін постояли й пішли додому та все лаялись. Лаврін кричав, що візьме сокиру та й зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризались од Мотрі і неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігаться. Прибігла й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та оддихнув її,— сказала премудра баба Палажка,— геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились.

— Навчай, навчай! Яка пак премудра! — не втерпіла баба Параска.— Подивись лишень на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то може б і між вами був мир.

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша.

1878 року.

ПРИМІТКИ

БАБА ПАРАСКА ТА БАБА ПАЛАЖКА

Оповідання «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» вперше надруковано в газ. «Киевлянин» від 24.I 1874 р. (№ 11, стор. 1—3). У трьох попередніх номерах «Киевлянина» (8, 9, 10) друкувалось у російському перекладі оповідання «Рибалка Панас Круть». У примітці від редакції зазначалось: «Чтобы познакомить наших читателей с слогом этого писателя (тобто Нечуя-Левицького.— *Упоряд.*), мы поместим в одном из ближайших №№ «Киевлянина» его весьма типичный и исполненный юмора этюд украинских нравов на малороссийском языке...» Йшлося про оповідання «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі». Публікація оповідання супроводжувалась приміткою редакції: «По обещанию предлагаем читателям юмористический бытовой этюд г. Левицкого в оригинале, на малорусском языке, который в подобного рода очерках, собственно, не переводим».

Цього ж року оповідання було видано у Києві окремою книжкою, передруковано у виданні «Повісті Івана Левицького» (К., 1874, стор. 336—348) та журн. «Правда» (№ 5, стор. 196—203).

Оповідання «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти» вперше надруковано в журн. «Правда» (1875, № 2, стор. 906—914) та видано того ж року у Києві окремою книжкою.

1882 р. обидва оповідання були перевидані у Києві окремими книжками.

1886 р. І. С. Нечуй-Левицький підготував нове видання обох оповідань, доповнених рядом епізодів і об'єднаних спільною назвою «Баба Параска та баба Палажка». Він отримав цензурний дозвіл на друкування: «Повесть была уже три раза разрешена Главным управлением к печати. Новые вставки, сделанные автором для нового издания, не представляют ничего противоцензурного» [1]. 1887 р. обидва оповідання під назвою «Баба Параска та баба Палажка» були вперше надруковані разом у виданні: «Повісті Івана Левицького. Т. І. Баба Параска та баба Палажка» (К., 1887).

1892 р. оповідання були визнані цензурою «безусловно неудобными к перепечатанию» як такі, що «от начала до конца переполне-

[1] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 20, спр. 28, ч. III, 1880, стор. 104.

ны грубыми выражениями, близкими к циничной брани», «оскорбляющие своим изложением чувство нравственного приличия»[1].

Лише 1898 р. цензура дозволила оповідання до друку у томі І творів І. С. Нечуя-Левицького «Повісті й оповідання». Цензурних втручань у текст оповідань не було.

З незначними авторськими правками в тексті під назвою «Баба Параска та баба Палажка» оповідання виходили в 1901 і 1906 рр. окремими виданнями, ввійшли до тома І творів І. С. Нечуя-Левицького видання 1899 р. та до тома І творів І. С. Нечуя-Левицького видання 1909 р.

Оповідання друкуються за виданням: «Нечуй-Левицький. Повісті й оповідання», т. І, вид. 2, К., 1909, стор. 159—185.

БІДНИЙ ДУМКОЮ БАГАТІЄ

Вперше нарис-фантазія опублікований в журн. «Правда» (1875, № 24, стор. 953—959).

Згодом передруковувався з деякими стилістичними змінами в томі І творів І. С. Нечуя-Левицького видання 1889 та 1909 рр.

Друкується за виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Повісті й оповідання», т. І, вид. 2, К., 1909, стор. 301—308.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

Вперше повість надрукована в журн. «Правда» (1878, т. І, стор. 3—187).

Чорновий автограф повісті «Микола Джеря» зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, ф. 1, № 7435.

Цензурна історія повісті складна. 1880 р. І. С. Нечуй-Левицький подав до Головного управління в справах друку у Петербурзі повість «Микола Джеря» (відбиток з «Правди»), але дозволу на друкування не отримав, оскільки правопис брошури не відповідав «установленным правилам русского правописания»[2].

1881 р. письменник вдруге подав повість до цензури вже в рукопису з дотриманням усіх правописних вимог і 1882 р. одержав дозвіл на друкування повісті після вилучення з тексту «некоторых тенденциозных мест»[2]. Всі місця, що підлягали вилученню, були перелічені цензором.

Перша публікація повісті «Микола Джеря» в Росії (альманах «Рада», 1883) з'явилася у світ з вилученими соціально гострими та антиклерикальними місцями, на які вказувала цензура.

Пізніше автор неодноразово намагався видати повний текст твору, подаючи його до цензури 1886, 1898 та 1900 рр., але дозволу на друкування не отримав. Наступні прижиттєві видання повісті в Росії (у томі І творів І. С. Нечуя-Левицького видання 1899 р. та в томі І творів видання 1909 р.) здійснювались за урізаним цензу-

[1] ЦДІА УРСР, ф. 294, од. зб. 214, стор. 25.
[2] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, спр. 28, ч. І, 1880, арк. 98.
[3] Там же, арк. 166.

рою текстом видання 1883 р. та зазнавали додаткових авторських змін [1].

У всіх посмертних виданнях повісті аж до «Творів у чотирьох томах» (Держлітвидав, К., 1956) цензурні купюри в тексті повісті не відновлювались. У тексті повісті, вміщеному у другому томі «Творів у чотирьох томах» (стор. 167—262), хоча в примітках і зазначено «друкується... з відновленням цензурних купюр» (стор. 536), насправді відновлено лише одну купюру на стор. 489 після речення: «Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу,— говорила до його мати, вештаючись коло хати» — до речення «Свят, свят, свят!» (стор. 190). Решту цензурних купюр не відновлено.

У цьому виданні повість «Микола Джеря» друкується за останнім прижиттєвим виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Повісті й оповідання», т. I, вид. 2, К., 1909, стор. 5—191, з відновленням цензурних купюр за першодруком. Цензурні купюри відновлені у квадратних дужках на таких сторінках нашого видання: 48, 59, 93, 120, 125, 140.

Очевидно, з цензурних міркувань письменник переробляв або й зовсім знімав від видання до видання ще й інші окремі речення та епізоди. Оскільки у нас немає документів, що мотивували б ці переробки, залишаємо ці місця в тексті так, як у останньому прижиттєвому виданні.

Так, наприклад, у виданнях повісті 1878 та 1883 рр. сцена торгу старого Джері з попом за вінчання Миколи (розділ I) мала таку редакцію:

«Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки і почав питати в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси десять карбованців, то повінчаю сина,— сказав піп.

— Батюшко, і помилуйте й пожалуйте! Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти десять карбованців! Нехай буде три карбованці.

— Не можна. Тепер і для нас час трудний. Все подорожчало,— сказав батюшка.— Даси вісім карбованців, то повінчаю. В тебе один син. Вінчання — це таке діло, для котрого парубок повинен збиратись заздалегідь.

— Змилосердіться, батюшко! Їй-богу, не можу заплатить так багато. Нехай уже буде ні по-моєму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці.

— Нема що й говорити. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, пошептався з старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої хати.

— І помилуйте й пожалуйте. Треба грошей і на весілля, і

---

[1] Цензурна історія повісті «Микола Джеря» висвітлена у книзі Н. Є. Крутикової «Творчість І. С. Нечуя-Левицького», Вид-во АН УРСР, К., 1962, і в її статті «З творчої лабораторії І. С. Нечуя-Левицького»(«Радянське літературознавство». 1957, № 1).

на подушне. Їй-богу, багато для мене! Нехай буде п'ять карбованців. Це вже й бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич,— сказав він,— давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіль білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з вузла п'ять карбованців і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки і почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері й старості. Вони випили, довго приказуючи над чаркою, попрощались і пішли додому».

У листі Петербурзького цензурного комітету від 29.X 1898 р. з приводу дозволу до друку тома I «Повістей й оповідань» І. С. Нечуя-Левицького у переказі змісту повісті «Микола Джеря» це місце відкреслене, що, можливо, й спричинило його переробку [1]. У всіх наступних виданнях повісті ця сцена друкувалась у переробленому вигляді.

У виданні 1899 р. речення «Він почав страшно ненавидіти панів» друкується так: «Він почав страшно ненавидіти свого пана», а у виданні 1909 р.— «Він зненавидів свого пана».

Як видно з чорнового автографа повісті, речення «Він усе думав, нащо то бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби» (стор. 59 нашого видання) мало спочатку такий вигляд: «Він усе думав, нащо то бог так недобре розділив долю між людьми: одним дав царство й панство, й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та мало не старцеві торби» [2]. У всіх виданнях слово «царство» в цьому реченні опущене.

У виданні 1909 р. письменник переробив епізод про поведінку пана, що не хотів ховати померлих від епідемії на цукроварні Бродовського робітників. Він додав абзац про шахрайство поставщика харчів (від слів: «Бродовський, взявши в посесію сахарні...» до слів «Посесор, вважаючи на себе як на пана...» стор. 83 нашого видання) і зняв такий абзац: «Піп з містечка не хотів сповідати і навіть ховати бурлак. Він розсердився на жида за те, що жид, взявши заводи в посесію, перестав давати йому щороку пуд сахару і сто карбованців плати за треби на заводах».

БУРЛАЧКА

Вперше повість надрукована окремою книжкою: «Бурлачка. Повість І. Левицького», К., 1880.

Цензура дозволила повість до друку 1880 р., вказавши: «Может быть дозволена к напечатанию, за исключением лишь двух мест на стр. 69, где говорится, что ученики великорусских школ «ломають» церковнославянский язык при церковных чтениях и пениях на великорусский выговор, вместо того, чтобы держаться украинского произношения». Повість була надрукована без цих місць. Очевидно, зняті місця були у розділі II, де йдеться про навчання

[1] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, 1898—1899, од. зб. 284, арк. 329—330.

[2] Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, ф. 1, № 7435, стор. 10.

Станіслава Ястшембського у білоцерківській гімназії. Оскільки рукопис повісті не зберігся, відновити зняті місця немає можливості.

У том І творів І. С. Нечуя-Левицького видання 1899 р. повість «Бурлачка» увійшла з деякими стилістичними правками та незначними скороченнями. Цей текст другого видання повісті з незначними змінами передруковувався у всіх наступних виданнях.

Готуючи друге видання повісті (1899), можливо, з цензурних міркувань, письменник зняв або переробив окремі місця твору.

Так, у першодруку у характеристиці пана Ястшембського (розділ II) після речення: «Він ставив себе без міри вище од кожного українця, хоч би українець був вчена людина» — йшли такі рядки: «...в розмові забивав баки кожному страшенними абсурдами, часом зовсім дитячими, і в душі справді думав, що всі дурні, один він розумний, бо він поляк і пан...

Щодо європейських гуманних прогресивних ідей, це була голова незвичайно темна, без просвітку темна, як голова темного мужика. Одна тільки європейська зверхність, європейський костюм, делікатні манери, і то тільки в гостинній, а найбільше з дамами, грацюзність, звичайність щиро аристократична одрізняла його од темного мужика».

Речення «В народі прокинулась думка за волю» (стор. 158 нашого видання) у першодруку виглядало так: «В народі прокинулось чуття волі, своєї вигоди і давньої нелюбові до панів...» (розділ II, стор. 25).

Друкується за виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Повісті й оповідання», т. II, вид. 3, К., 1905, стор. 353—550.

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

Вперше повість була надрукована в журн. «Правда» (1879, вип. 3, стор. 141—153; вип. 4, стор. 205—219; вип. 5, стор. 273—286; вип. 6, стор. 337—351; вип. 7, стор. 405—423; вип. 8, стор. 469—480; вип. 9, стор. 533—554; вип. 10, стор. 601—613; вип. 11, стор. 671—690; вип. 12, стор. 743—754). В тому ж році повість вийшла у Львові окремим виданням.

У 1880 та 1884 рр. І. С. Нечуй-Левицький намагався провести повість через царську цензуру, але дозволу на друкування її в Росії не отримав. 1884 р. київський цензор звернув увагу на ряд «предосудительных мест» [1] повісті, зокрема в розділі VI, де йшлося про перебування прочан у київських монастирях, а петербурзький цензор звернув увагу ще й на початок повісті, де автор «высказывает скорбь о печальной участи, постигшей Малороссию» [2].

Лише 1886 р. повість була дозволена до друку з вилученням «в ней автором всех неудобных мест» [3]. Всі ці місця були зазначені цензором.

1887 р. повість вийшла з друку у Києві з рядом цензурних купюр. Крім того, автор провів значну роботу над текстом твору, переробив, скоротив або й зовсім зняв ряд сцен, переробив початок і кінець твору.

[1] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 20, спр. 28, ч. II, 1880, арк. 38.
[2] Там же, арк. 74.
[3] Там же, ч. III, 1880, арк. 110.

Наступні прижиттєві видання повісті 1894 та 1906 рр. текстуально майже не відрізняються від видання 1887 р. У жодному виданні цензурні купюри не відновлювались.

Повість «Кайдашева сім'я» друкується за третім (останнім прижиттєвим) виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я. Повість», К., 1906, з відновленням цензурних купюр за першодруком.

Цензурні купюри відновлені у квадратних дужках на таких сторінках нашого видання: 343, 348, 374—381, 384, 386.

Наводимо за першодруком початок повісті, окремі місця якого звернули увагу цензури у 1880 та 1884 рр.

«Вся Канівщина од самого берега Дніпра вкрита крутими горами, але ніде нема таких крутих та густих гір, як на полуденній стороні Канівщини, де річка Рось наближається до Дніпра, де вона прорізує гори і під горами кам'яний шар, де обидва береги Росі обставлені скелями. Глянеш з корсунських гір, славних битвами Богдана Хмельницького, і по обидва боки Росі земля ніби схопилася пухирями та бульками, ніби вона кипіла, клекотіла і тільки що простигла саме тоді, як добре вбилася в ключі. Здається, ніби то не земля, а море в час бурі з високими та крутими хвилями, з кучерявими гребінями. Скрізь понад Россю стоять круті гори, як висока покрівля хат, поламані на всі боки; між горами узькі та довгі без кінця яри, покручені, як безконечник на писанках. Гори то піднімаються, то вгинаються на всі боки, то западають дуже глибоко круглими глибокими долинками, похожими на погріб. На їх крутих ребрах подекуди ніби хтось повиколупував долинки якоюсь велетенською ложкою. На тих горах скрізь стримлять козацькі могили, куди тільки кинеш оком. Ввесь край ніби якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де під безлічними могилами похована українська воля. Вся країна без лісу, гола, спустошена. Лісів зосталось небагато. Тільки в долини та яри поховались чудові пишні села та хутори з садками та ставками. Вся сторона густо засипана селами, як рясна яблуня яблуками. Вийдеш з глибокого яру на високу круту гору, а за тією горою розкинеться долина, вся вкрита травою, ніби зеленими килимами, на котрих розкидані розкішні букети садів з білими, як сніг, хатами, з блискучими ставками, з зеленими купами верб понад ставками. З'їдеш з крутої гори в глибокий яр, і перед тобою на всі боки неначе одчиняються ворота між крутими горбами, а через ті ворота виглядають то села з зеленими садами та городами в глибоких закутках, то зелені бані церков, то зелені байраки на крутих ребрах, то голі боки гір, літом попалені сонцем, то здорові сахарні з чорними високими виводами коло ставків, то часом густий, як щетина, дубовий старий ліс. Вискочиш на другу гору — і знов перед тобою міняється декорація: внизу блищить глибока узька долина, неначе здорова миска, вся обросла чагарником, а на самому дні долини лежить довгий невисокий горб, весь поріслий густими кущами, неначе якийсь зелений здоровий їжак притаївся на дні долини. А там по другий бік шляху між горами в'ється Рось од Стеблева до Корсуня; понад Россю скрізь млини, коло млинів високі вер-

би, хати з зеленими огородами. В воді сіріє здоровс каміння, до котрого притулились букети лоз та високого очерету. Над берегами стримлять скелі, сіріє й червоніє каміння, що повисовувалось з землі на світ божий, неначе повисовувались сухі ребра.

В літній час те давнє кладовище української історії й тепер буває пишне. Всі хвилі гір зверху застелені розкішними нивами, вкриті зеленими сахарськими буряками, житами, пшеницями, білими гречками. Гаряче сонце обливає жовті жита, пшениці, ціле море зеленої ярини, кидає проміння в зелені глибокі яри, в темні дубові та грабові ліси. А над тими хвилями ярини та озимини високо чорніють козацькі гостроверхі й круті могили, обсмалені гарячим сонцем, а зверху блищить синє шатро широко розкинутого неба, шугають здорові орли або сидять купами на могилах...»

Можливо, з огляду на цензуру при підготовці видання 1887 р. автор переробив і ряд місць твору. Так, наприклад, перероблена сцена марення старого Кайдаша (розділ VII). У першій редакції Кайдашеві ввижалася свята Параскева П'ятниця (адже він все життя їй молився і постився щоп'ятниці):

«Він підняв блискучі очі, глянув на ліс і побачив диво дивне: над самим шпилем, серед лісу, на повітрі стояла свята П'ятниця, похожа на образ у церкві. Вона стояла в білій блискучій, неначе витканій з срібла, широкій одежі. Довга одежа закривала їй ноги, ґралась під ними купами, неначе срібна хмара, спадала позад неї широкими та довгими семипілками, розстелялась далеко понад лісом і зливалась з зеленою дібровою та з синім небом в далекому тумані. Чорні густі коси розсипались по плечах; на голові блищали червоні та жовті квітки, а над квітками блищав золотий вінець, обсипаний дорогим камінням. Од того вінця падали на срібну одежу широкі червоні та жовті стрічки, неначе по одежі блищала огнева блискавка. Широкий золотий пояс спустився до самого долу і був засипаний зорями. П'ятниця держала в одній руці золоту чашу, в другій золотий хрест. Її біле лице з чорними бровами, її руки були прозорчасті, як туман, і світилися наскрізь проти сонця. Широкі пілки срібної одежі на краях були облиті рожевим світлом.

— Це свята П'ятниця! — блиснула думка в Кайдашевій голові.— Вона мене кличе! — так здавалося Кайдашеві».

У виданні повісті 1887 р. Кайдашеві ввижається якийсь примарний чоловік: «Він підвів блискучі очі, глянув на ліс і побачив, що над самим шпилем, серед лісу, на хмарці стояв чоловік, прозорий, як туман, і неначе кивав рукою до його, ніби кликав».

Деякої зміни у виданні 1887 р. зазнав монолог Палажки (сцена замовляння старого Кайдаша, розділ VII). У першій редакції речення «Одкусю я медяника, одкусю я бублика та ввійду в ту церковцю» мало продовження: «а там стоїть піп, як яшний сніп, а попенята, як чортенята, а попадя, що спить походя».

Як вже зазначалося, у виданні повісті 1887 р. автор переробив кінцівку. Кінцівка першої редакції повісті відрізнялася від тієї, яку дав письменник у другій редакції:

«Діло з грушею не скінчилось і досі. А груша все розростається і вшир і вгору та родить дуже рясно, неначе зумисне дражниться з Кайдашенками та їх жінками, а здорові, як горнята, груші й досі дратують малих Лаврінових та Карпових дітей».

У редакції 1887 р. автор дав нову кінцівку:

«Діло з грушею скінчилося несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша».

Полярна протилежність змісту обох кінцівок викликала чималу літературу щодо причин переробки письменником закінчення повісті.

У переробленому вигляді ці місця повісті ввійшли у всі наступні видання. Оскільки немає документальних свідчень про підстави цих та деяких інших переробок, у нашому виданні текст залишаємо, як у виданні 1906 р.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. І. С. Нечуй-Левицький. Фото 60-х років 4—5
2. Сторінка рукопису повісті «Микола Джеря» . . . . . 48—49
3. Титульна сторінка повісті «Бурлачка» . . 160—161
4. Титульна сторінка повісті «Кайдашева сім'я» з присвятою І. Франку . . . . . 336—337

ЗМІСТ

БАБА ПАРАСКА ТА БАБА ПАЛАЖКА 5
БІДНИЙ ДУМКОЮ БАГАТІЄ 27
МИКОЛА ДЖЕРЯ 34
БУРЛАЧКА 143
ЖАЙДАШЕВА СІМ'Я 300
ПРИМІТКИ 437
Список ілюстрацій 445

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦКИЙ ИВАН СЕМЕНОВИЧ
Собрание сочинений в десяти томах. Том 3.
(На украинском языке)

*

Редактор *М. Л. Мандрика*
Оформлення художника *В. Й. Хоменка*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічний редактор *М. А. Рекес*
Коректор *Т. О. Семенова*

*

Зам. № 125. Вид. № 242. Тираж 20.000. Формат паперу 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 14,0+3 вкл. Умовн. друк. аркушів 24,94. Обліково-видавн. аркушів 25,51. Підписано до друку 24. V. 1965 р. Ціна 1 крб. 35 коп.
Т. п. 1965, поз. 67.

*

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3.

*

Київська книжкова фабрика
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
вул. Воровського, 24.